
SISÄLLYS

1. JOHDANTO.....	1
2. TUTKIMUSKOHDE: TERVEYSTIETO JA OPPIKIRJA.....	4
2.1 Terveystieto oppiaineena.....	5
2.2 Koulu ja terveyden edistäminen	6
2.2.1 Terveystiedon yhteiskunnallistuminen.....	6
2.2.2 Koulu ja terveyden edistäminen	11
2.2.3 Koulun terveystieto.....	14
2.3 Terveystieto ja oppikirjat.....	18
2.3.1 Oppikirjan tutkimus	18
2.3.2 Terveystiedon oppikirjojen ja oppikirjojen terveystietosisältöjen aiempi tutkimus ..	22
3. TERVEYDEN EDISTÄMINEN JA JÄLKISTRUKTURALISTINEN TUTKIMUS	25
3.1 Kansanterveystyö ja terveyden edistäminen	26
3.2 Suomalainen terveystietopolitiikka	28
3.3 Kansanterveystyön ja terveyden edistämisen kritiikkiä.....	30
3.3.1 Liberalistinen ja radikaali kritiikki.....	31
3.3.2 Rakenteellinen, valvonta- ja kulutuskritiikki.....	31
3.4 Jälkistrukturalistinen lähestymistapa terveystiedon oppikirja-teksteihin	33
3.4.1 Terveystietokasvatus vallankäyttönä.....	33
3.4.2 Subjekti valtakäytäntöjen tuottamana	39

3.4.3 Kieli, diskurssi ja subjekti.....	41
3.4.4 Suostutteleva ja vakuuttava kielenkäyttö.....	48
4. TUTKIMUSTEHTÄVÄ JA -KYSYMYKSET	53
5. MENETELMÄ	56
5.1 Diskurssianalyysi	56
5.2 Kriittinen diskurssianalyysi	56
5.3 Analyysin tasot ja tekniikat.....	60
5.3.1 Tekstin taso.....	60
5.3.2 Diskurssikäytännön taso	61
5.3.3 Sosiaalisen käytännön taso.....	62
5.4 Tutkijan positio	62
6. AINEISTON KUVAILUA	64
7. PUHUTTELUT	67
7.1 Persoonaton teksti	67
7.2 Nollapersoona	68
7.3 Passiivi.....	70
7.4 Sinä-puhuttelu	72
7.5 Me-puhuttelu.....	77
7.6 Yhteenvetoa puhutteluista.....	80
8. MODAALISUUS	82
8.1 Subjektiivinen ja objektiivinen modaalisuus	83

8.2 Episteeminen modaalisuus	84
8.3 Dynaaminen modaalisuus	92
8.4 Deonttinen eli velvoittava modaalisuus	97
8.5 Yhteenvedoa modaalisuudesta	105
9. EVALUAATIOT	106
9.1 Asennetta ilmaiset adverbit	108
9.2 Tavan adverbit	109
9.3 Adjektiivit	110
10. PROSESSIEN, TOIMIJOIDEN JA OLOSUHTEIDEN REPRESEN- TAATIOT	130
10.1 Terveysten metaforat	133
10.1.1 Mekaaniset metaforat	133
10.1.2 Tasapainometaforat	139
10.1.3 Militaristiset metaforat	141
10.2 Toimijaroolit	144
10.2.1 Kokija ja tuntija	144
10.2.2 Ajatteleva, harkitseva toimija	150
10.2.3 Vastuullinen toimija	159
10.3 Olosuhteet	162
10.3.1 Suomalainen yhteiskunta ja kulttuuri	162
10.3.2 Nykyaika	173
10.3.3 Moninaisten toimijoiden maailma	174

10.3.4 Luonnonympäristö.....	178
11 INTERTEKSTUAALISUUS.....	178
11.1 Avoin intertekstuaalisuus ja moniäänisyys	179
11.1.1 Evidentiaalisuus.....	181
11.1.2 Tekstin äänet.....	186
11.1.3 Kuviteltu dialogi.....	191
11.1.4 Simuloitu dialogi	192
11.1.5 Ironia	196
11.2 Interdiskursiivisuus.....	196
11.2.1 Upotettu interdiskursiivisuus.....	199
11.2.2 Jaksoittainen ja sekoittunut interdiskursiivisuus	202
12. LOPUKSI	208
13. LÄHTEET	220

1. JOHDANTO

Kulkiessaan kaupan lehtihyllyn ohi ei voi välttyä huomaamasta terveyttä, sairautta ja terveellistä elämäntapaa käsittelevien artikkelien tulvaa. Terveellisyys on yksi meidän aikamme perusarvoista ja avainkäsitteistä (Alasuutari 1993, 114; Petersen & Lupton 1996). Terveys käsitetään yhtenä keskeisimpänä hyvän ja onnellisen elämän elementtinä, ja sen on väitetty jopa korvanneen uskonnon hyvän ja pahan sekä oikean ja väärän määrittelijänä (mm. Aukee 1984; Petersen & Lupton 1996). Lääketieteen piirissä kehitellään yhä uusia menetelmiä sairauksien parantamiseen ja eliniän pidentämiseen, ja apua terveydestä huolehtimiseen tarjoavat niin julkisen vallan asiantuntijajärjestelmät, kansalaisjärjestöt, yksityiset lääkäriasemat ja hoivapalvelut, kuntosaliketjut kuin terveydelle edullisia tuotteita kehittävä yrityksetkin. Medikalisaatiokriitikoiden mukaan lääketieteen ammattilaiset ja terveysvalistajat lähettiläineen ja oppipoikineen ovat kuitenkin tuottaneet enemmän pahoin- kuin hyvinvointia tunkeutuessaan kaikkialle ihmisten elämään ohjeineen ja kieltoineen sekä määritellesään yhä uusia poikkeavuuksia ja eroja sairauksiksi. Terveysintoiluun kriittisesti suhtautuvat voivatkin nähdä terveellisen tylsän ja askeettisen synonyyminä, nautinnoista ja elämyksistä kieltäytymisenä (mm. Karvonen 1999).

Robert Crawfordin (1994) mukaan terveyden käsite on keskeinen moderniin ihmisen identiteetille ja terveys, samoin kuin terve ruumis, ovat paitsi biologisia, myös metaforisesti latautuneita hyvään, kunnioitettavaan ja vastuulliseen yksilöön liittyviä mielikuvia sisältäviä käsitteitä. Terveystä ja sen tavoittelusta on tullut olennaisimpia alueita, joilla henkilökohtaista identiteettiä rakennetaan. (Crawford 1994, 1348.) Terveellinen elämäntapa ei ole väylä yksinomaan sairauksien välttämiseen vaan se nähdään usein myös osoituksena yksilön rationaalisuudesta, itsehallinnasta ja vastuullisuudesta, ja terveelliset valinnat esitetään usein paitsi terveydelle edullisina myös järkevinä, moraalisesti oikeina tai rohkeina. Samalla sairauksien syitä on alettu yhä useammin hakea yksilön omista elämäntapavalinnoista ja nähdä etenkin elintapoihin kytkeytyvät terveysongelmat kuten ylipaino osoituksena itsehallinnan ja vastuuntunnon puutteesta (Lupton 1995; Petersen & Lupton 1996; Aho 2009, 2010.)

Käsitys ihmisen elintapojen ja -ympäristöjen sekä hänen terveytensä, toimintakykynsä ja onnellisuutensa välisestä yhteydestä on poikunut kautta aikojen elämäntapaneuvoja, joita papit, parantajat, lääkärit, opettajat, poliitikot ja monet muut yhteisönsä ja sen jäsenten hyvinvoinnista ja pelastuksesta huolehtivat auktoriteetit ovat alaisilleen, potilailleen tai asiakkailleen jakaneet. Käsitykset siitä, mitä terveys on, mikä sitä uhkaa ja miten erilaiset tekijät siihen vaikuttavat, ovat vaihdelleet riippuen siitä, kuka puhuu, kenelle ja milloin mutta huoli yksilöiden, ryhmien ja väestöjen työ-, sota- ja lisääntymiskyvyn ylläpitämisestä ja parantamisesta on osoittautunut kestäväksi. Siinä, missä 1600-luvun merkantilistinen valtio pyrki kasvattamaan väestön määrää taatakseen voimansa ja vaurautensa, keskittyi 1900-luvun vaihteen rotuhygieeninen valtio edistämään väestön laatua ehkäisemällä perimältään heikkoina pidettyjen syntyvyyttä sekä voimistamalla kansakunnan elinvoimaa terveellisten elintapojen opettamisen ja voimakkaiden yksilöiden lisääntymisen kautta. (Helen & Jauho 2003.)

Nykyvaltion huolena ei ole kansakunnan eloonjääminen valtioiden välisessä kamppailussa vaan kansainvälisen kilpailukyvyn kasvattaminen. Globaalin kapitalismin ja uusliberalistisen talousjärjestelmän puitteissa kansallinen kilpailukyky edellyttää julkisen vallan menojen minimointia ja väestön koko potentiaalinen tehokasta valjastamista työelämän palvelukseen. Kaikkien ja jokaisen yksilön terveys ja toimintakyky rakentuvat kansainvälisen kilpailun kannalta erityisen keskeisiksi teollistuneissa länsimaissa, joissa väestön ikääntyminen, niin sanottu eläkepommi, uhkaa nostaa terveydenhuoltojärjestelmän kuluja samalla, kun työelämässä olevan väestön määrä ja sen valtiolle tuomat verotulot vähenevät.

Lääketieteellinen ja teknologinen kehitys ovat tehneet yhä suuremmasta joukosta sairauksia hoidettavia mutta hoidot ovat usein kalliita (Helen & Jauho 2003). Monien näistä niin sanotuista rappeutumis- tai elintasosairauksista sanotaan olevan ehkäistävissä terveellisillä elintavoilla. Ikääntymisen myötä yleistyvien sairauksien ohella huolenaiheeksi ovat nousseet nuoren työikäisen väestönosan työkykyä uhkaavat vaarat kuten syrjäytyminen sekä päihde- ja mielenterveysongelmat, joiden uskotaan johtuvan ennen kaikkea keunoista elintavoista sekä höltyneestä itsekurista ja halusta noudattaa lakeja, normeja, sääntöjä ja ohjeita. Maallistumisen ja modernisaation myötä kristillisille yhteisöille ominaiset tuonpuoleisen elämän saavuttamiseen tähtäävät sielunhoidon tekniikat, itsetarkkailu ja tunnustaminen, ovat saaneet uusia merkityksiä, kun psyykkisestä

hyvinvoinnista on tullut sekä tämän puoleisen onnen ja hyvän elämän että yhteiskunnan ja markkinoiden toimivuuden ehto.

Kysymys väestön ja kansalaisten elintavoista ja tottumuksista on ollut julkiselle vallalle tärkeä aina hallintokoneistojen muotoutumisesta saakka, mutta kysymys siitä, miten kulloinkin terveellisinä ja moraalisesti hyväksyttävänä pidetyt elintavat saataisiin kansalaisiin istutettua, on edelleen ratkaisematta. On yritetty valistaa seurakuntaa saarnastuolista ja lähetetty terveystietoa ohjaamaan perheenemäntiä, on kouluttu kansakoululaisia terveen elämäntavan noudattajiksi ja perheidensä opettajiksi, on uhkailtu sanktioilla ja vedottu isänmaanrakkauteen, on lupailtu kauneutta, vaurautta ja menestystä, mutta mikään ei ole valistajien mukaan tehonnut; ei ole opittu pesemään käsiä, ei liikkumaan riittävästi eikä syömään terveellisesti. Tupakanpolttoakaan ei ole saatu loppumaan. Terveystietä joutuvat kysymään yhä uudelleen ja uudelleen mitä pitäisi tehdä tai sanoa ja kenelle, jotta viesti menisi perille. Jos pelkkä tieto ei riitä eivätkä uhkailu, pelottelu ja moraaliset imperatiivit tehoa, mihin olisi vedottava? Kuinka välinpitämättömistä, tietämättömistä ja mukavuudenhaluisesta kansasta saataisiin muokattua omaa ja toistensa terveyttä vaalivia terveystietoisia?

Tutkimuksessani tarkastelen terveystietoa ja terveellisiin elämäntapoihin kasvattamista yläkoulun terveystiedon oppikirjoissa. Ymmärrän terveystiedon oppikirjat teksteiksi, joissa aktivoidaan, kommentoidaan ja keskustelutetaan keskenään erilaisia terveystietoa ja hyvinvointidiskursseja pyrkien vakuuttamaan lukijat tiettyjen ajattelu- ja käyttäytymistapojen paremmuudesta suhteessa toisiin ja suostuttelemaan heitä toimimaan tiettyillä tavoilla. Terveystiedon oppikirjat eivät siis yksinomaan välitä informaatiota tai toista mekaanisesti oikeaa - tai väärää - tietoa vaan pyrkivät aktiivisesti vaikuttamaan lukijoidensa ajatteluun ja toimintaan käyttämällä hyväkseen erilaisia kielellisiä ja kulttuurisia resursseja ja strategioita.

Työni alkuperäinen ajatus oli tarkastella aineistossa aktivoituvia terveystietoa ja hyvinvointidiskursseja ja pohtia, millaisten diskurssien kautta yksilöä ohjataan ymmärtämään itseään ja ympäröivää maailmaa sekä suunnittelemaan, hallitsemaan ja arvioimaan omia valintojaan ja käsitystä itsestään. Työni lähtökohdaksi valitsemani jälkistrukturalistisen viitekehyksen puitteissa diskurssi ymmärretään kiteytyneeksi merkitysjärjestelmäksi, joka representoi - heijastaa ja tuottaa - tiettyä todellisuuden osa-

aluetta tietyistä näkökulmista. Terveys- ja hyvinvointidiskursseissa yksilöiden, yhteisöiden ja yhteiskuntien ominaisuudet, toiminta ja olosuhteet merkityksellistetään terveyden ja hyvinvoinnin näkökulmasta mutta koska yhteiskunnassa erilaiset diskurssit kilpailevat vaikutusvallasta ja hegemonisesta asemasta, joutuvat diskurssien käyttäjät kamppailemaan jatkuvasti keskenään ja vakuuttamaan omaa paremmuuttaan suhteessa toisiin, asioita ja ominaisuuksia toisista näkökulmista käsitteellistäviin diskursseihin.

Aineistoon tutustuessani huomasin kuitenkin, ettei alun perin hahmottelemani tutkimuskysymys olisi riittänyt valaisemaan oppikirjan luonnetta kovinkaan hyvin, sillä vaikka terveyttä ja hyvinvointia koskevat lausumat muodostavat valtaosan oppikirjatekstistä, merkityksellistetään yksilöiden toimintaa, valintoja ja ominaisuuksia usein myös muiden diskurssien näkökulmasta. Vähitellen työni painopiste siirtyi diskurssien rakentamisesta tekstin toiminnallisen ulottuvuuden tarkasteluun. Alkuperäisen, terveysdiskursseja koskevan kysymyksen rinnalle rakentui toinen, kenties olennaisempi ja terveystiedon oppikirjojen tai niihin pohjautuvan opetuksen seurausten kannalta vieläkin keskeisempi kysymys siitä, millaisin strategioin oppikirjojen tekijät käyvät kamppailua lukijoiden sitouttamisesta tukemiinsa terveysdiskursseihin ja elämäntapoihin.

Vaikka kaikki oppikirjat ovat luonteeltaan suostuttelevia ja vakuuttavia tekstejä, joiden tekijät pyrkivät erilaisin sanastollisiin ja kieliopillisiin valintoin luomaan sanomalleen uskottavuutta ja vaikuttavuutta, on niitä tutkittu mielestäni hämmästyttävän vähän retoriikan näkökulmasta. Erityisesti niissä oppiaineissa, joissa oppilaiden käyttäytymisen ja toiminnan muokkaaminen on keskeisessä asemassa, pidän vaikuttamisstrategioiden tarkastelua hyvin tärkeänä. Mitä voimakkaammin teksti pyrkii vetoamaan kuvitteelliseen lukijaansa, sen helpommin se tulee ylläpitäneeksi vallitsevia kulttuurisia stereotyyppioita.

2. TUTKIMUSKOHDDE: TERVEYSTIETO JA OPPIKIRJA

Tässä luvussa esittelen tutkimuskohdettani eli terveystiedon oppikirjoja. Luvun aluksi kerron lyhyesti terveystiedosta oppiaineena ja syvennyn sitten tarkemmin terveyden yhteiskunnallistumisen ja terveyskasvatuksen historialliseen kontekstiin. Katsauksen tavoitteena on opinnäytetyön antamissa rajoissa esitellä lukijalle koulun terveystiedon ja terveystiedon historiallis-yhteiskunnallista taustaa. Luvun toinen osa käsittelee oppikirjaa tutkimuksen kohteena ja päättyy lyhyeen terveystiedon oppikirjojen aiempaa

tutkimusta esittelevään katsaukseen.

2.1 Terveystieto oppiaineena

Terveystieto on peruskoulussa opetettava oppiaine, jota opetussuunnitelman perusteiden mukaan opetetaan vuosiluokilla 1-6 integroituna muiden oppiaineiden opetukseen ja vuosiluokilla 7–9 omana oppiaineenaan (POPS 2004). Tuntijakoasetuksen mukaan terveystietoa on yläkoulussa opetettava yhteensä vähintään kolme vuosiviikkotuntia eli yhtä paljon kuin kotitaloutta (Kannas, Peltonen & Aira 2007, 19). Hallituksen esityksessä eduskunnalle vuonna 2000 terveystietoa ehdotettiin lisättäväksi perusopetuksessa opettavien oppiaineiden joukkoon. Terveystiedon opetuksen avulla toivottiin lisättävän yleisiä, yhteiskunnassa toimimisen ja elämönhallinnan kannalta tärkeitä taitoja ja näin ehkäistävän syrjäytymistä ja parannettavan kansanterveyttä. (HE 142/2000.)

Terveystieto ja terveyskasvatus, turvallisuustaidot ja -valmiudet sekä yleiset yhteiskunnassa toimimisen ja elämönhallinnan kannalta tärkeät tiedot ja taidot ovat jääneet perusopetuksessa liian vähälle huomiolle. [– –] Tätä voidaan pitää merkittävänä epäkohtana, koska mainitut tiedot ja taidot muodostavat perusopetuksen tavoitteeksi asetetun eettisesti vastuukykyisen yhteiskunnan jäsenyyden saavuttamisen ja yleisen elämönhallinnan perustan. Opetuksella voidaan myös osaltaan estää syrjäytymistä. Kokoamalla opetus selkeämpiin kokonaisuuksiin ja määrittelemällä opetuksen tavoitteet valtakunnallisesti nykyistä täsmällisemmin opetusta voitaisiin tehostaa. [– –] Terveystiedon opetus osana perusopetusta tavoittaa lähes koko ikäluokan ja opetusta tehostamalla voidaan vaikuttaa yleiseen kansanterveyteen. (HE 142/2000.)

Laki perusopetuslain muuttamisesta ja uusi tuntijakoasetus tulivat voimaan vuonna 2001. Terveystiedon tavoitteet ja sisällöt määriteltiin ensimmäistä kertaa perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa vuonna 2004. (Aira, Tuominiemi & Kannas 2009, 19.) Terveystiedon opetuksen tarkoituksena on perusopetuksen opetussuunnitelman perusteiden mukaan ”edistää oppilaiden terveyttä, hyvinvointia ja turvallisuutta tukevaa osaamista” (POPS 2004, 200). Oppiaineena terveystietoa luonnehditaan käytännönläheiseksi ja toiminnalliseksi. Opetussuunnitelman perusteissa terveystiedon keskeiset sisällöt jakautuvat neljään osa-alueeseen jotka ovat ”Kasvu ja kehitys”, ”Terveys arkielämän valintatilanteissa”, ”Voimavarat ja selviytymisen taidot” sekä ”Terveys, yhteiskunta ja kulttuuri”. (POPS 2004, 201.)

2.2 Koulu ja terveyden edistäminen

Terveystiedon opetus voidaan ymmärtää osaksi laajempaa yhteiskunnallista terveyden edistämisen projektia. Terveyden edistämällä viitataan nykyisessä terveystieteissä keskustelussa kaikkiin niihin yhteisöllisiin ja yksilöllisiin toimenpiteisiin, joiden avulla terveyttä pyritään tietystä yhteisössä ylläpitämään tai parantamaan (Lupton 1995; Vertio 2003 Liite 1.) Matti Rimpelän (2002) mukaan suomalaisen oppivelvollisuuskoulun tehtävänä on ollut koko sen olemassaolon ajan paitsi kansakunnan sivistystason, myös terveydentilan kohentaminen. Hän kuitenkin toteaa, että terveystavoitteita ja terveyden edistämistä on perinteisesti pidetty oppilas- ja kouluterveydenhuollon tehtävinä, joista sosiaali- ja terveystoimen työntekijät huolehtivat. Vasta 1990-luvulla, kun terveyden edistämistä koskevissa kansainvälisissä keskusteluissa on nostettu keskeiseen asemaan ihmisten arkielämän näyttämöt, joihin myös koulu kuuluu, on meilläkin alettu omaksua laaja-alaisempaa terveyden edistämistä koskevaa ajattelua ja integroimaan terveyden edistämistä koulun muihin toimintoihin. (Rimpelä 2002, 86–87).

Laajasti määriteltynä koulussa tapahtuva terveyden edistäminen koostuu koulun fyysisten puitteiden, esimerkiksi koulurakennuksen, luokkahuoneiden ja kalusteiden terveellisyydestä ja turvallisuudesta, terveyttä ja hyvinvointia edistävästä ilmapiiristä ja toimintamalleista, oppilaille suunnatuista terveys- ja hyvinvointipalveluista, terveystavoitteisesta ja -sisällöisestä opetuksesta sekä opetuksen järjestämisestä tavoilla, jotka tukevat oppilaiden terveyttä ja hyvinvointia (Tyrväinen 2005, 154–155). Kouluympäristön ja -työn terveyshaittojen minimointia, oppilaiden terveydentilan valvontaa sekä terveystottumusten kontrollointia ja opetusta on harjoitettu kouluissamme jo pitkään (Jauhiainen 1988, 1993; Rimpelä 2002; Tuomaala 2004). Julkisen vallan kansalaisten terveydentilaan ja terveyskäyttäytymiseen kohdistaman huolen juuret ulottuvat vieläkin kauemmas. Seuraavassa alaluvussa pyrin paikantamaan koululaitoksen hoitamat, oppilaiden terveyden ylläpitämiseen ja parantamiseen liittyvät tehtävät laajempaan terveyden yhteiskunnallistumisen prosessiin.

2.2.1 Terveydenhoidon yhteiskunnallistuminen

Ilpo Helenin ja Mikko Jauhon (2003) mukaan terveydenhoidon yhteiskunnallistumisen taustalla olivat 1600–1700-luvulla muotoutuneet kansallisvaltiot hallinnollisine byrokratioineen sekä merkantilistiset ja kameralistiset opit, joiden puitteissa valtion

alueella asuvat ihmiset alettiin ymmärtää sen voiman ja vaurauden lähteeksi, ja tuon voiman ja vaurauden lisääminen valtion päätehtäväksi. Väestöilmiöiden kuten syntyvyyden, kuolleisuuden ja sairastavuuden hallinnointi käsitettiin valtion tehtäväksi ja niistä huolehtimaan perustettiin erityinen poliisihallinto, jonka alaisuuteen kuului myös niin sanottu terveystoliisi. Terveystoliisiin tehtävänä oli esimerkiksi epidemioiden torjuminen, lapsikuolleisuuden alentaminen ja kaupunkitilan kontrolli. Terveystoliisiin myötä muotoutunut terveyshallinto antoi lääkäreille lisää valtaa, sillä he saivat toimia asiantuntijoina väestön terveyteen liittyvissä kysymyksissä ja ottaa näin osaa esimerkiksi kaupunkisuunnittelua koskevaan päätöksentekoon. (Helen & Jauho 2003; Jauho 2007, 162; ks. myös Harjula 2007, 9; Lupton 1995, 23–25.)

Länsimaisissa yhteiskunnissa harjoitettiin ennen 1700-luvun viimeisiä vuosikymmeniä kahdenlaisia kansanterveystyön toimenpiteitä. Varhaisempi kansanterveystyön kerrostuma, epidemioiden puhjetessa toteutettu karanteeni rakentui ajatukselle taudista maantieteelliseen tilaan liittyvänä ilmiönä, jonka leviämistä pyrittiin säätelemään eristämällä tilat toisistaan, rajoittamalla ihmisten ja tavaroiden liikkumista paikasta toiseen tai eristämällä sairastuneet ihmiset muista. (Armstrong 1993; Lupton 1995, 19.) Myöhäisempi kerrostuma, yleinen hygienia (sanitary science) puolestaan kiinnitti huomiota maantieteellisten tilojen luonnollisiin ja sosiaalisiin ominaisuuksiin sekä ihmisruumiin ja hänen ympäristönsä väliseen vuorovaikutukseen. Yleisen hygienian myötä julkisen vallan tehtävät kansanterveystyön saralla muuttuivat poikkeustapauksissa poliisi- ja asevoimin harjoitetusta turvallisuuden ylläpitämisestä jatkuvaan, pysyviä rakenteita edellyttävään toimintaan kuten jätehuollon organisointiin, juomavesi- ja viemäriputkien rakentamiseen sekä kaupunkisuunnitteluun. (Armstrong 1993; Lupton 1995, 18–21.)

Valistuksen ajalle ominainen usko tieteen ja rationaalisen ajattelun sekä kasvatuksen ja yhteiskunnallisten reformien voimaan tuottaa edistystä ulottui myös kansanterveysliikkeeseen. Aikakaudelle ominaisten, kansanvalistusta harjoittavien järjestöjen piirissä uskottiin, että lääketieteelliseen tietoon pohjautuvan rationaalisen toiminnan avulla sairauksia voidaan oppia ennaltaehkäisemään, kontrolloimaan tai jopa hävittää ne tyystin. Yleisen hygienian rinnalle muotoutui henkilökohtaisen hygienian muodostelma, joka pyrki muuttamaan yksilöiden elintapoja ennen kaikkea valistuksen avulla. (Helen & Jauho 2003; ks. myös Harjula 2007; Lupton 1995, 22.) Armstrongin (1993) mukaan henkilökohtaisen hygienian mahdollisuuden ja vaatimuksen ilmaantuminen

liittyi yleisen hygienian tehottomuuteen sairauksien ehkäisyssä, kun taas esimerkiksi Alan Petersen ja Deborah Lupton (1996) puolestaan ymmärtävät henkilökohtaisen terveydenhoidon esiinnousun yhtenä valistukselle ominaisen itsekasvatuksen muotona. Heidän mukaansa henkilökohtainen terveydenhoito nähtiin valistuneen, vapauteen ja itsehallintaan kykenevän kansalaisen perustavanlaatuisena ominaisuutena ja myös Helen ja Jauho (2003) huomauttavat, että suomalaisessa kansanvalistustyössä terveysvalistuksella oli kiistämätön asema.

Suomeen julkisen terveydenhoidon rakenteet ovat Helenin ja Jauhon (2003) mukaan muotoutuneet jo Ruotsin vallan aikana 1500-luvulla (ks. myös Jauho 2007). Merkantilistisen talouspolitiikan eetoksen mukaisesti 1600-luvulta eteenpäin kannettiin huolta erityisesti väestön lisääntymisestä jota, samoin kuin sairastavuutta ja kuolleisuutta, seurattiin tilastollisin tutkimuksin 1700-luvun puolivälistä lähtien. Tartuntatauteja ja lapsikuolleisuutta pyrittiin ehkäisemään esimerkiksi levittämällä lasten ruokintaa koskevaa tietoa, suurin rokotuskampanjoin sekä perustamalla kättilön ja piirilääkärien virkoja, joista jälkimmäisten haltijoilla oli vuoden 1832 ohjesäännön mukaan velvollisuus auttaa sairaita tarvittaessa ilmaiseksi, jakaa tietoa ja kartoittaa alueen terveystilannetta ja siihen vaikuttavia tekijöitä (Hirvonen 1987; Kaprio 1990; Jauho 1997, 2007.)

Varsinainen laajamittainen kiinnostus terveydenhoidollisiin kysymyksiin muotoutui meillä verrattain myöhään. Suomessa virisi 1850-luvulla lääkäreiden ja maallikoiden muodostaman hygienialiike, jonka taustalla oli Turo-Kimmo Lehtosen (1995) mukaan monia tekijöitä. Lääketieteellisten keksintöjen, lähinnä bakteerien ”löytämisen”, ohella siihen vaikuttivat osaltaan havainnot sairastavuuden ja kuolleisuuden epätasaisesta jakautumisesta, armeijan ja teollisuuden vaatimukset ”laadukkaasta työvoimasta” sekä sivistyneistön kansallinen herääminen. (Lehtonen 1995a, 1995b; ks. myös Lupton 1995, 26–30; Harjula 2007; Jauho 2007.) Suomalaisessa hygienialiikkeessä yhdistyivät hygieeninen ja bakteriologinen näkökulma päinvastoin kuin monissa muissa Euroopan maissa, joissa teollistumisen ja kaupungistumisen aiheuttamia terveysongelmia oli – sinänsä onnistuneesti – ratkottu jo vuosisadan alkupuoliskolla miasma- ja

tartuntateorioihin¹ nojautuen esimerkiksi kaupunkien jätehuoltoa ja vedenjakelua sekä kaupunkirakennetta kehittämällä (Vuori 1979; Karisto 1981; Lupton 1995, 26–30; Helen & Jauho 2003; Harjula 2007; Jauho 2007.)

Bakteerien löytäminen sai aikaan suuren optimismin aallon kansanterveysaktiivien keskuudessa. Eri tauteja aiheuttavien bakteerien eristämisen myötä uskottiin olevan mahdollista pysäyttää niiden eteneminen ja hävittää sairaudet maailmasta lähes täydellisesti. Tauteja aiheuttavat bakteerit nimettiin Turo-Kimmo Lehtosen (1995a) mukaan terveysvalistuksessa kansakunnan yhteiseksi viholliseksi, jota vastaan julistettiin sota. (Lehtonen 1995a.) Mikrobien löytämisen myötä julkisen terveydenhuollon huomio kiinnittyi yleisen hygienian eli elinympäristön puhtauden ja terveellisyyden vaalimisen ohella yksilöihin, heidän elintapoihinsa ja ihmisten väliseen kanssakäymiseen, jossa bakteerit tarttuivat. (Lehtonen 1995a, 1995b Jauho 1997; Helen & Jauho 2003; Harjula 2007). Lehtonen (1995b) luonnehtii hygienialiikkeen tavoitteita näin:

Yhtäältä siis halutaan muuttaa koko julkinen tila hygieeniseksi, järjestää se lääkäreiden ohjeiden mukaisesti. Toisaalta tätä ei kuitenkaan pidetä mahdollisena ilman, että kansalaiset itse sisäistäisivät huolen hygieniasta ja opettelisivat terveet elämäntavat. (Lehtonen 1995b, 214)

Pian kävi ilmi, ettei kaikkia bakteereita ollut mahdollista tuhota tai sulkea ulkopuolelle vaan niiden hyökkäysten kohteeksi joutui välttämättä jokainen. Oli kuitenkin huomattu, etteivät kaikki tartunnan saaneet sairastu, ja päätelty, että jokaisella yksilöllä on hänelle ominainen, osin perinnöllisistä ja osin elintapojen kautta hankituista ominaisuuksista muodostuva vastustuskyky. Vaikka lähtökohdat olivat erilaiset, nähtiin jokaisella olevan sekä mahdollisuus että suoranainen velvollisuus järjestää elämänsä siten, että sen kaikki ulottuvuudet palvelevat terveysopillisia päämääriä eli terveenä ja toimintakykyisenä säilymistä. (Lehtonen 1995a; Jauho 1997; Kuusi 2003; Tuomaala 2004.)

Minna Harjula (2007) erottelee suomalaisessa 1900-luvun alun hygienialiikkeessä kolme toimintalinjaa. Yleinen hygienia suuntautui elinympäristön muokkaamiseen terveydelle edulliseksi. Julkisen vallan velvollisuuksien piiriin kuuluivat vuoden 1879 terveydenhoitoasetuksen mukaan esimerkiksi vesijohto- ja viemäriverkostojen

¹ Luptonin mukaan länsimaissa oli ennen bakteriologian syntyä erotettavissa kolme sairauksien syntymistä selittävää teoriaa. Humoraaliteoriat painottivat yksilöllisen konstituution ja ympäristön ominaisuuksien välistä tasapainoa terveyden edellytyksenä, miasmaopit selittivät sairauksien syntyä liassa sikiävien taudinsiementen kautta ja tartuntateoriat näkivät tautien siirtyvän yksilöstä toiseen. (Lupton 1995, 18–21).

rakentaminen sekä kaivojen ja lähteiden suojaaminen. Myös asuntojen rakentamista ryhdyttiin säätelemään ja ruokakauppaa valvomaan. (Harjula 2007.) Sosiaalihygienian piirissä monet köyhyyteen ja kurjuuteen kytkeytyvät vaivat kuten tuberkuloosi, sukupuolitaudit ja alkoholismi nähtiin seurauksina yhteiskunnallisista epäkohdista ja niiden vähentämiseksi vaadittiin yksilöihin kohdistuvan valistuksen ohella yhteiskunnallisia toimenpiteitä kuten työväen asuinolojen kohentamista sekä työnolojen ja -aikojen määrittelyä lainsäädännön avulla (Karisto, Lahelma & Rahkonen 1990; Harjula 2007). Ahtaissa, likaisissa asuinoloissa pelättiin tartuntatautien ohella leviävän monien sosiaalisten ongelmien kuten rikollisuuden ja moraalittomuuden (Petersen & Lupton 1996; Jauho 1997, 91).

Hygienialiikkeen kolmas suuntaus, yksilökohtainen hygienia, näkyi Harjulan mukaan ennen muuta terveystaloudena (Harjula 2007). 1900-luvun alkuvuosikymmeninä yleinen hygienia sai väistyä, kun huomion kohteeksi nousi elinolojen sijaan yksilö. Saara Tuomaalan (2004) mukaan syynä tähän voidaan pitää osin sisällissodan sivistyneistölle tuottamaa pettymystä, osin lääketieteessä tapahtunutta kehitystä. Sosiaalisten olojen ja sairastavuuden yhteys nähtiin nyt välillisenä. Huonojen olosuhteiden ajateltiin aiheuttavan sairauksia elintapojen välityksellä, ja niinpä valtion terveystaloudet koko väestön tai tiettyjen väestöryhmien elin- tai työoloihin liittyvät toimenpiteet nähtiin riittämättömänä keinona puuttua terveydentilisiin ongelmiin. Mikäli kansan terveydentilaa haluttiin kohottaa, oli se saatava luopumaan epäterveellisistä elintavoista valistuksen avulla. (Karisto 1981; Lehtonen 1995a.) Kansanterveysvalistuksen päämääränä oli koko kansan elintapojen muokkaaminen ja uuden, hygieenisen ihmisen luominen. Valistus nähtiin keskeisenä keinona koko kansakunnan terveydentilan, moraalin ja kuntoisuuden kohottamiseen. (Lehtonen 1995a; Jauho 1997, 72.)

Jauhon ja Helenin (2003) mukaan terveystaloudus voidaan määritellä osaksi 1800-luvun loppupuolella kukoistanutta kansanvalistusliikettä. He väittävät, että valistusliikkeen päämäärät liittyivät kahteen aikakauden polttavaan kysymykseen; toisaalta ns. työväenkysymyksen ratkaisemiseen eli elinkeinovapauden myötä muotoutuneen

työväestön ja ”sivistyneiden luokkien” välisen konfliktin estämiseen² ja työvoiman suojeluun, toisaalta valtiollisen itsenäisyyden edellyttämän kansallisen yhtenäisyyden luomiseen ja vahvistamiseen. (Jauho 1997; Helen & Jauho 2003.) Terveysvalistus nähtiin Helenin ja Jauhon (2003) mukaan erottamattomana osana kansalaiskasvatusta, eikä kansalaisuutta ollut mahdollista ajatella ilman terveyteen liittyviä velvoitteita kansakuntaa kohtaan. Valistusliikkeessä oli mukana niin lääkäreitä, opettajia kuin erilaisia kansalaisjärjestöjä ja yhdistyksiä. Valistusliikkeen johtohahmot näkivät kansakoulunopettajat keskeisiksi liittolaisikseen, sillä he olivat läheisessä kontaktissa lasten ja näiden kautta myös muiden perheenjäsenten kanssa, ja heidän odotettiin osallistuvan aktiivisesti työnsä ohella muuhun paikallistason toimintaan (Jauho 1997, 46.) Suomen Terveystieteiden lehden ensimmäisen numeron pääkirjoituksessa lehden pitkäaikainen päätoimittaja, terveysvalistusliikkeen innokas puuhamies Konrad Relander (myöhemmin Reijo Waara) kutsui kansakoulunopettajia mukaan valistustyöhön seuraavin sanakääntein:

Kehoitus kaikille kansan valistusta harrastaville kansalaisille, kansakoulujen opettajille etupäässä.

Terve sielu viihtyy ainoastaan terveessä ruumiissa.

Voiko siis ajatella kansan ystävälle kauniimpaa, ylevämpää tehtävää, kuin tiedon levittäminen ruumiin ja sielun terveyden säilyttämisen ehdoista kaikkiin kansankerroksiin. Täten ei toimenpiteitä tämän päämäärän saavuttamiseksi enää pidettäisi raskaana taakkana, jota sääntöjen pakottaman tulee kantaa muitten rasitusten rinnalla. Päin vastoin, ne vähitellen muuttuisivat meidän toiseksi luonnoksemme, jolle terveydenhoidon tehtävät kävisivät niin luonnollisiksi että tekisimme niitä ajattelemattakin. Ja vasta silloin kuin terveydenhoidon periaatteet lapsuudesta saakka ovat näin syvään juurtuneet jokahiseen, vasta silloin voimme toivoa että terveydenhoidon alalla tehdyt tutkimukset kantavat silmin nähtävän runsaita hedelmiä koko kansallemme (Relander 1889)

2.2.2 Koulu ja terveyden edistäminen

Kansakoululaitoksen kehittyminen ja kansakoulua käyvien lasten määrän lisääntyminen mahdollisti kattavan valistuksen ohella oppilaiden terveydentilan tarkkailun ja sitä koskevan tiedon keräämisen (Karisto, Lahelma & Rahkonen 1990; Kaprio 1990). Arto Jauhiainen (1993, 1988) luonnehtii kansakouluasetuksesta (1866) oppivelvollisuuden

² ns. työväenkysymys ei ole ominainen yksinomaan suomalaiselle terveysvalistusliikkeelle vaan sitä on pyritty ratkomaan myös esimerkiksi Englannissa. Suurissa kaupungeissa työväenluokkaiset, vähäosaiset ja etnisiin vähemmistöihin kuuluvat, jotka asuttivat slummeja, nähtiin vaarallisina tautien levittäjinä ja heitä, samoin kuin heidän asuinalueitaan, pyrittiin välttämään. (Lupton 1995, 33–35; Petersen & Lupton 1996, 91–93)

säätämiseen (1921) ulottuvaa ajanjaksoa oppilashuollon kehityksen näkökulmasta nälkä- ja tautipolitiikan kaudeksi. Lisääntyvä koulunkäynti toi lasten mukana taudit ja puutteen luokkahuoneisiin ja oppilashuoltotyö keskittyikin koulunkäynnin fyysisten ja materiaalien edellytysten takaamiseen; koulurakennusten terveystilojen parantamiseen sekä asuntoloiden, keittoloiden ja kesäsiirtoloiden perustamiseen. Koulun terveystyön tavoitteena oli saada oppilaat fyysisesti kyvykkäiksi käymään koulua ja ehkäistä koulun tuottamia terveyshaittoja sekä levittää terveellisiä elämäntapoja. (Jauhiainen 1988, 463–464; Jauhiainen 1993, 81–85.)

Koululääkäritoiminta käynnistyi 1880-luvulla joissain helsinkiläisissä yksityiskouluissa ja 1900-luvun alkuvuosina pääkaupungissa oli koululääkäri myös kansakouluja varten. Vuonna 1915 valmistunut komiteamietintö ehdotti kunnille lupaa palkata koululääkäreitä valtion tuella mutta ensimmäinen maailmansota keskeytti suunnitelmat. Kunnanlääkäriyhdistyksen ja Mannerheimin Lastensuojeluliiton aloitteesta koululääkäritoimintakokeilu aloitettiin joissain helsinkiläiskouluissa 1920-luvun puolivälissä ja vuodesta 1926 valtio osallistui kuntien koululääkärimenoihin. Koululääkärien tehtävät liittyivät aluksi lähinnä koulujen terveydellisten olojen tarkkailuun ja myöhemmin niihin liitettiin myös oppilaiden terveyden tarkkailu. Mannerheimin Lastensuojeluliitto osallistui aktiivisesti koululääkäritoiminnan kehittämiseen ja ryhtyi myöhemmin myös kouluttamaan kouluhoitajattaria. Sen käsialaa olivat esimerkiksi monissa kouluissa käytetyt terveystkortit, joihin oli tarkoitus kirjata säännöllisin väliajoin oppilaiden pituus, paino ja muita terveydentilaan liittyviä tekijöitä. Vuonna 1939 säädetty laki yleisestä lääkärihoidosta velvoitti kunnanlääkärit huolehtimaan koululääkärien tehtävistä ellei kunnassa toiminut varsinaista koululääkäreitä. Näin kouluterveydenhoidosta tuli käytännössä kuntien lakisääteinen velvollisuus. (Jauhiainen 1993; Terho 2002a, 2002b; Korppi-Tommola 1990, 64–68.)

Tuomaala (2003, 2004) kuvaa 1900-luvun alkupuolen kasvatusmoraalia biologisten ihmiskuvan ja nationalismien leimaamaksi. Tuomaalan mukaan oppi- ja asevelvollisuuden myötä lasten ja nuorten terveydentila nousi julkisen keskustelun piiriin yhteiskunnallisena kysymyksenä. Sisällissodan jälkeen huoli uuden sukupolven fyysisestä ja moraalista kelpoisuudesta korostui entisestään, kun työväenluokkaisten ja maalaisrahvaaseen kuuluvien vanhempien kyky kasvattaa lapsistaan kunnollisia kansalaisia joutui uudelleen epäilyksen alaiseksi. Lasten fyysinen terveydenhuolto ja valistus, terveiksi ja

työtätekeviksi kansalaisiksi olivat keskeisessä asemassa kansakouluopetuksessa, ja hygieenistä ajattelua terävöitti 1920–1930-luvulla suosittu rotuhygienia. Sen piirissä kansakunta ymmärrettiin eläväksi organismiksi, jonka elinvoiman pelättiin katoavan teollistumisen ja kaupungistumisen aiheuttaman luonnonvalinnan häiriintymisen myötä. Valistusliikkeen optimismi ja ihanteellisuus kuitenkin säilyivät kansakoulun eetoksessa ja terveys nähtiin jokaisen ulottuvilla olevana päämääränä. Kansakoulun opettajat huolehtivat kouluterveydenhoitajien ja lääkäreiden avulla oppilaiden säännöllisistä puhtaus- ja terveystarkastuksista, joissa sopusuhtaisuus, ryhdikkyys sekä tahrattomat ja ehjät vaatteet nähtiin terveen ja moraalisen yksilön merkkeinä. (Jauhiainen 1988; Koski 2001; Tuomaala 2003, 2004.)

Oppivelvollisuuden säätämisestä 1960-luvulle ulottuvaa ajanjaksoa Jauhiainen (1993) kutsuu rakentamiskaudeksi. Sen aikana kansakoulusta tuli vähitellen koko kansan koulu ja oppivelvollisuus piteni kahteen kertaan. Kouluterveydenhuolto terveystarkastuksiin ja lääkäreineen siirtyi valtion tukemilta järjestöiltä julkisen vallan lakisääteiseksi velvollisuudeksi ja sen toiminta laajeni kattamaan lähes koko maan. Fyysisen kouluterveydenhuollon rinnalle rakentuivat psykososiaalisen oppilashuollon asiantuntijajärjestelmät; kasvatusneuvolat ja kuraattorit, jotka kuitenkin rajoittuivat vasta kaupunkeihin. Kolmatta kautta, joka alkoi peruskoulu-uudistuksesta, Jauhiainen nimittää psykososiaalisen oppilashuollon kaudeksi. Sen alkaessa fyysinen oppilashuolto oli jo kehittynyt valmiiksi. Psykososiaalisen oppilashuollon edustajat, psykologit ja kuraattorit ovat peruskoulu-uudistuksen myötä siirtyneet kouluorganisaation sisään ja asiantuntijajärjestelmät alkaneet jossain määrin toimia yhteistyössä tiimeinä. (Jauhiainen 1993.)

Heidi Peltosen (2006) mukaan vuosituhannen vaihteessa voimaan tulleen opetussuunnitelmauudistuksen keskeisenä tavoitteena on oppilaan oppimisen edellytysten sekä terveen kasvun ja kehityksen tukeminen. Laki perusopetuksen muuttamisesta edellyttää, että opetus järjestetään oppilaan ikäkauden ja edellytysten mukaan, ja että kaikessa päätöksenteossa otetaan huomioon terveen kasvu- ja kehitysprosessin tukeminen. Perusopetuksen tuntijakoasetuksessa taas korostetaan, että ”opetuksen ja kasvatuksen tavoitteena on tukea oppilaiden kasvua tasapainoisiksi, terveen itsetunnon omaaviksi ihmisiksi ja kriittisesti ympäristöään arvioiviksi yhteiskunnan jäseniksi. [– –] Tavoitteena on fyysisen, psyykkisen ja sosiaalisen terveyden ja hyvinvoinnin vaaliminen .”

(Perusopetusasetus 2 §). Koulun terveyden edistämisen kannalta Peltonen (2006) nostaa merkittävänä uudistuksena esiin lisäksi oppilashuollon määrittelemisen lainsäädännön tasolla. Samanaikaisesti kouluterveydenhuollon ja oppilashuollon resursseja näytetään kuitenkin monessa kunnassa vähennettävän säästösyistä. Onkin epäilty, että puheet terveyttä edistävästä, sairauksia ennaltaehkäisevästä ja varhaiseen puuttumiseen kykenevästä kouluterveydenhuoltojärjestelmästä jäävät pelkiksi puheiksi.

2.2.3 Koulun terveystieto

Terveyden ylläpitämiseen ja edistämiseen kytkeytyviä asioita on käsitelty ennen terveystieto-oppiaineen perustamista monilla nimillä eri oppiaineisiin integroituna tai aihekokonaisuutena. Koulun terveystietouden tehottomuutta, vähäisyyttä ja riippuvuutta yksittäisten opettajien aktiivisuudesta ja innostuneisuudesta on kritisoitu koko oppivelvollisuuskoulun olemassaolon ajan ja jo sitä ennenkin. Kriitikot ovat kautta vuosikymmenien hämmästelleet sitä, että koulu kyllä tarjoaa tietoa jos jonkinlaisista pikkuseikoista mutta ei omasta terveydestä ja hyvinvoinnista. Vallitsevan tilanteen puolustajat taas ovat vakuuttaneet, että oppilaiden terveyttä voidaan parhaiten vaalia huomioimalla terveys kaikessa opetuksessa koteloiden sitä yhden oppiaineen puitteisiin. Kriitikoiden mukaan integrointi ja aihekokonaisuudet eivät ole toimineet eivätkä tule toimimaan, sillä ilman omaa oppiainetta ja koulutettuja opettajia terveystieto tulee aina olemaan sivuosassa tai yksittäisten innostuneiden toimijoiden varassa ja jäämään varsinaisten oppiaineiden omien sisältöjen varjoon. (mm. Rimpelä 2001; Wuolio 2000.) Argumentit terveystietoudelle omistetun oppiaineen saamisesta ovat säilyneet hämmästyttävän samanlaisina aikojen - ja argumentoinnin tyylin - muuttumisesta huolimatta.

On aika joutua tämän tärkeän aineen opetuksen meidänkin maamme koulujen oppiaineeksi. Koulumme ajavat kyllä oppilasten päähän kaikellaisia pikkutietoja eri eläinten omituisista muodoista, ruumiin- ja sen osien rakennuksesta, elintavoista j.n.e, mutta ihmisruumiin lähempi tarkastelu, sen hoito- ja elintapain tarkastelu saa moniaissa luonnontieteen oppikirjoissa osakseen vaan jonkun lehden, joka sitten hätäpäikää muun luettua läpikäydään.” (Suomen Terveystietolehti 1895:7).

Olen joskus 1990-luvun alussa jo provosoivasti kysynyt, kuinka tällainen omaan elämänhallintaan ja terveyteen liittyvä yleissivistävä opetus voisi olla vähemmän merkityksellistä kuin tähtien tai Rooman keisarien syntymäaikojen opiskelu. (Kannas 2006)

Terveydellisten olojen ja oppilaiden terveydentilan tarkkailun ohella ”terveydenhoidollisia kysymyksiä” koskeva opetus on kuulunut koulujen tehtäviin aina kansakoulun alkuajoista

saakka. Juho Korhosen (2007) mukaan terveysopillisiä kysymyksiä käsiteltiin oletettavasti jo keskiaikaisissa luostarikouluissa, jotka olivat usein sairaalan yhteydessä. Ensimmäiset maininnat terveydenhoito-opin alkeiden opetuksesta ovat peräisin 1600-luvun puolivälistä, jolloin lukiossa määrättiin opetettavaksi logiikan yhteydessä fysiikka-nimistä oppiainetta. Siihen sisältyi esimerkiksi ”oppia ihmisruumiista ja terveydenhoito-opin alkeita.” (Korhonen 2007.)

Kansakouluopetuksessa terveysasiat otettiin Korhosen (2007) mukaan tiedettävästi esille ensimmäistä kertaa 1800-luvun alun Ahlmanin kouluissa, joissa tuli virallisten oppiaineiden lisäksi opettaa ”sopivissa tilanteissa” esimerkiksi kansalaisvelvollisuuksia, terveysoppia ja ruumiinhoitoa. Cygnaeuksen kansakoulutointa koskevan ehdotuksen (1861) mukaan kansakoulujen voimistelunopetukseen tuli sisältyä urheilun ohella terveysoppia ja lastenhoitoa, mutta Koulutoimen Ylihallituksen kansakoulun opetusohjelmaa käsittelevässä kirjeessä (1881) terveysoppia ei mainittu lainkaan. Oppikouluissa terveys- ja raittiusopin opettaminen aloitettiin virallisesti 1913 mutta Korhonen arvelee sitä opetetun jo 1800-luvun puolella. (Korhonen 1971; 2007.)

Kansakoululaitoksesta tuli vuosisadan vaihteessa yksi keskeisistä aikakaudelle ominaisen terveydenhoitoaatteen levittäjistä mutta omaksi oppiaineeksi sen aineksia ei onnistuttu saamaan (Karisto, Lahelma & Rahkonen 1990; Kaprio 1990). Juho Korhosen (1971) mukaan kansakouluväen piirissä heräsi 1800-luvun loppupuolella keskustelu terveys- ja raittiusopin opetuksen tarpeellisuudesta. Erityisen tärkeänä pidettiin maalais- ja työväestön kasvattamista, sillä rahvaan elämäntapoja pidettiin sivistyneistön piirissä kehnoina ja usein myös moraalittomina. Aloitteita terveysopin ottamisesta koulun opetusohjelmaan tehtiin mutta ne jäivät tuloksettomiksi. Opettajaseminaareissa sitä sen sijaan opetettiin vuoteen 1934 saakka, jolloin opetus jäi vastaavan opettajan harkinnan varaan. (Korhonen 1971; Halila 1949). Koulutoimen Ylihallituksen kiertokirje 1898 määräsi raittiusoppia opetettavaksi luonnontiedon tunneilla anatomian opetuksen yhteydessä, ja vuoden 1906 kertomuksessaan se kehotti kiinnittämään enemmän huomiota terveysopin opetukseen luonnontiedon tunneilla. Vuonna 1910 raittiusopetuksen pohjaksi tuli Raittiusopetuskomitean mietintö. (Korhonen 1971, 2007.) Oppivelvollisuuslain voimaantumisen jälkeen kouluhallitus määritteli raittiustyön osaksi kansakoulun kansalaiskasvatusta (Tuomaala 2003, 252).

Oppivelvollisuuskoulun ensimmäisessä kansallisen tason opetussuunnitelmassa³, maalaiskansakoulujen opetussuunnitelmassa (1925), terveysopin opetus suositeltiin aloitettavaksi alakansakoulussa ympäristöopin yhteydessä, ja jatkettavaksi yläkansakoulussa luonnontieteellisessä aineryhmässä vuorokurssina kotitalousopin yhteydessä. Raittiusoppia opetettiin sekä kotitalous- että terveysopin yhteydessä. Oppisisällöt olivat Korhosen mukaan anatomis-fysiologispainotteisia. Myös vuoden 1950 opetussuunnitelmakomitean mietinnössä terveysoppi sisällytettiin luonnontieteelliseen aineryhmään. Mietinnössä mainittiin erikseen sukupuolikasvatus, jota toivottiin otettavaksi esiin ainakin yläasteella opettajan halun ja edellytysten mukaisesti. (Korhonen 1971; 2007.)

Vuoden 1963 opetussuunnitelmakomitean mietinnössä mukaan terveys- ja raittiusopin opetusta suositeltiin aloitettavaksi ensimmäisillä luokilla ympäristöopin opetuksen yhteydessä ja jatkettavaksi ylemmillä luokilla osana uutta oppiainetta, kansalaistaitoa, jonka muut osa-alueet olivat liikenne-, perhe-, raittius- ja taloudellisuuskasvatus sekä väestönsuojelu ja palontorjunta, tapaturmantorjunta ja ensiapu sekä käyttäytymiseen liittyvä opetus. (POPS 1970, 170). Peruskoulun opetussuunnitelman perusteissa 1970 jäivät voimaan vuoden 1963 ehdotukset, joskin terveys- ja raittiusopin käsitteet olivat muuttuneet nyt terveys- ja raittiuskasvatukseksi (Korhonen 1971; 2007). Vuoden 1985 opetussuunnitelmauudistuksessa kansalaistaidon opetus lopetettiin yläkoulusta, ja terveys- ja liikennekasvatuksen opetus siirtyi liikunnan yhteyteen. Lisäksi terveyteen liittyviä asioita oli mahdollista käsitellä muiden oppiaineiden tai aihekokonaisuuksien puitteissa. (Korhonen 2007.)

Peruskoulun opetussuunnitelman perusteissa 1994 kansalaistaitoa ei enää mainittu lainkaan omana oppiaineenaan vaan sen piiriin kuuluvat asiat oli siirretty biologian, maantiedon ja ympäristöopin muodostamaan aihekokonaisuuteen. Terveyteen liittyviä asioita ohjattiin käsittelemään koulukohtaisen opetussuunnitelman mukaan, vaikkakin liikunnan

³ Opetussuunnitelmakomiteoiden mietinnöt 1925 ja 1950 olivat luonteeltaan suosituksenomaisia ja varsinaiset opetussuunnitelmat muotoiltiin kouluissa ja tarkastutettiin johtokunnilla sekä kansakoulutarkastajilla. Ne kuitenkin vaikuttivat Rinteen mukaan suosituksenomaisinakin oppikirjojen ja didaktisten oppaiden kautta varsinaiseen opetukseen. Lisäksi oppiaineita ja sisältöjä säädeltiin kansakoululainsäädännön kautta hyvinkin tarkasti. Ensimmäinen valtakunnallisesti sitova opetussuunnitelma oli peruskoulun opetussuunnitelmakomitean mietintö vuonna 1970. (Rinne 1984; Lappalainen 1985)

opetussuunnitelmassa todettiin, että opetuksessa tuli ohjata oppilaita positiiviseen liikunta- ja terveyskäyttäytymiseen. Yläasteella terveyskasvatukseen liittyviä tavoitteita ja sisältöjä oli Korhosen mukaan löydettävissä erityisesti opetussuunnitelman perusteiden liikuntaa, biologiaa ja kotitaloutta koskevista osioista. Valtioneuvoston peruskoulun tuntijakoa koskevassa päätöksessä liikuntatunneilla määrättiin opetettavaksi terveyskasvatusta. (Korhonen 2007.) Terveystieto ei Rimpelän (2002) mukaan tullut viimeisimmässä koululakiuudistuksessa oppiaineeksi yksimielisesti, sillä ehdokkaita uusiksi oppiaineiksi oli paljon ja paineet oppiainerajojen purkamiseen olivat kasvamassa (Rimpelä 2002; ks. myös Kansanen 2004 oppiaineiden muutoksista).

Terveyskasvatuksen asema kouluissa on kuitenkin uudistuksesta huolimatta Rimpelän (2005) mielestä terveysopin perinteen katkettua 1960–1970-luvulla päässyt huonontumaan merkittävästi. Ennen opetussuunnitelmauudistusta sitä ei opettajankoulutuksessa juurikaan käsitelty, pedagogista kirjallisuutta oli vähän ja terveystiedon opetuksen osuus koulujen opetussuunnitelmissa oli vähäinen. Opetuksen taso ja määrä olivat pitkälti riippuvaisia yksittäisten opettajien kiinnostuksesta ja huolimatta monissa kouluissa järjestetyistä teemapäivistä ja -viikoista sekä yhteistyöstä järjestöjen ja asiantuntijoiden kanssa oli opetuksen suunnitelmallisuus ja ammatillisuus kaukana muissa oppiaineissa itsestäänselvyytenä pidetystä tasosta. Rimpelä (2005) ei kuitenkaan näe oppiainestatuksen yksiselitteisesti korjanneen ongelmaa. Hänen mukaansa joissain kunnissa ja kouluissa toteutettu intensiivinen kehitystyö on saattanut jopa lisätä koulujen välisiä eroja ja hän pelkääkin, että tutkimus- ja kehitystyöhön suunnattujen varojen vähyys voi pahimmillaan synnyttää Suomeen ”kotikutoisen oppiaineperinteen”, jossa innostus korvaa todellisen asiantuntemuksen. (Rimpelä 2005.)

Perusopetuksen opetussuunnitelman uudistuksen yhteydessä terveystiedon opetukseen varattavien tuntien on terveystiedon puolestapuhujien parissa pelätty taas vähentyvän. Terveystieto on ylioppilaskirjoituksissa kuulunut suosituimpiin reaaliaineisiin mutta pahojen kielten mukaan sen suosio on johtunut pikemminkin helppoudesta kuin siitä, että opiskelijat näkisivät oppiaineen todella tärkeänä. Oppiaineen puolustajat puolestaan vetoavat tutkimuksiin ja kyselyihin, joiden mukaan oppilaat pitävät terveystietoa tärkeänä ja mielekkäänä oppiaineena.

2.3 Terveystieto ja oppikirjat

Tässä luvussa esittelen oppikirjoja yleensä, niiden tehtäviä ja sisältöjä sekä erityisesti terveystiedon oppikirjoja käsittelevää aiempaa tutkimusta. Oppikirjatutkimuksen esittely on työni kannalta keskeistä, sillä kriittisen diskurssianalyysin näkökulmasta tarkasteltavien tekstien kontekstin ja funktion tunteminen on olennaista.

2.3.1 Oppikirjan tutkimus

Staffan Selander (1991) toteaa, että oppikirjojen on uskottu menettäneen merkitystään tiedonvälityksen kehityksen myötä mutta väittää, että tosiasiasa oppikirjat ovat edelleen keskeisessä asemassa ja jopa toimivat todellisuudessa opetussuunnitelmana, jota opetuksessa noudetaan (ks. myös Karvonen 1995; Mikkilä-Erdmann, Olkinuora & Mattila 1999; Gordon, Holland & Lahelma 2000). Oppikirjaa on pidetty varman ja luotettavan tiedon lähteenä, ja se kertoo, millainen tieto on oikeaa koulutietoa (Selander 1991; Karvonen 1995; Aapola 1999; Palmu 2003). Tarja Palmun (2003) mukaan kansallisesti yhdenmukaiset oppikirjat mahdollistavat sen, että kokonainen sukupolvi jakaa samansisältöisen oppikirjan. Selanderin (1991) mukaan oppikirjoja voidaan pitää ”massamediana”, sillä lähes jokainen oppilas käyttää niitä. Hän huomauttaakin, että oppikirjalla, sen sisältämällä tiedolla, arvoilla, ideologioilla ja kätketyillä taustaoletuksilla on suuri vaikutus, ja jopa sukupolvien toisistaan poikkeavien arvojen ja maailmankatsomusten voidaan arvella johtuvan osaltaan heidän koulussa opiskelemissä tekstien erilaisuudesta. (Selander 1991.)

Suomalaista opetuskulttuuria on pidetty oppikirjakeskeisenä, vaikkakin eroja oppikirjan ohjaavuudessa on esimerkiksi opettajien ja oppiaineiden välillä. Oppikirja on käytetty oppimateriaali, ja sen merkitys oppilaan ja opettajan välisessä vuorovaikutuksessa on suuri. Oppikirjojen on väitetty määräävän lopulta sen, mitä koulussa opitaan ja opetetaan. (Mikkilä-Erdmann, Olkinuora & Mattila 1999, 436–437.) J-P Heinonen huomauttaa vuonna 2004 ilmestyneessä väitöskirjassaan, että viime aikoina empiiristä tutkimusta oppimateriaalien käyttämisestä opetustilanteessa ei juuri ole tehty. Hän toteaa, että väitteet oppikirjasta todellisina opetustilanteen ohjaajina ovat usein pinnallisia eikä niissä useinkaan mainita esimerkiksi missä oppiaineissa tai tilanteissa tai miten ja missä määrin oppikirjat opetusta ohjaavat. Heinosen mukaan hämmentävää on kuitenkin se, että koulukohtaiset opetussuunnitelmat ovat usein käsittelyjärjestyttä myöten yhdenmukaisia

oppikirjojen kanssa, ja haastattelujen perusteella monet koulut rakentavat opetussuunnitelmansa juuri oppimateriaaliin nojaten. (Heinonen 2005, 2.)

Oppikirjojen keskeistä roolia opetuksessa on kritisoitu, vaikka Mikkilä-Erdmann, Olkinuora ja Mattila (1999) muistuttavat, että oppikirjan ohjaava vaikutus voi olla positiivinenkin ja oppimateriaalin puuttuminen kokonaan heikentää opetuksen laatua. Oppikirjoja on Heinosen (2005) mukaan moitittu asiasisältöjen virheellisyyden ja epäloogisuuden ohella esimerkiksi siitä, että ne ohjaavat yksittäisten faktatietojen omaksumiseen tieteenalalle ominaisten ajattelutapojen ja menetelmien sijaan, eivät esittele vaihtoehtoisia näkemyksiä tai problematisoi käsittelemiään asiasisältöjä eivätkä käytä lähdeviitteitä, joiden avulla lukijan olisi mahdollista arvioida saamansa tiedon oikeellisuutta (Heinonen 2005; ks. myös Karvonen 1995; Mikkilä-Erdmann, Olkinuora & Mattila 1999).

Selander väittää, että oppikirjat samanaikaisesti heijastavat ”ajan henkeä” ja tuottavat sitä, mutta muistuttaa, että oppikirjateksteissä saatetaan sitkeästi pitää kiinni konventioista huolimatta opetussuunnitelmien vastakkaisista pyrkimyksistä (Selander 1991; Palmu 2003). Pirjo Karvosen (1995) mukaan oppikirjat ovat luonteeltaan kompromisseja, sillä ne syntyvät useimmiten tekijäryhmän yhteistyönä ja niiden käyttöönottoa edeltää testaus, arviointi ja kokeilu. Lopputuloksena syntyy useimmiten institutionalisoitunutta oppikirjatekstiä, joka täyttää sille asetetut odotukset (Karvonen 1995). Michael W. Apple ja Linda K. Christian-Smith (1991) korostavat, että oppikirja on kaupallinen tuote, joka joutuu vastaamaan kuluttajien tarpeisiin menestyäkseen markkinoilla. Jaakko Väisänen (2005) puolestaan luonnehtii oppikirjoja virallisen ideologian tai instituution puheeksi, jota tulisi tarkastella osana yhteiskunnallisia instituutioita. Suomalaisessa oppivelvollisuuskoulussa käytettävien oppikirjojen piti aina 1990-luvulle saakka läpäistä Koulu- ja myöhemmin Opetushallituksen tarkastus. Vuonna 1994 tarkastuksista luovuttiin ja kustantamoille annettiin vapaus määritellä oppikirjojen sisältö ja ulkoasu itse. Koulut ja opettajat voivat valita markkinoilla olevista oppikirjoista ne, joita tahtovat käyttää tai jättää kirjat hankkimatta kokonaan.

Oppikirjaan valikoituu joukko opittavaa asiaa koskevia käsityksiä, jotka esitellään tosina. Apple ja Christian-Smith (1991) muistuttavat, että niin opetussuunnitelman kuin oppikirjojenkin kohdalla tulisi aina muistaa kysyä, kenen tietoa niissä arvostetaan. Heidän

mukaansa kyse on aina monimutkaisista valtakamppailuista, eikä opetusta ja valtaa voida näin ollen irrottaa toisistaan. (Apple & Christian-Smith 1991.) Palmun (2003) mukaan jokainen valinta on kytköksissä puhujan tai kirjoittajan näkökulmaan, jonka taustalla on aina uskomusten ja arvojen muodostama ideologia. Reetta Mietolan (2001) mukaan oppikirja konstruoi todellisuutta aina tietystä positiosta käsin, jolloin sen esittämät representaatiot eivät ole luonteeltaan neutraaleja. Valitessaan tietyn näkökulman oppikirjan kirjoittajat sulkevat pois joukon vaihtoehtoisia näkökulmia ja todellisuuksia. Samalla tiettyjen subjektien elämäntodellisuus valitaan kertomisen arvoiseksi. Kyse on arvovalinnoista. (Mietola 2001; ks. myös Koski & Paju 1998). Oppikirjojen välillä voi periaatteessa olla suuriakin eroja siinä, millaisia asioita niissä käsitellään ja millä tavoin.

Palmu (2003) huomauttaa, että oppikirjan tekemisessä olennaista on tiedon uudelleenmuokkaus lukijan oletettua ymmärrys- ja osaamistasoa vastaavaksi. Kosonen ym. (2009, 228) kuitenkin toteavat, että oppikirjan tekijöiden käsitykset siitä, millaiset oppisisällöt millekin ikäryhmälle ovat tärkeitä ja kiinnostavia eivät aina saa tukea kyseiselle ikäryhmälle tehdyistä kyselyistä. Hyvän oppikirjan kriteereinä on pidetty sitä, että se heijastaa aikakaudelle ominaiseen pedagogista ajattelua ja vastaa opetussuunnitelman vaatimuksia (Heinonen 2005). Oppikirja, samoin kuin mikä tahansa teksti, on aina kirjoitettu tietylle yleisölle ja tekijän tai tekijöiden käsitys siitä, millainen tuo yleisö on, ohjaa sisällöllisiä ja kielellisiä valintoja.

Oppikirja on opetuksen organisoimista silmälläpitäen laadittu, tiettyä luokka-astetta varten kehitetty tuote, jolle on Mikko Lehtosen (1996) mukaan ominaista selkeä funktio eli tiettyjen asioiden esittely ”noviisina” pidetyille oppilaille sekä hierarkkinen suhde lukijan ja tekstin välillä. Oppikirja on – tai sen ainakin oletetaan olevan - auktoriteettiasemassa suhteessa oppijaan (Karvonen 1995; myös Lehtonen 1996). Käytännössä tämä voi näkyä esimerkiksi tekstin tavassa puhutella lukijaansa holhoavaan tai käskävään sävyyn (vrt. Savolainen 1998; Mononen 2005), mutta myös etäisenä, persoonattomana tyylinä (Karvonen 1995). Mikkilä-Erdmannin, Olkinuoran ja Mattilan (1999, 436) mukaan oppikirjoille genrenä onkin tyypillistä neutraaliuden ja objektiivisuuden ideaali, joka ilmenee faktojen toteamisena ja kirjoittajan äänen häivyttämisenä taustalle.

Oppikirjan lukemista on luonnehdittu pänttäämiseksi viitaten vastentahtoiseen, omaksumiseen tähtäävään opiskeluun (Savolainen 1998). Näennäinen auktoriteettiasema ei

kuitenkaan takaa tekstin vaikuttavuutta. Esimerkiksi Apple ja Christian-Smith (1991, 14) huomauttavat, että oppikirjatekstin vastaanottoa voidaan kuvailla karkeasti kolmella tavalla. Oppilas voi omaksua tekstin viestin sellaisenaan, hylätä joitain väitteitä mutta hyväksyä tekstin yleisellä tasolla tai hylätä kokonaan sen ehdottamat tulkinnat. (Apple & Christian-Smith 1991, 14; myös Kress 1985, 40; Sleeter & Grant 1991; Lehtonen 1996; Palmu 2003.)

Gunter Kress (1985, 42; 1987, 129) muistuttaa, että oppikirjatekstit ovat luonteeltaan samanaikaisesti informoivia ja käskeviä, sillä informaation jakaminen voidaan niissä ymmärtää samanaikaisesti käskyksi hyväksyä sisäistää annettu tieto. Myös Vesa Heikkinen (1999) huomauttaa, että informaation jakamiseen liittyy usein myös pyrkimys vaikuttaa vastaanottajan toimintaan. Oppikirjan antaman tiedon omaksumatta jättävää uhkaa sanktiona ainakin huono menestys kokeissa (Kress 1985, 1987). Kressin (1985, 40) mukaan hyvä lukija kykenee suhtautumaan tekstiin kriittisesti. Hän kuitenkin toteaa, että koulussa lukemisen tavoitteena on useimmiten pikemminkin tekstin ja sen tarjoamien positoiden omaksuminen kuin niiden kyseenalaistaminen esimerkiksi kiinnittämällä huomiota tekstin kirjoittajan strategioihin (Kress 1985, 40–42).

Sinikka Aapola (1999) toteaa, että oppilaan sosiaalinen tausta ja yksilöllinen kokemushistoria ohjaavat tapoja, joilla oppilaat lukevat tekstejä ja antavat niille merkityksiä (ks. myös Kress 1985, 43). Jukka Lehtonen (1998) kuvaa haastattelemiensa ei-heteroseksuaalisten nuorten suhtautumista oppikirjoissa ja yleisemminkin koulussa annettuun sukupuolivalistukseen kriittiseksi. Hänen tutkimansa nuoret olivat saattaneet kyseenalaistaa avoimesti tai hiljaisesti oppikirjassa tai opetuksessa esitetyn tiedon tai vaatia siinä sivuutetun aiheen käsittelyä. Myös jotkut haastateltavien opettajista suhtautuivat oppikirjan esittämään tietoon kyseenalaistaen ja saattoivat esimerkiksi kommentoida sitä kriittisesti tai etsiä vaihtoehtoisia materiaalia. (Lehtonen 1998.) Henna Sipola (2008) tuo esiin terveystiedon oppilaiden käsityksiä hyvästä terveystiedon opetuksesta käsittelevässä pro gradu -tutkielmassaan, että oppilaiden mukaan toiset opettajista pitävät oppikirjojen esittämää tietoa kyseenalaistamattomana totuutena, toiset taas sallivat ainakin keskustelun niiden pätevydestä.

Vaikka tekstit ymmärrettäisiin merkityspotentiaaleina, jotka eivät voi taata itseensä kohdistuvia tulkintoja, on tekstien tuottajilla enemmän valtaa kuin niiden lukijoilla.

Tuottaja näkee tekstille aina jonkin funktion, jota pyrkii siinä toteuttamaan. (Lehtonen 1996.) Tästä näkökulmasta oppikirjatekstin tutkimuksella on tärkeä sijansa, vaikka tekstien todellista vaikutusvaltaa onkin mahdotonta tekstianalyysin kautta todentaa. Selanderin (1991) mukaan oppikirjojen tutkimus on tärkeää, sillä vasta kun meillä on välineitä havainnoida ja ymmärtää niiden keskeisiä arvoja ja asenteita, on mahdollista purkaa niiden piiloisia viestejä. Oman tulkintani mukaan nämä piiloiset viestit, arvot ja asenteet ovat usein paikannettavissa retoriisiin strategioihin.

2.3.2 Terveystiedon oppikirjojen ja oppikirjojen terveystietojen aiempi tutkimus

Terveystiedon oppikirjoihin paneutuvaa tutkimusta on Suomessa tehty verrattain vähän, mikä on ymmärrettävää, sillä ensimmäisten oppikirjojen ilmestymisestä ei ole kulunut montaakaan vuotta. Terveystieto-oppiainetta käsittelevässä nykytutkimuksessa näytävät painottuvan opettajan ja oppilaiden käsityksiä ja toiveita kartoittavat tutkimusotteet sekä erilaisten opetusohjelmien vaikuttavuuden analyysi. Oppimateriaalien ja opetuksen sisältöjen ja muotojen kriittinen tarkastelu on saanut vain vähän sijaa tutkimuksessa. Samankaltaisia havaintoja kansalaisten hyvinvoinnin edistämiseen liittyvistä hankkeista on tehnyt esimerkiksi Lupton (1995), joka toteaa, että yleisesti hyväksytyihin päämääriin tähtääviä käytäntöjä ei useinkaan tulla kyseenalaistaneeksi tutkimuksen keinoin.

Henrikki Lindlöf (2007) on tarkastellut opinnäytetyössään liikunta-aiheiden käsittelyä peruskoulun yläluokkien terveystiedon oppikirjoissa. Hänen mukaansa oppikirjojen sisällöt ovat suurelta osin yhdenmukaisia mutta tyyli ja ilmaisu poikkeavat toisistaan. Hän kritisoi kirjoja liiallisesta tietopainotteisuudesta ja terveyden fyysisen ulottuvuuden korostamisesta. (Lindlöf 2007.) Katri Hämeen-Anttila (2008) puolestaan on analysoinut terveystiedon oppikirjojen lääkekasvatusta. Hän toivoo kaikkiin oppikirjoihin erillistä lääkkeitä ja niiden käyttöä käsittelevää lukua, joka painottaisi lääkkeiden oikean käytön merkitystä säilytyksen ja hävittämisen sekä väärinkäytön ja myrkkyyhin rinnastamisen sijaan. Hämeen-Anttila painottaa puolueettoman opetusmateriaalin ja erityisesti opetusta käytännössä ohjaavien oppikirjojen tärkeyttä todeten, että opettaja on lääkekasvatusta koskevissa asioissa maallikko. (Hämeen-Anttila 2008.)

Science Education International -lehden Biohead Citizen -projektiin liittyvässä artikkelissa vertailtiin 16:ssa valtiossa käytettyjä terveystietokasvatuksen oppikirjoja kiinnittäen huomiota siihen, nojautuvatko ne biolääketieteelliseen vai terveyden edistämiseen ominaiseen

terveyskasvatusmalliin. Lehden vertailussa biolääketieteelliselle mallille nojaavan tekstin katsottiin sisältävän sairauksiin, parantamiseen ja ennaltaehkäisyyn liittyvää käsitteistöä, terveyden edistämisen taas terveyteen, valtaistamiseen ja ympäristötekijöihin liittyvää käsitteistöä. Tutkimuksessa laskettiin kumpaankin lähestymistapaan kuuluvat fraasit ja verrattiin niiden määrä toisiinsa. (Carvalho ym. 2008.)

Biohead Citizen -projektin tutkijoiden mukaan valtaosa oppikirjojen tekstissä tarjosi tieteellistä informaatiota, jota ei suoraan voitu kytkeä kumpaankaan edellä mainittuun lähestymistapaan. Suomalaisissa oppikirjoissa molempiin lähestymistapoihin kytkeytyviä lauseita oli yhtä paljon. Kansainvälisellä tasolla suomalainen oppikirja sijoittui terveyttä edistäviä malleja eniten sisältäviin oppikirjoihin saksalaisten, mosambikilaisten ja marokkolaisten ohella. Kun analyysin kohteena olivat sekä kuvat että teksti, olivat voimakkaimmin terveyden edistämisen lähestymistapaa hyödyntäviä suomalaisten oppikirjojen ohella saksalaiset ja mosambikilaiset. Yleisesti oli havaittavissa, että mitä vanhemmista oppilaista oli kyse, sen voimakkaammin biolääketieteellinen terveyskasvatusmalli painottui. Suomen osalta tällaista vertailua ei ollut mahdollista suorittaa, sillä analysoitavana oli vain yksi yläkoulussa käytettävä oppikirja.⁴ (Carvalho ym. 2008.)

Kosonen ym. (2008) ovat Biohead Citizen -projektiin liittyen tutkineet terveyskasvatuksen lähestymistapoja biologian ja terveyskasvatuksen oppikirjoissa. Heidän mukaansa terveyskasvatus on perinteisesti perustunut biolääketieteelliseen lähestymistapaan. Biolääketieteellistä lähestymistapaa on kuitenkin usein kritisoitu siitä, että se helposti herättää oppilaissa pelon ja voimattomuuden tunteita. Tutkimuksen tavoitteena oli selvittää, millaista käsitteellistä ja pedagogista lähestymistapaa oppikirjoissa käytetään ja kuinka hyvin oppikirjojen sisällöt vastaavat opetussuunnitelman vaatimuksia. Analyysin kohteena oli kolme terveystiedon ja kolme biologian oppikirjaa, sillä useimmissa vertailuun osallistuneissa maissa terveyskasvatus on osa biologian opetusta. Erillinen oppiaine terveystieto on vain Suomessa ja Virossa. (Kosonen ym. 2008.)

⁴ Tutkijat huomauttavatkin, että kansainvälistä vertailua vaikeutti se, ettei kaikista maista ollut saatavilla eri ikäryhmille suunnattuja oppikirjoja. Esimerkiksi suomalaisten oppikirjojen ohella terveyden edistämiseksi tyypillistä lähestymistapaa hyödyntävät marokkolaiset oppikirjat olivat alaluokille suunnattuja ja jos ne noudattaisivat muille maille tyypillistä siirtymää iän myötä kohti biolääketieteellistä mallia, saattaisivat ne sijoittua vertailussa aivan toiseen kohtaan. (Carvalho ym. 2008)

Kososen ym. (2008) tarkastelemassa yläkoululle suunnatussa Terveydeksi -oppikirjasta biolääketieteellistä ja terveyden edistämisen lähestymistapaa hyödyntäviä lausumia laskettiin yhtä paljon. Kaikki tarkastellut oppikirjat olivat tutkijoiden mukaan pedagogiselta tyyliltään valtaistavia eli pikemminkin terveyden edistämiseen kuin biolääketieteelliseen lähestymistapaan sopivia. Valtaosan tekstistä nähtiin olevan informatiivista, ja velvoittavaa tekstityyppiä löydettiin vain vähän. Suostuttelevaa ja osallistavaakin kieltä havaittiin. Tutkijoiden mukaan lukijoita kannustetaan oppikirjoissa omaksumaan terveellisiä elintapoja ja huolehtimaan ympäristöstään positiivisin perustein ”on tärkeää”, ”on hyvä”, ”se vahvistaa ruumistasi” ja niin edelleen. Tällainen lähestymistapa on heidän mielestään yhteensopiva konstruktionistisen oppimiskäsityksen kanssa. Ylemmille luokille mentäessä biolääketieteellisen lähestymistavan painoarvo kasvaa ja suostuttelevasta tekstistä siirrytään informaation jakamiseen. (Kosonen ym. 2008.) Myös nuorten ortoreksiaan liittyviä käsityksiä pro gradussaan tarkasteleva Elsi Santala (2007) toteaa oppikirjojen olevan ”asenteeltaan hedelmällisiä ja tarjoavan ohjeita ja neuvoja määräysten ja sääntöjen sijaan.”

Lasten terveystiedon asettama asiantuntijoista koostuva arviointiryhmä, joka tarkasteli vuonna 2006 markkinoilla olleista terveystiedon oppikirjoista Dynamo-, Syke-, Terveydeksi- ja Terveyden portaat -sarjoja, totesi oppikirjojen antaman tiedon melko luotettavaksi mutta kritisoi niitä lähdetietojen puutteesta ja siitä, ettei kirjojen tekijäryhmää ole esitelty tarkemmin. Erityisen tärkeinä piirteinä ryhmä pitää kirjojen aloitusta, jonka se toivoo olevan positiivinen, myönteinen, terveyttä ja elämäniloa koskeva pohdinta, sekä asioiden käsittelyjärjestystä, jossa tulisi ottaa huomioon opetusryhmän vähittäinen luottamuksen lisääntyminen ja kiinteytyminen. Ylipäätään Lasten Terveystiedon asettama näkee oppikirjan keskeisenä terveystiedon opetusta ohjaavana tekijänä. Oppikirja saattaa olla ainoa materiaali, joka terveystiedon opettajilla on käytössään ja sen esittämä käsittelyjärjestys ohjaa usein opetusta käytännössä. (Savola 2006.)

Aloittelevien opettajien on todettu nojautuvan opetuksessaan kokeneita enemmän oppikirjoihin ja niiden opettajanoppaisiin. Koska terveystieto on oppiaineena uusi, ei lukuvuonna 2008–2009 vielä lähes 40 %:ssa Opetushallituksen ja THL:n kyselyyn vastanneissa kouluissa ollut yhtäkään terveystiedon opettamiseen muodollisesti pätevöitynyttä henkilöä. Runsaassa neljänneksessä kouluista muodollisesti päteviä opettajia oli yksi, viidesosassa kaksi ja joka kymmenennessä kolme tai useampia. (Aira

2010, 111.) Elokuuhun 2012 jatkuvana siirtymäaikana yläkoulun terveystiedon aineenopettajilta vaaditaan biologian, kotitalouden, liikunnan tai yhteiskuntaopin opettajan kelpoisuutta, mutta siitä eteenpäin terveystietoa saavat opettaa vain terveystiedon aineopinnot sekä opettajan pedagogiset opinnot suorittanut, korkeakoulututkinnon omaava henkilö (Aira, Tuominiemi & Kannas 2009, 26). Aira, Välimaa, Villberg ja Kannas (2009, 96) kuitenkin huomauttavat, että useimmissa yläkouluissa terveystietoa näyttää opettavan vähintään kolmesta neljään opettajaa, joista siis valtaosa ilman terveystiedon opintoja. Aira, Tuominiemi ja Kannas (2009, 28) toteavat epäpätevien opettajien määrän olevan suuri ja täydennyskoulutusta tarvittavan lisää.

Käsitystä oppikirjojen vahvasta asemasta terveystiedon opetuksessa tukevat muodollisesti pätevien opettajien vähyden ohella oppilaille ja opettajille tehdyistä kyselyistä saadut tulokset. Vaikka terveystietoa pidetään oppiaineena toiminnallisena ja sekä oppilaat että opettajat korostavat keskustelujen sekä vuorovaikutteisten ja yhteistoiminnallisten menetelmien tärkeyttä ja mielekkyyttä, on oppikirja edelleen käytetyin oppimateriaali. 80 % opettajista kertoo käyttävänsä oppikirjaa opetuksessaan paljon tai melko paljon, ja loput 20 % jonkin verran tai vähän. (Aira, Välimaa, Villberg & Kannas 2009, 113.) Valtaosa opettajista on oppikirjoihin tyytyväisiä, vaikka vajaa kolmannes kritisoi niitä esimerkiksi sekavuudesta ja ylimitoitetusta sisällöstä (Aira, Välimaa & Kannas 2009, 130). Myös monet Sipilän (2008) haastattelemista oppilaista pitivät terveystiedon oppikirjoja luotettavina ja pätevinä ja kertoivat opettajien kannustavan hakemaan niistä tietoa. Oppiaineen toiminnallisuus ei näytäkään tarkoittavan sitä, että oppikirja hylätään kokonaan, vaan sitä käytetään tietolähteenä esimerkiksi ryhmätöiden, esitelmien, oppimispäiväkirjojen ja draamojen tekemiseen. (Sipola 2008.) Aira, Tuominiemi, Välimaa, Villberg ja Kannas (2009, 46) raportoivat kolmanneksen kyselyyn vastanneista oppilaista kertoneen lukevansa terveystiedon oppikirjasta muutakin kuin läksyt.

3. TERVEYDEN EDISTÄMINEN JA JÄLKISTRUKTURALISTINEN TUTKIMUS

Käsittelen tutkimuksessani koulun terveystiedon opetusta osana kansallista ja kansainvälistä terveyden edistämisen projektia. Jotta terveystiedon opetusta olisi mahdollista ajatella tässä laajemmassa kontekstissa, on aluksi tarkasteltava terveyden

edistämistä ja sen kriittistä tutkimusta. Lähestyn terveyden edistämistä joukkona erilaisia vallankäytön tapoja. Jälkistrukturalistisen viitekehyksen näkökulmasta vallankäyttö voidaan nähdä toimina, joiden kautta yksilöiden, ryhmien ja kokonaisten väestöjen käyttäytymistä pyritään ohjailemaan. Vallankäyttö voi olla alistavaa ja rajoittavaa tai tuottavaa, ja se voi kohdistua joko suoraan kohteena oleviin yksilöihin tai pyrkiä vaikuttamaan heihin välillisesti. Tässä työssä lähestyn terveystiedon opetusta valtakäytäntönä, joka pyrkii muokkaamaan oppilaiden nykyistä ja tulevaa elämäntyyliä ja valintoja subjektiviteetteja tuottavien diskursiivisten käytäntöjen kautta.

3.1 Kansanterveystyö ja terveyden edistäminen

Terveys, samoin kuin koulutus, ymmärretään länsimaisissa hyvinvointiyhteiskunnissa kansalaisten oikeutena ja velvollisuutena. Julkisella vallalla on velvollisuus edistää kansalaisten terveyttä esimerkiksi huolehtimalla työ- ja elinympäristöjen puhtaudesta ja turvallisuudesta sekä järjestämällä tarvittavia terveystalviteita. Yksilön taas odotetaan ainakin jossain määrin huolehtivan terveydestään ja hyvinvoinnistaan selviytyäkseen muista velvoitteistaan kuten työmarkkinoille osallistumisesta. Terveys käsitetään paitsi yksilölliseksi hyvinvoinnin tilaksi, nautinnon lähteeksi ja välineeksi, myös yhteiskunnalliseksi resurssiksi, joka mahdollistaa osallistumisen kansakunnan vaurauden kartuttamiseen sekä jälkeläisten tuottamiseen. Sillä ei viitata yksinomaan - eikä välttämättä edes ensisijaisesti - sairauden puuttumiseen vaan yksilön kykyyn selviytyä jokapäiväisen elämän haasteista, tyydyttää tarpeensa ja tavoitella asettamiaaan päämääriä. Terveyden ja hyvinvoinnin vaaliminen on yksilön velvollisuus sekä itseään että kansakuntaa kohtaan. (Petersen & Lupton 1996; Jauho 2007.)

Kansainvälistä ja kansallista keskustelua julkisen vallan toimenpiteistä kansalaisten terveydentilan kohentamiseksi on viime vuosikymmeninä hallinnut terveyden edistämisen paradigma. Terveyden edistämisen käsitettä käytettiin nykymerkityksessään ensimmäistä kertaa Kanadan terveysministerin Marc Lalonden terveystalviteikkaa käsittelevässä raportissa vuonna 1974. Raportissa todettiin, että elinympäristöön ja ihmisten käyttäytymiseen kohdistuvat toimenpiteet saattaisivat johtaa merkittävään sairastamisen ja kuolleisuuden vähenemiseen varsinaisen sairaanhoitojärjestelmän kehittämiseen ja laajentamiseen verrattuna. Raportin ilmestymisen jälkeen Kanadan hallitus siirsi terveystalviteikan painopistettä sairauksien hoitamisesta niiden ennaltaehkäisyyn ja

terveyden edistämiseen. Lalonden raportti sai nopeasti vastakaikua esimerkiksi Maailman Terveysjärjestöltä (WHO), joka vuonna 1977 laatimallaan Alma Atan julistuksella käynnisti Terveyttä kaikille -ohjelman. Terveyttä kaikille -ohjelman varhaisin versio painotti perusterveydenhuollon tehtäviä, mutta myöhemmissä julkilausumissaan ja ohjelmissaan järjestö on nostanut yhä voimakkaammin esiin terveydenhoitojärjestelmän ulkopuolisia keinoja kuten yleistä yhteiskuntapolitiikkaa ja kansalaisten osallistumismahdollisuuksien lisäämistä. (MacDonald & Bunton 2002, 14; Parish 1995.)

Terveyden edistämisen paradigman juuret paikannetaan usein 1960–1970-luvulla muotoutuneisiin yhteiskunnallisiin liikkeisiin, jotka kritisoivat byrokraattisia valtioita, niiden instituutioita ja virkamiehiä ihmisten tarpeiden ja toiveiden ohittamisesta (Grace 1991, 329). Medikalisaatiokriitikoiden mukaan lääketieteelliseen hoitoon painottuva terveystoiminta oli tehotonta ja jopa haitallista; ihmisten eliniän ja terveydentilan parantumisen todelliset syyt ovat elintason kohoamisessa, eivät lääketieteen kehityksessä. Modernin biolääketieteen käytännöt vieraannuttavat ihmiset todellisesta minästään ja ruumiistaan, riistävät heiltä kyvyn ja halun hallita elämäänsä ja ruumistaan, ja jopa tuottavat uusia sairauksia. Medikalisaatiokriitikot väittivätkin, että lääketieteellisten interventioiden minimoiminen olisi ainoa keino parantaa todellista hyvinvointia ja tahtoivat antaa yksilöille ja yhteisöille lisää valtaa ja vastuuta oman terveytensä ylläpitämisessä ja hoitamisessa. (Illich 1977, 1978; ks. myös Tuomainen 2001, Myllykangas 2001; Petersen & Lupton 1996, 6–7.)

Terveyden edistämisen käsite herätti niin intensiivisen julkisen keskustelun, että muotoutuvaa paradigmaa kuvaamaan alettiin käyttää ”uuden kansanterveystyön” käsitettä, jonka avulla kehkeytymässä oleva muodostelma haluttiin erottaa aiemmasta (Bunton & MacDonald 2002, 1). Kannattajien mukaan terveyden edistämisen paradigma vastasi ja sitoutui sosiaalisten terveysliikkeiden vaatimuksiin pyrkien antamaan kansalaisille mahdollisuuksia ja välineitä oman elämänsä ja elinympäristönsä hallintaan (Burrows, Nettleton & Bunton 1995, 5; Grace 1991, 330). Grace (1991, 329–330) huomauttaa, että esimerkiksi Uudessa Seelannissa nämä vaatimukset otettiin julkisen vallan piirissä vastaan suosiollisesti, sillä ihmisten oman vastuun lisääminen oli sopusoinnussa valtion säästöpyrkimysten kanssa. Tommi Hoikkalan ja Pekka Hakkaraisen (2005, 10) mukaan yksilöllisiä valintoja ja vastuullisuutta painottavat terveysdiskurssit toivotettiin myös Suomessa tervetulleiksi uusliberaalille hallinnalle ominaisen uuden julkishallinnon (New

Public Management) avaamaan itsekontrollia ja vastuullisuutta korostavaan tilaan.

Terveyden edistämisen puolestapuhujat ymmärtävät ”uuden kansanterveystyön” terveyden yhteiskunnallisia ja sosiaalisia ehtoja korostavana vastareaktiona yksilökeskeiselle, uhria syyllistävälle terveystasvatukselle, ja liikkeen nimi sisältääkin viittauksen 1800-luvun loppupuolen vanhaan kansanterveysliikkeeseen, jonka keskiössä oli elinympäristön parantaminen esimerkiksi jätehuollosta, asumisolosta ja juomaveden puhtaudesta huolehtimalla (Lupton 1995; Bunton & MacDonald 2002). Terveyden edistämisen erityispiirteinä verrattuna aiempaan kansanterveystyöhön ja terveystasvatukseseen on pidetty terveellisen elämän helpottamiseen suunnattua huomiota. Ajatuksena on, ettei ihmisille pitäisi vain kertoa, että heidän tulisi muuttaa elintapojaan vaan myös luoda edellytykset tälle muutokselle sosioekonomisten rakenteiden ja yhteiskuntapolitiikan tasolla. (Burrows, Nettleton & Bunton 1994, 2; Parish 1994, 14.)

Lupton (1995) huomauttaa, että terveyden edistäminen on laaja toimintakenttä, joka sisältää monenlaisia suuntauksia aina konservatiivisista, yksilöiden vastuuta kansantaloudellisten säästöjen näkökulmasta korostavasta radikaaliin, yksilöiden ja yhteisöiden valtaistamiseen ja valtion haastamiseen tähtääviin lähestymistapoihin. Yhteistä näille kaikille on kuitenkin toimenpiteiden suuntaaminen koko väestöön, ei ainoastaan sairaisiin yksilöihin, ja kaikkiin kansalaisten elinympäristöihin. (Lupton 1995, 51.) Armstrongin (1993) mukaan uusi kansanterveystyö laajentaa henkilökohtaisen terveydenhoidon alaa koskemaan yhä useampia ympäristöön sekä yksilön ja ympäristön vuorovaikutukseen liittyviä tekijöitä. Oman ruumiin rajoista huolehtimisen ohella yksilöiden odotetaan sen puitteissa tarkkailevan omien toimiansa vaikutusta toisiin ja laajempaan ympäristöön ja ottavan osaa esimerkiksi poliittiseen päätöksentekoon sekä puhtaamman elinympäristön tuottamiseen. Yksittäisten toimien sijaan painopiste on koko elämäntavan kokonaisuudessa. (Armstrong 1993.)

3.2 Suomalainen terveystolitiikka

Suomalaista terveystolitiikkaa ohjaa vuoteen 2015 saakka Maailman terveystjärjestön Terveyttä kaikille -ohjelmaan perustuva Terveyst 2015 -kansanterveystohjelma, joka on jatkoa aiemmalle Terveyttä kaikille vuoteen 2000 -ohjelmalle. Valtioneuvoston periaatepäätöksen mukaisesti kansallisen terveystolitiikan pääpaino on ”edelleen” terveyden edistämisessä terveystpalvelutjärjestelmän kehittämisen sijaan, sillä

”kansanterveys määräytyy suurelta osin terveydenhuollon ulkopuolisista asioista: elämäntavoista, elinympäristöstä, tuotteiden laadusta, yhteisön terveyttä tukevista ja vaarantavista tekijöistä.” (STM 2001). Sekä eduskunnan tulevaisuusvaliokunnan terveydenhuollon tulevaisuutta käsittelevässä selonteossa (TVK 2006) että valtioneuvoston kanslian laatimassa terveydenhuollon kulujen hillitsemistä käsittelevässä raportissa (VNK 2007) sairauksien ennaltaehkäisyä pidetään niin taloudelliselta kuin inhimilliseltäkin kannalta niiden hoitamista tehokkaampana terveystalouden tavoitteiden – väestön eliniän pidentämisen sekä lääketieteellisin kriteerein määritellyn ja koetun terveyden lisäämisen - saavuttamisen kannalta. (TVK 2006; VNK 2007.)

Terveys 2015 -kansanterveysohjelma noudattaa Maailman Terveysjärjestön uusimpia linjauksia myös muilta osin. Terveyden edistämistoimia koskevaa päätösvaltaa pyritään hajauttamaan yhä enemmän paikalliselle tasolle, instituutioille, järjestöille, yrityksille, yhteisöille, perheille ja yksilöille itselleen, ja valtion tehtävänä on toimia yhteistyökumppanina ja helpottajana, joka luo puitteita ja edellytyksiä muille toimijoille. Yksilöiden autonomiaa ja vastuullisuutta omista ratkaisuksistaan korostetaan; heille voidaan tarjota tietoa, mahdollisuuksia ja haasteita, mutta lopullinen päätös on yksilöillä itsellään. (STM 2001.) Valtion pyrkimystä vetäytyä taka-alalle ja pidättäytyä puuttumasta autonomisina pidettyihin yhteiskunnallisiin prosesseihin sekä yksilöiden ja kansalaisyhteiskunnan toimijoiden käyttäytymiseen pidetään tyypillisenä niin sanotulle uusliberaaleille hallinnan tavoille (mm. Rose 1999a, 1999b; Dean 1999; Wrede 2000). Koska yksilöiden vapauden harjoittamisen ja prosessien vapaan toiminnan suojaaminen on tärkeää, eikä niihin voida eli haluta puuttua pakottavin toimenpitein, joudutaan niitä ohjaamaan välillisesti, hallitsemaan etäältä, muokaten yksilöiden ja prosessien toimintaympäristöjä sekä tekijöitä, jotka toimintaan vaikuttavat (Jauho 2007). Huomio kiinnittyy ennen kaikkea yksilöihin, joiden autonomia ja itsehallinta sekä kyky kanavoida voimiaan oikein ovat hallinnan onnistumisen kannalta tärkeitä (Yesilova 2000).

Suomalaista terveystaloutta hallitsevat Helenin ja Jauhon (2003, 30) mukaan kaikkialla länsimaissa vallitsevat kriisitunnelmat, joiden ydin on hyvinvointijärjestelmien perusongelma: ”miten vastata rajallisin voimavaroin kansalaisten periaatteessa kasvaviin tarpeisiin.” Yhteiskuntapolitiikan 1980-luvulla alkanut uusliberalistinen suunnanmuutos nosti julkisen talouden pääasiaksi kustannustehokkuuden ja kulujen karsimisen, joka on näkynyt terveystalouteen kohdistuvina leikkauksina ja

konkretisoitunut esimerkiksi vaatimuksina sairaanhoidon priorisoinnista. Kustannuksia pyritään vähentämään myös siirtämällä vastuuta terveydestä yksilöille itselleen. (Helen & Jauho 2003.) Tätä on ehdotettu toteutettavaksi esimerkiksi porrastamalla terveystalouden kustannuksia elintapojen perusteella tai jopa kieltäytymällä hoitamasta niin sanotusti itse aiheutettuja sairauksia julkisin varoin.

3.3 Kansanterveystyön ja terveyden edistämisen kritiikkiä

Lupton (1995) huomauttaa, että vaikka kansanterveystiedettä ja -työtä (public health)⁵ kutsutaan monitieteiseksi lähestymistavaksi, suositetaan sen piirissä tiettyjä, lääketieteen positivistisen tradition kanssa yhteensopivia aloja ja jätetään kriittisemmät ja teoreettisemmat sosiaalitieteiden piiriin kuuluvat tieteenalat ja suuntaukset syrjään. Hänen mukaansa kansanterveystieteen tutkimus on hyväksynyt vallitsevat terveyden edistämisen mallit kyseenalaistamatta niitä ja keskittynyt arvioimaan niiden kustannustehokkuutta ja vaikuttavuutta uhraamatta juurikaan ajatuksia niiden poliittisille seurauksille. Lupton (1995) toteaaakin, että vaikka terveyden edistämisen piirissä on viime aikoina herätty kritisoimaan lääketieteen taustalla vaikuttavia ideologioita, ei tätä kritiikkiä ole vielä laajennettu koskemaan omia epistemologioita ja käytäntöjä. Hän kuitenkin muistuttaa, että kansanterveystyön käytännöt ja diskurssit eivät ole utilitaristisesti muotoilluista päämäärästään huolimatta arvovapaita tai neutraaleja vaan poliittisesti ja sosiaalisesti latautuneita, historiallisesti ja paikallisesti kontingenteja, väliaikaisia muodostelmia. (Lupton 1995, 1–2.)

Roger Burrows, Sarah Nettleton ja Robin Bunton (1995) kritisoivat puolestaan sosiologeja terveyden edistämisen analyysien unohtamisesta. Heidän mukaansa terveystalouden piirissä on tehty runsaasti tutkimusta ihmisten elintavoista sekä sairauksien etiologiasta ja levinneisyydestä terveydenedistämisen projektien avuksi mutta terveyden edistäminen

⁵ Kansanterveystyön käsitettä on Petersenin ja Luptonin (1996) mukaan käytetty erilaisin, toisinaan keskenään kilpailevin tavoin. Sillä viitataan yleisimmin terveydentilaan väestötasolla sekä niihin ammattilaisiin ja instituutioihin, jotka ovat vastuussa väestön terveyden mittaamisesta, valvomisesta, säätelystä ja parantamisesta. Sillä voidaan tarkoittaa joko kapeasti julkisen vallan harjoittamaa toimintaa tai laajemmin yhteiskunnan eri toimijoiden toimii. Luonteenomaista on huomion kiinnittäminen terveyttä määrittäviin sosiaalisiin tekijöihin kuten elämäntyyliin ja ympäristöön. Lääketieteen ja kansanterveystieteellisen lähestymistavan erottaa toisistaan jälkimmäiselle ominainen utilitarismi; siinä, missä lääketiede keskittyy yksilöruumiiseen ja jokaisen potilaan parantamiseen, joutuu kansanterveystiede kohtaamaan esimerkiksi kysymykset taloudellisista rajoitteista. (Petersen & Lupton 1996, 3–5.)

itsessään on jätetty pitkälti tutkimuksen ulkopuolelle. (Burrows, Nettleton & Bunton 1995, 2–3; Nettleton & Bunton 1995.) Luptonin, samoin kuin Burrowsin, Nettletonin ja Buntonin kritiikki pätee mielestäni suppeammalla tasolla myös Suomessa ja koulukontekstissa. Sosiologian ja nuorisotutkimuksen piirissä on viime aikoina kirjoitettu jonkin verran esimerkiksi päihdevalistuksesta ja lihavuuteen liittyvästä lehtikirjoittelusta, mutta koulussa harjoitettu terveyden edistäminen on jäänyt vaille huomiota.

3.3.1 Liberalistinen ja radikaali kritiikki

Luptonin (1995) mukaan terveyden edistäminen ja kansanterveystyön käytännöt ovat vaikeasti kritisoitavissa, sillä niiden päämäärät - terveyden parantaminen ja sairauksien ehkäisy - vaikuttavat lähtökohtaisesti sekä yksilön että yhteisön näkökulmasta yksiselitteisesti hyödyllisiltä ja moraalisesti oikeilta. Hän kuitenkin huomauttaa julkisen vallan terveyden edistämistoimien joutuneen lisääntyvässä määrin arvostelun kohteeksi sekä oikeiston että radikaalin vasemmiston taholta. Oikeistolaisesta näkökulmasta terveyden edistäminen ja terveystieteiden kasvatusta nähdään autoritaarisen, saarnaavan holhousvaltion toimintana ja sen vaaditaan jättävän yksilöt rauhaan, elämään elämäänsä valitsemallaan tavalla. Vasemmistolaisesta näkökulmasta terveyden edistäminen nähdään myös autoritaarisena ja holhoavana, mutta painopiste ei ole henkilökohtaisen autonomian loukkaamisessa vaan kansanterveystyön yksilökeskeisessä lähestymistavassa, joka jättää huomiota rakenteelliset terveyteen vaikuttavat tekijät. Sen edustajat vaativat terveyden edistäjiä ohjaamaan kansalaisia ymmärtämään ja haastamaan terveydelle vahingolliset sosioekonomiset epäoikeudenmukaisuudet ja radikaaleimmillaan koko yhteiskuntajärjestelmän. (Lupton 1995.)

3.3.2 Rakenteellinen, valvonta- ja kulutuskritiikki

Nettleton ja Bunton (1995) jaottelevat terveyden edistämisen sosiologisen kritiikin kolmeen alueeseen. Rakenteellisen kritiikin mukaan terveyden edistämisen käytännöt eivät kiinnitä riittävästi huomiota materiaalisiin oloihin poliittisen, sosiaalisen ja fyysisen ympäristön tasolla. Sen mukaan terveyden saavuttamisen ensisijaiset esteet ovat köyhyyden, kodittomuuden ja saasteiden kaltaisia ilmiöitä ja kaikki käytännöt, jotka näiden haastamisen sijaan pyrkivät palauttamaan terveyden yksilön elintapoihin ja valintoihin, palvelevat lopulta epätasa-arvosta ja kärsimyksestä hyötyvää pääomaa. Myös empowerment- eli valtaistamista korostavia lähestymistapoja, joissa yksilöille pyritään

antamaan valtaa - tai sysäämään vastuuta - itselleen olennaisten terveyden edellytysten havainnoinnista ja haltuunotosta, on kritisoitu kysymällä, kuinka realistiset mahdollisuudet yksilöillä tai yhteisöillä lopulta on vaikuttaa elinoloihinsa tai muihin tärkeiksi kokemiinsa seikkoihin. Valtaistamispyrkimysten on epäilty olevan perimmiltään yhteydessä julkisen vallan säästöpyrkimyksiin pikemminkin kuin aitoon huoleen kansalaisten osallistumisesta ja itsemääräämisoikeudesta. (Nettleton & Bunton 1995.)

Rakenteellinen kritiikki on vallan kritiikkiä. Se kääntää huomion siihen, että terveellisten elämäntapojen määrittelijät ovat valkoisia, keskiluokkaisia, usein seksistisiin, rasistisiin ja homofobisiin arvojärjestelmiin sitoutuneita, ja näin ovat mukana marginalisoimassa poikkeaviksi merkittyjä ryhmiä ja uusintamassa epäoikeudenmukaisia, negatiivisella tavalla ideologisia ajattelutapoja. Sen edustajat ovat nostaneet esiin esimerkiksi erilaisten pelottelukampanjoiden ei-intentionaaliset seuraukset. Hyväntahtoinen valistus vaikkapa liikenneonnettomuuksien tai rattijuopumuksen ehkäisemiseksi voi voimistaa vammaisuuteen kytkeytyvää stigmaa esittämällä vammautumisen kauheaksi kohtaloksi ja antamalla vaikutelman siitä, että vammaisuuden ongelmat ovat ensisijaisesti yksilön henkilökohtaisia, eivät yhteiskunnallisten rakenteiden tuottamia. (Nettleton & Bunton 1995.)

Valvontakriittiset lähestymistavat keskittyvät siihen, miten terveyden edistämisen teknologiat pyrkivät valvomaan ja säätelemään väestöjä ja kansalaisia sekä luomaan uudenlaisia terveyskeskeisiä identiteettejä. Terveyden edistämässä käytetyt lähestymistavat korostavat nykyään usein kohteena olevien ihmisten kuuntelemista tunnustuksellisten, itsereflektiivisten tekniikoiden kuten päiväkirjojen tai havainnointilomakkeiden avulla. Valvontakriittisten tutkijoiden mukaan tämänkaltaiset tekniikat tunkeutuvat perinteistä valistusta tai pakottamista syvemmälle ihmismieleen ja ovat tuottamassa tehokkaammalla, vaikeammin kyseenalaistettavalla tavalla omasta terveydestään huolestuneita subjekteja. Vaikka tämä terveyden edistämisen näkökulmasta rakentuisi halutuksi tavoitteeksi, on siihen valvontakritiikin näkökulmasta suhtauduttava epäillen, sillä terveyden edistäminen voidaan kansalaisten hyvinvoinnin ohella nähdä myös sosiaalista säätelyä palvelevana hankkeena, jonka päämääränä on tuottaa kuuliaisaa, sääntöihin ja määräyksiin omasta tahdostaan alistuvia kansalaisia ja määrittellä sopeutumattomat tai tuottamattomat kansalaiset patologisiksi, poikkeaviksi yksilöiksi, jotka on alistettava hoitoon tai valvontaan. (Nettleton & Bunton 1995.)

Kulutuskritiikin näkökulmasta kiinnostus kohdistuu terveyden, elämäntyylin ja kulutuksen välisiin suhteisiin. Huomio kiinnittyy siihen, miten terveellinen elämäntapa rakentuu yhdeksi kulutuskulttuurin muokkaamaksi elämäntyyliksi ja terveys levittäytyy kaikkialle yhteiskuntaan. Terveyskasvatuksessa mainostajien käyttämiä tekniikoita on käytetty apuna kautta aikojen ja terveyden edistämisen sisältöjä ja tuotteita voidaan tarkastella kulttuurisesta ja semioottisesta näkökulmasta. Keskeistä on tällöin terveyden ja muiden haluttuina pidettyjen asioiden kuten kauneuden, hyvän kunnon tai suosion saamisen sekoittuminen. (Nettleton & Bunton 1995.) Terveyden edistäminen ei näin ensisijaisesti palvelekaan yksilöiden pyrkimystä oman hyvinvointinsa ja onnellisuutensa lisäämiseen vaan kaupallisten toimijoiden voiton maksimointia (ks esim. Crawford 1984).

3.4 Jälkistrukturalistinen lähestymistapa terveystiedon oppikirja-teksteihin

Esittelen tässä luvussa oman työni näkökulmasta jälkistrukturalistisen ajattelutavan keskeiset käsitteet ja lähtökohdat ja pyrin sovittamaan niitä yhteen sekä täydentämään niitä kriittisen lingvistiikan ja uuden retoriikan tutkimuksen käsitteillä ja perusoletuksilla. Jälkistrukturalistista ajattelua ovat kasvatuksen tutkimuksessa hyödyntäneet etenkin feministisesti orientoituneet tutkijat, jotka ovat soveltaneet käsitteistöä enimmäkseen sosiologisesta näkökulmasta. Omassa työssäni keskeisessä asemassa ovat kriittisen lingvistiikan ja funktionaalisen kielentutkimuksen menetelmät, joiden olen todennut tuovan lisää syvyyttä etenkin tekstin toiminnallisen ulottuvuuden analyysiin.

3.4.1 Terveyskasvatus vallankäyttönä

Lähestyn tutkimuksessani terveystiedon oppikirjoja jälkistrukturalistisen ajattelun näkökulmasta⁶. Jälkistrukturalistinen ajattelu asettuu strukturalistisen ja konstruktionistisen ajattelutavan välimaastoon. Edellisen tavoin se korostaa kielen ja yhteiskunnan rakenteiden voimaa rajoittaa, muokata ja mahdollistaa olemisen ja toiminnan tapoja, mutta huomioi jälkimmäisen tavoin myös yksilön mahdollisuuden rikkoa olemassa olevia rakenteita ja

⁶ Chris Weedon (1987) muistuttaa, että jälkistrukturalismia on kehitelty monista teoreettisista positioista esimerkiksi Derridan, Lacanin, Kristevan, Althusserin ja Foucault'n töissä toisistaan poikkeavin tavoin aina amerikkalaisen kirjallisuuskritiikin epäpoliittisista, merkityksen vapaata rakentumista teksteissä koskevista analyyseistä Foucault'n diskurssia ja valtaa luotaaviin tutkimuksiin (Weedon 1987, 20). Myös Peters ja Burbules (2004, 33) varoittavat käsittämästä poststrukturalismia yhtenäiseksi koulukunnaksi tai teoriaksi ja korostavat, että kyse on joukosta usein keskenään erimielisiä ajattelijoita.

luoda uusia. Jälkistrukturalistisessa ajattelussa yksilöä ei kuitenkaan ymmärretä konstruktivismin tavoin rationaaliseksi, autonomiseksi toimijaksi, jolla on pysyvä, suhteellisen yhtenäinen identiteetti, jonka pyrkimykset ja halut ovat seurausta hänen todellisesta olemuksestaan, ja joiden täyttäminen käsitetään itsen toteuttamiseksi. Identiteetin sijaan puhutaan sisäisesti hajanaisesta, moninaisesta subjektiviteetista, joka rakentuu jatkuvasti uudelleen erilaisissa diskursseissa ja diskursiivisissa käytännöissä. (Davies 2003a.)

Peter A. Petersin ja Nicholas Burbulesin (2004, 4) mukaan jälkistrukturalistisen tutkimuksen tavoitteena on tuoda esiin yhteiskunnallista vallankäyttöä määrittämällä tietovaltasuhteet ja niiden ilmentymät käyttämissämme luokituksissa, tarkasteluissa, käytännöissä ja instituutioissa. Jälkistrukturalistisille ajattelutavoille yhteistä tietyt, kieleen, merkitykseen ja subjektiviteettiin liittyvät oletukset. Kieli on keskeinen osa-alue sosiaalisen järjestyksen, merkitysten, vallan ja yksilöllisen tietoisuuden analyysissä. Kielessä aktuaaliset ja mahdolliset yhteiskunnallisen järjestelmän muodot ja niiden sosiaaliset ja poliittiset seuraukset määritellään ja kiistetään. Myös subjektiviteetti tuotetaan kielellisissä, diskursiivisissa käytännöissä, joissa merkitykset ovat jatkuvan valtakamppailun kohteena. (Peters & Burbules 2004.)

Petersen ja Lupton (1996) huomauttavat, että jälkistrukturalistisen ajattelutavan haasteet on huomioitu lähes kaikilla humanistisille ja yhteiskuntatieteen alueilla lukuun ottamatta niitä, jotka ovat perinteisesti keskittyneet ihmisruumiin terveyteen. Jälkistrukturalistinen lähestymistapa hylkää sekä oikeistolaisen että vasemmistolaisen terveyden edistämisen kritiikin, jotka tulkitsevat valtion ja kansalaisyhteiskunnan sekä kansalaisten välisen suhteen yksisuuntaiseksi pakottamisen ja alistamisen suhteeksi. Terveyden edistämistä ei ole hedelmällistä tarkastella lähtökohtaisesti pahana, kansalaisten oikeuksia polkevana, valtion etuun tähtäävänä toimintana, sillä, kuten esimerkiksi Helen (2002) muistuttaa, lääketiede – ja miksei myös terveyden edistäminen - lupaa antaa ihmisille juuri sitä, mitä he elämältään haluavat: terveyttä, toimintakykyä ja hyvinvointia. Analyysin painopiste on terveyden edistämisen käytännöissä rakentuissa valtasuhteissa, subjektipositioissa ja niiden mahdollistamisissa tai marginalisoimissa subjektiviteeteissa mutta valtaa ei käsitellä lähtökohtaisesti rajoittavana, pakottavana tai pahantahtoisena. Mielenkiinto kohdistuu diskurssien ja subjektipositioiden ohella tapoihin, joilla yksilöitä houkuteltaan asettumaan diskursseissa ja käytännöissä rakentuviin positioihin ja tunnistamaan itsensä tietynlaisiksi

subjekteiksi. (Lupton 1995, 3–5.)

Terveyden edistäminen on tietynlaista vallankäyttöä, jolla on ainakin potentiaalisesti vaikutuksia sen kohteena olevien yksilöiden subjektiviteettiin eli itseymmärrykseen (Petersen & Lupton 1996). Vallan käsitteellä on kasvatus- ja yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa usein paha kaiku. Vallankäyttö nähdään lähtökohtaisesti negatiiviseksi, kohteidensa vapautta rajoittavaksi tai heitä pakottavaksi toiminnaksi, joka ei sovi demokraattiseen yhteiskuntaan. Vallankäytöstä puhuttaessa viitataan usein vaikuttamisen keinoihin, jotka perustuvat aseman väärinkäyttämiseen sekä valheellisen tai vääristyneen tiedon levittämiseen. Positiivisiksi käsitettyjä vaikuttamisen muotoja taas ei mielellään ymmärretä vallankäytöksi vaan korostetaan suhteen osapuolten tasavertaista asemaa tai sitä, että on vallankäytön sijaan esimerkiksi aktivoimisesta, valtaistamisesta (empowerment) tai tavoitteellisesta kumppanuudesta ja vuorovaikutuksesta, jossa molemmat osapuolet ovat sekä antavassa että vastaanottavassa asemassa. Foucault (1998, 70) kuitenkin toteaa, että vallankäyttö voi saada mitä moninaisimpia muotoja, eikä jonkin vaikutussuhteen nimeäminen vallaksi merkitse sinänsä mitään, sillä valta on vain ”nimi, joka annetaan tietyssä yhteiskunnassa vallitsevalle monimutkaiselle strategiselle tilanteelle”. (ks. myös Gordon 1991; Helen 2004.)

Foucault'n (1982, 1998) mukaan valta voidaan ymmärtää kyvyksi vaikuttaa toisten toimintaan. Foucault'n määritelmää seuraten valtaa on mahdollista hahmottaa pelikenttänä, jonka kokonaistilanne muodostuu pelaajien välisten suhteiden verkostosta, ei yhdestä suuresta kamppailusta, vaan satunnaisista ja hetkellisistä asetelmista. Toimijat kentällä voivat olla yhtä hyvin yksilöitä kuin näiden yhteenliittymiäkin - järjestöjä, puolueita, instituutioita, valtioita - ja niiden väliset suhteet ovat jatkuvan muutoksen tilassa; toiset vahvistuvat, toiset heikentyvät, toiset asettuvat vastakkain ja toiset liittoutuvat keskenään muuttaen näin asetelmia. Jokaisella osallisella on omat strategiansa ja päämääränsä, joihin ne pyrkivät vaikuttamalla toisten toimintaan, ja voimasuhteet rakentuvat vain näissä pyrkimyksissä. Valta on olemassa vain sitä käytettäessä eikä kentän ulkopuolelle voi astua, sillä valtasuhde muovaa sen kaikki osapuolet. Valtaa ei voi ymmärtää omaisuudeksi, palauttaa pysyviin taloudellisiin, sotilaallisiin tai ideologisiin rakenteisiin eikä tarkastella

yhteiskunta- tai sopimusteorioiden avulla jaettuna, vaan niin subjektit, identiteetit⁷, mahdolliset toiminta-alat ja keinot kuin laki, valtiokin konstituoituvat valtasuhteissa erilaisten voimien ja pyrkimysten kohdatessa, järjestäytyessä ja vaikuttaessa toisiinsa. (Foucault 1982; 1998; Gordon 1991; Rose & Miller 1992; Helen 1994; Rose 1999a; Dean 1999.)

Vallankäyttö ei siis välttämättä suuntaudu ylhäältä alas, valtiosta kansalaisyhteiskuntaan tai rakenteista yksilöön, vaan valtio ja julkinen valta voidaan käsittää vain yhtenä, vaikkakin merkittävänä vallankäyttäjänä. Foucault (1991) luonnehtii länsimaisille yhteiskunnille ominaisia vallankäytön tapoja hallinnan käsitteen avulla. Hallinnan tavat ovat historiallisesti ja paikallisesti erityisiin, enemmän tai vähemmän rationalisoituihin ohjelmiin, instituutioihin, strategioihin, analyysihin ja taktiikoihin kiinnittyviä käytäntöjä, joiden kautta yksilöiden ja heidän muodostamiensa ryhmien sekä väestöjen käyttäytymistä pyritään ohjaamaan ja säätelemään tiettyjen yhteiskunnallisten ja poliittisten päämäärien saavuttamiseksi. (Rose & Miller 1992; Rose 1996; 1999a, 4-5, 1999b; Helen 2004.) Hallinnalle luonteenomaista pyrkimys vaikuttaa yksilöiden käyttäytymiseen halujen, päämäärien, intressien tai uskomusten kautta pikemminkin kuin pakottamalla (Foucault 1982; 1999; Gordon 1991; Dean 1999).

Moderneissa hallinnan tavoissa keskeisessä asemassa ovat hallinnan teknologiat, joiden avulla yksilöt saadaan itse hallitsemaan itseään. Vallankäytön päämääränä on pikemminkin tuottaa autonomiaan ja säädelyyn vapauten kykeneviä yksilöitä kuin rajoittaa heidän toimintaansa. (Rose & Miller 1992.) Lupton (1995) huomauttaa, että jälkimoderneissa yhteiskunnissa ovat intensiivisen hallinnan kohteeksi nousseet yksilön ruumis, persoonallisuus, subjektiviteetti ja sosiaaliset suhteet. Niiden hallinnointi tapahtuu ennen kaikkea ohjaamalla yksilöitä tavoittelemaan aktiivisesti mielihyvää, onnellisuutta ja

⁷ Jälkistrukturalistisessa tutkimuksessa identiteetin käsitteen tilalla käytetään usein subjektiviteettia, sillä identiteetin katsotaan viittaavan liaksi psykologian piirissä vallinneeseen käsitykseen pysyvistä minäkäsityksestä. Monet yhteiskuntatieteiden ja kulttuurintutkimuksen alat kuitenkin ymmärtävät identiteetin nykyisin muuttavana, vuorovaikutuksessa jatkuvasti uudelleen muotoutuvana prosessina, jolla ei ole yhtä, pysyvää ydintä. (Sarup, 1993, 1-2; Davies 1994, 3; Davies 2003a; Pietikäinen & Mäntynen 2009). Subjektipositioiden ja positioinnin käsitteillä korostetaan sitä, että identiteetit muotoutuvat ainakin osin niissä diskursseissa ja sosiaalisissa käytännöissä, joissa yksilö on osallisena (Ivanic 1997). Toisaalta esimerkiksi Fairclough kritisoi jälkistrukturalistien subjektiviteettikäsitystä siitä, ettei se erota toisistaan henkilökohtaista, ei-diskursiivista identiteettiä ja sosiaalista, diskursiivisesti muotoutuvaa identiteettiä. (Fairclough 2003, 160).

terveyttä poliittisten, sosiaalisten ja institutionaalisten päämäärien suuntaisesti. Hän kehottaakin tarkastelemaan tapoja, jotka kutsuvat yksilöitä sopeutumaan vapaaehtoisesti asetettuihin tavoitteisiin, tutkiskelemaan itseään ja kurinalaistamaan käyttäytymistään oman terveytensä nimissä. (Lupton 1995, 10–12.) Myös Foucault kehottaa suuntaamaan huomiota vallankäytön alimmille tasoille, tekijöihin, joista vallankäytön tilanne kulloinkin koostuu. Keskeistä on tarkastella paitsi sitä, miten valtaa käytetään kussakin tilanteessa, myös sitä, millaisia seurauksia sillä on. (Foucault 1982; Helen 1999; Nicoll & Fejes 2008.) Vallankäytön seuraukset eivät välttämättä ole pahoja mutta hyväntahtoisimmillakin pyrkimyksillä on aina vaaransa, sillä millä tahansa vaikuttamisen keinolla voi olla tarkoittamattomia ja arvaamattomia tuloksia

Terveystiedon opetus on terveyden edistämisen viitekehyksessäkin toteutettuna yksi terveyskasvatuksen muoto ja terveyskasvatus puolestaan terveyden edistämisen osa-alue. Terveyskasvatuksella pyritään vaikuttamaan kohteena olevien yksilöiden tietoihin, taitoihin ja asenteisiin siten, että heillä olisi mahdollisimman hyvät edellytykset tehdä oman ja ympäristönsä terveyden ja hyvinvoinnin kannalta tarkoituksenmukaisia päätöksiä ja valintoja. (Peltonen 2002; Terho 2002b; Kannas 2002; Uutela 2002.) Terveyskasvatusta voidaan toteuttaa monin tavoin ja monissa eri instituutioissa; se voi olla henkilökohtaista terveysneuvontaa, ryhmälle suunnattua opetusta tai suurille joukoille suunnattua valistusta esimerkiksi joukkotiedotusvälineiden kautta (Uutela 2002). Koulussa terveyskasvatusta toteutetaan monien oppiaineiden yhteydessä sekä esimerkiksi kouluterveydenhuollossa, erilaisissa kampanjoissa, kouluruokailun kaltaisissa arkikäytännöissä ja monenlaisissa vuorovaikutustilanteissa (Kannas 2002, 412; Tyrväinen 2005).

Terveyskasvatusta, samoin kuin terveyden edistämistä, on kritisoitu kahdesta näkökulmasta, jotka Riska (1982) nimeää konservatiiviseksi ja libertaariseksi sekä radikaaliksi ja egalitaariseksi positioksi. Näistä ensimmäinen pohjautuu biolääketieteelliseen sairauskäsitykseen, jonka mukaan sairauksien syyt ovat palautettavissa yksittäisiin, yksilöiden hallinnassa oleviin elementteihin ja korostaa, että yksilöillä tulisi olla vapaus valita itse omat elintapansa vailla julkisen vallan painostusta ja kantaa myös itse omien valintojensa seuraukset, esimerkiksi sairauksien hoidosta koituvat kulut. Jälkimmäinen taas painottaa yksilöiden hallitsemattomissa olevia, yhteiskunnallisten toimijoiden säädeltävissä olevia seikkoja ja pitää yksilöihin kohdistuvaa terveysvalistusta tehottomana, koska yksilöt eivät kykene todellisiin, terveyttä edistäviin tai tuhoaviin

asioihin itse vaikuttamaan. (Riska 1982.)

Terveyskasvatusta on kritisoitu myös mekanistisesta ihmiskuvasta ja liiallisesta luottamuksesta tieteen mahdollisuuksiin: kriitikoiden mukaan lääketieteellinen tieto perustuu usein pikemminkin todennäköisyyksiin kuin varmuuteen, ja elintapasuosituksissa tieteelliset faktat sekoittuvat helposti arvoihin ja moraalisiin käsityksiin siitä, mikä on hyvää tai sopivaa. Niinpä terveyskasvatus muuttuu helposti ja huomaamatta vallitsevaa järjestystä ja valtarakennetta ylläpitäväksi ja vahvistavaksi valistukseksi, joka suuntaa huomion yhteiskunnan rakenteellisista epäkohdista yksilöihin ja saattaa jopa johtaa uudenlaiseen yhteiskunnalliseen kahtiajakoon, mikäli sairastuneiden katsotaan olevan itse syyllisiä omaan sairauteensa ja siten vastuussa paranemisestaan. Toisaalta se voi aiheuttaa minkä tahansa normien rikkomisen määrittelyn sairaudeksi ja alistaa näin kapinallisiksi ja sopeutumattomiksi käsitetyt yksilöt henkilökohtaista autonomiaa rajoittavien lääketieteellisten toimenpiteiden kohteiksi. Myös lääketieteen asiantuntijat saattavat käyttää terveyskasvatusta hyväkseen pyrkimyksissään vahvistaa oman ammattikuntansa asemaa ja antavat ymmärtää mitä moninaisimpien ihmiselämän ulottuvuuksien kuuluvan oman tieteenalansa asiantuntemuksen piiriin. (mm. Alasuutari 1988; Aarva 1991; Lupton 1995; Warsell 2004; Hoikkala 2003.)

Luptonin (1995) mukaan niin sanotulla vanhalla terveyskasvatuksella ja terveyden edistämisellä onkin monia yhtymäkohtia julkilausutusta erosta huolimatta. Yksi näistä yhtymäkohdista on terveyskasvatuksellinen lähestymistapa, joka nojaa jo antiikin Kreikan lääketieteen piirissä kehitettyjen humoraaliteorioiden tunnistamaan elämäntyyliin ja terveyden väliseen riippuvuuteen. Vaikka terveyskasvatuksen käsite joutui 1980-luvulla kritiikin kohteeksi erityisesti sen yksilökeskeisten lähestymistapojen ja yksilöä passiivisena, tietämättömän, faktoja tarvitsevana kohtelevien menetelmien vuoksi, epäilee Lupton John Rawsoniin tukeutuen, että kyse on pikemminkin otsikon kuin paradigman vaihtumisesta. (Lupton 1995; myös Parish 1995.) Terveyden edistämisen viitekehykseen sijoittuva vuorovaikutuksellinen, suostutteleva ja positiiviseen sävyyn annettu terveysopetus jatkaisi näin vanhaa tiedon jakamisen ja yksilöiden henkilökohtaisen vastuun korostamisen perinnettä, vaikka sen tyylilaji olisikin muuttunut.

Ainakin retorisella tasolla terveyskasvatusta eli nykymääritelmän mukaisesti terveyteen kytkeytyvää oppimista edistävää toimintaa perusteellaan ensisijaisesti yksilöiden vapaan

tahdon ja vapaiden valintojen suojaamisella: sairauksia ehkäisevään elämäntyyliin, kehosta huolehtimiseen, päätöksentekoon osallistumiseen ja terveyspalveluiden käyttöön opastavaa tietoa tarvitaan, jotta yksilöillä olisi mahdollisuus tehdä tietoisia, harkittuja valintoja. Terveyden edistämisen, samoin kuin vanha kansanterveysliikkeen, taustalla ovat osaltaan kuitenkin myös taloudelliset intressit. Jos yksilöt saadaan elämään terveellisesti ja pysymään näin terveempinä, julkisen vallan terveydenhuoltoon käyttämät kulut pienenevät samalla, kun kansalaisten tuottavuus kasvaa. (Lupton 1995, 52–54.) Terveyden edistämisen näkökulmasta yksilöiden ja yhteiskunnan intressit näyttävät yhdenmukaisilta. Terveys ja hyvinvointi tuottavat onnellisuutta ja vaurautta niin yksilölle kuin yhteiskunnallekin.

Ei ole kuitenkaan aivan selvää, missä menee raja vapaiden, yksilöllisten valintojen edellyttämän tiedon jakamisen ja manipulatiivisen, yksilön toimintaa ja ajattelutapoja muuttamaan pyrkivän epäsymmetrisen vallankäytön välillä. Tässä lieneekin terveysvalistuksen kritiikin ydin. Erityisesti nyky-yhteiskunnassa, jossa monenlaiset, erilaisia käsityksiä hyvästä elämästä muotoilevat diskurssit kamppailevat keskenään vaikutusvallasta, on terveyden edistäjien kehiteltävä jatkuvasti keinoja saada huomiota ja uskottavuutta sanomalleen. Perinteisesti kykyä vakuuttaa kuulijat omasta sanomastaan on tarkasteltu retoriikaksi eli puhetaidoksi nimetyn tieteenalan piirissä, jossa keskeisessä asemassa on erilaisten vakuuttamisen ja suostuttelun strategioiden tarkastelu. Terveyden edistämisen näkökulmasta retoristen keinojen hyödyntäminen on kuitenkin ongelmallista, sillä ne yhdistetään helposti valheellisen propagandan levittäjiin ja manipuloijiin, jotka puolestaan eivät sovi yhteen valistuksen vanhan ihanteen, järkevän ja itseään hallitsevan kansalaisen kanssa.

3.4.2 Subjekti valtakäytäntöjen tuottamana

Bronwyn Daviesin (2003a) mukaan subjektiviteetin, subjektivaation ja subjektiposition käsitteet ovat työkaluja, joiden avulla jälkistrukturalistisessa teoriassa on pyritty ymmärtämään minäksi tai itseksi muotoutumisen prosessia. Subjektiviteetilla tarkoitetaan yksilön tietoisia ja tiedostamattomia ajatuksia ja tunteita sekä hänen käsitystään itsestään ja suhteestaan maailmaan. Jälkistrukturalistisessa ajattelussa subjektiviteetti nähdään väliaikaisena, ristiriitaisena, diskursseissa ja käytännöissä yhä uudelleen muotoutuvana prosessina. (Davies 2004; Weedon 1987.) Suvi Ronkaisen (1999) mukaan se muodostuu tiettyssä ajassa ja paikassa sekä tilanteissa elettyjen diskursiivisten subjektipositioiden

kautta. Hän ehdottaa, että elettyinä kokemuksena subjektiviteetin hajanaisuus saa eheämmän muodon. (Ronkainen 1999.) Jatkuvuuden ja kokonaisuuden kokemus voidaan kuitenkin nähdä yhtä lailla diskursiivisesti rakentuneena (Davies 1994; Ivanic 1997).

Chris Weedonin (1987) mukaan Foucault ehdotti, että sen enempää ruumiilla kuin ajatuksilla ja tunteillakaan ei ole merkitystä valtasuhteiden verkostoissa tuotettujen, institutionaalisisissa käytännöissä realisoituvien diskurssien mahdollistamien artikulaatioiden ulkopuolella. Yksilön diskursiivinen rakentuminen on prosessi, joka alkaa syntymästä ja toistuu yhä uudelleen läpi elämän. ”Discourses are more than ways of thinking and producing meaning. They constitute the nature of the body, the unconscious and conscious mind and emotional life of the subjects which they seek to govern.” (Weedon 1987, 108.) Nikolas Rosen (1999a) mukaan sisäisimmät ja yksityisimmätkin ajatukset ovat instituutioiden, kasvatuksen ja sosiaalitieteiden tarjoaman sanaston muokkaamia. Terveyden edistämisen ohjelmat ovat tästä hyvä esimerkki. Ne tarjoavat ”kielen, kriteerit ja tekniikat, joiden avulla voimme työstää ruumistamme, sieluamme, ajatuksiamme ja käyttäytymistämme saavuttaaksemme onnellisuutta viisautta, terveyttä ja täyttymystä”. (fullfillment). (Rose 1999a, suomennos U. K.)

Kun yksilöiden kokemuksen itsestään ajatellaan muotoutuvan tiettyjen diskurssien kautta, voidaan minäksi muotoutumisen prosessia tarkastella yleisemmällä tasolla, jaettuna prosessina. Vaikka tämä prosessi tapahtuu osin henkilökohtaisen elämänhistorian kautta, on sen tuottama kokemus aina rakentunut aina tiettyjen diskurssien, valtasuhteiden ja tarinoiden vaikutuspiirissä ja vaikuttaa paitsi kokemukseen itsestä kullakin hetkellä, myös siihen, miten maailmaa tulkitaan. (Davies 1994, 3–5; Pietikäinen & Mäntynen 2009.) Joutuessaan kosketuksiin terveyden edistämisen diskurssien kanssa ihmiset tulevat tietoisiksi siitä, millä tavoin he voivat osallistua terveytensä ylläpitämiseen ja tämä saattaa vaikuttaa tapoihin, joilla he pohtivat ja säätelevät omaa olemassaoloaan ja toimintaansa. Terveyden edistäjien sanasto tarjoaa diskursseja, joihin ihmiset voivat nojautua tulkitessaan omaa kokemustaan ja rakentaessaan itseään sekä tehdessään valintoja. (Nettleton & Bunton 1995, 53.) Kriitikoiden, kuten Petersenin ja Luptonin (1996, 12) mukaan nämä diskurssit toimivat välineinä, joiden kautta ihmisiä suostutellaan toimimaan vapaaehtoisesti julkisen vallan intressejä toteuttavilla tavoilla.

The new public health is, if nothing else, a set of discourses focusing on the bodies, and on the regulation of the ways in which those bodies interact within particular arrangements of time and space. Perhaps less

obviously, the discourses of new public health also seek to transform the awareness of individuals in such a way that they become more self-regulating and productive both in serving their own interests and those of society at large. By providing norms by which individuals are monitored and classified, and against which individuals may be measured, the emphasis of the new public health is upon persuading people to conform voluntarily to the goals of the state or other institutions. (Petersen & Lupton 1996, 12.)

3.4.3 Kieli, diskurssi ja subjekti

Lehtosen (1996) mukaan jälkistrukturalistisen ajattelutavan juuret ovat kielitieteilijä Ferdinand de Saussuren merkkien arbitrarisuutta eli keinotekoisuutta koskevissa havainnoissa. de Saussure huomautti, että kielellisen merkin kahden ulottuvuuden, merkitsijän eli sanan puhutun tai kirjoitetun ”ulkoasun” ja merkityn eli merkin käsitteisällön välillä ei ole luonnollista tai välttämätöntä suhdetta, vaan tämä suhde on riippuvainen yksinomaan kieliyhteisön konventioista. Kieli ei siis heijasta maailmaa ja sen ilmiöitä sellaisenaan, vaan havaintojamme ja ajatteluamme jäsentävät eronteot rakentuvat kielessä. de Saussure käsitti merkin ja merkityn suhteen vakioksi ja keskittyi tarkastelemaan kieltä staattisena erojen järjestelmänä, jossa sanojen ja rakenteiden merkitykset ovat pysyviä. Poststrukturalistit ja kulttuurimaterialistit puolestaan ymmärtävät merkitysten olevan historiallisesti ja paikallisesti vaihtelevia ja siten muokattavissa. Kieli nähdään poliittisena kamppailukenttänä, jossa erilaisiin diskursseihin sidotut merkitykset kilpailevat keskenään. (Lehtonen 1996; 2005; myös Weedon 1987, Sarup 1993; Jokinen, Juhila & Suoninen 1993; Potter 1996.)

Yhteiskuntatieteiden ja humanismin piirissä sosiaalisen vuorovaikutuksen ja kielenkäytön merkityksen korostumista sosiaalisen todellisuuden rakentajina on kutsuttu kielelliseksi käännteeksi (Pietikäinen & Mäntynen 2009, 12). Jonathan Potter (1996) kuvaa kahta kieltä koskevaa näkemystä peili- ja rakennustyömaametaforin. Edellisen mukaan kieli on kuin peili, joka heijastaa todellisuutta sellaisena kuin se on, jälkimmäisen mukaan kielelliset kuvaukset ja selonteot tuottavat erilaisia versioita maailmasta ja ovat itsessäänkin erilaisista kielellisistä resursseista rakennettuja. (Potter 1996, 97–98.) Ronkaisen (1999, 26) mukaan kielellisen käänteen myötä ”kieli ja kielenkäyttö ovat menettäneet viattoman asemansa todellisuuden [– –] kuvaajina yhteiskuntatieteiden piirissä”, ja kieleen ryhdytty kiinnittämään huomiota yhtenä keskeisimmistä vallankäytön muodoista ja ulottuvuuksista. Erilaiset tavat käsitteellistää maailmaa ja ilmaista kielen avulla asioita tai pyrkiä vaikuttamaan toisten toimintaan ovat aina sidoksissa yhteiskunnallisiin valtarakenteisiin.

Kieli on jälkistrukturalistisen ajattelutavan mukaan osa yhteiskuntaa. Kielelliset ilmiöt ovat

aina yhteiskunnallisia, sillä kielenkäyttö on yhteiskunnallisesti määrittynyttä ja sillä on yhteiskunnallisia vaikutuksia. Kielen tutkimus kytkeytyy välttämättä kysymyksiin tiedosta, uskomuksista, ideologiasta, sosiaalisista suhteista, identiteeteistä ja vallasta. (Kress 1985; Hodge & Kress 1993; Jokinen, Juhila & Suoninen 1993; Fairclough 1997, 2001; Heikkinen 1999; Pietikäinen 2000.) Yksilöllä on kielenkäyttäjänä ulottuvillaan suuri joukko ilmaisun ja kielellisen toiminnan keinoja, mutta kielenkäyttötilanne ja kielenkäyttäjän asema rajoittavat ja ohjaavat mahdollisia valintoja. Jokainen teksti, puhuttu tai kirjoitettu, osallistuu yhdessä muiden tekstien ja käytäntöjen kanssa ympäröivän maailman ja sen rakenteiden tuottamiseen ylläpitäen tai heikentäen tiettyjä näkemyksiä, mahdollistaen tai rajaten erilaisia toimijuuksia (Pietikäinen 2000).

Kielen tutkimuksessa yksi keskeisistä käsitteistä on diskurssi. Sari Pietikäisen ja Anne Mäntynen (2009, 27) mukaan diskurssin käsitteellä on monia merkityksiä (ks. myös Jokinen, Juhila & Suoninen 1993). Daviesin (2003a, 14) mukaan jälkistrukturalistisessa teoriassa diskurssilla tarkoitetaan osapuilleen samaa, mihin Louis Althusser viittaa ideologian käsitteellä. Althusser (1984) korostaa ideologiaa toimintana, joka pyrkii ”rekrytoimaan” yksilöitä kutsumalla heidät tunnistamaan tarjotun ajattelutavan heidän omanaan. Althusserista poiketen jälkistrukturalistit kuitenkin hylkäävät valheellisen ideologian ja tieteellisen, toden tiedon välisen erottelun, ja ymmärtävät tieteellisetkin diskurssit muiden diskurssien tavoin elämää jäsentämään pyrkiviksi merkitysjärjestelmiksi (Davies 2003a, 14; ks. myös Weedon 1987). Ranskalainen filosofi ja yhteiskuntakriitikko Michel Foucault, joka usein mainitaan yhtenä jälkistrukturalistisen ajattelun keskeisistä hahmoista, väittää diskurssien tuottavan kohteet, joista ne puhuvat (Foucault 1972).

Weedon (1987) toteaa, että kielenkäyttö tulisi ymmärtää joukoksi sosiaalisesti ja historiallisesti erityisiä, keskenään kilpailevia diskursseja. Omassa työssäni ymmärrän diskurssit Aapolaan (1999) nojaten enemmän tai vähemmän systemaattisiksi, historiallisesti ja paikallisesti erityisiksi käytäntöjen, käsitteiden ja ajatusmallien järjestelmiksi, jotka määrittelevät elämänalueita ja tuottavat niiden sisäisiä positioita. Ne voivat ilmetä teksteissä, puheessa tai jokapäiväisen elämän käytännöissä ja olla luonteeltaan yhtä lailla tieteellisiä teorioita, arkielämän toimintaa jäsentävää ”tervettä järkeä” tai historiallisissa arkistoissa uinuvia menneisyyden jäänteitä (Weedon 1987). Diskurssit nojautuvat ideologioihin, joita ne kierrättävät tai haastavat kielellisten resurssien käytön avulla (Pietikäinen & Mäntynen 2009, 59). Erilaiset diskurssit ovat erilaisia

näkökulmia maailmaan ja ne avaavat erilaisia mahdollisuuksia ymmärtää sitä ja toimia siinä (Fairclough 2003).

Tekstit ovat aina diskurssien realisoitumia, paikkoja, joissa diskurssit ja niihin kytkeytyvät merkitykset ilmentyvät. Tekstien kirjoittajat ammentavat aineksia oman kulttuurinsa merkityksenannon varannosta kontekstin ja omien resurssiensa kulloinkin mahdollistamille tavoilla. (Kress 1985; Lehtonen 1996, 165–166.) He eivät kuitenkaan välttämättä tee näitä valintoja tietoisesti, sillä tietynlaiset kielenkäytön tavat ja diskurssit ovat usein vakiintuneita ja tuntuvat siten luonnollisilta. Tekstin kirjoittaja on siis sosiaaliseen tilanteeseen kytkeytyvän tekstityypin tai kielenkäyttötavan eli genren, diskurssityypin ja diskurssin vanki, pikemminkin tekstin kokoonpanija kuin sen luoja. (Fowler & Kress 1979, 196; Kress 1985.) Yhdessä tekstissä realisoituu yleensä monia diskursseja, vaikka teksti saattaa olla myös hyvin homogeeninen (Aapola 1999; Kress 1985, 12; Pietikäinen 2000). Kressin (1985, 83) jokaisen tekstin ytimenä on jokin ero, tekstin synty- ja käyttötilanteelle ominainen diskurssien välinen ristiriita tai kamppailu, jonka ratkaiseminen on toinen tekstin kirjoittajan keskeisistä tehtävistä.

Faircloughin (1992, 1997, 2001) mukaan teksti itsessään on tuote, joka on vain osa diskurssiksi kutsuttua sosiaalisen vuorovaikutuksen prosessia. Aktuaalista eli tekstissä realisoituvaa diskurssia määrittää sosiaalisesti rakentunut diskurssijärjestys eli joukko yhteiskuntaan ja tiettyihin instituutioihin kytkeytyviä konventioita, jotka määrittävät, millaiset diskurssityypit ja diskurssit ovat missäkin kontekstissa mahdollisia. Esimerkiksi kouluinstituution diskurssijärjestys rakentuu erilaisista sosiaalisista tiloista kuten oppitunnista, välitunnista tai opettajakokouksista, jotka kukin mahdollistavat joukon erilaisia diskurssityyppejä, diskursseja ja subjektipositioita niihin osallistuville toimijoille. (Fairclough 2001; Kress 1985.) Tietyissä sosiaalisissa tilanteissa on usein omat konventionaaliset kielenkäytön tapansa. Diskurssityypillä tarkoitetaan tietylle diskurssijärjestykselle ominaista genren eli teksti- tai lajityypin ja diskurssin mahdollisesti konventionalisoitunutta yhdistelmää⁸. Diskurssityypillä voidaan siis viitata tietylle tilanteelle ja kontekstille ominaiseen kielenkäytön tapaan ja sisältöön. (Fairclough 2001, 25–32.)

⁸ Fairclough huomauttaa käyttävänsä diskurssityypin käsitettä monien käyttämän genren sijaan, sillä hänen mukaansa diskurssityypit usein sekoittavat useampaa genreä keskenään. (Fairclough 1997).

Roz Ivanicin (1998, 46) mukaan kielenkäytön tapaa ja sisältöä määrittää konteksti eli puhujan ja kirjoittajan välinen suhde, sosiaalinen tilanne ja tavoitteet, joita kielenkäytölle siinä asetetaan, kun taas diskurssi ei niinkään ole riippuvainen tilanteen interpersoonallisista elementeistä kuin siitä, mistä puhutaan tai kirjoitetaan (ks. myös Kress 1985, 20). Niinpä esimerkiksi biolääketieteellinen diskurssi voi aktualisoitua niin tieteellisen artikkelin, viihteellisen tv-sarjan, muromainoksen kuin murrosikäiselle suunnatun seksuaalivalistuksen oppaan genressä melkoisesti toisistaan poikkeavalla mutta silti tunnistettavissa olevalla tavalla (vrt. Kress 1985, 39).

Ollakseen vaikuttava diskurssi tarvitsee materiaalsen perustan sosiaalisissa instituutioissa ja käytännöissä. Weedonin (1987) mukaan yhteiskunnassa vahvimmassa asemassa olevilla diskursseilla onkin vakaa perusta esimerkiksi lääketieteellisissä tai kasvatustieteellisissä instituutioissa. Instituutiot sijoittuvat tietyille diskursiivisille kentille, jotka sisältävät joukon kilpailevia diskursseja niiden tarjoamine subjektipositioineen. Diskurssit eivät ole keskenään tasavertaisia vaan järjestäytyvät hierarkkisesti. Järjestys on kuitenkin liikkuva; eri aikoina, eri paikoissa ja tilanteissa toiset diskurssit ovat toisia hyödyllisempiä ja arvokkaampia (Pietikäinen & Mäntynen 2009). Diskurssit eivät myöskään rajaudu tietyn diskursiivisen kentän tai instituution sisään. Saavuttaakseen hallitsevan aseman diskurssin on oltava ymmärrettävä ja hyväksyttävä myös kentän ulkopuolella, sillä se saa voimansa vain yksilöiden toiminnassa ja sen kautta. (Kress 1985; Weedon 1987.)

Tullakseen vaikuttavaksi diskurssi tarvitsee myös toimijan, joka ottaa sen käyttöönsä ja tulee näin diskurssin rakentamaksi ja hallitsevaksi subjektiksi. Diskurssit, joilla ei ole institutionaalisen aseman takaamaa auktoriteettiasemaa, voivat nekin olla vaikuttavia, sillä ne voivat tarjota yksilölle diskursiivisen tilan, josta käsin hän voi kieltäytyä asettumasta hallitseviin subjektipositioihin. Marginaalisessa asemassa olevat diskurssit saattavat toisinaan kyetä haastamaan ja horjuttamaan yhteiskunnallista tasapainoa. Diskurssit eivät välttämättä kytkeydy mihinkään tiettyyn arvo- tai moraalijärjestelmään vaan niitä voidaan käyttää monissa yhteyksissä. Vasta tarkastelemalla diskurssin toimintaa voidaan päätellä, kenen tai keiden etuja se milläkin hetkellä palvelee. (Weedon 1987; ks. myös Pietikäinen & Mäntynen 2009, 61.)

Tietyllä historiallisella hetkellä mahdollisten diskurssien määrä on rajallinen ja näiden keskenään kilpailevien diskurssien yhteentörmäykset luovat mahdollisuuksia uudenslaisille

ajattelutavoille ja subjektiviteetin tai identiteetin muodoille (Weedon 1987). Diskursseja uusinnetaan ja muunnetaan vuorovaikutuksessa toisten kanssa (Jokinen, Juhila & Suoninen 1993; Pietikäinen & Mäntynen 2009). Se, millaisia diskursseja ja ilmaisutapoja puhujalla tai kirjoittajalla on käytettävissään, riippuu heidän elämänsä ja kokemuksistaan. Ulottuvilla olevat diskurssit voidaan nähdä eräänlaisena työkalupakkina, jonka laajuutta määrittävät esimerkiksi yksilön koulutus, työ ja henkilökohtaiset suhteet. (Kress 1985, 11; Ivanic 1997, 53–54.)

Subjektivaatiolla viitataan tapaan, jolla yksilö aktiivisesti käyttää hyväkseen diskursseja tehdäkseen ympäröivää todellisuutta ymmärrettäväksi ja mahdollisen toiminnan kohteeksi (Davies 2003a). Asettuessaan diskursiivisissa käytännöissä tarjoutuviin subjektipositioihin yksilö voi tulla siinä tunnistetuksi ja hyväksytyksi yksilönä sekä rakentua toimivaksi, puhuvaksi subjektiksi. Subjektipositiolla viitataan merkityssysteemeissä ja käsitejärjestelmissä muotoutuviin asemiin, joihin yksilö sijoittaa itsensä ja toisensa diskurssia käyttäessään. Sijoittaessaan itsensä diskursseissa tarjolla oleviin positioihin yksilö omaksuu ne osaksi senhetkistä subjektiviteettiaan ja tulee taipuvaiseksi näkemään maailman niiden määrittämästä näkökulmasta. Tiettyyn positioon asettuminen ei välttämättä tapahdu pakottamalla tai alistamalla, vaan ihmisillä on usein myös halu toteuttaa esitettyjä positioita ja niihin liittyviä käytäntöjä. (Aapola 1999; Mietola 2001; Davies 2003a, 2003b.)

Diskurssit voivat sisältää tiettyjä käyttäytymistapoja, joiden pakottavuus riippuu niiden sosiaalisesta voimasta. Tietty instituutiot voivat pakottaa yksilön käyttäytymään tiettyjen normien mukaisesti mutta yleensä ne eivät sitä tee. Useimmat diskurssit tarjoavat luonnollisen tai ilmeisen tuntuisia olemisen tapoja lukuun ottamatta tilanteita, joissa valtasuhteet ovat uhattuina. (Weedon 1987.) Asettuessaan tiettyyn subjektipositioon yksilö samalla uusintaa sitä ja sosiaalista rakennetta, johon se kytkeytyy (Fairclough 2001, 32). Kaikki subjektipositiot eivät kuitenkaan ole avoimia kaikille, vaan niihin asettumista säädellään ja rajoitetaan erilaisin normein. Esimerkiksi biologisiin ominaisuuksiin kytkeytyvät tytön ja pojan positiot eivät ole avoimia niille, jotka eivät tule määritellyiksi näihin ryhmiin kuuluviksi.

Foucault (1999, 2000b) toteaa, että subjektiksi rakentuminen ei koskaan ole täysin ulkopuolelta ohjattu muttei myöskään tapahdu täysin vailla ulkopuolisia vaikutteita, vaan

on aina sidoksissa diskursseihin ja projekteihin, jotka pyrkivät muovaamaan, arvioimaan ja problematisoimaan moralista toimintaa ja toimijaa. ”For example, if we take educational institutions, we realize that one is managing others and teaching them to manage themselves” (Foucault 2000, 277). Rose (1999a) puolestaan muistuttaa, että koulu on ollut yksi keskeisistä instituutioista, joissa yksilöistä on pyritty muokkaamaan moraalisia ja järkeviä, omaa toimintaansa refleksiivisesti sääteleviä kansalaisia. Hänen mukaansa ihmisen suhde itseensä muotoutuu kuitenkin moninaisissa valtasuhteissa, ja siihen vaikuttavat useat enemmän tai vähemmän systemaattiset ohjelmat, joiden avulla yksilöiden itseymmärrystä ja ihmisenä olemisen eri ulottuvuuksia pyritään muokkaamaan tiettyjä päämääriä kohti (Rose 1996). ”Within these different practices persons are addressed as different sorts of human being, presupposed to be different sorts of human being, acted upon as they were different sort sorts of human being.” (Rose 1996, 35; ks. myös Helen 1994).

Eri tilanteissa yksilölle tarjoutuvat positiot ovat usein keskenään ristiriitaisia ja tarkastelemalla näiden positioden moninaisuutta on mahdollista havaita yksilöiden sisäinen hajanaisuus ja ristiriitaisuus (Davies 2003b). Yksilön itsemäärittely kytkeytyy samuuden ohella eroihin; tietyn position ja siihen kytkeytyvän subjektiviteetin hyväksyminen merkitsee samalla toisten tarjolla olevien hylkäämistä. Usein sama diskurssi tarjoaa ihmisille useita erilaisia subjektipositioita ja instituutioiden sisälläkin keskenään kamppailevat diskurssit voivat auttaa yksilöitä asettumisen vastarinnan mahdollistavaan positioon. Kun diskurssin tarjoama subjektipositio on yhteneväinen yksilön omien intressien kanssa, on subjektiviteetin rakentuminen tehokkainta. Useimmiten tämä ei kuitenkaan tapahdu täydellisesti ja silloin yksilö voi asettua vastarintaan. (Weedon 1987.)

Kress (1985) erottaa toisistaan laajemmissa yhteiskunnallisissa rakenteissa ja käytännöissä rakentuvat subjektipositiot ja yksittäisten tekstien diskursseissa ja genreissä rakentuvat lukijapositiot. Kielellisen vuorovaikutuksen – oli kyse sitten tekstin lukemisesta, puheen kuuntelemisesta tai vaikka epämuodolliseen keskusteluun osallistumisesta – osapuolet rakentuvat keskustelukumppaneiksi aina kulloisestakin subjektipositioistaan käsin ja vuorovaikutustilanteen luonne samoin kuin osallistujien henkilökohtainen elämänhistoria, tausta ja ominaisuudet määrittävät sitä, millaiseksi tuo positio muotoutuu. Jos lukijalle tekstissä tarjoutuva lukijapositio on yhdenmukainen hänelle muista konteksteista tutun subjektiposition kanssa, hän omaksuu sen helpommin, kun taas tekstiä määrittävän

sosiaalisen tilanteen ulkopuolinen lukija ei siihen luultavasti asemoidu. (Kress 1985; Talbot 1992.) Oppilaan positioon koulussa tottunut lapsi tai nuori omaksuu helpommin myös oppikirjassa tarjoutuvan oppilaan lukijaposition, joka vaikkapa koulun jo vuosia sitten päättäneelle aikuiselle tuntuu vieraalta ja epämiellyttävältä.

Tekstissä avautuvia lukijapositioita määrittävät tekstityypin ohella siinä aktivoituvat diskurssit. Kressin (1985) mukaan tekstityyppi kytkeytyy sosiaaliseen tilanteeseen ja sen tarjoamat lukijaposition tilanteelle ominaisiin vuorovaikutussuhteisiin, kun taas diskurssit kytkeytyvät laajempiin yhteiskunnallisiin rakenteisiin ja niille ominaisiin subjektipositioihin. Tekstin kirjoittajan tehtävänä on rakentaa teksti siten, että se houkuttelee lukijansa asettumaan hänelle rakennettuun ideaalilukijan positioon ja näyttää hänen silmissään luonnolliselta, kiistämättömältä ja ilmeiseltä. Jos aktuaalinen lukija kuitenkin asemoituu vahvasti johonkin tekstin aktivoiman ja tukeman diskurssin kanssa ristiriitaiseen diskurssiin, saattaa hän lukea tekstiä sen näkökulmasta ja olla näin alttiimpi hylkäämään sen sanoman. Tiettyyn subjektipositioon paikantuva lukija voi helpommin omaksua tietynlaisia lukijapositioita, koska on niihin jo tottunut ja tietynlaisten lukijapositioiden toistuva tarjoaminen taas voi johtaa ihmisen ikään kuin rutiininomaisesti sijoittumaan niitä vastaaviin subjektipositioihin. (Kress 1985.) Voidaan siis ajatella, että esimerkiksi toistuvasti murrosikäiseksi määritelty nuori on taipuvainen omaksumaan hänet murrosikäiseksi määrittelevän lukijaposition, joka puolestaan voimistaa ennestään hänen subjektipositiotaan murrosikäisenä muissa sosiaalisissa konteksteissa ja tilanteissa. Näin tekstissä rakentuvat lukijapositioniot voivat vahvistaa vallitsevaa yhteiskunnallista järjestystä tukemalla yksilöiden asemoitumista tietynlaisiin subjektipositioihin.

Yksilön ja yhteisön elämää eri ulottuvuuksineen voidaan jäsentää ja merkityksellistää terveyden tai terveellisyuden näkökulmasta monin tavoin. Terveyden käsitteen laajentuessa positiivisen terveystieteen myötä kokonaisvaltaiseksi hyvinvoinniksi ja onnellisuudeksi voidaan terveyden ja terveellisyuden kautta määritellä lähes mitä tahansa elämänaluetta. Jos terveellisyys nähdään Alasuutarin (1993) tavoin yhtenä aikamme avainkäsitteistä ja perusarvoista, voidaan terveysdiskursseihin ja niihin liittyviin käytäntöihin kytkeytyviä lukija- ja subjektipositioita pitää keskeisinä yksilön subjektiviteettia tuottamaan pyrkivinä käytäntöinä, vaikka niiden todellista vaikuttavuutta voidaankin toki epäillä. Jos kuitenkin hyväksytään Kressin (1985) ajatus siitä, että tiettyjen lukijapositionien toistuva tarjoaminen helpottaa yksilöiden asemoitumista niitä vastaaviin subjektipositioihin myös muissa

yhteyksissä, on syytä suhtautua oppikirjateksteihin, samoin kuin muihin teksteihin ja vuorovaikutustilanteisiin vakavasti.

Vastarinnan käsite ei jälkistrukturalistisessa tutkimusperinteessä viittaa yksinomaan kollektiiviseen toimintaan, joka tähtää poliittisiin päämääriin haastamalla vallan, vaikkakin myös sellaista on olemassa myös kansanterveystyön ja lääketieteen piirissä (vrt. Rose & Novas 2005). Tällainen vastarinnan käsite on kuitenkin ongelmallinen, jos subjektiviteetti käsitetään moninaiseksi ja hajanaiseksi. Vastarinta tapahtuu olennaiselta osin jokapäiväisen elämän käytännöissä. Vastarinnan mahdollisuus nousee yhtäältä yksilöiden kokemuksen ja tämän kokemuksen virallisen version välisestä ristiriidasta, toisaalta ristiriidasta kilpailevien subjektiviteetin tuottamisen pyrkimysten välillä. Vastarinta voi olla tietoista ja saada poliittisen joukkotoiminnan muodon mutta se voi ilmetä myös emotionaalisina impulsseina ja haluina, joita subjekti ei tunnista vastarinnaksi. (Lupton 1995.) Yksilö, joka ei koe terveysdiskursseissa tai -puheessa rakentuvia positioita mielekkäiksi, voi tiedostaen tai tiedostamattaan omaksua niihin kytkeytyville subjektiviteeteille vastakkaisia asenteita, arvoja ja toimintatapoja. Epäonnistuessaan terveyden edistämiseen pyrkivät käytännöt voivatkin tuottaa kielteistä suhtautumista joko terveyden edistämisen käytäntöjä tai kaikkea terveelliseksi käsitettyä kohtaan.

3.4.4 Suostutteleva ja vakuuttava kielenkäyttö

Terveyden edistämisen käytännöt lupaavat auttaa ihmisiä saavuttamaan tärkeinä pidettyjä – tai ainakin tärkeiksi kuviteltuja – asioita; pidempää, terveempää, toimintakykyisempää ja antoisampaa elämää, vaurautta, kauneutta, hyvinvointia, ystävyyttä ja menestystä. Ne maalailevat visioita aktiivisten, vastuullisten kansalaisten yhteisöistä, jotka ratkovat omiin elinoloihinsa liittyviä ongelmia paikallisen tai kansallisen tason demokraattisten päätöksentekojärjestelmien kautta ja vaikuttavat globaalin oikeudenmukaisuuden toteutumiseen henkilökohtaisilla valinnoillaan. Vastineeksi ne kuitenkin vaativat ihmisiltä tietynlaisten subjektiviteettien omaksumista. Terveyden edistämisen diskursseissa ja käytännöissä rakentuvaksi yksilöksi ei käy kuka tahansa, vaan halutunlaisen yksilön ominaisuudet määrittellään kussakin yhteydessä erikseen (vrt. Koski 2001).

Vaikka terveys on tutkimusten mukaan yksi ihmisten korkeimmin arvostamista ominaisuuksista, eivät terveyskasvatusdiskurssit mitä ilmeisimmin ole saavuttaneet hegemonista asemaa subjektiviteetin ja sen kautta käyttäytymisen määrittäjänä, sillä

konkreettiset elämäntapavalinnat eivät terveystapatutkimusten mukaan ole yhdenmukaisia terveydelle tutkitusti edullisten valintojen kanssa. Nuorten ja aikuistenkin kohdalla terveystiedon onnistumisen keskeisimpänä kompastuskivenä on pidetty sitä, että vaikka tietoa valintojen vaikutuksista terveyteen periaatteessa on, ei tuo tieto näytä vaikuttavan toimintaan, sillä terveyttä pidetään usein itsestäänselvytenä, josta tullaan tietoiseksi vain sairastumisen myötä. Terveystiedon opetuksen suurimpana haasteena onkin se, miten terveelliset valinnat voitaisiin – talouspuheelle ominaista metaforaa käyttäkseni – tehdä kilpailukykyisiksi muista lähtökohdista ja arvostuksista tehtyjen valintojen kanssa ja vähentää etenkin nuorisokulttuureissa omaksuttujen ja jopa ihannoitujen epäterveellisten valintojen vaikutusta. (mm. Tossavainen 1993.)

Jälkistrukturalistisessa diskurssianalyysissä painopiste on tyypillisesti kielen ideationaalisessa ulottuvuudessa eli tavoissa, joilla kieli representoi – kuvaa ja tuottaa – todellisuutta, puhujia, puhuteltavia ja niitä, joista puhutaan. Potterin (1996, 87; 101–102) mukaan Foucault'n diskurssikäsitteeseen nojautuvissa analyyseissä diskurssit tullaan helposti nähneeksi ”planeettojen kaltaisina esineinä”, jotka kiertävät maailma ja toisinaan törmäävät yhteen mutta ei tarkastella sitä, miten ne toimivat konkreettisissa tilanteissa. Kun diskurssit tuottavat kohteita, joista puhuvat, eivät ne tee sitä yksinomaan kuvailemalla noita kohteita, eikä niiden voimaa voida selittää vain vetoamalla niiden hegemoniseen asemaan, tietyiltä instituutioilta saatuun tukeen ja voimaan tai niiden itsestään selvyyteen, vaan on kysyttävä, millä tavoin yksilöt saadaan luottamaan tietyn diskurssin pätevyyteen ja asemoitumaan sen subjektiksi. (Potter 1996.)

Foucault'n hallinnan käsitettä kehilleet ja sitä omissa tutkimuksissaan käyttäneet hallinnan analyytikot ovat kiinnittäneet erityistä huomiota prosessiin, jonka seurauksena yksilöt ikään kuin omasta tahdostaan asettuvat heille tarjoutuviin subjektipositioihin ja ryhtyvät toimimaan niihin kytkeytyvällä tavalla. He luonnehtivat etäältä hallitsemiseksi tai vapauden kautta hallitsemiseksi näitä vallankäytön muotoja, joissa yksilöiden käyttäytymiseen ei puututa suoraan vaan sitä ohjailaan välillisesti tunteiden, halujen, päämäärien, intressien tai uskomusten kautta. (Foucault 1982, 1991, 1999; Gordon 1991; Dean 1999; Rose 1999a, 1999b.) Liberaaleille vallankäytön tavoille ominaiset vaikuttamisen tekniikat toimivat pikemminkin suostutellen kuin pakottaen. Muuntamalla poliittiset pyrkimykset ja normit sekä moraaliset säännöt muotoon, jossa käytäntöjen kohteena olevat yksilöt tunnistavat ne itselleen henkilökohtaisella tasolla tärkeiksi arvoiksi

ja arvostelmiksi voidaan heidät saada kokemaan ne osaksi henkilökohtaisia päätöksiään ja toimiaan sekä jokapäiväistä elämäänsä. Keskeisessä asemassa tässä kääntämisen prosessissa ovat eri alojen asiantuntijat. (Miller & Rose 1989, 152; Hunter 1994; Rose 1996, 77; 1999b; myös Koski 2004, 82–83; Hunter 1994.)

Poliittisten rationalisaatioiden puhetavat, normit ja pyrkimykset vaikuttavat siinä määrin, kuin niillä voidaan värvätä yksilöitä ammatillisine ja henkilökohtaisine voimavaroineen liittolaisiksi. Kun puhetavat, normit ja pyrkimykset voidaan muuntaa ammatillisia ja henkilökohtaisia voimavaroja omaavien kansalaisten arvoiksi, päätöksiksi ja arvostelmiksi, ne alkavat toimia osana yksilöiden ”itseohjausmekanismeja”. [– –] Alamaissubjekteja on järjestetty ja ohjattu päätöksiin ja toimiin, jotka näyttävät täysin ”henkilökohtaisilta” ja jotka he kohtaavat oman olemassaolonsa turvaamiseen liittyvässä jokapäiväisessä tehtäväjoukossa. (Miller & Rose 1989, 152.)

Niin hallinnan analyytikot kuin jälkistrukturalistit jättävät kuitenkin usein avoimeksi kysymyksen siitä, miten tiettyjä diskursseja aktivoivat ja hyödyntävät toimijat pyrkivät luomaan omalle kuvaukselleen tai selonteolleen asemaa ja vaikutusvaltaa tietyissä kontekstissa, siis suostuttelemaan vallankäytön kohteena olevan yksilön tai yksilöt asettumaan tarjolla oleviin subjektipositioihin. Ihmiset eivät kovinkaan helposti luovu omista käsityksistään, uskomuksistaan tai arvoistaan. Vaikuttamaan pyrkivät toimijat joutuvatkin tekemään töitä vakuuttaakseen kohteensa ja suostutellakseen nämä toimimaan haluamallaan tavalla. Retoriikan eli puhetaidon ja argumentoinnin analyysi ovat tutkimusaloja, jotka pyrkivät selvittämään, millaisin kielellisin keinoin kirjoittajat tai puhujat pyrkivät tavoittelemiinsa päämääriin (Heikkinen 1999, 34–35). Hilikka Summan (1995, 72–74) mukaan uuden retoriikan tutkijat katsovat, että retoriikka ymmärrettynä vuorovaikutukseen perustuvaksi vakuuttamisen strategiaksi on välttämätöntä silloin, kun pyritään vaikuttamaan ihmisten ajatteluun ja toimintaan.

Retoriikka tullaan usein yhdistäneeksi sujuvasti ja uskottavasti valheita kertoviin huijareihin, propagandisteihin ja mainostajiin, jotka niin sanotusti puhuvat mustan valkoiseksi ja saavat näin ihmiset toimimaan haluamallaan tavoilla. Matti Leiwon, Minna-Riitta Luukan ja Tarja Nikulan (1992, 8) mukaan kielteinen suhtautuminen retoriikkaan voidaan jäljittää aina Platoniin saakka, joka, päinvastoin kuin oppilaansa Aristoteles, asetti vastakkain ”totuudellisen, puhtaan tietoisuuden ja valheellisen, väärän retoriikan”, ja

samankaltaisia epäilyksiä retoriikkaa kohtaan tunsivat myös valistusfilosofit vuosisatoja myöhemmin. 1800–1900-luvun myötä retoriikka koki kuitenkin uuden nousukauden, kun vaikuttamisen taidot rakentuivat yhteiskunnallisten uudistusliikkeiden keskuudessa arvostetuiksi ominaisuuksiksi. 1960-luvulla muotoutuneen uuden retoriikan piirissä retoriikkaa on alettu tarkastella arkisen kommunikaation piirteenä, jota tarvitaan kaikessa vuorovaikutuksessa. (Leiwo, Luukka & Nikula 1992; ks. myös Summa 1995.) Tieteelliset tekstitkin noudattavat tiettyjä tiedeyhteisössä omaksuttuja kielellisiä käytäntöjä, jotka liittyvät esimerkiksi tekstin rakenteeseen ja sanastoon ja Summan (1995, 70–71) mukaan voidaan sanoa, etteivät tosiasiat puhu puolestaan vaan myös todet väitteet on esitettävä tietyllä tavalla, jos niille halutaan totena pidetyn asema. Myös Potterin (1996) mukaan diskurssin totuusarvo luodaan käyttämällä kontekstiin sopivia retorisia keinoja ja tekniikoita.

Summan (1995, 76) mukaan argumentaatio voidaan ymmärtää pakottamisen vastakohtaksi, jota tarvitaan tilanteissa, joissa yleisöä pyritään vapaaehtoisesti sitouttamaan esitettyihin epävarmoihin tai arvoihin liittyviin väitteisiin tai ehdotuksiin. Chain Perelman (1996, 19) puolestaan muistuttaa, että argumentaation tavoitteena on usein älyllisen hyväksynnän ohella toiminnan tai toiminta-alttiuden tuottaminen. Argumentointi eroakin loogisesta päättelystä, pakkokeinoista ja pohdiskelusta juuri siksi, että sen lähtökohdat ja kulku määrittyvät yleisön kautta (Summa 1995). Kriittisen diskurssianalyysin perusoletus, jonka mukaan kielenkäyttöä ei tule tarkastella autenttista todellisuutta kuvaavana tai heijastavana vaan sitä tuottavana toimintana tekee mahdolliseksi ja luontevaksikin tarkastella oppikirjatekstiä suostuttelevana ja vakuuttavana puheena, joka tuottaa todellisuutta paitsi siinä aktivoituvien diskurssien, myös tekstissä rakentuvien puhujan ja lukijan välisten suhteiden sekä kieliopillisten, tyylillisten ja retoristen valintojen kautta. Oppikirjatekstin ymmärtäminen lukijoille eli oppilaille suunnatuksi argumentaatioksi, jossa pyritään hankkimaan esitetyille väitteille hyväksyntää ja kannatusta sekä tuottamaan lukijoissa niiden suuntaista toimintaa, tuo analyysiin mukaan tekstin retorisen ulottuvuuden.

Summa (1995, 74–75) kirjoittaa Aristoteleen jakaneen retoriikkaa koskevassa kirjassaan vakuuttamisen keinot kolmeen osatekijään, eetokseen, paatokseen ja logokseen. Näistä eetos liittyy tapoihin, joilla tekstin puhuja pyrkii luomaan uskottavuutta itselleen ja väitteilleen, paatos yleisön vastaanottavaisuuden varmistamiseen ja logos väittämien

asiasisältöihin (Summa 1996, 74–75). Uuden retoriikan näkökulmasta argumentaation peruslähtökohdana pidetään puhujan kykyä hankkia yleisön hyväksyntä esitetyille väitteille johtamalla ne kuulijoiden oletetusti jakamista ja hyväksymistä premisseistä eli lähtökohdista. Tekstin rakennetta ja tyyliä määrittää siis olennaisella tapaa yleisö, jolle se on suunnattu, siis koko se joukko, joihin puhuja haluaa argumentaatiollaan vaikuttaa. Yleisö on kuitenkin aina ajatusrakennelma, puhujan käsitys siitä, millaisia ovat ne ihmiset, joille hän puhuu, mikä on heille merkityksellistä, mitä he arvostavat ja mihin kannattaa vedota. (Perelman 1996, 20–21; ks. myös Kress 1985; Talbot 1992; Summa 1995.) Esittämiensä väitteiden asiasisällöistä ja niiden totuudenmukaisuutta koskevista käsityksistään riippumatta rationaalinen puhuja rakentaa esityksensä yleisöään ajatellen (Summa 1995). Kriittisen diskurssianalyysin näkökulmasta retoristen valintojen voidaan ajatella paitsi heijastavan tekstin kirjoittajan käsityksiä lukijoistaan, myös tuottavan lukijoille tietynlaisia positioita ja niiden kautta konkreettisia henkilökohtaisia ja yhteiskunnallisia seurauksia, jotka eivät välttämättä ole puhujan intentionaalisesti tarkoittamia.

Perelman (1996), samoin kuin kriittisen lingvistiikan edustajat muistuttavat – vaikkakin hieman eri lähtökohdista – että kielenkäyttöä koskeviin valintoihin vaikuttavat konteksti eli puhetilanne, puhujan asema suhteessa kuulijaan ja puheenaihe. Perelman (1996, 20) ymmärtää kontekstin yhdeksi yleisön muuttujaksi, joka ohjaa päättelysääntöjen ohella myös tekstin tai puheen muotoa, kun taas kriittisen lingvistiikan edustajien (mm. Kress 1985) mukaan lingvistiset rakenteet määräytyvät kielenkäyttötilanteeseen vaikuttavien yhteiskuntarakenteiden mukaan usein puhujan tai kuulijan sitä edes tiedostamatta. Perelman siis painottaa enemmän puhujan henkilökohtaista, subjektiivista arviota yleisöstä ja tilanteesta, kriittisen lingvistiikan edustajat taas näkevät valinnan ennalta määräytyneenä ja näin ollen olevan pitkälti puhujan ulottumattomilla.

Terveystiedon oppikirjojen analyysin kannalta pidän molempia huomioita tärkeinä. Toisaalta oppikirja tiettyyn diskursiiviseen käytäntöön sijoittuvana tekstityyppinä asettaa tietyt rajat ja ehdot sille, millaisia kieliopillisia ja tyyllillisiä valintoja on mahdollista tehdä ja millaisia retorisia keinoja käyttää, mutta toisaalta se näyttää antavan kirjoittajille jonkin verran myös vapauksia. Mielestäni voidaan olettaa, että yläkoulun oppikirjatekstissä realisoituva terveyspuhe on välttämättä tyyliiltään ja jossain määrin myös sisällöltään erilaista kuin vaikkapa television elämäntapaohjelman tai funktionaalista elintarviketta

kauppaavan mainoksen terveystiedon eikä voi hyödyntää aivan yhtä huomiota herättäviä keinoja kuin epävirallisempiin konteksteihin sijoittuvat kampanjat, mutta myös oppikirjatekstin kirjoittajilla on mahdollisuuksia tehdä erilaisia valintoja, jotka pohjautuvat käsityksiin lukijoiden kognitiivisista kyvyistä, mieltymyksistä ja arvostuksista. Yleisökuvan tärkeydestä kertonee jo oppiaineelle opetussuunnitelman perusteissa määritelty lähtökohta, joka käskee huomioimaan opetuksessa oppilaan arjen, kasvun ja kehityksen (POPS 2004).

4. TUTKIMUSTEHTÄVÄ JA -KYSYMYKSET

Lapsuutta ja nuoruutta pidetään arvojen ja tottumusten muotoutumisen kannalta tärkeänä aikana (Uutela 2002, Terho 2002b; Kannas 2002). Rosen (1999a) mukaan lapsuus on ihmiselämän hallinnoituin elämänvaihe ja lasten ympärille on rakennettu tiheä valtasuhteiden verkosto, joka pyrkii toisaalta suojaamaan haavoittuvina pidettyjä lapsia, vaalimaan heidän kehityksensä häiriötöntä kulkua ja tuottamaan kompetensseja, joita tulevaisuuden yhteiskunnan täysvaltaisen jäsenyyden ja henkilökohtaisen onnellisuuden uskotaan edellyttävän mutta toisaalta myös suojaamaan ympäröivää yhteiskuntaa lasten ja nuorten hallitsemattoman käyttäytymisen sille mahdollisesti tuottamilta uhkilta.

Kotia on perinteisesti pidetty kasvatuksen tärkeimpänä lähteenä mutta perheiden kyky huolehtia kasvatustehtävästään on toistuvasti joutunut epäilysten kohteeksi, ja institutionaalisen kasvatusjärjestelmän, päiväkotien ja koulujen, on toivottu takaavan, että myös ne lapset, joiden vanhemmat eivät kykene antamaan lapsilleen elämän kannalta olennaisina pidettyjä valmiuksia, saisivat mahdollisuuden omaksua ne (Peltonen, H. 2002; myös Jallinoja 2006). Lasten ja nuorten tasavertainen oikeus oman terveyden ja hyvinvoinnin kannalta keskeiseen terveystiedon opetukseen olikin yksi keskeisistä argumenteista, joilla terveystiedon opetuksen ottamista perusopetuksen pakolliseksi oppiaineeksi eduskuntakeskustelussa perusteltiin. Oppiaineen kannattajien mielestä omaa terveyttä ja hyvinvointia koskeva tieto on niin tärkeää, ettei mahdollisuutta sen omaksumiseen voi jättää vanhempien tai opettajien henkilökohtaisen mielenkiinnon varaan. (Tossavainen 1993.)

Terveystiedon opettajien ja opettajien ammattilehdissä ja -kirjallisuudessa käydyssä keskustelussa terveystiedon puolesta puhujat pyrkivät tekemään selvää pesäeroa vanhan

terveysopin opetuksen traditioon ja korostivat, ettei kyseessä ole oppilaiden käyttäytymisen muokkaamiseen tähtäävä, indoktrinoiva terveysoppi vaan monitieteinen, akateemisperustainen oppiaine, jonka tarkoituksena on antaa kaikille sosiaalisesta taustasta riippumatta tasavertaiset valmiudet henkilökohtaisten terveysvalintojen tekemiseen (mm. Peltonen, H. 2002; Terho 2002b; Kannas 2002; Uutela 2002). Terveystiedon opetusta koskevaa keskustelua leimaakin erikoinen kaksijakoisuus, sillä lapsille ja nuorille kohdistetun terveysopetuksen toivotaan kuitenkin vaikuttavan terveystottumusten kohentumisen ja terveellisen elämäntavan kulttuurisen arvostuksen kasvun kautta positiivisesti tulevan aikuisväestön terveyteen ja hyvinvointiin. Pelkkä neutraali tiedon jakaminen ei indoktrinoivasta perinteestä irrottautuvien asiantuntijoidenkaan mukaan riitä, vaan tiedon lisäksi tarvitaan keinoja, joiden avulla ihmiset saadaan käsittämään terveys itselleen merkitykselliseksi ja tavoittelemisen arvoiseksi tekijäksi (Puuronen 2006a, 9). Vasta, kun ihmisillä on kykyä ja tahtoa tehdä terveellisiä valintoja ja he omaksuvat oikeanlaisia terveystottumuksia, on terveystiedon opetuksen perimmäinen päämäärä saavutettu (Kannas 2002, 2006)⁹. Kriittinen tarkkailija voikin kysyä, miten käyttäytymistä voidaan muokata vaikuttamatta arvoihin ja asenteisiin, jos arvojen ja asenteiden nähdään sitä ensisijaisesti määrittävän.

Kuten toisessa luvussa tekemästäni kirjallisuuskatsauksesta jo kävi ilmi, terveystiedon oppikirjojen tutkimuksessa on keskitytty pitkälti oppisisältöjen kartoittamiseen tietystä näkökulmasta. Useimmat tutkijat ovat päätyneet joko kritisoimaan oppikirjoja tietyistä puutteista tai kehuaan niitä tiettyjen oppisisältöjen tai näkökulmien huomioimisesta. Oppikirjatutkimusten ote on kuitenkin mielestäni ollut varsin pinnallinen. Sisältöjen kartoittaminen tai puhetapojen pinnallinen analyysi ei oman kokemukseni mukaan tavoita oppikirjoille ominaisten kielellisten ja tyyllisten valintojen kytkeytymistä laajempiin yhteiskunnallisiin rakenteisiin eikä auta tavoittamaan vakuuttavien ja suostuttelevien strategioiden kenties ei-intentionaalisia merkityksiä.

Opinnäytetyöni päämääränä on pohtia terveystieto-oppiaineen luonnetta, päämääriä ja

⁹ Esimerkiksi lääkekasvatusta yläkoulun oppikirjoissa tarkastellut Katri Hämeen-Anttila (2008, 54) määrittelee terveystiedon tavoitteeksi lääkekasvatuksen osalta kasvattaa ”uusi lääkkeiden käyttäjien sukupolvi, joka osallistuu aktiivisemmin oman hoitonsa suunnitteluun ja keskusteluun terveydenhuollon ammattilaisten kanssa.” Hän kutsuu tätä aktiivisen potilaan roolin omaksumiseksi. (Hämeen-Anttila 2008, 54.)

mahdollisia seurauksia terveystiedon oppikirjojen kriittisen analyysin avulla. Tutkimuskysymykseni rakentuu kahdesta osakysymyksestä. Ensinnäkin olen kiinnostunut siitä, millaisiin terveys- ja hyvinvointidiskursseihin oppikirjat nojautuvat ja millä tavoin nämä diskurssit mahdollisesti kytkeytyvät laajempiin yhteiskunnallisiin, ennen kaikkea yksilöiden, yhteisöiden, järjestöjen, markkinavoimien ja julkisen sektorin välistä vallan- ja vastuunjakoa terveys- ja hyvinvointikysymyksissä käsitteleviin keskusteluihin. Pyrin selvittämään, millaisista tekijöistä terveys ja hyvinvointi tekstissä rakentuvat, millaiset asiat niihin vaikuttavat ja kuka tai ketkä ovat vastuussa sairauksien ehkäisystä sekä terveyden ylläpitämisestä ja edistämisestä. Tarkastelun kohteeksi nousevat erityisesti diskursseissa rakentuvat subjektipositiot, joiden kautta määritellään ihanteellisen ja vähemmän ihanteellisen yksilön ominaisuuksia. Pohdin myös, millaisia mahdollisia näkökulmia terveyteen ja hyvinvointiin tai siihen vaikuttaviin tekijöihin ei tekstissä nosteta esiin.

Toinen tutkimuskysymykseni liittyy tekstin toiminnalliseen ulottuvuuteen eli strategioihin, joiden avulla tekstin lukijaa pyritään vakuuttamaan esitettyjen väitteiden totuudellisuudesta, suostuttelemaan häntä asettumaan diskursseissa rakentuviin subjektipositioihin ja toimimaan niiden edellyttämällä tavoilla. En ole niinkään kiinnostunut vakuuttelun ja suostuttelun strategioista sinällään, vaan ennen kaikkea subjektipositioista, joita näiden strategioiden hyödyntäminen tuottaa tekstin ideaalilukijalle. Tavoitteenani on selvittää, millaiseksi ideaalilukija rakentuu terveystiedon oppikirjatekstissä, millaisiin laajempiin diskursiivisiin muodostelmiin lukijalle tarjoutuvat positiot kytkeytyvät ja millaisia potentiaalisia seurauksia erilaisilla strategisilla valinnoilla ja niissä rakentuvilla positioilla on. Lyhyesti tutkimuskysymykseni voisi muotoilla seuraavasti.

Millaisia terveysdiskursseja terveystiedon oppikirjoissa aktivoituu ja millaisiksi niiden väliset suhteet rakentuvat?

Millaisia lukija- ja subjektipositioita terveystiedon oppikirjojen ideaalilukijalle tekstin sanastollisten, kieliopillisten ja tyylillisten valintojen sekä retoristen keinojen kautta tuotetaan?

Millaisia potentiaalisia vaikutuksia näillä diskursseilla ja positioilla on oppikirjan lukijoiden sekä yhteiskunnan näkökulmasta?

5. MENETELMÄ

5.1 Diskurssianalyysi

Diskurssianalyysi on joukko laadullisen tutkimuksen lähestymistapoja, joissa keskeistä on ajatus todellisuuden sosiaalisesta rakentumisesta sekä kielen ja kielenkäytön merkityksestä tässä prosessissa. Diskurssianalyysin kohteena ovat erilaiset tekstit. Tekstillä voidaan tarkoittaa yhtä lailla puhuttua kuin kirjoitettua kieltä ja sen piiriin kuuluvat myös visuaaliset elementit kuten kuvat ja graafiset elementit. (Jokinen, Juhila & Suoninen 1993; 1996; Pietikäinen & Mäntynen 2009, Fairclough 1992; 1997, 29; 2001.) Norman Fairclough (1992) jakaa diskurssianalyttiset tutkimukset kahteen ryhmään sen mukaan, miten ne suhtautuvat tarkasteleмиinsa diskursseihin. Hänen mukaansa kriittiset lähestymistavat eivät yksinomaan kuvaile diskursiivisia käytänteitä vaan myös pyrkivät osoittamaan, kuinka valtasuhteet ja ideologiat muovaavat diskursseja, ja kuinka diskurssit vaikuttavat tieto- ja uskomusjärjestelmiin, sosiaalisiin suhteisiin ja identiteetteihin tavalla, jotka voivat jäädä osallisilta huomaamatta. (Fairclough 1992, 12; Pietikäinen 2000.) Kriittinen diskurssianalyysi, toisin kuin monet muut teksti- ja diskurssianalyysin suuntauokset, ottaa huomioon tekstien muodon ja sisällön ohella myös sosiaaliset prosessit ja rakenteet, joissa tekstit tuotetaan (Fairclough 1995; Pietikäinen & Mäntynen 2009).

5.2 Kriittinen diskurssianalyysi

Kriittinen diskurssianalyysi ei ole yhtenäinen metodi vaan pikemminkin yksi näkökulma diskurssianalyysin tekemiseen. Kriittisen diskurssianalyysin juuret ovat toisaalta marxilaisessa perinteessä, erityisesti Frankfurtin koulukunnan töissä, toisaalta kriittisen lingvistiikan perinteessä. (Titscher ym. 2000; Pietikäinen 2000.) Kriittisen tutkimuksen perinne näkyy kiinnostuksena sosiaalisiin ongelmiin ja eksplisiittisesti kantaaottavana lähtökohtana. Tutkija ei pyri neutraaliin, ulkopuoliseen kuvaukseen vaan asettuu lähtökohtaisesti alistettujen ja sorrettujen puolelle ja pyrkii valitsemastaan positioista käsin vaikuttamaan epäoikeudenmukaisena pidettyyn asiantilaan. (Luke 1995; Titscher ym.

2000; Pietikäinen 2000; Wodak 2001; Meyer 2001.) Analyysin avulla pyritään nostamaan esiin ja arvioimaan kriittisesti yhteiskunnallisia valtasuhteita, joita teksteissä ja niissä aktivoituvissa diskursseissa uusinnetaan, muokataan tai haastetaan sekä teksteissä avautuvia subjektipositioita ja tapoja, joilla lukijaa kutsutaan näihin positioihin asettumaan.

Avoimesti poliittinen ja emansipatorinen lähtökohta on ollut myös yksi kriittisen diskurssianalyysin kritiikin keskeisistä kohteista. Kriitikoiden mukaan se ei ole analyysia vaan ideologista tulkintaa, jos tutkija aluksi sitoutuu tiettyyn ideologiseen katsantoon ja valitsee sitten tutkittavakseen tekstejä, jotka tätä tulkintaa tukevat. (Titscher ym. 2000.) Omassa työssäni kriittinen näkökulma merkitsee ennen kaikkea oppikirjan ja lukijan välisen valtasuhteen huomioimista sekä tekstin potentiaalisten seurausten arvioimista. Ymmärrän kuitenkin valtasuhteen jälkistrukturalistisesta näkökulmasta oppikirjan pyrkimyksen vaikuttaa lukijan subjektiviteettiin ja toimintaan. Tämä pyrkimys ei välttämättä ole pahantahtoinen eikä alistava mutta sillä voi olla arvaamattomia, eintentionaalisia seurauksia vaikuttamisen kohteille, oppilaille ja koko yhteiskunnalle, jota oppilaiden kautta pyritään muokkaamaan.

Kriittisen lingvistiikan perinne puolestaan näkyy ajatuksena siitä, että kielellisten ja yhteiskunnallisten rakenteiden välillä on vahva suhde, ja että kielen analyysin avulla voidaan tarkastella niitä ideologisia prosesseja, jotka välittävät valtasuhteita. Kriittisen lingvistiikan mukaan merkityksiä ei voida irrottaa tekstin tyylistä tai ilmiästä vaan lingvistiset muodot ja rakenteet kantavat aina mukanaan tiettyjä merkityksiä. M.A.K. Hallidayn funktionaaliseen kielioppiin nojautuen kriittinen diskurssianalyysi käsittää kielenkäytön toimintana, jolla pyritään tiettyihin päämääriin. Kielellä on monenlaisia funktioita, ja kaikki semanttiset valinnat sekä kieliopilliset rakenteet määräytyvät niiden tehtävien kautta, joita niillä tietyssä yhteisössä on. Halliday (1994) jakaa kielen funktiot ideationaaliseen, interpersoonalliseen ja tekstuaaliseen funktioon. Ideationaalinen funktio viittaa kielen kykyyn kuvata maailmaa, sen tapahtumia, toimijoita ja suhteita. Interpersoonallinen funktio tuottaa kielellisesti vuorovaikutusprosessin osallistujille, puhujille ja lukijoille, positioita ja identiteettejä, ja tekstuaalinen funktio luo tekstiin koherenssia eli yhdistää yksittäiset lauseet yhtenäiseksi kokonaisuudeksi. (Luke 1995; Luukka 1995, 2000; Wodak 2001; Alho & Kauppinen 2009.)

Kielenkäyttäjät valitsee kielenkäytölle asetettujen vaatimusten ja päämäärien ohjaamana,

enemmän tai vähemmän tietoisesti, tietynlaisia ilmaisuja, joilla on materiaalisia seurauksia (Hodge & Kress 1993; Luke 1995; Wodak 2001). Valinnat tapahtuvat sanastollisten ja kieliopillisten keinojen valikoimasta, ja kytkeytyvät puolestaan toisella tasolla tapahtuviin valintoihin siitä, mihin lajityyppihin tai diskursseihin nojaututaan. Tutkijan tehtävänä on tarkastella merkitysten rakentumista vuorovaikutustilanteissa ja kuvata kielellisten valintojen systematiikkaa. Diskurssintutkija voi tarkastelussaan painottaa mikro- tai makrotasoa. Hän on kiinnostunut toisaalta kielenkäytöstä valintoina ja siitä, mitkä valinnat ovat mahdollisia, mahdottomia tai tarkoituksenmukaisia tietyssä tilanteessa, toisaalta siitä, miten valinnat liittyvät sosiaalisen toiminnan käytänteisiin. (Fairclough 1992, 2001; Luukka 2000; Pietikäinen & Mäntynen 2009.) Valitsemisen käsitettä käytettäessä onkin muistettava, että valinnat eivät välttämättä ole harkittuja, vaan useimmissa tilanteissa tiedämme ikään kuin luonnostaan, millainen kielenkäyttö on sopivaa ja toimivaa.

Kriittinen diskurssianalyysi on monitieteellinen lähestymistapa, joka edellyttää tutkijalta tutkittavan ilmiön ohella jonkin verran lingvistiikan eli kielitieteen tuntemusta, sillä tutkimusongelmien operationalisointi eli niiden muokkaaminen konkreettisiksi tutkimuskysymyksiksi tapahtuu usein lingvististen käsitteiden avulla (Fairclough 1995; Meyer 2001). Fowler, Hodge, Kress ja Trew (1979, 4) kuitenkin huomauttavat, että lingvististä analyysia voivat tehdä myös muut kuin varsinaisen kielitieteen asiantuntijat, ja oma kielitieteellinen osaamiseni onkin muotoutunut työn tekemisen myötä.

Tekstin muodon ja sisällön analyysi ovat kriittisessä diskurssianalyysissä yhtä tärkeitä, sillä tekstin rakenteellisilla piirteillä on oma tehtävänsä merkityksen välittämisessä (Luukka 1995, 2000). Esimerkiksi Allan Luke (1995) kritisoi diskurssitutkijoita siitä, ettei tutkimuksissa kovinkaan usein ole päästy mikrotasolle tarkastelemaan sitä, miten kieli konkreettisissa yhteyksissä toimii (ks. myös Fairclough 1992). Kriittinen diskurssianalyysi lainaa välineitä lingvistiikan ohella esimerkiksi keskustelunanalyysistä, retoriikasta ja semiotiikasta, ja Arja Jokinen (1999a, 37) huomauttaakin, ettei diskurssianalyysin ja sen lähitradioiden välille voi vetää selkeitä rajoja.

Kriittinen diskurssianalyysi sopii hyvin yhteen jälkistrukturalistisen lähestymistavan kanssa ja Luken (1995) mukaan kriittisen diskurssianalyysin lähtökohtana onkin jälkistrukturalistisen ajattelutavan epäilevä asenne yhtenäistä, muuttumatonta identiteettiä kohtaan. Kriittisen diskurssianalyysin, samoin kuin jälkistrukturalistisen ajattelutavan

puitteissa tekstien ja diskurssien ymmärretään palvelevan aina tiettyjä tarpeita (Luke 1995; jälkistrukturalismin ja diskursiivisten käytäntöjen analyysin yhteensopivuudesta ks. myös Weedon 1987, 136.) Omassa työssäni sovellan kriittisen diskurssianalyysin periaatteita jälkistrukturalistisen ajattelutavan puitteissa ja keskityn tarkastelemaan sitä, millaisia diskursseja ja subjektipositioita oppikirjatekstissä rakentuu, mitkä niistä saavat hegemonisen aseman, miten tämä tapahtuu ja millaisiin laajempiin ideologioihin ja vallankäytön muotoihin tekstissä tapahtuvat valinnat kytkeytyvät.

Fairclough'n (1995, 2001, 2003) esittämässä kriittisen diskurssianalyysin analyttisessä kehikossa jokainen diskursiivinen tapahtuma, esimerkiksi yksittäinen teksti, sisältää kolme ulottuvuutta, joissa analyysi etenee. Tekstuaalisella tasolla analyysin kohteena ovat tekstin muoto ja sisältö, diskursiivisen käytännön tasolla tekstin tuotanto- ja tulkintaprosessit, vihjeet, joiden avulla tekstin luentaa tai tulkintaa pyritään ohjaamaan sekä interdiskursiivisuus ja intertekstuaalisuus eli se, miten erilaiset äänet, genret eli tekstityypit ja diskurssit kuuluvat, näkyvät, yhdistyvät, kamppailevat tai muuntuvat teksteissä. Sosiaalisen käytännön ulottuvuus puolestaan liittyy yhteiskunnallisen järjestyksen eri tasoihin; se käsittää niin tekstin tilanteisen, institutionaalisen kuin yhteiskunnallisenkin kontekstin. Näitä kolmea tasoa vastaavat analyysiprosessissa kuvailu, tulkinta ja selitys. (Fairclough 1995; 2001; Titscher ym. 2000, 150–151; myös Törrönen 2004, 145). Jukka Törrösen (2004, 142–143) mukaan analyysi kulkee samanaikaisesti erityisestä yleiseen eli tekstin lingvististen piirteiden analyysistä sosiaalisen järjestyksen analyysiin että yleisestä erityiseen eli tekstin yhteiskunnallisen ja tilanteisen kontekstin kuvailusta sen kielelliseen muotoon ja rakenteeseen.

Esittelen seuraavaksi tarkemmin analyysiprosessia edellä kuvailluilla kolmella tasolla. Käytän työssäni erityisesti Norman Faircloughin kehittämän kriittisen diskurssianalyysin käytänteitä ja käsitteitä valikoiden kuitenkin niistä oman tutkimustehtäväni kannalta olennaisimmat. Esitän analyysiprosessin tapahtuvaksi kolmella tasolla, vaikka todellisuudessa kyse on Faircloughin esittämällä tavalla samanaikaisesta prosessista.

5.3 Analyysin tasot ja tekniikat

5.3.1 Tekstin taso

Tekstianalyysini koostuu kahdesta osa-alueesta, tekstin ideationaalisen funktion eli representaatioiden tuottamisen ja interpersoonaisen funktion eli tekstin puhujan ja lukijan välisen suhteen ja heille rakentuvien identiteettien¹⁰ analyysistä. Omassa työssäni keskeisessä asemassa ovat terveystiedon oppikirjojen ideaalilukijoille, oppilaille, tekstissä rakentuvat subjektipositiot ja aloitankin työni analysoimalla tekstin interpersoonaisia funktioita. Luukan (1995, 97) mukaan tekstin interpersoonainen ulottuvuus ilmentää sen tuottajan asenteita sekä sisältöä että osallistujia kohtaan ja on siten tärkeä osa sisältöä etenkin vaikuttamaan pyrkivissä teksteissä. Tarkastelen tekstin interpersoonaisia funktioita puhuttelujen, modaalisuuden ja evaluaatioiden eli arvottavien väitteiden analyysin avulla.

Oppikirjatekstissä lukijan ja puhujan välinen vuorovaikutus on luonteeltaan välittyntä. Tekstin kirjoittajat eivät tunne lukijoitaan henkilökohtaisesti eivätkä kohtaa heitä siten, että kykenisivät suunnittelemaan, ohjaamaan tai muuttamaan toimintaansa vastaanottajien reaktioiden mukaisesti. Niinpä oppikirjan tekijät joutuvat tuottamaan kuvitteellisen ideaalilukijan, jolle teksti kohdistetaan. Kuviteltu lukija ei kuitenkaan synny tyhjästä, vaan oppikirjan tekijällä on apunaan eri tahojen tuottamaa ja henkilökohtaiseen kokemukseen tai uskomuksiin perustuvaa tietoa esimerkiksi siitä, mitä lukija tietää, uskoo, luulee tai toivoo, mistä hän pitää tai ei pidä, millaisia asioita hän pystyy omaksumaan, miten niitä parhaiten omaksuu ja niin edelleen.

Tarkastelen tekstin puhujan ja ideaalilukijan positioita ja heidän välilleen rakentuvaa suhdetta kiinnittämällä huomiota siihen, miten lukijaa puhutellaan ja siihen, millä tavoin tekstin puhuja arvioi esittämiensä väitteiden varmuutta ja sitovuutta. Lisäksi tarkastelen tekstissä esiintyviä arvottavia väitteitä ja pohdin, millaisiin arvojärjestelmiin ja vaikuttamisen strategioihin, esimerkiksi yleisökuvaan, ne kytkeytyvät. Kiinnitän huomiota myös sanastollisiin ja tyyllillisiin valintoihin, joiden kautta tekstin puhuja voi ilmaista omaa asemaansa suhteessa lukijaan sekä jäsenyyttään tietyissä yhteisöissä tai irtisanoutumistaan niistä. Pohdin erilaisten kieliopillisten, sanastollisten ja tyyllillisten keinojen kohdalla myös

¹⁰ Käytän tässä yhteydessä identiteetin käsitettä, sillä näytetään käyttävän kielitieteellisessä tekstissä yleisesti. Kyse on kuitenkin ymmärtääkseni osapuilleen samasta asiasta, josta toisaalla puhun subjektiviteettina.

mahdollisia syitä sille, miksi tekstin kirjoittajat ovat tehneet juuri näitä valintoja. Tällöin on kuitenkin tärkeää muistaa, että tekstin puhuja ja kirjoittaja eivät ole identtisiä keskenään. Tekstin puhujan ilmaisuja ei ole mahdollista palauttaa tekstin kirjoittajan tai kirjoittajien arvoihin tai pyrkimyksiin, vaan niihin liittyvät arvelut ovat aina omia tulkintojani.

Ideationaalisella tasolla huomio kohdistuu siihen, millä tavoin todellisuutta toimijoinen, ilmiöineen ja prosesseineen representoidaan tekstissä. Diskurssien voima näkyy niiden kyvyssä kuvata maailmaa, nimetä asioita ja luoda hierarkioita sekä nostaa esiin ja jättää sivuun ilmiöitä ja ihmisiä. Representaatiot hyödyntävät aiempia esityksiä ja esittämisen resursseja mutta ovat toisaalta myös aina uusia ja ainutlaatuisia. Ne herättävät tiettyjä merkityksiä valittujen diskursiivisten resurssien avulla. (Pietikäinen & Mäntynen 2009; Potter 1996.) Diskurssien tunnistaminen tapahtuu tunnistamalla tekstistä keskeiset teemat eli ne osat maailmaa, jotka ovat representoituna sekä näkökulmat, joista representointi tapahtuu (Fairclough 2003). Tapahtumien, ilmiöiden, tekojen, asioiden, suhteiden ja ihmisten kuvaaminen kielellisesti edellyttää aina monenlaisia valintoja. Representaatioiden analyysin tavoitteena on kuvata koko se kenttä, jolla valinnat tehdään, siis kiinnittää huomiota paitsi siihen, mitä tekstissä on, myös siihen, mitä ei ole. Kaikki tekstit ovat yhdistelmiä siitä, mitä tuli sanotuksi ja siitä, mitä annetaan ymmärtää sanomatta suoraan. (Fairclough 1997.)

Representaatioiden kohdalla tarkastelen sitä, millaisella abstraktiotasolla kuvaus liikkuu, millaisia elementtejä kuvauksiin sisällytetään, millaisia prosesseja kuvataan, kuinka toimijoita ja olosuhteita kuvataan ja millaisin käsittein - tai jätetään kuvaamatta - sekä millaisia toimintatyyppisiä erilaisten prosessien kohdalla käytetään. Tietyissä teksti- ja diskurssityypeissä on omat systemaattiset tapansa tai mallinsa kuvata erilaisia tilanteita ja niiden osallistuvia, ja nämä valinnat toteutuvat diskurssien välillä tehdyissä valinnoissa; esimerkiksi ongelmien suhteen toisissa diskursseissa korostetaan toimijoita, syy-seuraussuhteita ja vastuullisuutta, toisissa ne taas nähdään kohtalonomaisina tapahtumina, joihin ei voi vaikuttaa. Tarkastelen myös sanastollisia valintoja, sanojen välisiä semanttisia suhteita ja metaforia. (Fairclough 1997; 2003.)

5.3.2 Diskurssikäytännön taso

Diskurssikäytännön tasolla kiinnostuksen kohteena ovat tekstin intertekstuaalisuus ja interdiskursiivisuus eli se, keiden äänet tekstissä pääsevät kuuluville, millaisia

tekstityyppejä ja diskursseja tekstissä aktivoidaan ja millä tavoin niitä käytetään tukemaan, kommentoimaan tai haastamaan toisiaan. Intertekstuaalisuuteen kytkeytyvät myös implisiittiset merkitykset eli oletukset, jotka tekstin lukijan oletetaan jakavan, vaikkakin ne liittyvät myös tekstin puhujan ja ideaalilukijan suhteen ja identiteettien rakentumiseen. Intertekstuaalisuus eli tekstin keskustelu toisten tekstien kanssa samoin kuin interdiskursiivisuus eli erilaisten diskurssien ja genrejen sekoittuminen liittyvät työssäni erityisesti oppikirjan interpersoonalliseen ulottuvuuteen ja ideaalilukijan subjektipositoiden rakentumiseen. Diskurssikäytännön tason analyysi kulkee käytännössä käsi kädessä tekstin tason analyysin kanssa, sillä etenkin diskurssit ja tekstityypit tulevat näkyviin juuri kielellisinä ja sanastollisina piirteinä.

5.3.3 Sosiaalisen käytännön taso

Sosiaalisen käytännön eli selittämisen tasolla päämääränä on esittää tekstissä aktivoituvat diskurssit osana yhteiskunnallisia prosesseja ja käytäntöjä, tuoda esiin, miten yhteiskunnalliset rakenteet määrittävät niitä ja miten ne puolestaan uusintavat, ylläpitävät tai muokkaavat niitä. (Fairclough 2001). Pietikäisen (2000) mukaan yhteiskunnallinen keskustelu voidaan kriittisen diskurssianalyysin näkökulmasta ymmärtää areenana, jolla erilaiset diskurssit käyvät keskinäistä kamppailua vaikutusvallasta. Jokainen teksti aktivoi vähintään yhden, yleensä useita diskursseja, jotka voivat tukea, kommentoida, haastaa tai pyrkiä kumoamaan toisiaan. (Pietikäinen 2000.) Selittämisen tulisi ulottua tilanteiselta institutionaaliselle ja edelleen yhteiskunnalliselle tasolle ja käsittää ainakin diskurssia muokkaavat valtasuhteet, ideologiat, joihin se nojautuu sekä diskurssin position suhteessa eri tasoilla tapahtuviin valtakamppailuihin ja valtasuhteisiin (Fairclough 2001, 138).

5.4 Tutkijan positio

Faircloughin (2001) mukaan kriittistä diskurssianalyysiä tekevä tutkija nojautuu kenen tahansa lukijan tavoin käytössään oleviin tulkintaresursseihin aineistoaan tarkastellessaan. Tutkija, toisin kuin vaikkapa oppikirjatekstiä lukeva oppilas, tekee tämän kuitenkin tietoisesti ja juuri tämä tietoisuus omasta tulkintaprosessista onkin tekstianalyysin tasolla se seikka, joka erottaa analyytikon tavallisesta lukijasta. Tulkinnan ja selittämisen tasolla analyytikko kuitenkin nojautuu teoriasta saamaansa tietoon. Fairclough (2001) kuitenkin korostaa omaa positiota ja ennako-oletuksia koskevan tietoisuuden tärkeyttä, sillä vain niiden avulla tutkija voi välttää tuomasta analyysiin omia oletuksiaan tai toimimasta ikään

kuin selittäminen voisi tapahtua teoriavapaasti. (Fairclough 2001.)

Fairclough (2001) myös muistuttaa, että tekstin tutkija on aina myös sen tulkitsija ja hänen on muistettava, ettei suhde tekstuaalisten piirteiden ja sosiaalisen käytännön välillä oli suoraviivainen eikä yksiselitteinen, vaan tekstit avautuvat eri tavoin riippuen kontekstista ja lukijasta. Onkin muistettava, ettei teksteillä ole välttämättä niiden tavoittelemia ideologisia seurauksia, sillä lukijat tapaavat olla enemmän kriittisiä kuin epäkriittisiä. (ks. Fowler & Kress 1979, 190–198.) Faircloughin mukaan kriittiseen diskurssianalyysiin olisi hyvä sisällyttää tekstin tuotanto- ja vastaanottoprosessien analyysi. Olisi kieltämättä mielenkiintoista ja tarpeellistakin tutkia, millä tavoin terveystiedon oppikirjoja opetuksessa käytetään ja millä tavoin lukijat, oppilaat ja ehkä myös opettajat, niihin suhtautuvat. Opinnäytetyön puitteissa joudun kuitenkin tyytymään pelkästään oppikirjatekstin analyysiin. Hiidenmaa (2000, 168–169) toteaaakin, että tekstin merkitystä voidaan lukijoiden ohella hakea tekstistä itsestään suhteuttamalla kielellistä esitystä kielisysteemeihin ja sosiaalisiin systeemeihin.

Perusopetuksen yläluokilla käytettävät oppikirjat on suunnattu 13–16-vuotiaille oppilaille. Aikuisena tutkijana, joka on opinnoissaan tutustunut monenlaiseen terveyttä ja kasvatusta koskevaan kriittiseenkin kirjallisuuteen ja tutkimukseen, luen näitä tekstejä hyvin erilaisesta näkökulmasta kuin niiden kohdeyleisön muodostavat oppilaat, eikä ideaalilukijan positioon asettuminen näin ole kovinkaan usein minulle mahdollista. Tästä näkökulmasta Faircloughin (2001) esittämä ajatus samojen tulkintaresurssien jakamisesta ei omassa työssäni päde kovinkaan hyvin. Oppikirjatekstit eivät kuitenkaan synny tyhjiössä vaan hyödyntävät laajemmalti yhteiskunnassa kiertäviä diskursseja ja kielellisiä resursseja pyrkiessään tuottamaan merkityksiä ja subjektiviteetteja. Kirjan käyttäjien, opettajien ja oppilaiden tavoin, tulkintaresurssini nojaavat osaltaan tähän jaettuun todellisuuteen. Keskiluokkaisen perheen korkeakoulutettuna, valkoihoisena, heteroseksuaalisena tyttärenä luen tekstiä kuitenkin tietystä näkökulmasta, joka ainakin suomalaisten oppikirjatutkimusten valossa näyttää olevan tekstin ideaalilukijan näkökulma. Se voi osaltaan tehdä vaikeaksi etäännyttää itseään edes tietoisesti tekstin taustalla olevista itsestäänselvyyksistä. Lisäksi oppikirjojen edustama lääketieteellisesti orientoitunut näkökulma terveyteen on omassa kulttuurissamme suhteellisen itsestään selvästi hyväksytty, vaikka yksityiskohdista toki kiistellään ajoittain kovastikin. Jos omaisin vaikkapa laajan kiinalaista lääketiedettä koskevan tietämyksen, näkisin kirjan tarjoaman

biolääketieteellisen terveystiedon toisin.

Oma ennakkoymmärrykseni terveystiedon opetuksesta määrittää voimakkaasti näkökulmaani. Suhtautumiseni yksilölliseen terveystiedon opetukseen on lähtökohtaisesti – pitkälti lukemani kirjallisuuden mutta osin myös tiettyjen henkilökohtaisten kokemusten perusteella – skeptinen. En missään nimessä vastusta julkisen vallan toimenpiteitä terveyden kansalaisten terveyden edistämiseksi enkä pidä länsimaista biolääketiedettä itsessään pahana mutta pelkään yksilökeskeisen, uusliberaalin lähestymistavan johtavan vähitellen julkisesti rahoitettujen terveystieteen palveluiden rapautumiseen ja terveyden eriarvoisuuden lisääntymiseen. Osaltaan uskon yhteiskunnalliselle ja erityisesti kasvatustieteelliselle keskustelulle ominaisen luokkaneutraalin ajattelutavan johtavan siihen, että yksilöllistämispuhe vähitellen häivyttää tietoisuuden yhteiskunnallisen eriarvoisuuden olemassaolosta ja johtaa näin sen lisääntymiseen.

Oma elämäkokemukseni ja elintapana ovat tekstissä läsnä kriittisenä suhtautumisena myös moniin tekstissä aktivoituihin luokituksiin ja arvojärjestelmiin. Kasvissyöjänä minun on vaikeaa allekirjoittaa kirjan puhujan väitettä siitä, että kasvissyöntiä voitaisiin pitää syömishäiriöitä edeltävänä ankarana ideologiana ja tupakoitsijan läheisenä väite siitä, että tupakointi on luusereiden puuhaa ja tupakoiviin pitäisi suhtautua kielteisesti, ei saa minulta vastakaikua. Lukiessani kirjan huumevalistusta käsittelevää tekstiä, jossa huumeiden kerrotaan olevan huumeiden käyttäjälle maailman tärkein asia tai pyritään luomaan kielteistä kuvaa huumeiden käyttäjistä – ei siis huumeiden käytöstä – olen vihainen ja pahoillani kaikkien niiden huumeiden ongelmakäyttäjien puolesta, jotka muiden ongelmiansa lisäksi näyttävät saavan osakseen halveksuntaa ja paheksuntaa jopa oppikirjantekijöiltä, puhumattakaan siitä, kuinka kummalliselta tuntui vähäosaisuuden, köyhyyden ja matalan koulutustason negatiivinen arvottaminen oppikirjakontekstissa.

6. AINEISTON KUVAILUA

Tarkastelen työssäni kahta luokille 7-9 tarkoitettua terveystiedon oppikirjaa. Kirjoista Otavan kustantama Vire (sitaateissa V) on julkaistu vuonna 2008 ja kustantamolta saamani näytekappale on painettu vuonna 2009. Tammen kustantama Dynamo (sitaateissa D) on alun perin vuodelta 2004, mutta kustantamolta saamani näytekappale on 7. uudistettu

painos ja painettu vuodelta 2008. Molemmat kirjat on tehnyt tekijäryhmä, kuten nykyään useimmiten on tapana. Vireen tekijäryhmä koostuu neljästä, esipuheen mukaan ”terveystietoa yläkouluikäisille opettavasta terveystiedon asiantuntijaopettajasta” (V 3). Dynamon tekijäryhmään puolestaan kuuluu seitsemän henkilöä. Molempien kirjojen tekijäryhmät kiittävät esipuheessaan lisäksi joukkoa yksittäisiä henkilöitä ja Dynamossa myös yhteisöjä ja järjestöjä, jotka ovat tavalla tai toisella osallistuneet käsikirjoituksen laatimiseen tai kommentoimiseen. Vireeseen kuuluu oppikirjan lisäksi kolme tehtävävihkoa, joita en tässä työssä tarkastele.

Oppikirjat ovat suunnilleen samanpituisia. Vireessä sivuja on 300 ja Dynamossa 272. Molemmat kirjat on jaettu laajempiin jaksoihin ja edelleen kappaleisiin. Dynamossa laajempia jaksoja on kaksitoista ja Vireessä yksitoista. Dynamon ensimmäinen jakso on nimetty Elämäniloksi. Siinä käsitellään unelmien tavoittelua, onnistumista, itseluottamusta, kannustamista ja kannustamisen vastaanottoa, pettymyksistä ja vaikeista tilanteista selviytymistä, keskittymistä ja onnellisuutta. Seuraava jakso, ”Muuttuva minä”, keskittyy murrosikään, kolmas jakso ”Terveellistä seksiä”, nimensä mukaisesti seurustelua ja seksiä. Neljännessä jaksossa ”Reilua rinnakkaiseroa” tarkastellaan sosiaalisia suhteita ja taitoja sekä tunteita. Viides jakso, ”Ruoka on nautinto”, kiteytyy ravinnon ja ravitsemuksen, kuudes jakso ”Liikunnan voimaa” taas liikunnan ja liikuntaharrastuksen ympärille. Seitsemäs luku ”Sallittu lepo” käsittelee unta ja rentoutumista, kahdeksas jakso ”Nuoren lyhyt lääkärikirja” sairauksia ja niihin suhtautumista. Yhdeksännen jakson aiheena on alkoholi, kymmenennen tupakka, yhdennentoista huumeet ja viimeinen, kahdestoista jakso käsittelee turvallisuutta kattaen ensiavun, liikenteessä pärjäämisen ja lainsäädännön.

Vireen ensimmäinen jakso ”Mitä terveys tarkoittaa” käsittelee erilaisia terveyden määritelmiä ja terveystulkintoja. Toinen jakso ”Hyvinvointia arjessa” muodostuu hygieniasta, suunhoitoa, auringolta ja kylmältä suojautumista sekä lääkkeiden käyttöä tarkastelevista luvuista. Kolmas jakso ”Päihteetöntä elämää” käsittelee mielihyvää ja riippuvuutta ylipäätään sekä tupakkaa, alkoholia ja huumeita koskevista luvuista. Neljäs jakso ”Olo turvalliseksi” kattaa kiusaamisen, väkivallan, liikenteessä ja onnettomuuspaikalla toimimisen taidot, ensiaputaidot ja tapaturmat. Viides jakso ”Ainutlaatuinen sinä” käsittelee itsetuntemusta ja -tuntoa, psyykkistä terveyttä, tunteita ja niiden ilmaisua, vuorovaikutustaitoja ja ystävyyttä sekä kotia ja perhettä. Kuudes luku ”Iloa ja vastuuta seksistä” sisältää elämänvaiheisiin, murrosikään, seksuaalisuuteen, seksiin

ja seurusteluun liittyviä lukuja. Seitsemäs jakso ”Nautintoa ruoasta” käsittelee ravitsemusta, kahdeksas jakso Virettä liikunnasta liikuntaa, yhdeksäs jakso Levosta energiaa unta ja lepoa, kymmenes jakso ”Epävireessä” kipua ja sairauksia ja yhdestoista jakso ”Hyvinvointi – yhteinen asia” elinympäristöä, terveyden yhteiskunnallisia ulottuvuuksia, poliittista vaikuttamista ja matkailua.

Kirjoissa on jo sisällysluettelon perusteella paljon yhteistä mutta myös joitain eroja. Tiedyt teemat, ravinto, liikunta, uni ja lepo, päihteet, seksuaalisuus, seurustelu ja seksi, murrosikä, sosiaaliset suhteet ja vuorovaikutustaidot, ensiapu, liikennetaidot ja sairaudet ovat jo otsikoiden tasolla läsnä molemmissa kirjoissa. Toisaalta esimerkiksi terveyden yhteiskunnallisiin ja ekologisiin puitteisiin, yhteiskunnalliseen vaikuttamiseen ja matkailuun samoin kuin hygieniaan, sääilmiöihin, hampaiden ja suun hoitoon sekä lääkkeisiin liittyvät teemat on huomioitu kirjoista erillisessä luvussa vain Vireessä. Lainsäädäntöä taas käsitellään erillisessä luvussa vain Dynamossa.

Molemmat kirjoista sisältävät varsinaisen opetustekstin ohella monenlaisia elementtejä; piirrettyjä kuvia, valokuvia kaavakuvia ja kuvioita, tehtäviä, lukujen sisältöä koskevia yhteenvetoja tai muistilaatikoita, erillisiä tekstilaatikoita ja käsiteltävää teemaa havainnollistavia tarinoita. Vireessä on lisäksi runsaasti tietolaatikoita, joihin on kerätty lähinnä kouluterveyskyselyistä kerättyjä tilastotietoja. Taitoltaan Vire on kirjoista yksinkertaisempi, Dynamossa varsinaisen tekstin marginaalit taas on lähes joka sivulla täytetty erilaisilla piirroskuvilla ja tekstinpätkillä. Tarkastelen työssäni varsinaisen leipätekstin ohella kaikkia oppikirjojen tekstuaalisia elementtejä lukuun ottamatta tehtäviä. Lukijan työn helpottamiseksi käytän paljon sitaatteja. Käyttämässäni sitaateissa olen säilyttänyt alkuperäiset lihavoinnit, sillä esimerkiksi Hiidenmaa (2000, 170) huomauttaa, ettei ole sattumanvaraista tai yhdentekevää, mitkä sanat lihavoidaan.

Vireen ja Dynamon ohella markkinoilla on kolme peruskoulun yläluokille tarkoitettua terveystiedon oppikirjasarjaa; Otavan Terveyden portaat, Editan Syke ja WSOY:n Terveystiedoksi. Koska kaikkien neljän kirjan tarkastelu olisi ollut opinnäytetyötä ajatellen liian suuri urakka, valitsin aineistokseni kaksi uusinta, eri kustantajan julkaisemaa oppikirjaa. Aineiston määrä on edelleen kriittistä diskurssianalyysia ajatellen valtava mutta katsoin, että kaksi on - Fritjof Sahlströmiä lainaten - paljon enemmän kuin yksi. Kahta kirjaa vertailemalla on mahdollista saada kosketus terveystiedon ja positoiden

moninaisuuteen aivan eri tavoin kuin yhden kirjan kautta.

Lasten Terveysfoorumin kokoaman asiantuntijaryhmän vuonna 2006 tekemässä vertailussa arvioitiin Dynamo-, Syke-, Terveystiedon- ja Terveystiedon portaatiin -sarjaa suhteessa Terveystiedon edistämisen keskuksen kehittämisiin terveystiedon arviointikriteereihin sekä Opetussuunnitelman perusteiden määrittelemiін tavoitteisiin ja sisältöihin. kaikkien kirjojen todettiin sisällöltään täyttävän opetussuunnitelman perusteiden vaatimukset mutta olevan tyyliltään, rakenteeltaan ja ulkoasultaan erilaisia¹¹. (Savola 2006.) On siis mahdollista, että joidenkin toisten oppikirjojen valitseminen olisi tuottanut toisenlaisia tuloksia.

7. PUHUTTELUT

Yksi keino tarkastella tekstin intersubjektuaalista ulottuvuutta eli tekstin puhujan ja lukijan välistä vuorovaikutusta on kiinnittää huomiota tapoihin, joilla teksti puhuttelee lukijaansa. Karvonen (1996) huomauttaa, että puhuttelutapojen vaihtaminen muuttaa tekstissä paljon muutakin kuin verbin persoonamuodon tai käytetyn persoonapronominin. Puhuttelemalla lukijaansa suoraan tai väistämällä suoraa puhuttelua sekä valitsemalla vaikkapa ketä tahansa puhuttelevan nollapersoonalauseen, erityisesti ideaalilukijalle suunnatun sinuttelun tai lukijan ja puhujan samaan yhteisöön kuuluvaksi määrittelevän me-puhuttelun tekstin puhuja tuottaa ja ilmaisee esimerkiksi valta-asemaansa suhteessa lukijaan.

7.1 Persoonaton teksti

Oppikirjatekstiä on usein kritisoitu persoonattomuudesta ja etäisyydestä. Oppikirjatekstin on väitetty koostuvan informaatiota jakavista väitelauseista, joissa tekstin puhuja ei tule näkyviin eikä puhuttele lukijaa. (Karvonen 1991; 1995.) Tarkastelemissani terveystiedon oppikirjoissa persoonatonta tekstiä, jossa lukija ja puhuja eivät ole läsnä, on kuitenkin verrattain vähän, vaikka vuorovaikutuksellisuutta lähestyttäisiinkin kapeasti yksinomaan sen kautta, miten tekstin puhuja ja lukija on kirjoitettu tekstin sisälle. Puhuttelujen ja

¹¹ Samaa johtopäätökseen päätyvät Kosonen ym. (2008). Toisenlaisia tuloksia on saanut ainakin terveystiedon oppikirjojen lääkekasvatusta tutkinut Katri Hämeen-Anttila (2008, 53), jonka mukaan opetussuunnitelman perusteiden vaatimukset toteutuvat yläkoulun oppikirjoissa paremmin kuin alakoulun, mutta kirjasarjojen välillä on suuria eroja.

modaalisuuden eli tekstin puhujan sanomaansa koskevien arvioiden puuttuminen tuottaa tekstin puhujan ja kirjoittajan välistä etäisyyttä, muodollista suhdetta ja puhujan auktoriteettiasemaa suhteessa lukijaan, kun taas viittaamalla itseensä ja lukijoihin tekstin puhuja voi vähentää tätä etäisyyttä. Seuraavat esimerkkilauseet ovat persoonatonta tekstiä, joissa tekstin puhuja on häivytetty taka-alalle.

Tärkkelystä on runsaasti viljavalmisteissa, perunassa ja juureksissa. Tärkkelys on ns. pitkäketjuista hiilihydraattia, joka nostaa verensokeria ruokailun jälkeen hitaasti ja tasaisesti. (D 113)

Täysjyvävalmisteissa, perunassa ja juureksissa oleva hiilihydraatti on tärkkelystä, joka nostaa verensokerin hitaasti ja tasaisesti. (V 187)

7.2 Nollapersoona

Molemmissa tarkastelemissani oppikirjoissa tyypillisin tapa kirjoittaa puhuja ja lukija tekstiin on käyttää niin sanottua nollapersoonaa. Nollapersoonalauseella tarkoitetaan Iso Suomen kielioppi -teoksen (tästä eteenpäin VISK) mukaan lausetta, josta puuttuu substantiivilauseke siten, että sanottu voidaan yleistää koskemaan ketä tahansa. Selvimmillään se on nollasubjekttilauseissa, joissa subjekti puuttuu ja verbi on yksikön kolmannessa persoonassa, mutta nollapersoona eli ”puuttuva henkilö” voi olla lauseessa myös objektina. (VISK § 1347.) Tällaisia lauseita on molemmissa oppikirjoissa paljon. Osaltaan nollapersoonan esiintymistä voi selittää oppikirjatekstille ominainen runsas modaalisuus ja ehtolauseet, jotka tekevät nollasubjektin käytön mahdolliseksi, sillä monien tunne- ja modaaliverbien yhteydessä osallistujia ei tarvitse erikseen tuoda esiin (VISK §1347; Seppänen 2000) mutta on tietenkin muistettava, että yksinomaan se, että nollapersoonan käyttö on mahdollista, ei riitä selittämään sitä.

Jos havaitsee asiat, jotka askarruttavat ja tuottavat turvattomuutta, niihin voi puuttua. Jokin tietty paikka koulumatkalla tai matkalla harrastuksista kotiin voi tuntua pelottavalta. Aikuisten kanssa keskustellessa näihin ongelmiin löytyy usein ratkaisu. (V 80)

Joskus voi käydä niin, että kun menee juttelemaan ihastuksensa kanssa, sydän hakkaa ja sanat juuttuvat kurkkuun. (D 16)

Nollapersoonalauseiden pragmaattisena funktiona pidettiin 1980-luvulla persoonan välttämisen, subjektin häivyttämisen ja epäsuoran itseen viittaamisen strategioina. Sen avulla ajateltiin voitavan puhua etäisesti ja epäpersoonallisesti, suojella kasvoja ja välttää vastuun ilmaisemista kun taas persoonapronominien käytön katsottiin ilmaisevan itsen likoon laittamista, läsnäoloa ja aitoa osallistumista. (Laitinen 1995.) Tällaiseen tulkintaan

päätyy myös äidinkielen oppikirjoja tutkinut Katri Savolainen (1998, 86), joka väittää indikatiivin kolmannen persoonan käytön¹² tuovan tekstiin toteavan sävyn ja jättävän lukijan toiminnan ulkopuolelle.

Lea Laitinen (1995) kuitenkin kritisoi tätä näkemystä ja myös Iso Suomen kielioppi -teos pitää ”nollaa” muihin persoonapronomineihin verrattavana tekijänä (VISK §1347). Generatiivinen eli yleistettävissä oleva ”nolla” tuottaa kenelle tahansa avoimen position, joka tarjoutuu tekstin lukijalle. Laitisen (1995, 344) mukaan ”Nolla tarjoaa lausuman intensionaalisessa kehyksessä paikan, johon kuka tahansa ihmisistä voi halutessaan astua: tässä mielessä sen viittaus on aina arbitraarinen ja epäspesifi. Mutta tuon paikan tunnistaminen ja siihen samastuminen merkitsee itsensä määrittelemistä persoonaksi, potentiaalisesti puhetapahtuman osallistujaksi”. Toisaalta se jättää lukijalle myös mahdollisuuden olla asettumatta tarjottuun position. Samanlaiseen tulkintaan päätyy myös Gunter Kress (1987, 133), joka toteaa englanninkielisen tekstin ”agentless verbs” (agentittomien verbien) kutsuvan lukijaa asemoitumaan toimijan position mutta muistuttaa, että aina periaatteessa avoin positio ei ole käytännössä kaikille avoin. Myös Alho ja Kauppila (2009, 133) huomauttavat, että nollapersoonalauseessa tekijä voi olla myös joku tietty kontekstista pääteltävissä oleva henkilö. Esimerkiksi seuraavassa sitaatissa nollapersoonan avaamaan position ei voi asettua henkilö, joka on aina tiennyt olevansa ei-heteroseksuaalinen.

Hämmennystä saattaa aiheuttaa myös se, että on aina ajatellut olevansa hetero, mutta silti huomaa olevansa rakastunut parhaaseen, samaa sukupuolta olevaan ystäväänsä. (D 64)

Terveystiedon oppikirjatekstiä lukiessani olen taipuvainen asettumaan Laitisen (1995), Kressin (1987), Alhon ja Kauppilan (2009) kannalle nollapersoonan käytön funktiosta ja seurauksista. Jos nollapersoonalauseetta vertaa esimerkiksi lauseeseen, jossa subjektina tai objektina ovat kaikki tai jokainen, tulee nollapersoonalause lukijaa mielestäni lähemmäs pikemminkin kuin jättää ulkopuolelle. Nollapersoonan käyttö tekstin vuorovaikutuksellisuuden lisäämiseksi esimerkiksi suoran sinä-puhuttelun sijaan voisi tulkintani mukaan liittyä pyrkimykseen välttää tunkeilevuutta. Esimerkiksi Seppänen (2000) ja Kuiri (2000) luonnehtivat suomen kielelle ominaiseksi piirteeksi tiettyä väljyyttä

¹² Savolaisen (1998, 86) käyttämän esimerkkilauseen perusteella kyseessä on nollasubjekttilause, jonka verbi on yksikön kolmannessa persoonassa mutta subjekti puuttuu.

ja tulkinnanvaraisuutta erityisesti puhetilanteessa läsnä oleviin ihmisiin viitattaessa. ”Viittaukset voidaan rakentaa (ja usein rakennetaankin) niin, että kuulija voi mennä mukaan tai olla menemättä.” (Seppänen 2000).

Eroa kenties havainnollistavat seuraavat esimerkit, joista ensimmäisessä ”keneen tahansa” viitataan ulkokohtaisella pronominilla, toisessa periaatteessa kaikille avoimella nollalla ja kolmannessa geneerisellä sinä-pronominin käytöllä. Kuten esimerkit osoittavat, puhuttelutapa voi vaihdella jopa saman kappaleen sisällä lauseesta toiseen. Näiden esimerkkien perusteella voisi päätellä, että mitä positiivisempaan sävyyn tekstin lukijaa lähestytään, sen todennäköisempää on henkilökohtaista ja läheistä suhdetta merkitsevän sinä-puhuttelun käyttö, kun taas negatiivisempien teemojen kohdalla turvaudutaan vähemmän persoonallisiin lähestymistapoihin. Väitteen todentamiseen koko aineiston tasolla tarvittaisiin kuitenkin huomattavasti tarkempaa luentaa.

Jokainen ihminen osaa vääryyden kohdattuaan miettiä, miten hän voisi parhaiten kostaa ihmiselle, joka teki hänelle väärin. (D 93)

Kostaminen voi tuntua hyvältä, sillä sen avulla pääsee tasoihin väärin tehneen kanssa. (D 93)

Jos toinen on juuri loukannut sinua ja tapahtuma on vielä tuore, olet siinä tilanteessa ehkä vielä hyvin kiukkuinen. (D 94)

7.3 Passiivi

Kriittisen diskurssianalyysin piirissä passiivin käyttöön on usein kehoitettu kiinnittämään huomiota, sillä esimerkiksi uutistekstissä sen käytön on katsottu liittyvän usein toimijoiden toimijuuden ja vastuun häivyttämiseen (Fairclough 1989, 123–125; Savolainen 1998, 75). Passiivilauseessa toimija häivytetään taka-alalle ja jokin muu lauseenjäsen voi saada subjektin piirteitä. Passiivilause on siis ”tapa kuvata asiantiloja ilmaisematta tekijän tai muun keskeisen osallistujan identiteettiä” (VISK §1313). Suomen kielessä passiivi on ensisijaisesti ihmistarkoitteinen eli passiivin taakseen kätkemä tekijä on lähes aina inhimillinen. Tekijä voidaan kuitenkin usein tunnistaa lauseyhteydestä tai kontekstista. (VISK §1325.) Esimerkiksi seuraavissa sitaateissa passiivin takana oleva tekijä rakentuu tulkintani mukaan geneeriseksi ihmiseksi eli se voi viitata keneen tahansa. Kriittinen lukija voi kuitenkin jälkimmäisen kohdalla kysyä, on tekijän paikalle mahdollista asettaa kuka tahansa vai olisiko huomio syytä sittenkin kohdistaa tiettyihin maapallon ihmisiin, kenties jopa meihin itseemme. Vaikka tekstiyhteydestä voi päätellä, että passiivin taustalla on joukko ympäristöä hyödyntäneitä ja muokkaavia ihmisiä, se antaa helposti ymmärtää, että

vastuu jakautuisi tasaisesti kaikille.

Jotta jaksetaan tehdä päivittäiset askareet, tarvitaan kulutusta vastaava määrä energiaa. Suojaa taas tarvitaan päivittäin terveenä pysymiseen. (V 187)

Ympäristöä – maata, merta ja ilmakehää – on hyödynnetty ja muokattu vuosisatoja kestäneen ja alati kehittyvän teknologian avulla. Ympäristöä ei kuitenkaan ole kohdeltu hyvin. (V 274)

Nollapersoonan tavoin myös passiivia käytetään oppikirjatekstissä usein viittaamaan sekä tekstin puhujiin että lukijoihin. Puhekielessä passiivia käytetään usein monikon kolmannen persoonan tilalla ja tapa on leviämässä myös kirjallisiin teksteihin. Savolaisen (1998, 82) mukaan oppilas-lukija otetaan äidinkielen oppikirjoissa passiivin avulla mukaan tekemiseen ja se voidaan toisinaan tulkita myös kehotukseksi. Ensimmäisessä seuraavista sitaateista passiivin käytön voidaan ainakin kahdessa jälkimmäisessä lauseessa ajatella viittaavan puhekielistä monikon kolmatta persoonaa jäljitellen tekstin puhujan ja lukijoihin. Sen voisi tulkita samanaikaisesti aktivoivan lukijaa opiskeluprosessiin asettamalla hänet tasavertaiseksi toimijaksi tekstin kuvitteellisen puhujan kanssa mutta samalla häivyttävän puhujan ja lukijan, kenties myös oppituntikontekstissa opettajan ja oppilaiden, välistä valtasuhdetta. Loppujen lopuksihan se on oppikirjateksti, joka kertoo ja tarkastelee, eikä ole mitään takeita siitä, liittyykö oppituntitilanteeseen pohdintaa, jossa oppilas on läsnä. Toisessa ja kolmannessa sitaatissa passiivirakenteen takana olevan tekijän voidaan tulkintani mukaan ajatella viittaavan asiantuntijayhteisöön tai kulttuuriseen yhteisöön, jonka piirissä esitetty määritelmä on hyväksytty tai ensisijainen. Passiivimuotoinen modaaliverbi ”voidaan” kutsuu lukijaa asemoitumaan osaksi tätä yhteisöä jakamalla esitetyn määrittelytavan. (vrt. Kress 1985; 1987, 130).

Tässä jaksossa kerrotaan ensin stressistä ja sen voittamisesta. Sitten tarkastellaan surua ja masennusta sekä niistä toipumista. Lopuksi mietitään sellaista tilannetta, jossa kaverilla tai perheenjäsenellä on vaikea vaihe elämässään. (D 27)

Väkivalta voidaan määritellä toisen yksilön ruumiilliseksi tai henkiseksi vahingoittamiseksi tai pakottamiseksi johonkin vastoin hänen tahtoaan. (V 85)

Huumeiden käytön voidaan yleisesti sanoa vievän ennenaikaiseen kuolemaan. (V 74)

Passiivi ei kuitenkaan nollapersoonan tavoin välttämättä sisällytä tarkoittamaansa joukkoon tekstin puhujaa ja lukijaa ja sillä voidaankin viitata myös ylipäätään ihmisten keskuudessa tapahtuviin asioihin tai sitä voidaan käyttää yksikön toisen persoonan tilalla puhuteltaessa ketä tahansa lukijaa (Kuiri 2000, VISK § 1364). Tekstin puhujan ja lukijan välisen vuorovaikutuksen näkökulmasta voidaankin yleisesti todeta, että passiivimuodossa

oleva verbi sisällyttää tekijöiden joukkoon usein ainakin lukijan ja puhujan mutta lopullisen tulkinnan siitä, keihin viitataan, tekee tekstin lukija. Seuraavista esimerkkilauseista ensimmäisen voidaan ajatella viittaavan keneen tahansa ja kutsuvan näin tekstin lukijaa, oppilasta, asettumaan lausuman subjektin positioon, kun taas kolme jälkimmäistä näyttää viittaavan tuntemattomaksi jääneeseen toimijaan tai toimijoihin. Tuntemattomaksi jääneet toimijat näyttävät useimmiten sijoittuvan yhteiskunnallisen päätöksenteon tai instituutioiden sisälle; ensimmäisessä sitaatissa toimijoita ovat kontekstista päätellen terveydenhoitoalan ammattilaiset, toisessa yhteiskunnalliset päättäjät ja lainsäätäjät ja kolmannessa tutkijat.

Mitattu terveys, niin sanottu objektiivinen terveys, on se, jota käytännössä eniten käytetään terveyden arvioinnissa. [- -] Se joudutaan määrittämään sairauksien, painon, kunnon ja muiden mitattavissa olevien tekijöiden avulla, jolloin terveydentilaa arvioidaan niistä. (V 10)

Tiettyjä oikeuksia on rajoitettu joko yleisen turvallisuuden vuoksi tai kun on katsottu, että vasta tietyn ikäiset ovat riittävän kypsiä joihinkin tehtäviin. (D 271)

Kun täysi-ikäisiä nuoria aikuisia tutkittiin heidän päihteiden käyttönsä perusteella, huomattiin, että päihdyttävien aineiden käytön syyt olivat todella monimutkaisia. (D 242)

7.4 Sinä-puhuttelu

Oppikirjatekstissä kuvitteelliseen lukijaan viitataan myös persoonapronominien sinä, me ja te kautta. Viittaukset voivat olla luonteeltaan käskyjä, kehotuksia, pyyntöjä, kysymyksiä tai ”sinua” tai ”meitä” koskevia väitteitä. Iso Suomen kielioppi -teoksen mukaan geneeristä eli yleisestä, keneen tahansa viittaavaa yksikön toisen persoonan muotoa käytetään Suomen kielessä enenevässä määrin etenkin puhekielessä nollapersonan tilalla (VISK §1365). Oppikirjatekstissä käytetty yksikön toisen persoonan muoto täytyykin tulkintani mukaan ymmärtää juuri geneeriseksi, sillä näennäisestä henkilökohtaisuudesta huolimatta se ei viittaa tiettyyn yksilöön vaan pyrkii puhuttelemaan jokaista ja ketä tahansa kirjan lukijaa. Puhuttelun päämääränä lienee kuitenkin johdatella lukijaa tulkitsemaan puhuttelu juuri itseensä kohdistuvana ja asettua lausumassa tarjoutuvaan positioon. Näin se toimii ideaalitapauksessa Althusserin (1984) kuvailemana interpellaationa, kutsuna. Esimerkiksi ensimmäinen sitaatti kertoo lukijalle tämän tarvitsevan arkaa ja epävarmaa aikaa ja määrittelee sen sallimisen ehdoksi rohkeuden, mikä viitanee myös jonkinlaiseen merkityskamppailuun. Tulkintani mukaan rohkeuden käsitteen haltuunotto voisi olla vastaisku ideaalilukijan tai lukijoiden oletetulle uskomukselle siitä, että varhaiset seksikokeilut ovat osoitus rohkeudesta.

On tärkeää, että uskallat suoda itsellesi myös kysymiseen liittyvän aran ja epävarman ajan. (D 69)

Rakasteluun päätyminen on suuri päätös. Oikea aika on sitten, kun molemmat ovat valmiita. Olet itse valmis, kun pystyt huomioimaan toisen tunteet, olet itse täysin varma omista tunteistasi ja pystyt ottamaan vastuun tilanteesta. (V 160)

Toisaalta ”sinua” koskevien väitteiden tai ”sinuun” kohdistuvien puhuttelujen funktiona on tulkintani mukaan myös erottaa tekstissä lausumat, jotka koskevat lukijaa mutta eivät tekstin puhujaa. Tässä tarkoituksessa oppikirjan puhuja voisi toki lähestyä myös ”teitä” ja muutama tällainen esimerkki tekstistä löytyykin. Te-puhuttelut ovat kuitenkin oppikirjatekstissä huomattavan harvinaisia. Yhtenä syynä tähän voisi ajatella olevan nykypedagogiikkaan liittyvä pyrkimys kohdella jokaista oppilasta ainutkertaisena yksilönä sen sijaan, että opetus kohdistuisi koko oppilasryhmään ”laumana” (vrt. Simola 1995). Tätä tulkintaa vastaan asettuu kuitenkin se, että sinä-puhuttelu oppikirjassa on vanha ilmiö ja havaittavissa jo 1900-luvun alkupuolella, joskin huomattavasti harvinaisempaan. Voisikin ajatella, että oppilaiden puhuttelu ”sinuna” aikana, jolloin esimerkiksi mainostekstit vielä teittelivät lukijaansa, heijastaa koulukontekstille ominaisia auktoriteettisuhteita. Siinä, missä aikuisen ihmisen sinuttelu olisi ymmärretty epäkohteliaaksi, saattoi oppikirjan puhuja omaksua kenen tahansa aikuisen aseman suhteessa lapseen ja käyttää huoletta sinä-puhuttelua. Sääskilahden (2006, 112) mukaan lukijan sinuttelu on kuitenkin yleistä myös 1700–1800-luvun vaihteen aikuisille suunnatuissa alkoholivalistusteksteissä mutta katoaa niistä 1800-luvun puolivälissä ilmaantuakseen taas yleisenä käytäntönä 1930-luvun alkupuolelta eteenpäin. Sääskilahti (2006, 113) tulkitsee sinuttelun heijastavan alkoholivalistuksen heilahtelua yksilöllisen ja kollektiivisen lähestymistavan välillä.

Sinä-puhuttelun käyttö tekstissä voi tulkintani mukaan olla sidoksissa monenlaisiin asioihin. Toisinaan kyse voi olla yksinkertaisesti kielipillisestä pakosta: persoonapronominien käyttö tekstissä on kielipillisesti välttämätöntä esimerkiksi imperatiivilauseissa, sillä suomen kielessä käskyt voivat olla kohdistettuja vain yksikön ja monikon toiselle sekä monikon ensimmäiselle persoonalle, joka kuitenkin on sävyiltään vanhanaikainen. Seuraavassa sitaatissa esitän oppikirjatekstissä erittäin harvinaisen, teihin kohdistuvan kehotuksen, jonka muoto lienee selitettävissä sillä, että kehotus todella koskee koko ryhmää ja on tarkoitettu luettavaksi oppituntitilanteessa.

Miettikää hetki, miltä tuntuisi, jos joku tutunne tulisi rattijuopon yliajamaksi. (V 68)

”Sä-passiivin” eli 2. persoonan yleistävän käytön lisääntymistä on pidetty merkinä englannin kielen ja anglosaksisen kulttuurin vaikutuksesta suomeen mutta Eeva-Liisa Seppäsen (2000) mukaan ilmiö on tunnettu monissa murteissa jo pitkään, vaikkakin murrepuheessa persoonapronomini on usein jätetty pois ja toinen persoona käy ilmi vain possessiivisuffiksin käytöstä. Iso Suomen kielioppi -teoksen mukaan yleistävä toinen persoona on ennen kaikkea puhutun kielen ilmiö, vaikka sitä esiintyy myös kirjallisissa teksteissä (VISK §1365).

Kuulijan tai lukijan sinuttelua on pidetty pyrkimyksenä vähentää vuorovaikutustapahtuman osapuolten välistä etäisyyttä ja luoda heidän välilleen epämuodollista, henkilökohtaista suhdetta, kun taas teitittelyä voidaan nykyaikana pitää vanhahtavana, auktoriteettisuhteita ylläpitävänä tai osoittavana käytäntönä (mm. Talbot 1992; Leiwo, Luukka & Nikula 1992). Teksti puhuttelee lukijaa näennäisen henkilökohtaisesti, ikään kuin viesti olisi tarkoitettu yksittäiselle vastaanottajalle, juuri minulle. Se luo tekstiin epämuodollisen jutustelun ilmapiiriä, ikään kuin tekstin puhuja ja lukija olisivat vanhoja hyviä ystäviä ja hälventää tai häivyttää näin heidän välistä valtasuhdettaan. Tällainen jutustelumaisen keskustelutavan leviäminen virallisiin yhteyksiin on Faircloughin (1992, 1995) mukaan nykymaailmalle tyypillistä ja on hänen mukaansa sidoksissa demokratisoitumisen tuottamaan valtaerojen häivyttämisen tarpeeseen, mutta hän muistuttaa, että valtaerojen piilottaminen ei välttämättä merkitse niiden katoamista vaan voi jopa voimistaa niitä. (Fairclough 1992, 1995, 157).

Oletko ollut sellaisessa tilanteessa, että joku toverisi tekee jotakin sellaista, mitä et voi hyväksyä, ja tunnet, että sinun on pakko sanoa hänelle siitä? Jos tunnistat tilanteen, tiedät varmasti, että silloin ei ole helppo löytää oikeita sanoja. (D 88)

Syöt sitä, mihin olet tottunut, ja uudet maut tuntuvat oudoilta. Voisitko kuitenkin maistaa jotain aivan uutta ja vierasta ruokaa? (V 178)

Lukijan lähestyminen ”sinuna” on Faircloughin mukaan tyypillistä mainostekstille, joka pyrkii luomaan lukijalle mielikuvaa siitä, että juuri hän tarvitsee mainostajan esittelemän tuotteen (Fairclough 1992; 1995, 157; myös Ojajärvi 2000; Vertio 2006). Terveystiedon oppikirjat hyödyntävät monia mainonnalle ja vaikuttamaan pyrkiville teksteille ominaisia keinoja, joista hyvä esimerkki ovat esimerkiksi edellisissäkin sitaateissa näkyvä lukijan puhuttelu kysymyksin tai käskyin (Vertio 2006). Seuraavissa esimerkissä näkyy, kuinka tekstin puhuja tuottaa aluksi lukijalle tietyn uhkakuvan tai utopian ja tarjoaa sitten hänelle

keinon sen tavoitteluun tai välttämiseen.

Ylipainon ja huonojen elintapojen lisääntyminen näkyy myös kansantautien lisääntymisenä ja puhkeamisena yhä nuoremmilla. Kaikelta tältä voit välttyä kiinnittämällä huomiota omiin elintapoihisi vielä, kun olet terve. (V 266)

Oma keho ja oma terveys ovat ikiomia aarteita, yksityinen suojelukohde. Sitä voi hoitaa, sitä voi suojata tai sen voi tuhota. Valinta on Sinun. (D 4)

Savolaisen (1998, 84–85) mukaan sinä-puhuttelu on luokkahuonekeskustelulle tyypillinen ilmiö ja hänen tutkimissaan äidinkielen oppikirjoista sitä esiintyy runsaasti etenkin yläluokilla. Myös Leiwo (1981) on pistänyt merkille sinä-puhuttelujen yleisyyden sekä luokkahuonekeskustelussa että oppikirjoissa. Hän toteaa, että vaikka oppikirjateksti olisi perustuvinaan oppilaan omiin kokemuksiin, ovat ”sinua” tai ”teitä” puhuttelevat ilmaukset usein tyhjää retoriikkaa. Hänen mukaansa olemattomiin persoonallisiin kokemuksiin vetoaminen voi jopa hämmentää lukijaa, kun normaalin dialogin säännöt eivät pädekään. Usein kuvitteellisen lukijan puhuttelu sisältää implisiittisiä oletuksia siitä, millainen ”sinä” olet. Ei ole mitenkään itsestään selvää, että tekstin lukija jakaa nämä kokemukset ja kykenee – tai tahtoo – asettua tarjottuun positioon (Leiwo 1981.) Savolainen (1998, 86) taas pohtii, miltä tuntuu lukijasta, jonka kohdalla tekstin lupaamat asiat eivät toteudukaan. Esimerkiksi seuraavissa esimerkkilauseissa tekstin lukijan oletetaan omaavan ihastuksen, josta hän ei ole kertonut kenellekään ja syövän mainittuja ruokia.

Muistatko sen ihastumisen, josta et vielääkään ole kertonut kenellekään? Ei tarvitse kertoa nytkään, mutta on hyvä tietää, että kaikilla ihmisillä on ollut salaisia ihastumisia. (D 60)

Lisäksi saat runsaasti piilosuolaa esimerkiksi suolakekseistä, perunalastuista, ranskalaisista perunoista, metvurstista, oliiveista ja nakeista. Kannattaa siis opetella lukemaan elintarvikkeiden pakkausmerkintöjä. Näin opit välttämään liian suolaisia tai liian rasvaisia tuotteita. (D 119)

Jussi Ojajärvi (2000) tulkitsee ”sinusta” puhumisen silloin, kun puhuja ei viittaa kuulijaan erityisesti vaan yleisellä tasolla keneen tahansa, suoranaiseksi väkivallaksi, joka pyrkii häivyttämään ja kieltämään puhujan ja kuulijan välisen eron ja sulauttamaan kuulijan puhujaan ja pitää sitä vastenmielisenä ilmiönä: ”Puhetapa, jossa minut pannaan tekemään asioita, joita en missään tapauksessa halua tehdä, on äärimmäisen epämiellyttävä.” (Ojajärvi 2000.) Oppikirjaa lukevan oppilaan tulkinnan varaan jää se, toimiiko sinä-puhuttelu kirjan tekijöiden kenties toivomalla tavalla vai saako se hänet Ojajärven tavoin kavahtamaan kauemmaksi. Millainen vaikutus esimerkiksi seuraavalla katkelmalla on oppilaaseen, joka suhtautuu kriittisesti dikotomiseen sukupuolijärjestelmään tai on itse

ulkoisilta sukupuoliominaisuuksiltaan pikemminkin androgyyni kuin feminiininen tai maskuliininen. Ainakin minulle se tuottaa kylmiä väreitä ja voimakkaan vastenmielisyyden kirjan puhujaa kohtaan. Kertoessaan minulle, mitä ”hyvin tiedän” ei kirjan puhuja anna minulle mahdollisuutta vastarintaan – jos en tiedä sitä, mitä teksti minulle kertoo, olen tietämätön.

Kuten hyvin tiedät, tytöt ja pojat, naiset ja miehet ovat erilaisia. Tämä ero on poikkeuksellisen suuri murrosiässä. Suurimmillaan erot ovat 12–14-vuotiailla. Tämän voit nähdä, kun katselet ympärillesi luokassasi. (D 41)

Henkilökohtaiseksi tarkoitettujen puhuttelun vaikutukset eivät välttämättä olekaan haluttuja. Esimerkiksi Seppänen (2000) toteaa, että väljiin viittauksiin tottuneesta kuulijasta sinäpuhuttelu voi tuntua tunkeilevalta, Leiwo, Luukka ja Nikula (1992) taas huomauttavat, että sinuttelun sisältämä samanarvoisuus ja tuttavallisuus voivat vaikuttaa kuulijasta tai lukijasta myös alentavalta. Savolaisen (1998) mukaan toisen persoonan käyttäminen indikaatiivimuotoisissa eli väitelauseissa voi kuulostaa verbivalinnasta riippuen lukijan näkökulmasta tyylyltä, käskyvältä tai holhoavalta. Hänen mukaansa äidinkielen oppikirjojen tekijät näyttävät jatkuvasti olevan tietoisia siitä, mitä lukija milloinkin tekee, tietää, oppii, havaitsee tai huomaa. (Savolainen 1998, 84–86.) Esimerkiksi seuraavissa sitaateissa kirjan puhuja määrittelee liikkumista estävät syyt useimmiten tekosyiksi riippumatta siitä, miten vakaviksi ja vakuuttaviksi lukija ne itse kokee tai lupaa, että kun kasvat aikuiseksi ”maailma on sinun”. Kirjan lukija, joka kenties näkee ympärillään olevien aikuisten työttömyyttä, päihde- ja mielenterveysongelmia, uupumusta, stressiä ja muita ongelmia, voi omasta kokemuksestaan käsin pitää lupausta jo valmiiksi katteettomana.

Tarvitset fyysistä rasitusta, jotta kasvat ja kehityt parhaalla mahdollisella tavalla. [– –] Syyt, jotka estävät sinua liikkumasta, ovat useimmiten tekosyitä. (D 143)

Jonakin päivänä olet aikuinen ja maailma on sinun! (D 3)

Oppikirjatekstissä rakentuva ”sinä” ei kuitenkaan ole yhtenäinen, ristiriidaton identiteetti, vaan saa monenlaisia sisältöjä kontekstista ja puhetavasta riippuen. Joissain tilanteissa ”sinä” rakentuu murrosikäiseksi, jonka ilmeisin piirre on itsehallinta- ja harkintakyvyn vajavaisuus suhteessa aikuisiin. Murrosikäisenä tai ylipäätään nuorena tekstin ideaalilukija rakentuu aikuisten hallinnan ja kontrollin alaiseksi, henkisesti alaikäiseksi yksilöksi, joka toisaalta on jatkuvassa vaarassa tulla joko omien tunteidensa ja mielihalujensa, toisten nuorten tai pahantahtoisten aikuisten ohjaamaksi pahoille teille, toisaalta

impulsiivisuudessaan potentiaalisesti itselleen, toisille ja koko yhteiskunnalle vaarallinen. Toisaalta “sinä” rakentuu kuitenkin tekstissä vastuulliseksi toimijaksi, jolta odotetaan järkeviä, harkittuja valintoja ja ennen kaikkea kykyä tunnistaa oma vajavaisuutensa ja pidättäytyä riskialttiista toiminnasta siihen saakka, kunnes aikuinen kypsyy on saavutettu. Murrosikäisen “sinän” position ristiriitaisuus tulee hyvin esiin seuraavissa esimerkeissä, joissa “sinulta” perheenjäsenenä odotetaan toisaalta alistumista vanhempien kontrolliin, toisaalta kykyä vaatimaan vanhemmilta vastuullista ja kompetenttia vanhemmuutta.

Kaikki tekevät joskus virheitä. On sinun ja jokaisen nuoren etu, että vanhemmat kiristävät silloin valvontaa joksikin aikaa. (D 54)

Erytisen suuri merkitys mallivaikutuksella on itseäsi nuorempiin. Niin hyvässä kuin pahassa. Yhtä lailla voit olla vaikuttaa omiin vanhempiisi tai sisaruksiisi. Jos kotona ei ole saatavilla kunnon ruokaa, voit huomauttaa asiasta ja vaatia, että perheenne ruokapolitiikka ohjataan oikeille raiteille. (V 285)

Toinen eksplisiittisesti ilmaistu positio, jota ”sinulle” tekstissä tarjotaan, on kuluttajan positio. Kuluttajaksi asemoiminen on mielenkiintoinen ilmiö, vaikka oppikirjojen tarjoamassa terveysvalintojen kehyksessä se on melko ilmeinen: kun terveys rakentuu elämäntapa- ja kulutusvalinnoista, asemoituu terveydestään huolehtiva kansalainen lähes välttämättä kuluttajaksi, joka tekee lähes loputtomasti hyödykkeitä tarjoavilla markkinoilla valintoja esimerkiksi siitä, millaista ruokaa ostaa. Oppikirjatekstissä “sinulta” kuluttajana odotetaan ennen kaikkea kriittistä ja järkevää asennetta - tuoteselosteiden lukemista, tuotteiden alkuperämaan tarkistamista ja kykyä arvioida mainostajien tai muiden väitteitä tuotteiden tai palveluiden terveysvaikutuksista. Oppikirjatekstissä kuluttajuus ja ostovoima näyttävät lähes poikkeuksitta itsestäänselvyyksinä eikä siihen, että toisinaan valinnanvaraa ei taloudellisista syistä kerta kaikkiaan ole, viitata tekstissä kuin kerran.

Tavaroiden ja palveluiden kuluttajana sinulla on aina oikeus kysyä ja saada kysymyksiisi vastauksia. (V 12)

7.5 Me-puhuttelu

Vaikka oppikirjatekstin puhuja sisällyttää itsensä potentiaalisesti tekstiin lähinnä nollapersoonaa- ja passiivirakenteissa, on molemmissa tarkastelemistani oppikirjoista löydettävissä myös jonkin verran puhetta meistä. Monikon ensimmäisen persoonan käytöllä viitataan oppikirjatekstissä kuitenkin lähes poikkeuksetta generiseen eli yleiseen meihin, ei rajattuun ihmisjoukkoon, esimerkiksi kirjan tekijöihin – mikä periaatteessa olisi mahdollista – tai oppikirjan käsittelyprosessiin sisältyvien ihmisten joukkoon, tekijöihin ja lukijoihin. Kuten jo aiemmin totesin, tekstissä lukijoiden ja tekstin puhujan muodostamaan

joukkoon viitataan useammin passiivilla.

Puhetta meistä on pidetty keinona samastaa puhuja ja lukija saman yhteisön jäseniksi ja luoda näin solidaarisuuden ja yhteenkuuluvuuden tunnetta. Puhumalla ”meistä” ikään kuin jakaisi lukijoidensa kanssa saman todellisuuden ja elämismailman tekstin puhuja voi pyrkiä minimoimaan itsensä ja lukijansa välistä sosiaalista etäisyyttä ja korostamaan yhteisyyttä ja samuutta. Samalla puhuja voi luoda lukijalle mielikuvan siitä, että hän ymmärtää ja jakaa tämän ilot, huolet ja ongelmat ja kenties kokee itse samoin. (Kress 1985; Talbot 1992.) Seuraavissa esimerkeissä tekstin puhuja kertoo jakavansa lukijan kanssa ainakin samanlaisen arjen, saman pyrkimyksen miellyttää ystäviä ja samat hermostuneisuuden riskit.

Jokapäiväinen elämämme sisältää nykyisin paljon erilaista tekniikkaa, viihdettä, musiikkia ja melua. (D 18)

Kaverit ovat meille niin tärkeitä, että heidän seurassaan saatamme tehdä vain heitä miellyttääkseen asioita, joita emme välttämättä muuten tekisi. (V 53)

Kun hermostomme on liian kauan yliaktiivisessa tilassa, meille tulee erilaisia psyykkisiä ja fyysisiä haittaoireita. (D 167)

Me-puhuttelua on pidetty myös kohteliaisuuden ja kunnioituksen osoituksena, sillä se voi kertoa tekstin puhujan kohtelevan lukijoita vertaisinaan (Luukka 1994) tai sen avulla voidaan saada pyyntö tai vaatimus näyttämään siltä, että se koskee myös lukijaa. Sosiologit Penelope Brown ja Stephen C. Levinson (1987) ovat tutkineet vuorovaikutustilanteita erikielissä yhteisöissä ja väittävät, että ihmisillä on yhteisön jäsenenä kaksi tarvetta, joihin vastaaminen jäsentää yhteisön jäsenten välisiä kommunikaatiotilanteita. Molemmat tarpeet liittyvät niin sanottuun kasvojen säilyttämiseen. Brownin ja Levinsonin (1987) mukaan voidaan puhua negatiivisista kasvoista eli ihmisen tarpeesta säilyttää autonomiansa ja toimintavapautensa suhteessa toisiin sekä positiivisista kasvoista eli tarpeesta saada hyväksyntää ja kunnioitusta toisilta.

Ottamatta kantaa näkemykseen universaaleista tarpeista voidaan Brownin ja Levinsonin näkemyksiä mielestäni soveltaa myös oppikirjatekstiin, vaikka he toteavatkin kasvojen säilyttämisen tarpeen koskevan vain yhteisön täysvaltaisia eli aikuisia jäseniä. Kohteliaisuusstrategioiden noudattamisen tarkoituksena on Brownin ja Levinsonin mukaan pyrkiä takaamaan konfliktien välttäminen potentiaalisesti kasvoja uhkaavissa tilanteissa, joita voivat olla esimerkiksi kuulijalle suunnatut käskyt, neuvot, pyynnöt, kehotukset ja

ohjeet sekä arkojen, intiimien aiheiden käsittely. (Brown & Levinson 1987.) Oppikirjatekstissä kohteliaisuus-strategioiden noudattamisen voi ajatella olevan tarkoituksenmukaista jo siksi, tunkeilevaksi tai loukkaavaksi tulkittua puhe ei luultavasti vakuuta kuulijaa. Ensimmäisessä sitaatissa tekstin puhuja asemoi itsensä lukijan kanssa pohtimaan ruuan terveellisyttä, kun taas toisessa ja erityisesti kolmannessa me-puhuttelun voisi ajatella kohteliaisuusstrategioita mukaillen viittaavan siihen, että vaatimus elämäntapamuutoksista koskee myös tekstin puhujaa.

Me kaikki pohdimme aika ajoin ruuan terveellisyttä, ja harvalla on niin riittävästi perustietoa ravinnosta, että hän voisi arvioida tiedon luotettavuutta. (D 120)

Uni ja nukkuminen vaikuttavat terveyteemme ruumiillisesti, henkisesti ja myös sosiaalisesti. (D 158)

Me emme voi enää ummistaa silmiämme siltä tosiasialta, että voidaksemme tulevaisuudessa hyvin meidän on toteutettava erilaisia elämäntapamuutoksia nyt. (V 277)

Lukijalle voidaan myös tarjota jäsenyyttä imaginaarisessa yhteisössä (Talbot 1992). Kun puhuja nimetään tai paikannetaan osaksi tiettyä ryhmää tai yhteisöä, on positioinnin näkökulmasta olennaista myös kysyä, millaisia merkityksiä nimeäminen tai kategorisointi kantaa. Oppikirjatekstissä inkluusiivinen ”me” rakentuu eksplisiittisesti määritellyksi tullessaan meiksi suomalaisiksi. ”Me suomalaiset” olemme tekstin mukaan ylipainoisia ja syömme liikaa suolaa, olemme tottuneet kylmään ilmaan ja osaamme nykyään jo kannustaa toisiamme. Me suomalaiset emme siis saa yksinomaan tai edes ensisijaisesti positiivisia määreitä (vrt. esim. Mononen 2005).

Kansallisuuden rakentumista oppikirjatekstissä on tutkittu Suomessakin paljon ja suomalaisuus on oppikirjoissa yksi keskeisimmistä identiteeteistä, joita lukijalle tarjotaan. Monissa tutkimuksissa suomalaisuuteen on todettu liitettävän positiivisia ominaisuuksia suhteessa ei-suomalaisiin toisiin ja tarkastelemissani oppikirjoissa suomalaisuus kansalaisuutena rakentuukin ensisijaisesti positiiviseksi: se saa esimerkiksi turvallisuuden, oikeudenmukaisuuteen ja demokraattisuuteen liittyviä konnotaatioita. Me-puhuttelussa tärkeää ei tulkintani mukaan olekaan se, millaisiksi meitä suomalaisia kuvataan vaan olennaista on se, että suomalaisuus jaettuna kokemuksena tai samuutena ylipäätään on läsnä myös terveystiedon oppikirjoissa, vaikka sitten huonoina elintapoina tai lisääntyvänä ylipainona. Aivan toinen kysymys sitten onkin, millä tavoin lukija asemointiin vastaa. Kokeeko hän itsensä suomalaiseksi, jos se edellyttää esimerkiksi tottumista kylmään säähän? Mitä ajattelee ali- tai normaalipainoinen nuori väitteestä, jonka mukaan me

suomalaiset olemme pulskistuneet, vaikka sitaatin seuraavat lauseet toki kertovat, ettei viittaus koske kaikkia suomalaisia vaan tiettyä joukkoa? Voi myös pohtia, miksi sanan suomalaiset perään on liitetty -kin-pääte, joka viittaa siihen, että ”meidän suomalaisten” lisäksi myös joku tai jotkut toiset ovat pulskistuneet. Keitä nämä toiset ovat ja miksi heidät halutaan oppikirjatekstissä nostaa esiin?

Me suomalaisetkin olemme pulskistuneet. Esimerkiksi työkäisistä naisista joka toinen ja miehistä joka kolmas on vähintään lievästi ylipainoinen. Joka viides suomalainen on niin lihava, että siitä on vakavaa terveydellistä haittaa. (D 127)

Suomalaisina olemme tottuneet kylmään, kuuluuhan pakkanen talveen. (V 39)

7.6 Yhteenvetoa puhutteluista

Tekstin puhujan tapa puhutella lukijaansa on yksi keskeisimmistä lukijan ja puhujan välisen etäisyyden säätelemisen keinoista. Etäinen, muodollinen suhde ilmenee tekstissä usein neutraalina, persoonattomana tekstinä, jossa tekstin puhuja ja lukija jäävät näkymättömiin. Se liittyy usein hierarkkiseen valtasuhteeseen vuorovaikutuksen osapuolten välillä mutta voi olla myös tapa osoittaa negatiivista kohteliaisuutta lukijaa kohtaan. Lukijan sisällyttäminen tekstiin nollapersoonaa- ja passiivirakenteiden sekä sinä- tai me -puhuttelujen kautta lähentää tekstin puhujan ja lukijan välistä suhdetta ja se voidaan tulkita intensiivisemmäksi pyrkimykseksi asemoida lukija tekstissä rakentuviin subjektipositioihin.

Nollapersoonan ja passiivin käyttö voidaan tulkita varovaisemmiksi, jossain määrin me-puhuttelua etäisemmiksi tavoiksi asemoida tekstin puhuja, lukija tai tietyissä tilanteissa kuka tahansa tarjolla oleviin positioihin, mutta ne voivat myös sisältää kontekstuaalisia oletuksia siitä, kuka tai ketkä lopulta ovat toimijoita. Tietyissä tilanteissa passiivirakenteiden käyttäminen voi myös häivyttää toimijuutta ja siten myös vastuullisuutta toiminnan seurauksista. Me-puhuttelujen kautta tekstin puhuja voi pyrkiä osoittamaan yhteenkuuluvuutta lukijoidensa kanssa ja paikantamaan molempia samaan yhteisöön kuuluviksi, kun taas sinä-puhuttelut tuottavat illuusiota henkilökohtaisesta suhteesta. Oppikirjatekstissä esiintyy toisinaan myös ääni, joka viittaa itseensä ”minänä”. Tämä minäpuhujasta erottuu kuitenkin selvästi oppikirjan varsinaisesta puhujaaanestä: hänen repliikkinsa on toisinaan merkitty vuorosanatunnuksin, lainausmerkein tai kaksoispisteen avulla, ja toisinaan myös puhutapa muuttuu puhekieliseksi. Tulkitsenkin nämä minäviittaukset johtolauseettomiksi repliikeiksi ja käsittelem niitä tarkemmin

intertekstuaalisuuden yhteydessä.

Arvelen, että oppikirjatekstissä käytetyt moninaiset puhuttelutavat ja niiden erilaiset tulkintamahdollisuudet eri yhteyksissä ovat seurausta koulun terveystiedon opetuksessa läsnä olevista moninaisista konteksteista ja niille ominaisista valtasuhteista ja konventioista. Yhtäältä kouluopetus on perinteisesti rakentunut kehityspsykologiseen tietämykseen ja sitäkin vanhempiin kasvatuksen traditioihin nojautuvaan käsitykseen opettajan tai kasvattajan ja kasvatettavan välisestä hierarkkisesta erosta, joka voi ilmetä sekä etäisenä auktoriteettisuhteena, kuten Karvosen (1995) tarkastelemissa oppikirjoissa tai muissa yhteyksissä noudatettavien kohteliaisuusnormien rikkomisena sinutteluna tai ”sinua” koskevinä väitelauseina ja käskyinä. Summan (1995, 75) mukaan piittaamattomuus yleisön reaktioita kohtaan on mahdollista vain valtasuhteiltaan täysin epätasapainoisissa tilanteissa kuten lapsen ja vanhemman, miksei myös opettajan ja oppilaan, välillä. Tällaiseksi tilanteeksi voidaan ajatella myös potilaan ja lääkärin välinen kanssakäyminen. Toisaalta tekstin persoonattomuus voi heijastella tai jäljitellä myös tieteellisen tekstin konventioita, jolloin sen voi ajatella ennen kaikkea asemoivan puhujan asiantuntemukseen perustuvaa auktoriteettia omaavaksi henkilöksi ja lukijan tietämättömäksi vastaanottajaksi, joka kuitenkin omaa riittävästi asiantuntemusta tieteellisen tekstin ja käsitteiden ymmärtämiseen.

Toisaalta uudemmille oppimisenäkemyksille ja pedagogisille virtauksille samoin kuin terveyden edistämisen lähestymistavoille ominainen käsitys oppijan oman panoksen merkityksestä oppimisprosessille tehnee autoritaarisen, etäisen lähestymistavan ongelmalliseksi, sillä sen puitteissa kasvattajan on turvauduttava suostutteleviin strategioihin saadakseen aikaan haluamiaan muutoksia. Tulkintani mukaan positiivisia ja negatiivisia kohteliaisuusstrategioita hyödyntävät puhuttelutavat liittyvät ainakin osin tekstin puhujan pyrkimykseen luoda toisaalta lämmintä ja luottamuksellista suhdetta lukijaansa, toisaalta varoa antamasta tunkeilevaa vaikutelmaa erityisesti tilanteissa, joissa käsitellään arkoja tai henkilökohtaisia aiheita. Lukijoita miellyttävien tai ainakin ärsyttämistä välttävien puhuttelutapojen valinta on tärkeää vastaanottavaisuuden varmistamisen kannalta.

Vaikutuskeinoina puhuttelustrategiat hyödyntävät esimerkiksi mainonnassa ja nuortenlehdissä käytettyjä konventioita, kuten sinä- ja me-puhuttelua. Ongelmalliseksi

puhuttelujen käytön tekee oppikirjatekstissä tai missä tahansa vaikuttamaan pyrkivässä kommunikaatiossa se, että kuulijan tai lukijan tulkinnat eivät välttämättä ole puhujan tai kirjoittajan tarkoittamia: esimerkiksi henkilökohtaista, lämmintä suhdetta luovaksi tarkoitettu sinä- tai me-puhuttelu voi tulla tulkituksi tunkeilevaksi, holhoavaksi tai alistavaksi, kun taas vuorovaikutuskumppanille negatiivista kohteliaisuutta osoittamaan pyrkivä tai tieteelliselle tekstille ominainen etäisyys voidaankin ymmärtää puhujan asettumiseksi kuulijan tai lukijan yläpuolelle auktoriteetiksi.

Seuraavassa luvussa käsittelen modaalisuutta, joka voidaan lyhyesti määritellä lausuman auktoriteettia ilmaisevaksi rakenteeksi. Modaalisuuden analyysi liittyy puhuttelujen tarkastelun tavoin tekstin puhujan ja lukijan välisen suhteen rakentumiseen ja erilaisten tekstityyppien ja kontekstien läsnäoloon oppikirjatekstissä mutta sen avulla päästään puhuttelujen analyysia selvemmin käsiksi myös niihin positioihin, joita oppikirjateksti lukijalleen tuottaa.

8. MODAALISUUS

Modaalisuudella tarkoitetaan puhujan arviota jonkin asian, ilmiön, asiantilan tai toiminnan välttämättömyydestä, mahdollisuudesta tai todennäköisyydestä. Modaalisuuden voidaan ajatella viittaavan reaalisen ja sille vaihtoehtoisten todellisuuksien kenttään sekä puhujan käsitykseen niiden toteutumisen todennäköisyydestä. Modaalisuudella on eri lajeja. Modaalisuus voi olla luonteeltaan episteemistä eli perustua puhujan tietoon tai luuloon siitä, mikä on varmaa, todennäköistä tai mahdollista, deonttista eli nojautua jonkin auktoriteetin käsityksiin siitä, mikä on luvallista, sallittua tai välttämätöntä tai dynaamista eli perustua puhujan käsitykseen toimijan sisäisistä kyvyistä tai ulkoisista olosuhteista riippuvaan kykyyn tai välttämättömyyteen. (Kangasniemi 1992; VISK §1551.) Lisäksi modaalisuuden piiriin voidaan lukea kuuluvaksi päälajien ulkopuolelle jääviä alueita kuten toivomukset, sitoumukset ja arviot tai arvostelmat (evaluations) (Kangasniemi 1992). Käsittelen arvottavia väittämiä erikseen seuraavassa luvussa.

Faircloughin (1992, 159) mukaan modaalisuus voi olla luonteeltaan subjektiivista eli ilmaista eksplisiittisesti puhujan oman arvion tai objektiivista, jolloin arvion perusta jää implisiittiseksi. Laajasti käsitettynä jokaista lausumaa voidaan tarkastella modaalisuuden näkökulmasta, sillä se joko voimistaa, ylläpitää tai haastaa tiettyä luokittelujärjestelmää

(Hodge & Kress 1988, 123; 1993; myös Fairclough 1995, 167–168.) Luukka (1995) huomauttaakin, että funktionaalisesta näkökulmasta ensisijaisia ovat tekstissä rakentuvat merkitykset, joiden kautta päästään käsiksi merkitysten tuottamisen lingvistisiin keinoihin (ks. myös Hodge & Kress 1988, 124). Tällainen lähestymistapa on tarkoituksenmukainen myös kriittisen diskurssianalyysin viitekehyksen näkökulmasta. Tekstiä ei tarkastella valmiina produktina vaan prosessina, jonka merkitykset syntyvät tekstin ja lukijan välisessä vuorovaikutuksessa.

8.1 Subjektiiivinen ja objektiivinen modaalisuus

Oppikirjatekstin modaalisuus on molemmissa tarkastelemissani oppikirjoissa lähes poikkeuksetta objektiivista eli puhujan arvion perusta jää implisiittiseksi lukuun ottamatta harvoja tilanteita, joissa tehdyn arvion tiedon lähde ilmaistaan. Tätä kutsutaan evidentiaalisuudeksi ja käsittelem sitä tarkemmin intertekstuaalisuuden yhteydessä. Subjektiiivista modaalisuutta oppikirjatekstissä ei esiinny lainkaan. Tämä havainto on yhdenmukainen Minna Sääksilahden (2006, 2009) alkoholivalistusoppaiden analyysin tulosten kanssa. Sääksilahden (2006, 109–110, 2009) tulkinnan mukaan minä-muotoisten arvioiden puuttuminen liittyy nykyisten alkoholivalistustekstien institutionaaliseen luonteeseen ja pyrkimykseen luoda annettujen ohjeiden ja neuvojen taustalle yksittäistä kirjoittajaa tai kirjoittajia laajempi kollektiivi. Oppikirjoissakaan arvioiden tekijäksi ei rakennu tekijäryhmä me-muodossa, mikä heijastanee kirjoittajien pyrkimystä toimia ikään kuin välittäjän roolissa. Vaikka oppikirjatekstissä tiedon lähteitä ei juurikaan esitetä, antaa subjektiivisen modaalisuuden puuttuminen lukijalle mielikuvan siitä, että tekstissä esitetyt väitteet ja arviot ovat lähtöisin jostain muualta kuin kirjoittajilta.

Faircloughin (1992, 159) mukaan objektiivisen modaalisuuden, joka ei paljasta, kenen näkökulmasta puhuja todellisuutta representoi ja tekee näin mahdolliseksi esittää yksittäisen näkökulman universaalina, läsnäolo kertoo usein vallankäytöstä. Toisaalta esimerkiksi Minna-Riitta Luukka (1995) ja Heikki Kangasniemi (1992) muistuttavat, että tekstin puhujan ja sen todellisen kirjoittajan välinen ero on syytä pitää mielessä. Tekstin puhujan esittämät arviot eivät välttämättä vastaa tekstin kirjoittaneen todellisen henkilön mielipiteitä, eikä jälkimmäisiin voida päästä tekstiä analysoimalla käsiksi mitenkään. Esimerkiksi episteeminen varmuus ja epävarmuus eivät liity välttämättä tekstin kirjoittaneen todellisen henkilön tai henkilöiden asenteeseen vaan siihen, että eri

diskursseissa on erilaisia modaalisuuskäytäntöjä (Fairclough 1992; Luukka 1995).

8.2 Episteeminen modaalisuus

Episteemisellä modaalisuudella tarkoitetaan puhujan arviota lausumastaan propositiosta tai sen asiasisällöstä. Episteemistä modaalisuutta voidaan kuvata jatkumona, jonka toisessa päässä on varmuus ja toisessa epävarmuus proposition tai sen ilmaiseman asiantilan mahdollisuudesta. Puhujan varmuus tulee tekstissä ilmi tyypillisimmin yksinkertaisina väitelauseina. Epävarmuus voi ilmetä esimerkiksi kysymyksinä tai potentiaalina, modaaliverbien kuten saattaa, taitaa tai voida sekä partikkelien kuten tietysti, ehkä, varmasti, varmaan, tuskin, todennäköisesti tai mahdollisesti käyttönä sekä tiettyjen verbien kuten luulla, arvella tai tietää passiivimuotoina. (VISK §1556). Puhujan arviot voivat tulla ilmi esimerkiksi aikaa ilmaisevissa adverbeissa kuten aina, usein, joskus ja harvoin. Hodge ja Kress (1988) toteavat, että näiden ohella modaalisuutta voi ilmaista esimerkiksi aikamuoto, joka kertoo, on sanottu pätevää nyt vai rajoittuuko sen pätevyysalue johonkin menneisyyteen. Samoin kuin muidenkin modaalisuuden lajien kohdalla, on episteemisen modaalisuuden näkeminen tekstissä lukijan tulkinta tekstin funktiosta.

Oppikirjateksti rakentuu kunkin luvun lopussa olevia tehtäviä ja käskylauseita lukuun ottamatta lähinnä väitelauseista. Väitelause on modaalinen lausetyyppi, jonka funktio käy ilmi asiayhteydestä mutta yleisesti ottaen sen tehtävänä on kuvata asiantiloja ja kertoa, onko jokin asia tosi tai epätosi (VISK §887). Väitelauseista koostuva teksti positioi puhujan lähtökohtaisesti tiedon antajaksi ja lukijan tai kuulijan sen vastaanottajaksi (Fairclough 2003, 125–126; Karvonen 1995). Väitelauseen sisällä episteemistä varmuutta tai epävarmuutta voidaan osoittaa kieliopillisin keinoin ja Fairclough (2003, 109) jakaakin väitelauseet kolmeen tyyppiin: faktoja, mahdollisia asiantiloja ja arvioita koskeviksi väitteiksi. Tarkastelemisani oppikirjoissa annettua informaatioita ei esitetäkään poikkeuksetta varmana vaan sekä kuvitteellista lukijaa että ympäröivää maailmaa koskevaa tietoa kohtaan esitetään usein varauksia. Arvioidessaan esittämänsä väitteen sisältöä tekstin puhuja asemoituu auktoriteetiksi paitsi suhteessa kuvitteelliseen lukijaan, myös suhteessa väitteen sisältämään tietoon.

Episteeminen varmuus

Puhujan varmana pitämä tieto esitetään useimmiten väitelauseina eikä puhujan ääntä niissä

kuulu harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta. Ilman modaaliainesta esitetty väite on voimakkain keino sitoutua proposition totuusarvoon (Kangasniemi 1992; Luukka 1995). Episteemistä varmuutta on usein pidetty merkinä puhujan auktoriteettiasemasta suhteessa kuulijaan ja tämä tuntuukin pätevältä tulkinnalta oppikirjatekstin kohdalla. Karvosen (1995) mukaan keskeisin oppikirjatekstiä määrittävä tekijä on sen tavoite opettaa tietystä aiheesta keskeiset asiat eli taustalla olevan tieteenalan kannalta keskeisimmät seikat. Hänen tarkastelemiensa biologian oppikirjojen teksti koostui pääosin yksinkertaisista väitelauseista, eikä puhuja hänen mukaansa juurikaan käynyt tekstin sisäistä keskustelua omien väitteidensä tai eriävien katsontakantojen kanssa. (Karvonen 1995.) Opettajan tavoin oppikirjan puhuja rakentuu auktoriteetiksi, jonka asema oikeuttaa hänet esittämään oppilaille tietoa (vrt. Keravuori 1988, 94–95; Karvonen 1995). Kiistanalaisissa kysymyksissä tai tilanteissa, joissa tekstin puhuja syystä tai toisesta perustelee väitettään, vakuuttelut kytkeytyvät useimmiten tiedon lähteisiin, lähinnä tutkimuksiin, kuten jälkimmäisessä esimerkklauseista. Käsittelen näitä tarkemmin intertekstuaalisuutta käsittelevässä luvussa.

Lapsuudessa keskushermoston (aivot) säätelytoiminta estää murrosiän alkamisen. Elämän toisen vuosikymmenen alun tienoilla tämä estotoiminta vähitellen laantuu ja sallii murrosiän hormonierityksen sykäyksittäisen käynnistymisen (aivolisäke). Aluksi hormonit erittyvät ryöpsähdyksinä öisin, mutta pikkuhiljaa kuukausien kuluessa ne rytmittyvät säännöllisiksi hormonierityspulsseiksi, jotka tytöillä vielä muuttuvat noudattamaan kuukausirytmisiä kuukautiskierron vaiheiden mukaan. (D 43)

Tupakointi lyhentää kiistatta elinikää. Uusimmat tiedot kertovat, että säännöllisesti tupakoivista puolet kuolee tupakan aiheuttamiin sairauksiin ja heistä puolet 20–25 vuotta ennenaikaisesti. (D 229)

Kuten Luukka (1995) toteaa, akateemisissa kontekstissa omat tutkimustulokset esitetään usein epävarmoina. Hän kuitenkin huomauttaa, että viitatessaan toisten tutkijoiden epävarmoina esittämiin tuloksiin viittaajat usein häivyttävät epävarmuuden ja esittävät tulokset ikään kuin ne olisivat kiistämättömiä tosiasioita. Tässä mielessä oppikirjatekstin puhuja toimii usein kuten akateemisen tekstin puhuja. Toisaalta Fairclough (1992) huomauttaa, että samaa strategiaa käyttävät usein myös joukkotiedotusvälineet ja mainonta, joilla on tapana pelkistää arvelut ja monimutkaiset selitykset lyhyiksi, iskeviksi otsikoiksi, uutisiksi ja väitelauseiksi, jotka eivät välttämättä edes sisällöltään vastaa alkuperäistä lähdettä. Myönnettävä on, että aika ajoin oppikirjateksti toi mieleen näidenkin ammattikuntien edustajat ja herätti epäilyn siitä, ettei mutkien oikominen välttämättä ole vahinko. Esimerkiksi huumevalistusta on usein kritisoitu siitä, että se seuraavan sitaatin tavoin vääristelee tutkimustuloksia ja esittää arveluita faktoina.

Toleranssin lisääntyminen kannabikseen saa käyttäjät siirtymään muihin, vaarallisempiin ja voimakkaampaa riippuvuutta aiheuttaviin aineisiin. (V 71)

Episteemiseen varmuuteen liittyvä modaaliaines osoittaa Luukan (1995) mukaan jo jonkinlaisen tiedon varmuuteen liittyvän pohdinnan olemassaoloa. Mielenkiintoinen piirre oppikirjateksteissä on se, että episteemistä varmuutta vakuuttelevat ilmaukset liittyvät niissä useimmiten ”sinua” puhuttelevaan ja ”sinusta” kertovaan puheeseen. Tulkitsenkin näiden ilmausten merkitsevän tässä yhteydessä puhujan pyrkimystä osoittaa solidaarisuutta ja kuulijaa kohtaan ja hyväksyä tämän tunteet ja kokemukset oikeutettuina (Hodge & Kress 1988, 123). Fairclough (1995) luonnehtii tällaista solidaarisuuden ja yhteisen kokemuksen kautta tapahtuvaa suhdetta tyypilliseksi terapeutiselle lähestymistavalle ja eetokselle (ks myös ten Have 1989).

Seuraavissa sitaateissa varmuutta ilmaisevat adverbit tai partikkelit pyrkivät tulkintani mukaan luomaan tekstin puhujan ja lukijan välille läheisyyteen ja ymmärrykseen perustuvaa suhdetta. Niiden funktiona on näin vakuuttaa kuulija siitä, että tämän kokemukset ja tunteet otetaan ja on syytä ottaa vakavasti. Varmuutta ilmaisevan modaaliaineuksen funktiona voi olla myös ”sinusta” kertovien väitelauseiden pehmentäminen ja pyrkimys välttää tunkeilevuutta. Brownin ja Levinsonin (1987, 104) mukaan vuorovaikutuskumppanin ja hänen intressiensä, tunteidensa ja tarpeidensa runsas ja liioiteltukin huomioiminen ja hyväksyminen on yksi positiivisen kohteliaisuuden osoittamisen keino. Tässä yhteydessä sen voisikin ajatella olevan yhteydessä siihen, että teksti käsittelee henkilökohtaisia, potentiaalisesti arkoja tai kipeitä aiheita.

Jos sinulla ei omasta mielestäsi ole mitään anteeksipyydettävää, et tietenkään voi ruveta pyytelemään anteeksi, sillä se olisi teennäistä. Mutta siinäkin tapauksessa voit ehkä sanoa esimerkiksi "olen pahoillani". (D 91)

Jos ystäväsi jättää sinut, se tuntuu varmasti kurjalta. (D 17)

Moni varmasti miettii, mitä isona tekee. (V 80)

Episteeminen epävarmuus

Toisaalta tekstin kuvitteellisen lukijan, ”sinun” tai nollapersoonan tai passiivin kautta ilmaistun ”kenen tahansa” ajatuksista, tiedoista, teoista tai tunteista kertoviin lausumiin liittyy usein myös epävarmuutta ilmaisevaa modaalisuutta. Näissä tilanteissa sen funktiona on tulkintani mukaan välttää hyökkäävyyttä ja tunkeilevuutta. Lukijan tunteita, ajatuksia ja kokemuksia koskevien väitteiden tai hänelle esitettyjen vaatimusten ilmaiseminen tosina

luo helposti epämiellyttävän tunkeilevan sävyn ja epävarmuutta ilmaisevaa episteemistä modaalisuutta pidetäänkin vuorovaikutuksessa usein kohteliaisuuden osoituksena. Sen avulla puhuja välttää astumasta vuorovaikutuskumppaninsa reviirille ja säilyttää sopivan etäisyyden. Tietynlaiset institutionaaliset suhteet kuitenkin tekevät kohteliaisuusperiaatteen rikkomisesta mahdollista ja esimerkiksi lääkäreiden, samoin kuin opettajien, on todettu niin toimivan. (vrt. Fairclough 1992).

Brown ja Levinson (1987) jaottelevat kohteliaisuusstrategiat positiivisiin ja negatiivisiin. Positiivisia kohteliaisuusstrategioita käyttäessään puhuja pyrkii vakuuttamaan kuulijansa siitä, että tahtoo kohdella tätä ystävänä ja vertaisena. Negatiivisia kohteliaisuusstrategioita käyttäessään puhuja puolestaan pyrkii luomaan kunnioittavaa etäisyyttä puhuteltavaan ja vakuuttamaan, ettei tahdo puuttua tämän toimintavapauteen. (Brown & Levinson 1987.) Tulkintani mukaan sekä episteemisen varmuuden ilmauksin tuotettu empaattinen, kuvitteellisen lukijan tunteita ja kokemuksia kunnioittava terapeuttinen suhde että episteemisen epävarmuuden avulla esitetty kohtelias etäisyys kertovat tekstissä aktivoituvasta yksilöllisen valtaistamisen diskurssista ja eetoksesta, joka tuottaa lukijan ja puhujan välille näennäisen henkilökohtaisen ja läheisen ohjaussuhteen, jossa ohjauksen kohteeksi rakentuvan lukijan yksityisyyttä ja arvokkuutta kuitenkin kunnioitetaan. Tarkastelemistani oppikirjoista se on tyypillinen Dynamolle, jossa sinulle kohdistettu puhe on yleisempää, kun taas Vireessä sitä on löydettävissä huomattavasti vähemmän.

Huumeista voidaan jutella kavereiden kanssa tai olet voinut lukea internet-sivuja, joilla kerrotaan huumeista. Sinulle on voitu tarjota huumeita tai tiedät mahdollisesti jonkun, joka ilmeisesti käyttää huumeaineita. Huumeiden käytöstä on tehty elokuvia ja olet voinut kuulla musiikkisanoituksia, joissa kerrotaan huumeista ja ihannoidaan niitä. Ympärilläsi voi olla myös tositarinoita siitä, kuinka huumeisiin voi kuolla. (D 240).

Kun katsot elämäsi nyt, saatat tuntea kaikessa sinuun liittyvässä keskeneräisyyttä. [- -] Et ehkä osaa päättää, mitä haluaisit tehdä peruskoulun jälkeen. Eikä sinulla ehkä ole aavistustakaan, voisiko joku perheen ulkopuolinen rakastaa sinua niin paljon, että voisit perustaa vaikka oman perheen. Oman perheen jäsenten seura saattaa kyllästyttää, vaikka aikaisemmin olet viihtynyt heidän kanssaan. (D 37)

Huumeisiin voi törmätä kadulla, kaupassa, rannalla, ravintolassa, kaikkialla, missä ihmisiäkin liikkuu. Nuorilta kysyttäessä useat vastaavat tietävänsä, mistä huumeita saa. (V 73).

Tyypillisimmillään episteeminen epävarmuus liittyy oppikirjatekstissä puhujan arvioihin erilaisten tekojen, tottumusten tai valintojen seurauksista. Oppikirjateksti rakentuu pitkälti erilaisten elintapojen tai valintojen vaikutuksia käsittelevistä lausumista. Koska elintapojen, tottumusten ja valintojen välisissä suhteissa on useimmiten kyse todennäköisyyksistä ja riskeistä, jotka eivät toteudu kaikkien kohdalla, tuo tekstin puhuja

episteemisen modaalisuuden keinoin esiin mahdollisia seurauksia. Faircloughin (1992) mukaan episteemisen epävarmuuden ilmaisut ovat usein tyypillisiä tieteelliselle tekstille eivätkä ne tämänkaltaisissa tilanteissa vähennä tekstin uskottavuutta vaan pikemminkin jopa lisäävät sitä. Esimerkiksi lääketieteellisessä tekstissä episteeminen epävarmuus ei niinkään ilmaise tekstin kirjoittajan sitoutumista ilmaisemaansa asiasisältöön kuin varovaisuutta ja harkitsevaisuutta todellisuuden monimutkaisuuden edessä. Esimerkiksi tutkija voi uskoa tulostensa pätevyyyteen mutta ilmaista ne silti raportissaan epävarmoina. (Fairclough 1992; Kangasniemi 1992; Luukka 1995.) Gunther Kress (1985, 28) puolestaan selittää akateemisille teksteille ominaista episteemisen varmuuden ja epävarmuuden vaihtelua pyrkimyksellä pitää objektiivista tietoa ilmaisevat teoriat erillään arveluista ja hypoteeseista. Hän löytää esimerkkejä tästä myös australialaisista oppikirjoista (Kress 1985, 28–31).

Terveystiedon oppikirjatekstissä epävarmuutta ilmaiseva modaalaines on tulkintani mukaan kaikua tieteellisestä kirjoitustyylin jäljittelystä. Luukan (1995) mukaan episteemisen epävarmuuden ilmaukset tieteellisessä tekstissä liittyvät tieteen itsekorjaavuuden ihanteeseen eli siihen, että varsinkin omat tutkimustulokset pyritään esittämään testattavina hypoteeseina. Modaalisen epävarmuuden avulla tieteellisen tekstin kirjoittajat antavat itselleen mahdollisuuden muuttaa myöhemmin mielipidettään tarvittaessa ja välttää kritiikin kohteeksi joutumista. (Luukka 1995.) Esimerkiksi tupakoinnin terveysvaikutuksia koskevissa tutkimuksissa väestötasolla löydetty yhteydet tupakoinnin ja keuhkosityövän välillä voidaan oppikirjassa ilmaista kahdella tavalla, joko varmoina tai epävarmoina. Vireen tupakoinnin seurauksia koskevassa luvussa ne esiintyvät sopivasti peräkkäin. Episteemisen etäisyyden vaihtelua ei tässä yhteydessä ole mahdollista selittää Kressin (1985, 28) esittämällä tavalla vedoten objektiivisen tiedon ja hypoteesien tai arveluiden erottamiseen toisistaan, sillä ensimmäisen lauseen varmana ilmaisema tieto ei ole objektiivinen fakta.

Jos sinä ja ystäväsi poltatte, toinen teistä kuolee ennenaikaisesti tupakoinnista johtuvaan sairauteen. Mitä nuorempana tupakoinnin aloittaa, sitä todennäköisempää sairastuminen on. (V 57)

Ensimmäinen lause on luonteeltaan ehdollinen: siinä ilmaistaan ehto, joka toteutuessaan muodostaa syyn jälkimmäisessä lauseessa esitetyn tapahtuman toteutumiselle. Tosiasiassa näin ei tietenkään ole. Se, että tilastollisesti joka toinen tupakoitsija kuolee ennenaikaisesti tupakan aiheuttamaan sairauteen, ei tarkoita sitä, että tupakan aiheuttamiin sairauksiin

kuolevat voitaisiin esimerkiksi luokassa etukäteen selvittää jonkinlaisella jaolla kahteen. Konkretisoimalla väestötasolla ilmenevän todennäköisyyden oppikirjateksti käyttää hyväkseen arkiajattelua ja -kieltä sekä mainonnan ja propagandistisen tekstin strategioita: se yksinkertaistaa monimutkaisen prosessin ja tuo mitä ilmeisimmin tietyn, vaikkakin kenties laajalti hyväksytyt, totuuden esiin yksinkertaisena väitelauseena ikään kuin se olisi universaali ja objektiivinen. Seuraavan lauseen voisi puolestaan tulkita edustavan lääketieteellistä diskurssia, jossa syy-seuraussuhteet esitetään todennäköisyyksinä sen sijaan, että esitettäisiin tulevaisuuteen kohdistuvia näennäisen varmoja ennusteita. Ensimmäisen lauseen sävy onkin tyypillisempi mainos- tai varoitusteksteille kuin lääketieteelliselle artikkelille.

Seuraavissa esimerkeissä episteeminen epävarmuus esiintyy tyypillisemmällä tavalla. Mielenkiintoista esimerkeistä jälkimmäisessä on, että keskimmäisestä lauseesta modaaliaines puuttuu. Oppikirjatekstissä modaaliaineksia sisältävät ja sisältämättömät väitteet vuorottelevat tavalla, joka systemaattisessa luennassa tuntuu täysin satunnaiselta. Modaaliaineksia sisältävien ja niitä sisältämättömien väitteiden sekoittuminen oppikirjatekstissä saattaa johtua akateemisen kirjoittamisen käytäntöjen sekoittumisesta mutta myös aiemmin esittämälläni tavalla siihen voivat vaikuttaa eri tieteenalojen erityyppiset käytännöt: tilastopohjaiselle tiedolle ominaista on laskennallisten riskien tai todennäköisyyksien esittäminen, empiiristen luonnontieteiden tulokset puolestaan voidaan esittää varmempina. Tekstin puhuja toki voisi oikoa myös tilastotieteellisen tiedon kanssa: jälkimmäisessä esimerkkitilanteissa voitaisiin yksinkertaisesti todeta vaikkapa että huumeaineiden käyttö lisää onnettomuuksia ja, kuten aiemmin tupakointia koskevassa tilanteissa esitin, näin tosiaan voidaan tehdä.

Tekstin puhujan varovaisuus voi liittyä myös terveystieteen kritiikkiin, jossa laskennallisten todennäköisyyksien esittämistä faktoina on pidetty kuulijoiden tai lukijoiden aliarvioimisena, joka on omalta osaltaan myös herättänyt vastarintaa ja haluttomuutta kuunnella valistajien viestejä. Esimerkiksi Mikko Salasuo (2005, 2006) huomauttaa, että huumevalistuksessa totuuksina esitetyt, paikkaansa pitämättömät faktat ovat tehneet huumeiden käyttäjät skeptisiksi kaikkea virallisten tahojen levittämää informaatiota kohtaan. Kun omat kokemukset ja virallisen huumevalistuksen tarjoama informaatio ovat ristiriitaisia keskenään, hylkäävät nuoret valistajien tiedon ja nojautuvat mieluummin toisten käyttäjien ja epävirallisten lähteiden informaatioon. (Salasuo 2005,

2006.)

Univaje ja unettomuus voivat heikentää puolustusjärjestelmää, jolloin ihminen sairastuu helpommin. Univajeella on ilmeisesti myös yhteys lihomiseen. (D 166)

Huumausaineet lisäävät onnettomuuksien mahdollisuutta monella eri tavalla. Esimerkiksi arviointikyky, koordinaatiokyky ja motoriikka heikkenevät huumeita käytettäessä. Jo pienet annokset kannabista lisäävät riskiä joutua liikenneonnettomuuteen viisinkertaiseksi verrattuna päihteettömään kuljettajaan. (V 75)

Tekstin puhuja voi lukuja esittäessään turvautua myös modaalisiin verbeihin tai epävarmuutta ilmaiseviin partikkeleihin. Nämä ovat tyypillisiä tilanteissa, joissa käsitellään lukumääriä. Epävarmuutta ilmaisevat partikkelit voivat näissä tilanteissa viitata esimerkiksi lukujen pyöristämiseen mutta myös – ainakin ensimmäisen esimerkkisitaatin kohdalla – tiedon epävarmuuteen: vaikka Suomessa on olemassa kattavia tilastoja monista asioista, ei esimerkiksi nettipokeria ulkomaalaisten sivustojen kautta pelaavia ihmisiä voida löytää muutoin kuin kyselemällä ihmisiltä itseltään. Jälkimmäisen sitaatin kohdalla – samoin kuin molempien oppikirjojen huumekuolemia ja myös tupakoinnin tai ylipainon aiheuttamia terveydenhuoltokuluja käsittelevissä jaksoissa – voidaan tietenkin kysyä myös, miten esimerkiksi tupakkaan tai huumeisiin kuolleet ihmiset lasketaan. Esimerkiksi huumeiden kohdalla saadaan aivan erilaisia tuloksia laskemalla vain yliannostuskuolemat kuin laskemalla kaikki ne kuolemantapaukset, joissa uhrin elimistöstä on löydetty jäämiä huumausaineista.

Arviolta 100 000 suomalaista pelasi vuonna 2008 nettipokeria ulkomaisten sivustojen kautta. (V 51)

Tupakointi tappaa Suomessa ennenaikaisesti noin 5000 ihmistä vuodessa. [– –] Vuonna 2008 maailmassa kuoli tupakkaan noin 4 miljoonaa ihmistä. (V 57)

Konditionaali

Episteeminen modaalisuus voi ilmetä myös konditionaalina käytönä. Konditionaalina käyttö voi Kangasniemen (1992) mukaan liittyä joko ”toisten mahdollisten maailmojen” luomiseen eli suunnitteluun ja ennustamiseen tai todenvastaisiin tai toteutumattomiin asiantiloihin. Kaikissa esimerkkisitaateissa konditionaalina käyttö ilmaisee esitetyn asiantilan todenvastaisuuden ja samalla arvottavan adjektiivin (olisi hyvä, olisi hienoa) tai deonttisen modaalilauseen (tulisi) muodossa puhujan toiveen sen toteutumisesta. Ensimmäisessä tekstin puhuja implisiittisesti olettaa vanhempien jättävän kunnollisen päivällisen laittamatta ja nuorten mukautuvan kehotukseen ”etsiä jotain kaapista”, seuraavassa puhuja taas olettaa tupakoinnin olevan tällä hetkellä nuorten parissa

positiivinen ja hyväksytty asia. Kolmannessa implisiittisenä oletuksena on, että jokainen ei vielä ole sopivaa liikuntamuotoa löytänyt. Lausuman voidaan ymmärtää kaikissa esimerkkitapauksissa myös lukijalle suunnattuna suositukseksi tai kehotukseksi (ks. luku 8.4).

Kotona nuoren olisi hyvä teroittaa kunnollisen päivällisen merkitystä vanhemmilleen eikä mukautua vanhempien "etsi jotain kaapista" -tyylisiin kommentteihin. (D 111)

Olisi hienoa, jos tupakointi muuttuisi kielteiseksi ja ei-hyväksytyksi asiaksi nuorten keskuudessa. (D 224)

Jokaisen tulisi löytää juuri itselleen sopiva liikuntamuoto. (V 216)

Seuraavassa sitaatissa implisiittisenä oletuksen on, että terveyttä ei pystytä ajattelemaan jokaisessa ostopäätöksessä eikä tietoa ja itseuria ole riittävästi terveellisten ruokien ostamiseen. Puhuja ilmaisee asenneadverbin ”valitettavasti” olevansa pahoillaan terveellisten ruokien korkeasta hinnasta mutta vaikuttaa silti uskovan, että terveellisten valintojen tekemisessä on kyse pikemminkin tiedon ja itseurin kuin rahan puutteesta. Jauhon (2003) ravitsemuskasvatusta käsittelevät artikkeli kertoo, että samankaltaista keskustelua varallisuuden ja ruokatottumusten suhteesta on käyty Suomessa jo 1800-luvun loppupuolella, kun työväenliike ja työnantajien edustajat kiistelivät ”työväen ravitsemusongelman” syistä. Työväestö pyrki ravitsemustieteellisin laskelmin osoittamaan, että riittävän ravitsevan ruoan hankkiminen vallitsevan palkkatason puitteissa on mahdotonta, kun taas työnantajien edustajat väittivät samoihin laskelmiin nojaten, että rahvaan tietämättömyys ja nautinnonhalu ohjaa heitä terveydelle haitallisiin valintoihin. (Jauho 2003.)

Hienoa olisi, jos pystyttäisiin ajattelemaan terveyttä jokaisessa ostopäätöksessä, mutta usein hinta ohjaa valintoja. Valitettavasti terveelliset ruoat maksavatkin usein muita enemmän. Toisaalta juurekset ja viljatuotteet ovat halpoja. Jotta osattaisiin ostaa terveellisiä ruokia, tarvitaan tietoa ja itseuria. (V 207)

Kysymykset

Tekstin puhuja voi ilmentää epävarmuutta myös kysymyksin. Oppikirjatekstissä tällaiset aidot kysymykset, jotka selvästi osoittavat puhujan tietämättömyyttä, ovat kuitenkin harvinaisia ja useimmat oppikirjan kysymykset ovat luonteeltaan joko retorisia eli niihin ei edes odoteta vastausta tai didaktisia kysymyksiä, joiden funktiona on testata vastaajan osaamista. Seuraavista esimerkkisitaateista ensimmäinen osoittaa selvästi puhujan epävarmuutta ja konditionaalien käyttö ilmaisee, että kyseessä on todenvastainen asiantila. Jälkimmäistä esimerkkiä taas seuraa tekstissä joukko unettomuutta aiheuttavia tekijöitä

mutta niiden ei voida suoraan tulkita vastaavan tekstin esittämään kysymykseen. Vastaamatta jäävät kysymykset asemoivat tekstin puhujan lukijan rinnalle tietämättömäksi ihmettelemään ja pohtimaan vastauksia.

Mutta millainen olisi todellisuus, jos tupakointi lopetettaisiin? Mitä sitten tapahtuisi? (D 235)

Mutta mistä johtuu, että Suomessa nuoret kärsivät unettomuudesta muita EU-maita enemmän? (V 243)

8.3 Dynaaminen modaalisuus

Dynaamisella modaalisuudella tarkoitetaan puhujan arviota toimijan sisäisten tai ulkoisten olosuhteiden tuottamasta kyvystä, mahdollisuudesta tai välttämättömyydestä toimia. Sitä voidaan ilmaista tekstissä modaaliverbeillä kuten pystyä, voida, jaksaa, joutua, täytyä tai pitää sekä adjektiiveilla kuten mahdollinen tai mahdoton. (Kangasniemi 1992; VISK § 1554.) Molemmissa tarkastelemissani oppikirjoissa luodaan dynaamisen modaalisuuden avulla kuvitteelliselle lukijalle toimijuuden mahdollisuuksia ja rajoituksia. Tekstin puhuja tuottaa lukijalle, ”sinulle”, ”jokaiselle” tai ”kenelle tahansa” erityisesti voida-verbin avulla mahdollista toiminta-alaa tai rajaa sitä. Funktioltaan tämänkaltaiset lausumat ovat usein samalla suosituksia. Kyse ei siis ole neutraalista toteamuksesta vaan kehotuksesta toimia. Dynaamisen ja deonttisen eli velvoittavan modaalisuuden välinen raja onkin häilyvä ja lausumien tulkinnat kontekstuaalisia. Tarkastelen dynaamisen modaalisuuden yhteydessä myös ilmauksia, jotka ilmaisevat tekstin puhujan käsitystä siitä, että toimija omaa tai täyttää toiminnan mahdollisuuden ehdot. Tästä näkökulmasta dynaamista modaalisuutta voivat ilmaista esimerkiksi uskaltaminen (toimijalla on riittävästi rohkeutta), jaksaminen (riittävästi voimia) tai osaaminen (riittävästi kykyjä).

Kyky ja mahdollisuus toimia

Molemmille tarkastelemilleni oppikirjoille on tyypillistä korostaa yksilön toimijuutta suhteessa omaan terveyteensä. Tekstissä yksilön toimijuutta rakennetaan viittaamalla toistuvasti kaikkeen siihen, mihin yksilö voi vaikuttaa ja mitä hän kykenee tekemään. Yksilön vaikutusvalta ulottuu tekstissä aina sairauksien ennaltaehkäisystä ja itsehoidosta oman ja toisten terveyden ja hyvinvoinnin kaikinpuoliseen edistämiseen ja ylläpitämiseen sekä – Vireessä – yhteiskunnalliseen vaikuttamiseen saakka. Kangasniemen (1992) mukaan dynaamiseen modaalisuuteen sisältyy implisiittisesti arvottava elementti: jos jonkun nähdään pystyvän johonkin, ei ole järkevää ajatella sen olevan jotain, mitä hän ei

tahdo tehdä, ja jos jokin asia nähdään välttämättömänä tai pakollisena, sen voidaan tulkita olevan myös vastenmielinen. Seuraavissa sitaateissa voidaan näin ajatella lukijan arvostavan hyvää oloa, ulkonäköä, terveyttä, pärjäämistä ja hoikkana pysymistä.

Omilla ruokavalinnoillasi voit vaikuttaa siihen, onko sinulla ravintoasioissa superhyvä, hyvä vai vähemmän hyvä olo. (D 110)

Omilla elämäntapavalinnoillasi voit vaikuttaa siihen, miltä näytät, miten terveenä pysyt ja miten pärjät tulevaisuudessa. (D 138)

Liikunnan lisäämisen ohella helpoiten painon nousun voi estää noudattamalla säännöllisiä ruokailuajoja ja syömällä lautasmallin mukaisesti. Tällöin nälkä ei yllätä ja rasva- ja sokeripitoisia houkutusia pystyy vastustamaan. (V 184)

Katri Savolaisen (1998, 85) mukaan yläkoulun äidinkielen oppikirjojen johdantotekstissä lukijaa puhutellaan indikatiivin yksikön toista persoonaa käyttäen, ja hän arvelee sen olevan melko tylyn ja käskevän kuuloinen tapa. Tarkastelemissani terveystiedon oppikirjoissa johdantojaksuja ja metatekstiä ylipäätään oli melko vähän mutta etenkin Dynamossa sitä oli pehmennetty sekä käyttämällä passiivia että dynaamisen modaalisuuden keinoin. Kuten seuraava esimerkki osoittaa, oppikirjan puhuja ei kerro lukijalle, mitä tämä tekee vaan pikemminkin ohjaa tätä huomioimaan oman mahdollisuutensa opiskella.

Dynaamisen modaalisuuden avulla tekstin puhujan ehdottama toiminta esitetään oppilaan kannalta haluttavana ja hänen ulottuvillaan olevana mutta samalla säilytetään päätösvalta toimintaan osallistumisesta oppilaalle itselleen. Oppikirjan puhuja rakentuu näin lukijan toiminnan mahdollistajaksi pikemminkin kuin auktoriteetiksi, joka antaa käskyjä ja komentoja. Leiwo, Luukka ja Nikula (1992, 50) toteavatkin, että kuulijan pakottamisen välttämistä erilaisin pehmennyksin voidaan pitää negatiivisen kohteliaisuuden strategiana (ks. myös Brown & Levinson 1987). Myös Keravuori (1988, 88) esittää, että esimerkiksi modaaliverbien saada ja voida avulla puhuja voi kiinnittää puhuteltavien huomion mahdollisuuteen, joka heillä on käytettävissään.

Seuraavaksi tässä luvussa kerrotaan siitä, miten voit vahvistaa etenemistäsi kohti tavoitettasi ja nauttia pienistä hyvistä hetkistä. [- -] Voit myös lukea siitä, mitä on masennus ja miten sitä torjutaan ja hoidetaan. Luvun lopussa voit harjoittaa itseluottamustasi ja saat tehdä siihen liittyvän testin. (D 11)

Vain sinä itse voit arvioida, miten haluat ajatella tässä luvussa esitetyistä asioista ja miten käytät oppimaasi tulevaisuudessa hyödyksesi. (D 26)

Yksilön kykyä ja mahdollisuutta toimia voidaan osoittaa myös erilaisin ilmauksin, joissa

toimijan esitetään omaavan toiminnan mahdollisuuden luovia ominaisuuksia, resursseja tai kykyjä. Nämä ilmaukset sisältävät myös usein jonkinlaisen arvolatauksen: toiminnan mahdollisuuksien luovien resurssien, ominaisuuksien ja kykyjen läsnäolo ymmärretään positiiviseksi ja tavoiteltavaksi kuten kahdessa ensimmäisessä esimerkissä, niiden puuttuminen taas negatiiviseksi kuten kahdessa jälkimmäisessä. Ensimmäisessä sitaatissa toiminta-alaa tuottaa virkeys ja jaksaminen ja toisessa osaaminen, kolmannessa sitä taas rajoittaa voimien ja neljännessä rohkeuden puuttuminen.

Virkeä ihminen jaksaa keskittyä ja tehdä aivoillaan työtä. (V 244)

Taito voi tarkoittaa jonkin liikuntalajin lajitaitoja tai liikkuja voi olla yleistaitava, jolloin hän osaa yhdistellä taidon eri osa-alueita sujuvasti toisiinsa. (D 154)

Kun ei ole voimia työssäkäyntiin eikä harrastuksiin, ihmissuhteet saattavat kärsiä. (V 267)

Jokainen voi yksin haaveillessaan kiihottua, mutta silloin, kun ollaan yhdessä, ei välttämättä uskalleta juuri katsoa toista, saati koskea. (D 66)

Kangasniemen (1992) mukaan myös kannattaa-verbi voidaan tulkita dynaamisen modaalisuuden ilmaisemiseksi, sillä se sisältää implisiittisen oletuksen sekä toimijan kyvystä toimia että toiminnan suositeltavuudesta. Käsittelenkin kannattamista tässä dynaamisen modaalisuuden ilmauksena, vaikka Iso Suomen kielioppi -teos käsittelee sitä käytännölliseksi välttämättömyydeksi nimetyn modaalisuuden lajin yleisimpänä ilmaisimena. Praktisella välttämättömyydellä kielioppi viittaa lausumiin, jotka sisältävät puhujan arvion jonkin toiminnan tarkoituksenmukaisuudesta tietyn asiantilan saavuttamiseksi. (VISK §1555.) Oman työni kannalta riittää kuitenkin todeta, että kannattaa-verbin käyttö esittää puhujan käsityksen tietyn toiminnan tarkoituksenmukaisuudesta ja toimijan kyvystä sen suorittamiseen.

Kannattaa-verbiä käytetään molemmissa oppikirjoissa paljon ja se on ehkä yleisin tapa esittää suosituksia tai toimintaohjeita tekstin lukijalle. Tulkintani mukaan kannattaa-verbin runsaus liittyy sen selkeyteen: se sisältää eksplisiittisen suosituksen toimia mutta ei velvoittavaa tai arvottavaa ulottuvuutta, ja suositus näyttää tulevan jostain tekstin puhujan ulkopuolelta. Kun jokin valinta, teko tai käyttäytymistapa esitetään kannattavaksi, jää tekstin puhujan suhde ideaalilukijaan etäiseksi ja huomio kiinnittyy suositeltuun asiaan, ei toimijaan tai puhujaan. Samalla ehdotettu toiminta näyttäytyy kiistämättömästi suositeltavana ja ideaalilukijan ulottuvilla olevana. Valinnan mahdollisuus jää toimijalle. Sääskilahden (2006, 125) mukaan kannattaa-verbin käyttäminen on yleistä myös uusissa

alkoholivalistusteksteissä, mutta vanhoissa sitä on käytetty harvemmin tai ei lainkaan.

Kondomi on hyvä, suhteellisen halpa ja turvallinen ehkäisyväline, ja sen käyttäminen kannattaa opetella hyvin jo etukäteen. (D 84)

Kannattaa siis opetella lukemaan elintarvikkeiden pakkausmerkintöjä. Näin opit välttämään liian rasvaisia tai suolaisia tuotteita. (D 119)

Jos nainen epäilee tulleen raskaaksi, hänen kannattaa tehdä raskaustesti. (V 169)

Liikuntalajia aloitellessa kannattaa seurata sydämen lyöntitaajuutta eli sykettä. (V 224)

Yksilön mahdollista toiminta-alaa saatetaan tuoda esiin myös kiellon kautta. Kyse on silloin siitä, mitä yksilön ei ole pakko tai tarpeen tehdä. Kieltoilmaukset voidaan nähdä Karvosen (1995) mukaan keskusteluna lukijoiden tai kuulijoiden ennako-oletusten kanssa. Kieltoilmaisun avulla voidaan paitsi tuoda esiin haluttu väite, myös kumota mahdolliset ennako-oletukset tai virheelliset luulot (Karvonen 1995; ks. myös Kress 1985, 14–15). Kieltoilmaukset voivat näin olla tulkittavissa myös laajasti käsitetyn intertekstuaalisuuden piiriin, sillä ne ovat keskustelua toisten tekstien kanssa. Oppikirjatekstissä kieltoilmaukset käyvät tulkintani mukaan keskustelua useimmiten lukijan oletettujen uskomusten, käsitysten tai ennakkoluulojen kanssa.

(Gynegologiseen) Tutkimukseen ei ole pakko suostua, jos sitä ei itse halua, mutta sellainen on tarpeen tehdä säännöllisesti yhdyntöjen aloittamisen jälkeen. (V 167)

län myötä ei tarvitsekaan enää toimia samalla tehokkuudella kuin nuorempana. Ei ole pakko hosua ja olla kiireinen, vaan voi ottaa rennommin. (V 19)

Yhdyntä ei koskaan ole mikään pakko tai ensitapaamiseen sopiva "käyntikortti". (D 71)

Kasvavalle nuorelle sopii parhaiten samanlainen ruokavalio kuin aikuisellekin. Et siis tarvitse erillistä ruokalistaa kotonakaan. (D 110)

Välttämättömyys ja pakko toimia

Yksilön toiminta-alaa voidaan myös rajata dynaamisen modaalisuuden keinoin. Kyse on tällöin toiminnan määrittelystä mahdottomaksi, välttämättömäksi tai pakolliseksi. Dynaaminen pakko ja välttämättömyys ovat Kangasniemen (1992) mukaan luonteeltaan kiistämättömiä: siinä, missä deonttinen välttämättömyys on lähtöisin puhujan arviosta, on dynaaminen välttämättömyys sidoksissa tosiasioihin ja asiantiloihin. Oppikirjatekstissä dynaaminen pakko ja mahdottomuus ovat huomattavasti mahdollisuutta ja tarpeettomuutta harvinaisempia, mikä viitanee terveyden edistämispuheelle ominaiseen toimijuuden korostamiseen. Usein toimijuuden alaa oppikirjatekstissä rajoittavat biologiset faktat,

joihin toimijan on sopeuduttava.

Luittesi lujittuminen tapahtuu juuri nyt, eikä sitä enää voi edistää 20–25 ikävuoden jälkeen. (D 118)

Omiin perintötekijöihinsä ei ihminen voi vaikuttaa, ja sen vuoksi niitä ei myöskään pidä liiaksi surra. (V 22)

Geeneihisi et ole voinut vaikuttaa, joten anna itsellesi ja toisille aikaa olla mitä olette ja yritä hyväksyä keskeneräisyytesi. (D 41)

Välillä täytyy paiskia töitä jonkin asian eteen oikein urakalla, vaikka tuntuu, ettei jaksaisikaan. (D 138)

Toimijuutta rajoittavat seikat voivat kuitenkin olla myös kontekstuaalisia tai yksilöllisiä. Rajoitukset voivat liittyä esimerkiksi ikään, varallisuuteen, mielentilaan, kykyihin tai ruumiinrakenteeseen. Mielenkiintoista on, että institutionaalisia ja taloudellisia toimijuuden esteitä nostetaan esiin oppikirjoissa hyvin harvoin ja yksinomaan Vireessä. Ensimmäisessä esimerkissä toiminta-alaa rajoittaa varallisuus tai pikemminkin sen puuttuminen: ei ole mahdollista ostaa, mitä haluaa, koska ei ole riittävästi rahaa. Toisessa esimerkissä ajan adverbi vielä viittaa tilanteeseen rajoitukseen, joka kontekstista selviää helposti iäksi. Kirjan ideaalilukija on alle 18-vuotias nuori, jolla ei ole äänioikeutta. Kolmannessa ja neljännessä esimerkissä toimijuuden rajoitukset liittyvät kykyihin. Kolmannessa sitaatissa kyse on kehityspsykologisesta, kaikkia lapsia koskevasta rajoituksesta, neljännessä taas yksilön ominaisuudesta.

Ruoan hinta on kallistunut paljon viime vuosina, minkä takia kaikkea mitä haluaisi, ei aina ole varaa ostaa. (V 179)

Vaikka et vielä voikaan äänestää, voit vaikuttaa muulla tavoin. (V 287)

Lapsi on kykenemätön havaitsemaan ja välttämään vaaroja. Niinpä hänellä ei ole määräysvaltaa oman terveytensä suhteen, vaikka hän osaakin ilmaista mielipiteitään. (D 53)

Anoreksia ei yleensä ole tietoisesti tai suunnitelmallisesti etenevä tauti. Ei kukaan tahallaan lopeta syömistä. Se kertoo ihmisen kyvyttömyydestä kantaa vastuuta oikeasta syömisestä. (D 131)

Yleinen järkevyys

Kangasniemen (1992) mukaan dynaamisen modaalisuuden piiriin voidaan lukea kuuluvaksi myös tilanteet, joissa olosuhteet määrittyvät yleiseksi järkevyydeksi. Hän ehdottaa, että esimerkiksi ilmaisu ”voidaan sanoa” on ymmärrettävissä sekä dynaamisesti että episteemisesti modaaliseksi. Se voi viitata yhtä lailla mahdollisuuden sanoa jostain kuin siihen, että olosuhteiden valossa kyseinen tapa sanoa on ainoa loogisesti mahdollinen. (Kangasniemi 1992; myös Keravuori 1988, 99.) Tällaisia esimerkkejä on tarkastelemassa oppikirjoissa paljon ja se, miten modaaliverbi niissä tulkitaan, jää lukijan päätettäväksi.

Seuraavan sitaatin ”ei voi” näyttääkin viittaavan suoraan yleiseen järkevyyteen: kyse ei ole yksinomaan episteemisestä mahdottomuudesta vaan siitä, että suositteleminen ei – tekstin puhujan mielestä - kerta kaikkiaan olisi olosuhteiden valossa mahdollista. Jälkimmäisessä sitaatissa voida-verbin voi tulkita tarkoittavan samoin yleistä järkevyyttä. Molemmissa huomattavaa on se, miten lauseen toimija häivytetään passiivi- tai nollapersonarakennetta käyttämällä. Ei siis käy ilmi, kuka ei pidä vegaaniruokavaliota ravitsemuksellisesti riittävän monipuolisena, että sitä voisi suositella kasvuiässä oleville tai kenen mukaan huumeiden käytön voidaan sanoa vievän ennenaikaiseen kuolemaan. Jälkimmäisessä sitaateista lukijaa kutsutaan kuitenkin passiivimuotoisen verbin kautta mukaan tähän sanojen joukkoon.

Koska vegaaniruokavaliota ei ole ravitsemuksellisesti riittävän monipuolista, sitä ei voi suositella kasvuiässä oleville. (D 136)

Huumeiden käytön voidaan yleisesti sanoa vievän ennenaikaiseen kuolemaan. (V 74)

8.4 Deonttinen eli velvoittava modaalisuus

Deonttinen modaalisuus ilmaisee puhujan arvion siitä, millainen toiminta on moraalisesti vastuullista puhujan tai yhteisön normien mukaan. Kangasniemi (1992) viittaa deonttisella modaalisuudella ilmauksiin, jotka pyrkivät ohjaamaan puhuteltavan toimintaa. Deonttista modaalisuutta voidaan ilmaista tekstissä esimerkiksi lupaa tai velvollisuutta ilmaisevin modaali- verbein ja -rakentein. Myös käskyt ja tietyt predikatiivilauseet voivat ilmaista velvoitteita tai lupaa. (Kangasniemi 1992; VISK §1554.) Kangasniemi (1992) sisällyttää deonttisen modaalisuuden piiriin myös suositukset, ohjeet ja neuvot. Voimakkaimmillaan lausuman velvoittavuus on käskyissä ja kielloissa, jotka saattavat uhata niin kohteen kuin puhujankin kasvoja. Siksi niitä on usein pehmennetty selityksin tai konditionaalien avulla. (vrt. Brown & Levinson 1987.)

Deonttisen modaalisuuden ilmaukset viittaavat aina jonkinlaiseen valtasuhteeseen puhujan ja kuulijan välillä, vaikka, kuten esimerkiksi Kangasniemi (1992) huomauttaa, voimakkaammassa asemassa ei välttämättä ole puhuja. Oppikirjatekstissä lukijan valtasuhteeseen suhteessa puhujan osoittavia pyyntöjä ei kuitenkaan ole mahdollisesti siksi, että ehdotetun toiminnan annetaan useimmiten ymmärtää olevan lukijan omien etujen mukaista. Deonttisen luvan tai velvoitteen asettaminen ei kuitenkaan takaa proposition ehdottaman toiminnan toteutumista ja deonttinen velvollisuus on näin erotettavissa

dynaamisesta välttämättömyydestä tai pakosta.

Käskyt ja kiellot

Kangasniemen (1992) mukaan yksikön tai monikon toisessa persoonassa oleva imperatiivi on voimakkain velvoittavan modaalisuuden ilmaus (ks. myös Fowler & Kress 1979a). Tarkastelemissani terveystiedon oppikirjoissa lukijalle osoitettuja imperatiivimuotoisia käskyjä on paljon mutta niitä käytetään useimmiten vaihtelevasti suositusten ja ohjeiden kanssa. Imperatiivilause voidaan tilanteen mukaan tulkita esimerkiksi käskyksi, vaatimukseksi, kehotukseksi, ohjeeksi tai lupaukseksi. (Sundberg 2008; Alho & Kauppinen 2009, 101–102) Käskyyn sisältyy implisiittisesti ajatus siitä, että puhuja uskoo puhutellun suoriutuvan hänelle annetusta tehtävästä ja että puhujalla on oikeus käskää puhuteltavaa sekä tahto saada hänet toimimaan haluamallaan tavalla. Käskiessään lukijaa myös oppikirjan puhuja asettuu tämän yläpuolelle, auktoriteettiasemaan suhteessa käskettävään.

Oppikirjojen metatekstissä eli lukemistapahtumaan viittaavassa tekstissä käytetään usein imperatiivimuotoisia käskyjä ja lähes kaikki lukijalle annetut lukemisprosessiin liittyvät ohjeet tai neuvot ovat tässä muodossa. Tulkintani mukaan imperatiivien käyttö metatekstissä on merkki oppituntipuheelle tyypillisen kielenkäytön tavan kaiusta kirjan puhujan tyyliin. Ottaessaan opettajan position oppituntitapahtumien ohjaajana puhuja siirtyy käyttämään oppituntipuheelle tyypillistä puhetapaa, ja siinä voidaan kuulla opettajan ääni (vrt. Savolainen 1998). Keravuoren (1988, 82) mukaan opettajan auktoriteettiasema koulussa perustuu toisaalta hänen kokemukseensa aikuisena ihmisenä, toisaalta hänen ”asemaansa kouluinstituution edustajana ja ammattilaisena.” Oppilaalla ei ole opettajan käskyjen edessä vaihtoehtoja: tottelemattomuutta voi seurata rangaistus. (emt.) Oppikirjalta tämä asema tietenkin puuttuu, ellei opettaja vaadi sille sitä antamaan. Viimeisessä esimerkkitilanteesta käsky on poikkeuksellisesti suunnattu ”teille” ”sinun” sijaan.

Kuvittele, että sinulla on ystävä, joka on koko ajan äänessä eikä kuuntele, mitä haluat sanoa. (D 88)

Lue eteenpäin ja päät sitten itse, mitä ajattelet asiasta. (D 233)

Ajattele vaikkapa koulumatkaasi. Mieti, miltä tuntuisi kävellä kouluun, jos se ei olisi turvallista. (V 81)

Miettikää hetki, miltä tuntuisi, jos joku tutunne tulisi rattijuopon ylijamaksi. (V 68)

Fowler ja Kress (1979, 28–29) tulkitsevat imperatiivimuotoisten käskyjen poikkeavan

muista käskemisen tavoista siten, että imperatiivilauseessa käskijä on auktoriteetin lähde, joka on selvästi valta-asemassa suhteessa käskettävään, kun taas muulloin auktoriteetin lähde ja valtasuhde jäävät epäselvemmiksi (ks. myös VISK §1591). He arvelevat uimaseuran sääntöjä tarkastellessaan, että tilanteissa, joissa tekstin puhujan ja vastaanottajan välinen suhde on ambivalentti tai epäselvä, teksti voi hyödyntää vuoroin imperatiivi- ja vuoroin väitelauseita ohjatessaan lukijaa. Imperatiivilause valittaisiin näin lähinnä niissä tilanteissa, joissa käskyn tai ohjeen noudattamatta jättämisellä on vakavia seurauksia. (Fowler & Kress 1979a.) Osa oppikirjatekstin käskyistä voidaan tulkita koskeviksi erityisen hankalia tilanteita, joissa oikean toiminnan valitseminen nähdään erittäin tärkeäksi. Ensimmäisessä sitaateista myös suurten kirjainten käyttö tehostaa nähdäkseni käskyn painokkuutta.

Ole aina raittiina raskaus- ja imetysaikana! SINULLA on vastuu lapsesi hyvinvoinnista. (V 61)

Jos et siis itse uskalla puuttua kiusaamistilanteeseen, kerro siitä aikuiselle. Tämä ei todellakaan ole kantelemista vaan vastuullista toimintaa. (V 84)

Jos et vielä ole aloittanut tupakointia, älä edes kokeile. Jos poltat, lopeta mahdollisimman pian, niin vältyt seuraavilta tupakoitsijan vaikeuksilta. (V 227)

Kaikissa esimerkkisitaateissa merkillepantavaa on, että imperatiivimuotoista käskyä pehmennetään jälkikäteen annetuin selityksin. Ensimmäisessä sitaateista tekstin puhuja vetoaa äidin - sillä vaikka käsky näennäisesti on osoitettu kenelle tahansa lukijalle, se koskee selvästi vain tyttöjä - vastuuseen lapsestaan, toisessa tekstin puhuja pyrkii negaation kautta varmistamaan, ettei aikuiselle kertomista tulkita kanteluksi ja viimeisessä lainattua lausumaa seuraa lista tupakoinnin haitoista. Vaativat ja käskävät ilmaukset sekä kiellot ovat potentiaalisesti vastaanottajan kasvoja uhkaavia ja siksi niitä usein pehmennetään. Pehmentäminen voi tapahtua joko positiivisen tai negatiivisen kohteliaisuuden keinoin esimerkiksi selittämällä, miksi puhuja tahtoo saada puhuteltavan toimimaan tietyllä tavalla tai vetoamalla auktoriteetteihin (Brown & Levinson 1987.)

Nostan tässä esille erikseen vielä yhden oppikirjatekstille tyypillisen imperatiivin käyttötavan, nimittäin kirjan lukijalle suunnatut muistutukset. Nämä ”muista” -käskyt, joita erityisesti Vireessä käytetään paljon, ovat mielenkiintoisia, sillä niissä implisiittisesti tunnutaan sanovan, ettei terveydelle haitallisessa tai muuten ei-halutussa käyttäytymisessä ensisijaisesti ole kyse esimerkiksi tahtomisesta tai osaamisesta vaan muistamisesta – ikään kuin kirjan lukija silkkää hajamielisyyttään tulisi puolustaneeksi itseään aggressiivisemmin

kuin on tarve tai joihi tarjotusta pullosta sen sisältöä tuntematta. Myös Katri Savolainen (1998) toteaa hiukan lakoniseen sävyyn äidinkielen oppikirjojen lukijan olevan ilmeisen hajamielinen, sillä häntä muistutetaan toistuvasti eri asioista. Tässä voisi tulkintani mukaan olla kyse pyrkimyksestä kohdella kirjan lukijaa rationaalisena toimijana häntä aliarvioimatta. Muotoilemalla käskystä muistutus oppikirjan puhuja asemoi ideaalilukijan osaavaksi, tietäväksi ja tahtovaksi terveystieteen subjektiksi, joka ehkä vain toisinaan unohtaa, miten pitäisi toimia.

Mutta muista, että hyökkäys ei suinkaan ole paras puolustus. (V 127)

Muista myös sanoa "EI KIITOS" pullolle, josta et ole varma, mitä se sisältää. (V 63)

Imperatiivimuotoisia käskyjä pidetään usein tylyinä, mutta Alho ja Kauppinen (2009, 102) huomauttavat, että suomen kielessä yksinkertaisia käskylauseita voidaan läheisten tuttujen kanssa käyttää luontevasti pyynnön tilalla. Leiwo, Luukka ja Nikula (1992, 44) toteavat, runsastakaan käskymuotojen käyttöä ei pidetä epäkohteliaana, jos annetut käskyt ainakin näennäisesti korostavat vastaanottajan hyötyä. Alho ja Kauppinen (2009, 101) huomauttavatkin, että imperatiivilauseita voidaan esimerkiksi mainonnassa käyttää myös lupauksien tavoin. Esimerkiksi Kata Vertio (2006) kertoo, että 2000-luvun laihdutus tuotteiden mainoksille ominaista on lukijan puhuttelu imperatiivein ja suurin kysymyksin. Tämä voikin osaltaan selittää terveystiedon oppikirjojen suurta käskyjen ja myös kieltojen määrää tarkastelemistani oppikirjoista ainakin Dynamossa. Oppikirjan puhuja ei esitä lukijalle käskyjä tai vaatimuksia, joiden täyttäminen toisi puhujalle itselleen etua vaan hyöty koituu ainakin näennäisesti puhuteltavalle itselleen. Tässä kriittinen lukija voi toki kysyä, missä määrin puhujaa lopulta motivoi yksilön henkilökohtainen hyvinvointi ja missä määrin siitä seuraava kansanterveyden ja -talouden koheneminen.

Sillä, mitä ruoaksesi valitset, on kauaskantoisia vaikutuksia. Harkitse siis, mitä suuhusi laitat. (D 138)

Jos sairastat jotain pitkäaikaista sairautta, voit kysyä lisätietoa omalääkäritäsi. Ota isä tai äiti mukaan lääkäriin. Mieti etukäteen, mitä haluat kysyä ja kirjaa kysymykset paperille. Jos et ymmärrä, kysy rohkeasti lisää. (D 202–203)

Tee kovasti töitä tavoitteiden saavuttamiseksi. Usko, että ensi kerralla käy paremmin ja pääset tavoitteeseen. (V 114)

Alho ja Kauppinen (2009, 102) huomauttavat, että yksinkertaisia käskylauseita käytetään usein myös ohjeteksteissä kuten ruokaresepteissä. Oppikirjatekstissä niitä onkin jonkin verran myös erillisten tieto- ja ohjelaatikoiden listoissa. Tässä yhteydessä käskylauseiden

voidaan ajatella liittyvän ohjeiden ja sääntöjen konventionaaliseen muotoon.

Käsienpesuohjeet

- *pese kädet wc-käynnin yhteydessä*
- *pese kädet ennen ruokailua*
- *pese kädet ennen ruoanlaittoa*
- *pese kädet ruoanlaiton jälkeen*
- *pese ja desinfioi kädet ennen ja jälkeen sairaalassakäynnin (V 27)*

Ohjeet, neuvot ja suositukset

Imperatiivimuotoisten käskyjen ohella deonttista modaalisuutta voidaan oppikirjatekstissä ilmaista nesessiivirakenteiden avulla. Nesessiivirakenne voi koostua modaaliverbistä kuten kuulua, joutua ja tulla, olla-verbin sisältävistä modaalisista verbiliitoista tai olla-verbin ja substantiivin tai modaalisen tulkinnan saavan adjektiivipredikaatin muodostamista sanaliitoista. (VISK § 1581.) Nesessiivirakenne on muodoltaan väitelause. Fowler ja Kress (1979a) huomauttavat, että väitelauseen muotoisissa käskyissä puhuja rakentuu käskijän sijaan informaation jakajaksi ja kuulija sen vastaanottajaksi. Samalla puhujan auktoriteetti – ja kenties myös vastuu käskyn sisällöstä – katoaa: hän välittää informaatiota, jonka lähde ei välttämättä selviä kontekstista. Fowler ja Kress (1979a) tulkitsevatkin persoonattomat, ei-imperatiivimuotoiset käskyt institutionaalisille auktoriteeteille tyypillisiksi tavoiksi pyrkiä välttämään eksplisiittisiä imperatiivirakenteita ja häivyttämään käskyn lähdetä (ks. myös VISK §1579).

Seuraavissa esimerkkisitaateissa deonttista modaalisuutta ilmaisee modaaliverbi tulla. Se on Iso Suomen kielioppi -teoksen (§1577) mukaan erityisesti ohjeille ja säädösteksteille ominainen tapa ilmaista velvoittavaa modaalisuutta. Kaikille seuraaville esimerkkisitaateille ominaista on ohjeen alkuperäisen lähteen häivyttäminen. Vaikka ensimmäisen sitaatin ilmaisema velvoite on luonteeltaan lakiin perustuva, jälkimmäiset kaksi taas selvästi pikemminkin suosituksia, näyttävät ne pintapuolisesti perustuvan yhtä lailla auktoriteetin omaaviin lähteisiin. Viimeisessä sitaatissa on joukko suosituksia. Ensimmäisen lauseen modaaliverbi tulla on konditionaalissa ja sisältää siten implisiittisen oletuksen siitä, että esitetty propositio ei ole ainakaan vielä tosi – siis suihkussa, saunassa ja kylvyssä ei käydä joka päivä. Konditionaalin voi tulkita myös Sääskilahden (2006, 121) tavoin ilmaisevan pyrkimystä kohteliaisuuteen. Toisessa ja viimeisessä lauseessa käskyn

kohteena oleva ”jokainen” näkyy nollapersoonana. Erikoista on myös se, että kolmannessa ja neljännessä lauseessa, joissa käskyn kohteeksi on tulkittavissa tietty erityisyleisö, ”tytöt”, katoavat he molemmissa lauseissa jonnekin taka-alalle: kuukautissuojana toimiva side tai tamponi nousee lauseen objektina tekstissä etualalle mutta se, kenen tämä tulisi tehdä, jää tekstissä ilmaisematta.

Suomessa abortti tulee tehdä ennen 12. raskausviikon päättymistä ja siihen pitää olla lain edellyttämät perusteet. (V 170)

Perinnöllinen taipumus allergioihin tulee ottaa huomioon ammattia suunniteltaessa. (D 181)

Jokaisen tulisi käydä suihkussa, saunassa tai kylvyssä kerran päivässä. [- -] Peseytymisen yhteydessä täytyy myös muistaa intiimialueiden puhdistaminen. [- -] Työillä kuukautiset vaativat tehostettua intiimihygieniaa. Kuukautissuojana toimiva side tai tamponi on vaihdettava riittävän usein. [- -] Intiimialueet tulee pestä myös ennen ja jälkeen yhdynnän. (V 27)

Olla-verbin ja passiivin 1. partisiipin muodostamat kehotukset, joissa tekijä häivytetään taka-alalle, ovat etenkin Vireen tekstille melko tyypillisiä. Kangasniemen (1992, 103, 111) mukaan ne ovat yleisin tapa ilmaista pakkoa suomen kielessä ja myös Sääskilahden (2006, 120–121) tarkastelemissa alkoholivalistusteksteissä ne ovat suhteellisen yleisiä. Kangasniemi (1992) pitää niitä voimakkuudeltaan lähes imperatiivin veroisina kun taas Sääskilahti (2006.) väittää niiden voimakkuuden riippuvan siitä, sisältävätkö ne persoonapronomin. Hänen mukaansa persoonapronominia käyttäen suoraan lukijalle osoitettu puhuttelu on voimakkaampi kuin esimerkiksi virallisille teksteille ominainen keneen tahansa kohdistuva ohje. (Sääskilahti 2006, 121.) Oppikirjatekstissä persoonapronomin sisältäviä puhutteluja ei ole.

Fowlerin ja Kressin (1979a, 32) mukaan passiivimuotoiset käskyt jättävät epäselväksi sen, kuka oikeastaan tekee ja mitä. Vaikka suomen kielessä passiivia käytetään usein viittaamaan definiittiseen eli määriteltyyn toimijaan, joka käy ilmi kontekstista, antaa passiivin käyttö ainakin seuraavissa esimerkeissä hiukan hämärän vaikutelman siitä, kenen oikeastaan tulee toimia, siis olla tupakoimatta tai toimittaa potilas hoitoon. Toisaalta passiivin voidaan esimerkeissä tulkita viittaavan keneen tahansa ja tässä suomen kieli poikkeakin merkittävästi englannista. Tässä yhteydessä passiivin käytöllä ei lienekään strategisia pyrkimyksiä vastuun ja toimijuuden hävittämiseen vaan se kaiuttaa tulkintani mukaan pikemminkin jonkinlaista muodollista persoonattomuutta, joka on tyypillistä virallisille instituutioille. Muodollisuuteen ja persoonattomuuteen viittaavat myös lausumien nominalisaatiot eli prosessit, jotka ilmaistaa verbien sijaan substantiivein.

Ensimmäisessä esimerkkilauseessa tällainen on vakiintunut tupakan polttoa ilmaiseva tupakointi, jälkimmäisessä taas verbistä hoitaa muodostettu substantiivi hoito viitanee terveyskeskukseen tai sairaalaan, jossa potilas voi saada hoitoa.

Passiivista tupakointia on vältettävä. (V 58)

Mutta mikäli käärme puree, tai oletetussa puremakohdassa näkyy kaksi reikää, jotka aristavat, punoittavat ja alue turpoaa, on potilas toimitettava hoitoon (V 110)

Nesessiivirakenteessa voi predikaattina olla myös olla-verbi ja adjektiivipredikatiivi, jonka subjekti on genetiivimuotoinen. Suositusta ilmaisee lisäksi sellainen eksistentiaali- tai omistuslause, jonka subjekti on partitiivissa tai nominatiivissa. (VISK §1583.) Oppikirjatekstissä tällaisia rakenteita on paljon ja ne voidaan usein tulkita deonttisen modaalisuuden piiriin kuuluviksi. Usein subjektina on tämänkaltaisissa lauseissa nollapersoona; esimerkiksi toisen tai kolmannen sitaatin alkuun voitaisiin lisätä genetiivimuotoinen subjekti. Ne siis pyrkivät ohjaamaan lukijaa tietynlaiseen käyttäytymiseen – ensimmäisessä esimerkissä aloittamaan rentoutumisen ohjatusti ja toisessa arvostamaan ja kunnioittamaan omaa ja toisten terveyttä, kolmannessa muistamaan edellä esitetyt taidot ja viimeisessä lukemaan lääkkeiden pakkausselosteet huolellisesti.

Ensikertalaisen on turvallista opetella rentoutumista ohjatusti. (D 170)

On hyvä olla kiinnostunut omasta terveydestään - ja samalla muiden ihmisten terveydestä - ja antaa terveydelle sille kuuluva kunnia. (V 8)

Silloin on hyödyllistä muistaa edellä esitetyt taidot ja esittäytyä, jutella tavallisista asioista sekä kuunnella toisen kommentteja tarkastit. (D 16)

Aina, kun joutuu käyttämään lääkkeitä, on tärkeää tutustua ensimmäiseksi pakkausselosteeseen ja noudattaa sen ohjeita. Jotkin lääkkeet ja alkoholi saattavat heikentää tai vahvistaa toisten lääkkeiden vaikutusta. Niinpä on tärkeää selvittää pakkausselosteen avulla, voitko käyttää kyseistä lääkettä. (V 43)

Molemmissa oppikirjoissa käytetään runsaasti etenkin deonttisen tulkinnan saavia ”on tärkeää” ja ”on hyvä” -alkuisia nesessiivirakenteita. Niissä jokin asia tai toiminta ilmaistaan ikään kuin objektiivisesti tärkeänä tai hyvänä, vaikka kyse on lopulta tekstin kirjoittajien mielipiteistä. Myös turvallisuus, suositeltavuus ja hyödyllisyys ovat tähän tarkoitukseen sopivia adjektiiveja. Tarkemmin näitä adjektiiveja ja eräitä muita käsittelen seuraavassa luvussa. Mielenkiintoista on, että Kosonen ym. (2008) katsoivat näiden lausumien olevan luonteeltaan suostuttelevia tai valtaistavia, kun taas kielentutkimuksen näkökulmasta ne voidaan ymmärtää velvoittaviksi.

Kiellot ja luvat

Deonttista välttämättömyyttä voidaan ilmaista myös kielloin ja luvuin. Oppikirjatekstissä kiellot ja luvat kytkeytyvät useimmiten lakiin, jonka nojalla esimerkiksi alaikäisten tupakointi ja alkoholinkäyttö sekä huumausaineiden käyttö ovat kiellettyjä. Tällöin puhujan tehtävänä on paitsi ohjata käyttäytymistä, myös välittää informaatiota tekstin lukijalle. Ensimmäisessä esimerkkisitaatissa viittaus lakiin on vasta viimeisessä lauseessa. Kun tekstin puhuja määrittelee väkivaltaisen ja ei-toivotun koskettamisen rikokseksi, voidaan lauseen alkukin tulkita rikoslain referoinniksi. Jälkimmäisessä esimerkissä viittaus alkoholilakiin on heti ensimmäisen lauseen alussa. Saada-verbi ilmaisee tässä deonttista modaalisuutta ja sen kieltomuoto velvoitetta olla tekemättä.

Koskettaminen intiimille alueelle ilman sinun lupaasi ei ole sallittua. [- -] Satuttaminen ja vahingoittaminen on kiellettyä kaikkialle keholle. Väkivaltainen ja ei-toivottu koskettaminen on rikos, josta voi seurata rangaistus. (D 62)

Suomen alkoholilain mukaan alkoholijuomaa ei saa myydä henkilölle, joka on alle 20-vuotias. Mietoja alkoholijuomia voidaan myydä 18 vuotta täyttäneelle. Alkoholijuomaa ei saa myydä, jos on aihetta olettaa alkoholijuoman väärinkäyttöä tai sen luvaton luovuttamista tai välittämistä. (D 209)

Kieltojen ja lupien lähteeksi voi oppikirjatekstissä rakentua myös tekstin puhuja kuten seuraavissa esimerkeissä. Ensimmäisessä niistä voida-verbi on tulkittavissa merkitykseltään deonttiseksi mutta myös dynaamiseksi riippuen siitä, ajatellaanko niin sanotun vapaamatkustajuuden olevan mahdotonta vai ainoastaan epäsuotavaa. Myös viimeisessä esimerkissä ilmauksen deonttisuus jää lukijan tulkittavaksi, sillä sen enempää kontekstista kuin muodostakaan ei ole mahdollista päätellä, onko kyse dynaamisesta mahdollisuudesta iloita hyvin hoidetusta suusta vai kenties siitä, että tekstin ideaalilukijalle annetaan lupa ja kehoitetaan häntä siitä iloitsemaan. Kahden viimeisen sitaatin esittämää lepäämisen ja nautinnon sallimista voisikin ajatella Erkki Karvosen (1999) esimerkin valossa. Karvosen (1999) mukaan mainostajat, jotka huomasivat askeettista etiikkaa noudattavien ihmisten kieltäytyvän makeisten syönnistä, keksivät käyttää mainonnassa strategioita, joissa satunnainen herkuttelu kuvattiin ”sallituksi” ja ”luvalliseksi”. Voisikin ajatella, että itsestään selvästi mahdollisten asioiden rituaalisen sallimisen päämääränä on esittää ne ikään kuin ne olisivat kiusauksia, joihin tarvitaan erillinen lupa. Viimeisissä sitaateissa lepo ja suun hoitaminen esitetään positiivisina oikeuksina sen sijaan, että niihin velvoitettaisiin tai käskettäisiin.

Ihmisenä olemisen velvoitteisiin kuuluu huolen pitäminen itsestä, mutta myös toisista ihmisistä.

Vapaamatkustajana ei kukaan voi tässä ajassa olla. (V 16)

Mielihyvän tavoittelu ei kuitenkaan saa muuttua pakonomaiseksi eikä hallita koko elämää. Mielihyvää tuottava asia ei myöskään saa vahingoittaa itseä eikä muita. (V 48)

Hieneritys on ihmisen elimistölle välttämätön toimenpide, joten sitä ei saa jatkuvasti estää. (V 27)

Välillä on sallittua myös vain olla ja ladata akkuja. (V 238)

Hyvin hoidettu suu on kiva asia, mistä voi illoita. (V 31)

Valtaosa oppikirjojen velvoittavista lausumista viittaa lukijaan, ”sinuun”, ”meihin”, keneen tahansa, kaikkiin tai jokaiseen, mutta joukossa on myös joitain, jotka suunnataan eksplisiittisesti vain tietyille kohderyhmälle, vaikkapa tytöille, pojille, murrosikäisille, nuorille tai tupakoiville. Velvoittavien modaali-ilmausten suuri määrä viittaa tekstin instruktiiviseen eli ohjaavaan luonteeseen. Kress (1985, 27) pitää kysymysten ja suorien ohjeiden suurta määrää oppikirjagenrelle tyypillisenä piirteenä ja merkkinä sen didaktisia päämääriä palvelevasta funktiosta. Antaessaan neuvoja, ohjeita ja käskyjä tai esittäessään vaatimuksia oppikirjan puhuja asemoi itsensä auktoriteettiaseman omaavaksi ohjaajaksi tai opettajaksi ja ideaalilukijan tietämättömäksi ja mahdollisesti haluttomaksikin vastaanottajaksi, jonka rooliksi jää annettujen ohjeiden noudattaminen – tai noudattamatta jättäminen.

8.5 Yhteenvetoa modaalisuudesta

Modaalisuuden analyysi paljastaa oppikirjatekstien hyödyntävän monia erilaisiin sosiaaliin tilanteisiin kytkeytyviä tekstityyppejä, joissa tekstin puhujan ja lukijan välinen suhde sekä molempien positiot saavat eri muotoja. Episteeminen epävarmuus kytkee tekstin tulkintani mukaan akateemiseen traditioon, jossa sekä puhuja että kuulija rakentuvat tieteellisen yhteisön jäseniksi, kun taas modaaliaineuksen puuttumisena ilmenevä episteeminen varmuus viittaa epätasa-arvoiseen suhteeseen arvovaltaiseksi auktoriteetiksi asemoituvan puhujan ja tietämättömäksi vastaanottajaksi asemoituvan lukijan välillä. Episteeminen varmuus taas näyttää usein liittyvän tilanteisiin, joissa tekstin puhuja pyrkii osoittamaan ymmärrystä ja empatiaa lukijan tunteita ja kokemuksia kohtaan.

Dynaamisen modaalisuuden kautta oppikirjan puhuja luo ja rajaa tekstin lukijan toimijuutta. Terveystiedon oppikirjoissa välttämättömyyttä ja pakkoa ilmaisevat lausumat ovat huomattavasti harvinaisempia kuin mahdollisuutta ilmaisevat. Tämä voi tulkintani mukaan liittyä toisaalta vallitsevaan kulttuuriseen ilmapiiriin ja terveyden edistämisen

viitekehukseen, jossa ihmiset halutaan nähdä autonomisina, rationaalisina toimijoina ja heidän valintojaan pyritään ohjaamaan etäältä, toisaalta tekstin puhujan pyrkimykseen välttää mahdollisesti epäkohteliaiksi ja tunkeileviksi tulkittavia käskyjä tai kehotuksia. Deonttisen eli velvoittavan modaalisuuden piiriin lukeutuvat ilmaukset puolestaan asemoivat oppikirjan puhujan ohjailevaksi auktoriteetiksi ja ideaalilukijan ohjailtavaksi vastaanottajaksi, vaikkakin käskyjä ja velvoitteita usein pehmennetään konditionaalien tai selitysten avulla.

Modaalisuuden analyysin kautta terveystiedon oppikirjoissa voidaan tunnistaa sisäinen jännite, joka lienee ominainen sekä terveyden edistämisen paradigmalle että nykykoululle. Uusliberaalille ajattelutavalle ominainen pyrkimys kohdella yksilöitä autonomisina, järkevinä toimijoina, joiden vapautta ja mahdollisuuksia julkisen vallan tulee kunnioittaa ja suojata, näkyy tulkintani mukaan tekstissä kohteliaisuusstrategioiden hyödyntämisenä, ideaalilukijan asemoimisena tasavertaiseksi keskustelukumppaniksi ja tieteellisen yhteisön jäseneksi, positiivissävyisiä adjektiivejä hyödyntävinä velvoittavina lausumina sekä mahdollisuuksien ja resurssien pikemminkin kuin rajoitusten ja pakkojen esiintuomisena. Toisaalta molempien instituutioiden perustavanlaatuinen lähtökohta, ohjaajan ja ohjattavan välinen epätasa-arvoinen suhde näkyy tekstissä puhujan ja ideaalilukijan välisenä valtasuhteena, jota osoittaa puhujan kyky määritellä, mikä on totta tai epävarmaa, mahdollista tai mahdotonta, tarpeellista, pakollista ja luvallista sekä arvokasta tai vähemmän arvokasta. Seuraavassa luvussa syvennyn tarkemmin tekstin puhujan esittämiin arvottaviin väitteisiin, jotka tulkintani mukaan voivat olla sidoksissa niin tekstin kirjoittajan omiin arvostuksiin, kulloinkin hyödynnettäviin diskursseihin kuin tekstin kuviteltuun kohdeyleisöön.

9. EVALUAATIOT

Evaluaatiot eli tekstin puhujan esittämät arvottavat väitteet asiantilojen, toimintojen, olioiden tai muiden seikkojen hyvydestä, arvosta tai haluttavuudesta ovat ominaisia tietyille diskurssityypeille, kun taas toisissa niitä pyritään välttämään. Evaluaatioilla tarkoitetaan tekstin puhujan esittämiä arvioivia väitteitä. Yksinkertaisimmillaan arvostelmat näkyvät tekstissä adjektiiveina tai asennetta ilmaisevina adverbeinä, joiden kautta jonkin asian, ihmisen, asiantilan tai konkreettisen esineen ominaisuuksia tai arvoa määritellään. Arvostukset voivat näkyä myös muissa sanavalinnoissa kuten verbeissä tai

substantiiveissa. Ne voivat olla selkeästi negatiivisia tai positiivisia, jos ne nojautuvat kulttuurisesti jaettuun luokituksiin: esimerkiksi adjektiivit hyvä, kaunis, terve, paha ja huono tai asenneadverbit onneksi ja valitettavasti viittaavat yksiselitteisesti jompaankumpaan. Arvostukset voivat kuitenkin määrittyä myös diskursiivisesti siten, että niillä voi tulkitsijasta riippuen olla joko positiivinen tai negatiivinen lataus.

Leiwo, Luukka ja Nikula (1992) toteavat, että arvostelmien suuri määrä on ominainen manipulatiivisille, vaikuttamaan pyrkiville teksteille kuten mainoksille ja propagandalle. Kuvailevia ilmaisuja käytetään runsaasti myös kerronnassa, kun taas objektiivisuutta ja neutraaliutta tavoittelevissa teksteissä niitä on harvoin (Saukkonen 1985). Tekstissä esitetyt arvottavat väitteet eivät välttämättä viittaa tekstin puhujan arvoihin vaan niiden merkitys voi olla myös retorinen. Retoriikan eli puhetaidon yksi keskeinen elementti on ideaalilukijan tai -yleisön tuottaminen, sillä ihmisten vakuuttaminen edellyttää useimmiten vetoamista heidän jo omaksumiinsa arvoihin. Karvonen (1999, 259) luonnehtii retoriikkaa vakuuttamisen, suostuttelun, argumentaation ja perustelemisen taidoksi, pyrkimykseksi ”antaa haluttu kuva yleisölle asioista, saada ihmiset näkemään asiat halutussa valossa ja tekemään haluttuja asioita”.

Karvosen (1999) mukaan helpoin tapa saada kuulija vakuuttumaan on vedota yleiseen arkijärkeen eli hegemoniseen ajattelutapaan, sillä sen vastainen viesti vaatii usein enemmän perustelua tullakseen hyväksytyksi. Jos viestin uskottavuus ei ole itsestään selvä, se joudutaan johtamaan jostain, mikä jo uskotaan. Kaikki yleisöt eivät kuitenkaan jaa samoja arvojärjestelmiä ja koska oppikirjan puhuja ei tunne lukijoitaan etukäteen, on hänen tietojensa ja luulojensa perusteella pyrittävä rakentamaan jonkinlainen mielikuva ideaalilukijasta tai tyypillisestä lukijasta ja tämän arvoista, uskomuksista ja mieltymyksistä. Tässä mielessä terveyden edistämisellä on yhtymäkohtia mainontaan: jos ihmiselle sanotaan ”liiku riittävästi” ei hän välttämättä tottele. Jos hänelle sanotaan ”liikkumalla riittävästi pysyt terveenä” tai ”liikkumalla riittävästi pysyt hoikkana ja kauniina” vedotaan yleisesti jaettuun arvoon, johon lukijan voidaan ajatella sitoutuvan, vaikka tietenkään arvostuksen jakaminen ei itsestään selvästi johda sen mukaisesti toimimiseen.

Tarkastelemissani oppikirjoissa arvottavia ilmauksia on paljon. Osa niistä on yksiselitteisesti positiivisesti tai negatiivisesti arvottavia, osassa taas yksilöä, valintaa,

asiantilaa tai käyttäytymistä kuvataan käsitteellä, joka voidaan tulkita positiivisesti tai negatiivisesti latautuneeksi. Tekstissä on myös selvästi arvottavia ilmauksia, joiden lataus voi eri yhteyksissä määrittyä joko positiiviseksi tai negatiiviseksi. Kun tekstin puhuja määrittelee jonkin ilmiön, valinnan tai toimintatavan haitalliseksi tai hyödylliseksi, terveelliseksi tai epäterveelliseksi, turvalliseksi tai vaaralliseksi, järkeväksi, fiksuksi tai viisaaksi, suositeltavaksi, hyväksyttäväksi, huolestuttavaksi, perustelluksi, suositeltavaksi tai reiluksi, ei lukijalle luultavasti jää epäselvyyttä arvottavasta ulottuvuudesta. Eri ilmausten voidaan kuitenkin ajatella olevan kytköksissä erilaisiin diskursseihin tai näkökulmiin. Esimerkiksi kuvattaessa haluttua valintaa järkeväksi, fiksuksi tai viisaaksi tullaan implisiittisesti pitäneeksi juuri valinnan järkevyyttä sen kelpoisuuden kriteerinä ja vaikkapa oikeudenmukaisuutta toissijaisena. Samalla tavoin voidaan ajatella oppikirjoissa toistuvasti käytettyjen turvallisuuden, vaarallisuuden ja riskin käsitteiden turvallisuuden arvostamiseen ja korostamiseen ja näin viittaavan diskursseihin, joissa ympäröivää maailmaa hahmotetaan uhkien, riskien ja vaarojen kautta.

Keskityn työssäni tarkastelemaan arvottavia ilmauksia itsessään enkä niinkään sitä, millaisia asioita tekstin puhuja määrittää hyviksi tai huonoiksi, sillä molemmissa oppikirjoissa arvotettavat asiat liittyvät suhteellisen yksiselitteisesti terveellisiksi tai epäterveellisiksi tulkittuihin valintoihin ja käyttäytymistapoihin. Mielenkiintoisempaa ja sekä tekstissä rakentuvien intersubjektuua suhteiden ja identiteettien että diskursseiden näkökulmasta onkin pohtia, millaisiin arvostuksiin ja arvoihin tekstin puhuja argumentoinnissaan nojaa ja millaista ideaalilukijaa nämä arvostukset tuottavat.

9.1 Asennetta ilmaiset adverbit

Asennetta ilmaisevat adverbit eivät vaikuta proposition sisältöön vaan ilmaisevat yksinomaan tekstin puhujan subjektiivisen arvion puheena olevasta asiasta tai tilanteesta (VISK §667.) Vireessä yleisimmin käytetyt asenneadverbit ovat onneksi ja valitettavasti. Dynamossa näiden lisäksi käytetään ilmausta toivottavasti. Onneksi ja valitettavasti viittaavat olemassa olevaan asiantilaan kun taas toivottavasti sisältää implisiittisen oletuksen siitä, että proposition ilmaisema asiantila ei välttämättä ole tosi ja sen voisi ajatella viittaavan myös oppikirjan puhujan subjektiiviseen toiveeseen. Ilmauksia onneksi, valitettavasti ja toivottavasti käyttämällä tekstin puhuja pyrkii tulkintani mukaan asettumaan puhujan rinnalle tai asemaan ja esittämään arvionsa hänen näkökulmastaan.

Omasta kunnosta huolehtiminen on selviytymistaitojen ensi askel, ja se on onneksi kaikkien ulottuvilla. Se myötä luottamus omaan selviytymiseen kasvaa. Siitä on hyvä alkaa. (V 13)

Onneksi useimmat tapaturmat ovat pieniä eivätkä vaadi sairaalahoitoa (V 106)

Tärkeintä ikävien asioiden sattuessa on muistaa, että tapaukset ovat onneksi erittäin harvinaisia ja suomalaisen nuoren arki on pääosin turvallista. (V 81)

Internet, niin suuri apuväline kun onkin, on valitettavasti ongelma yhä useammalle nuorelle. (V 50)

Toivottavasti kukaan ei yritä heti todistella olevansa iso, valmis ja kaiken kokenut. (D 69)

Toisinaan ilmauksen aitoutta voi kuitenkin epäillä. Seuraava esimerkkisitaatti voisi olla tulkittavissa myös ironiaksi, sillä ei ole mitenkään itsestään selvää, että tekstin puhuja olisi aidosti pahoillaan siitä, ettei tupakoinnin aiheuttamia ulkonäköhaittoja voida kosmetiikan avulla korjata –tupakoinnin kielteiseksi määrittyvät vaikutukset ulkonäköön näyttävät päinvastoin tarjoavan valistajille välineen esittää tupakointi juuri nuorille kielteisessä valossa. Samalla huomiota kannattaa kiinnittää siihen, millaisia ulkonäköseikkoja nostetaan esiin. Tekstissä ryppyinen iho, keltaiset tai ruskeat hampaat ja haiseva hengitys, joista ainakin kaksi ensimmäistä lienee paitsi tupakanpolton seurauksia, myös ylipäätään ikääntymiseen liittyviä seikkoja, esitetään ominaisuuksiksi, joita tekstin ideaalilukijan ajatellaan haluavan välttää. Näin tekstin puhuja tulee vahvistaneeksi stereotyyppistä ymmärrystä siitä, että nuoruus, sileä iho ja valkeat hampaat ovat tavoittelemisen arvoisia ominaisuuksia ja vanhenemiseen liittyvät muutokset ei-haluttuja.

Vanhemmista ihmisistä näkee esimerkkejä tupakoinnin haitoista. Tupakoivan ihmisen hampaat ovat keltaiset tai ruskeat, iho ryppyinen, hengitys haisee sekä yleinen kunto on huonompi kuin tupakoimattomalla. Kauneudenhoitotuotteet eivät valitettavasti korjaa tupakoinnin jälkiä. (V 54)

9.2 Tavan adverbis

Vireessä tapaa ilmaisevia adverbejä parhaimmillaan ja pahimmillaan käytetään niin paljon, että käsittelen niitä tässä erikseen. Parhaimmillaan ja pahimmillaan ilmaisevat puhujan arviota jonkin teon tai tapahtuman seurausten haluttavuudesta. Parhaimmillaan ja pahimmillaan sisältävät useimmiten proposition, jonka kielteisestä tai myönteisesti tulkinnasta tekstin puhuja voi olla suhteellisen varma. Ilmauksella pahimmillaan viitataan usein vammaan, sairauteen tai haittaan, johon jokin asia tai käyttäytymistapa voi johtaa, kun taas ilmauksella parhaimmillaan esitetään myönteisiä seurauksia. Toisessa esimerkissä implisiittisenä oletuksena on, että lapsella on jo turvallinen ja hyvä kontakti vanhempiinsa ja että mitä useampi tällainen kontakti hänellä on, sen parempi.

Pahimmassa tapauksessa kuumuus voi aiheuttaa lämpöhalvauksen. (V 38)

Eron jälkeen vanhemmat voivat löytää uuden kumppanin, joka saattaa jopa muuttaa kotiin asumaan. Uusi kumppani on lapsen elämässä yksi uusi aikuissuhde. Parhaimmillaan tämä tarkoittaa uutta, turvallista ja hyvää aikuiskontaktia vanhempien lisäksi. (D 98)

Toinen etenkin Vireessä melko yleinen tavan adverbiaali on yllättävä. Yllättävän käsitteen käyttö sisältää implisiittisen oletuksen siitä, että proposition sisältö ei ole ideaalilukijan tiedossa tai yleisesti jaettu. Esimerkiksi seuraavien sitaattien voidaan implisiittisesti ajatella kertovan, että aikuisia pidetään usein hyvinä uimareina ja kotia turvallisena paikkana. Näin yllättävän käsite sisältää myös intertekstuaalisen ulottuvuuden eli se käy keskustelua ideaalilukijan tai tekstin kuvitteellisen yleisön ennakkokäsitysten kanssa. Näennäisesti puhujaan viittaava yllättävän käsite ei luultavasti tarkoita, että tekstin puhuja olisi esittämästään väitteestä yllätynyt vaan että hän olettaa lukijan yllättyvän siitä.

Moni aikuinen on yllättävän huono uimari. (V 14)

Oma koti on yllättävän vaarallinen paikka! (V 106)

9.3 Adjektiivit

Adjektiivi on sanaluokka, joka luonnehtii asioiden, asiantilojen tai olioiden ominaisuuksia. Suhteelliset adjektiivit ovat luonteeltaan vertailevia ja niillä ilmaistaan yleensä subjektiivisia mielipiteitä, kun taas absoluuttiset adjektiivit ilmaisevat yleensä mitattavissa olevaa ominaisuutta, joka kohteella joko on tai ei ole. (Alho & Kauppinen 2009, 55–59.) Jaottelu ei kuitenkaan ole yksiselitteinen: esimerkiksi terveyttä voidaan ajatella tietystä näkökulmasta mitattavissa olevissa ominaisuudeksi – ihminen joko on terve tai sairas – mutta se voidaan ymmärtää myös suhteelliseksi ominaisuudeksi, joka ilmaisee esimerkiksi hyvyttä tai kunnollisuutta. Tässä keskityn tarkastelemaan adjektiiveja, joilla on tekstissä tulkintani mukaan kuvailevien funktioiden ohella arvottavia funktioita. Kun adjektiivien käyttöön liittyy vertaamista tunnettuun standardiin, se on Kangasniemen (1992, 278) mukaan vähemmän modaalista.

Aina tulkinta ei ole yksiselitteinen sillä monet ominaisuudet voidaan esittää sekä mitattavina että arvottavina ja terveyden ohella vaikkapa normaalipituudesta tai -painosta voidaan puhua lukujen ohella ihanteena. Lisäksi, kuten jo aiemmin totesin, jokin ominaisuus voi toisessa diskurssissa määrittyä positiiviseksi ja toisessa taas negatiiviseksi. Oppikirjatekstin kontekstista usein selviää, kummassa merkityksessä sitä käytetään. Toiset

ominaisuudet taas voidaan ymmärtää kulttuurisesti jaetuiksi eikä niitä siten voi tulkita vihjeiksi tietyn diskurssin läsnäolosta tekstissä; esimerkiksi jonkin asian määrittäminen hyväksi, pahaksi, tärkeäksi tai erinomaiseksi on eksplisiittisesti positiivinen tai negatiivinen arvio.

Hyvä ja huono

Oppikirjatekstissä arvottavat väitteet ovat yksinkertaisimmillaan lausumia, joissa jokin asia tai teko määritellään eksplisiittisesti hyväksi. Näitä lausumia on molempien oppikirjojen tekstissä paljon ja kuten edellisessä luvussa totesin, monet niistä muodostavat olla-verbin kanssa deonttisen ulottuvuuden sisältävän nesessiivirakenteen ja tuottavat näin kirjan puhujalle ohjailijan position. Sääskilahti (2006, 117) kuitenkin huomauttaa, että vaikuttavaan pyrkivissä teksteissä myös informaation jakamiseen liittyy usein ohjaileva ulottuvuus, ja niinpä myös seuraavia esimerkkilauseita voi tarkastella implisiittisenä ohjailuna.

Hyvän käsite voi suomen kielessä viitata sekä moraaliseen hyvyteen että tarkoituksenmukaisuuteen. Oppikirjatekstissä se viittaa useimmiten jälkimmäiseen, mutta kuten seuraavat esimerkkisitaatit kolmea viimeistä lukuun ottamatta osoittavat, myös moraalinen tulkinta on mahdollinen.

Terveydenhoitaja on myös hyvä tukihenkilö lopettamispäätöksessä ja hänellä on vaitiolovelvollisuus. (V 60)

Auttaminen on aina hyvä teko mutta velvollisuus silloin, kun kyseessä on terveyttä uhkaava tilanne. (V 100)

Jokainen kehitysvaihe on arvokas ja hyvä. (D 38)

Jokainen kohta jokaisessa ihmisessä on hyvä ja arvokas, joten sitä voi katsoa ja koskettaa, jos niin tahtoo. (D 67)

Seuraavassa Dynamon lauseessa huomionarvoista mielestäni on, että kielteinen suhtautuminen suuntautuu juuri tupakoiviin, ei tupakointiin. Tietyn ihmisryhmän kielteinen arvottaminen ja suoranainen kehotus suhtautua tiettyyn ihmisryhmään kielteisesti on oppikirjan tekijöiltä erikoinen valinta, vaikkakin sekä Matti Peltonen (2002) että Sääskilahti (2006) ovat tunnistaneet samankaltaisia tendenssejä myös alkoholivalistusliikkeessä. Terveyspuheen näkökulmasta voidaan toki ajatella tupakoivien tuottavan yhteiskunnalle kuluja, mutta kuluja tuottavat myös monet muut ihmisryhmät. Jos tupakoivien sijaan kehoitettaisiin suhtautumaan kielteisesti vaikkapa vanhuksiin tai ylipainoisiin, hätkähdyttäisi lause luultavasti monia. Tupakoivat ja huumeiden käyttäjät

näyttävät kuitenkin oppikirjatekstissä rakentuvan ihmisryhmiksi, joiden arvostelu on oikeutettua ja hyväksyttävää.

On hyvä, että tupakoiviin suhtaudutaan tänä päivänä kielteisemmin kuin ennen. (D 225)

Positiivisesti arvottavia ilmauksia on tekstissä huomattavasti enemmän kuin negatiivisesti arvottavia. Positiivisten arvostusten nostaminen esiin negatiivisten sijaan on tyypillistä mainospuheelle mutta myös terveyden edistämiselle, sillä yksilöiden jo olemassa olevien arvojen ja ajattelutapojen tukemista on pidetty helpompana kuin vanhojen purkamista. Tässä mielessä oppikirjateksti toimiikin ikään kuin mainokset: mainosten tavoin sen päämääränä on markkinoida tietynlaista elämäntapaa ideaalilukijalleen. Huonoiksi määrittyviä valintoja ei tekstissä useinkaan nosteta esiin suorien ja eksplisiittisten arvottavien väitteiden kohteena vaan erilaisia tulkintavihjeitä sisältävien ilmausten avulla. Seuraavassa esimerkkisitaatissa ei tosin puhuta pahasta eikä huonosta vaan vääränlaisesta, mutta tulkintani mukaan sen vastakohtana voitaisiin puhua oikeiden ohella myös hyvistä ruokailutottumuksista. Tässä tosin on jonkinlainen semanttinen ero: vääränlaisen voisi ajatella viittaavan selkeämmin tietystä normista tai standardista poikkeamiseen ja olevan siten vähemmän modaalin kuin huono tai paha.

Napostelun ohella toinen vääränlainen ruokailutottumus on tapasyöminen. (V 184)

Tekstissä voidaan käyttää myös adjektiivien vertailumuotoja. Vertailumuotoja käytettäessä kyse on paremmuusjärjestykseen laittamisesta: kun jokin valinta tai käyttäytymistapa määritellään toista paremmaksi tai tärkeämmäksi, voidaan aina kysyä, kuka määrittelyn tekee ja kenen puolesta. Seuraavassa esimerkkisitaatissa tekstin puhujan voidaan ajatella implisiittisesti määrittävän tupakan tai päihteiden käytön hyväksi, vaikkakaan ei parhaaksi, keinoksi saada vastakkaisen sukupuolen huomio, vaikka lause voidaan toki tulkita myös ironiseksi. Joka tapauksessa sitaatin viimeinen lause, joka alkaa kausaalisella konnektiivilla ”siksi” viittaa siihen, että tupakasta kannattaa kieltäytyä, koska vastakkaisen sukupuolen huomion saa paremmin muilla keinoin eikä kukaan halua suudella tuhkakuppia. Ainakin jos retorisen kysymyksen funktion tässä yhteydessä tulkitaan olevan määrittää koko kysymys itsessään tarpeettomaksi, sillä kielteinen vastaus on itsestään selvä. Implisiittinen oletus on, että juuri vastakkaisen sukupuolen – ei siis saman – huomio on kirjan ideaalilukijalle tärkeä asia ja että hän haluaa tulla suudelluksi. Ideaalilukija määrittyy siis itsestään selvästi heteroseksuaaliseksi. Tällainen heteronormatiivisuutta tukeva puhe on esimerkiksi Jukka Lehtosen (1998) mukaan oppikirjoille tyypillistä.

Vastakkaisen sukupuolen huomio merkitsee myös paljon. Huomion saamiseen on parempiakin keinoja kuin tupakan tai muiden päihteiden käyttö. Sen lisäksi: kukapa haluaisi suudella tuhkakuppia. Siksi onkin tärkeää kieltäytyä tupakasta. (V 53)

Hampaiden pahin uhka on niiden reikiintyminen eli karies. (V 32)

Tärkeä

Oppikirjatekstissä toinen yleisesti käytetty arvottava adjektiivi on tärkeä. Tärkeä itsessään ei sisällä arvottavaa latausta mutta nostan sen esiin, koska määrittelemällä asioita tärkeiksi, vähemmän tärkeiksi tai turhiksi oppikirjan puhuja voi joissain tilanteissa marginalisoida toisenlaisia toimintatapoja tai kokemuksia. Seuraavassa esimerkkisitaatissa tekstin puhuja määrittelee lapsen tunnekokemuksen tärkeimmän ulottuvuuden ulkopuolisen näkökulmasta ja tulee samalla ohittaneeksi tämän subjektiivisen näkökulman. Ihastuminen rakentuu kehitysdiskurssissa pikemminkin kehitysvaiheeksi, joka toteuttaa tiettyä funktiota kuin ainutkertaiseksi elämänvaiheeksi, jolla on arvoa sinällään. Uuden lapsuudentutkimuksen piirissä tämänkaltaista lähestymistapaa on usein kritisoitu siitä, että lapsen kokemuksen arvo sinällään syrjäytetään ja sitä tarkastellaan vain kehitysvaiheen funktiona. Myös seuraava, toisen oppikirjan kuvaus ensimmäisistä seurustelusuhteista näyttää viittaavan samanlaiseen katsontatapaan.

Tärkeintä salaisissa ihastumisissa on maistella omia tunteitaan ja opetella elämään niiden kanssa: sydän tykyttää, poskia kuumottaa ja hengitys kiihtyy juuri hänen tullessaan näkyviin. (D 60)

Omien tunteiden hallinnan kasvaessa uskalletaan seurustelu myös näyttää kaikille. Tässäkään vaiheessa seurusteluun ei liity sen intiimimpää toimintaa, ja tärkeintä onkin oppia seurustelun pelisääntöjä ja omien tunteiden tulkintaa. (V 156)

Arvokas

Erityisesti Dynamossa käytetään yksilöön ja hänen kehoonsa viitatessa usein adjektiivia arvokas. Jo esipuheessa kehosta ja terveydestä puhutaan ”ikiomina aarteina” ja ”yksityisinä suojelukohteina”, ja viittaukset kehon ja oman itsen arvokkuuteen ja arvostamiseen jatkuvat läpi tekstin. Jo aiemmissa esimerkeissä oli näitä muutamia.

Etenkään nuoren ihmisen, jolla on koko elämä ja kaikki seksikokemukset edessä, ei kannata ottaa riskejä ja alkaa kerätä itselleen tauteja vaan suojata aina omaa arvokasta kehoaan. (D 80)

Terveellinen ja epäterveellinen

Elintapoja ja valintoja koskevissa väitteissä vedotaan usein niiden terveellisyyteen tai epäterveellisyyteen sekä siihen, että ne ovat terveydelle edullisia tai haitallisia.

Oppikirjakontekstissa terveellisyys saa poikkeuksetta positiivisen latauksen, vaikka se voisi periaatteessa esimerkiksi joissain terveyskriittisissä diskursseissa saada myös negatiivisesti arvottavia ulottuvuuksia määrittyen vaikkapa nautinnollisuuden tai -ruoasta puhuttaessa - herkullisuuden vastakohtaksi. Ottaen huomioon että kyse on juuri terveystiedon oppikirjasta, käytetään näitä adjektiiveja yllättävän vähän. Yksi syy tähän voi olla jo mainitsemani terveellisuuden ambivalentti lataus: terveellisyys käsitteenä kaiuttaa myös terveyskriittisten diskurssien siihen liittämiä konnotaatiota ja ensimmäisessä esimerkkitilanteissa tämä tuodaan eksplisiittisestikin esiin (vrt Karvonen 1999, 272–274).

Erytyisesti ravintovalintojen yhteydessä terveellisuuden käsite näyttää olevan kiistanalainen. Molemmissa oppikirjoissa terveellisuuden ja herkuttelun, nautinnollisuuden ja itsen hemmottelun välistä ristiriitaa pyritään purkamaan eksplisiittisesti sekä korostamalla kohtuullisuutta epäterveen itsekurin ja itsetarkkailun vastakohtana tai pyrkimällä irrottamaan nautinto epäterveellisyydestä. Seuraavissa esimerkkitilanteissa terveellisuuden ja epäterveellisyyden ohella puhutaan asioista, jotka ovat terveydelle hyödyksi, haitaksi tai edullisia. Tulkitsemme näiden käsitteiden viittaavan evaluaatioiden näkökulmasta samaan asiaan, vaikka pieniä semanttisia eroja niillä toki on. Kaikille olennaista kuitenkin on, että terveysvaikutukset ovat valintojen ja käyttäytymistä koskevien arvostelmien keskeinen kriteeri.

Ruoan terveellisyydestä ei kuitenkaan kannata tinkiä, vaikka herkuttelu silloin tällöin on enemmän kuin sallittua. Ruokavalion terveellisyyttä tarkkailtaessa korostuvat ne ruoat, joita syödään usein. Harvoin syödyt herkut eivät vaikuta pidemmällä aikavälillä ruokavalion laatua heikentävästi. Terveellisyys ja nautinto eivät ole keskenään ristiriidassa, kun tietää ja muistaa kohtuuden. (V 179)

Pakkausmerkinnät voivat ohjata kuluttajia kohti terveellisempiä valintoja vaivattomastikin. (V 194)

Jatkuvasti napostellen syödään usein lisäksi epäterveellisempää ja enemmän energiaa sisältävää ruokaa kuin aterioilla. (V 182)

Kiireinen elämäntyyli ajaa helposti ja liian usein pikaravintoloihin, joiden ruokalistalta ei aina ole valittavissa terveydelle edullisia vaihtoehtoja. (V 186)

Hyvin koottu kasvisruokavalio on terveydelle eduksi, mutta huonosti muodostettu voi olla terveydelle enemmän haitaksi kuin hyödyksi. (V 205)

Kauppojen hyllyillä on laihduttamiseen tarjolla monia vaihtoehtoja, joista monet voivat olla kyseenalaisia ja jopa terveydelle vaarallisia. (V 208)

Toisaalta terveysteeman esiintyminen terveystiedon oppikirjatekstissäkin on ymmärrettävä merkitykselliseksi asiaksi. Sääskilahti (2006, 59) toteaa, että alkoholi- ja raittiusvalistusteksteissä ”terveysteema” on voimistunut ajan myötä moraalisten ja

uskonnollisten teemojen samalla heikentyessä. Hän selittää terveysvaikutusten läsnäolon lisääntymistä toisaalta medikalisaation lisääntymisellä mutta myös sillä, että terveyden oletetaan kuuluvan lukijoiden arvojen joukkoon. (Sääskilähti 2006, 59–60.) Valintojen perustelemisen niiden terveellisyydellä – tai neuvo välttää niitä niiden epäterveellisyyden vuoksi – asemoi lukijan terveydestään kiinnostuneeksi yksilöksi, joka on kiinnostunut ja halukas toimimaan terveydelle edullisilla tavoilla. Myös terveysriskien käsitteen voisi ajatella liittyvän samaan diskursiiviseen muodostelmaan, jossa terveellisyys nähdään positiivisena arvona. Toisaalta riskin käsite voidaan liittää myös laajempaan diskursiiviseen muodostelmaan, jossa käytäntöjä hahmotetaan turvallisuuden ja riskien käsittein, laskennallisten todennäköisyyksien pikemminkin kuin varmoina pidettyjen seurausten kautta. Seuraavassa käsitteessä riskin käsitteen käyttämisen voi tulkintani mukaan ajatella olevan jonkinlainen myönnytys ideaalilukijan mahdolliselle arkitiedolle tai kokemukselle siitä, että doping-aineita käyttävät eivät välttämättä aina kärsi niiden haittavaikutuksista.

On tärkeää ymmärtää, että määrätietoinen harjoittelu on ehdottomasti parempi ja terveellisempi vaihtoehto kuin lihasten liian nopean kasvun haitat ja turvautuminen kiellettyihin doping-aineisiin. Kiellettyjen aineiden terveysriskit ovat usein suuret ja peruuttamattomat. Pillereistä, ruiskeista tai jauheista ei synny hyviä ja kestäviä tuloksia. (D 156)

Turvallinen

Molemmissa oppikirjoissa turvallisuuden käsitettä käytetään runsaasti valinnan positiivisuutta osoittavana adjektiivina. Turvallisuus on määrite, joka voidaan liittää lähes mihin tahansa. Turvalliseksi voidaan kuvata niin elinympäristöjä, elintapoja kuin ominaisuuksiakin. Myös turvallisuuden vastakohtaa, vaarallisuutta, käytetään oppikirjatekstissä jonkin verran mutta huomattavasti turvallista harvemmin. Vedotessaan valintojen turvallisuuteen tai vaarallisuuteen oppikirjan puhuja tuottaa turvallisuutta arvostavaa ideaalilukijaa, joka pyrkii välttämään vaaratilanteita ja suojautumaan riskeiltä ja uhkilta.

Oman perheen suojissa on turvallista oppia kantamaan itsenäisesti vastuuta ravitsemuksestaan, liikunnastaan ja kaikista muistakin terveysvalinnoistaan. (D 54)

Mopo tai skootteri on monien yläkoululaisten ajatuksissa. Se helpottaa nuoren liikkumista, mutta on myös vaarallinen kulkuneuvo. (V 92)

Terve, normaali ja luonnollinen

Molempien oppikirjojen tekstissä hyviin ja haluttuihin asioihin, ilmiöihin ja valintoihin viitataan toistuvasti terveen, luonnollisen ja normaalin käsittein. Nämä kolme käsitettä esiintyvät molemmissa oppikirjoissa viitaten useimmiten myös hyvään, oikeaan ja tavalliseen. Tulkintani mukaan niille kaikille yhteistä on tekstin puhujan pyrkimys perustaa arvottava väite kiistämättömään, objektiiviseen ja neutraaliin tosiasiaan, luontoon. Kaikki kolme käsitettä sisältävät jonkinlaisen objektiiviseksi tulkittavan elementin: terveellä viitataan ensisijaisesti elävän olennon elimistön normaaliin rakenteeseen tai toimintaan, luonnollinen taas kytkeytyy asian tai ilmiön biologiseen perustaan, luontoon ja normaali viittaa samanaikaisesti laskennalliseen keskiarvoon, lääketieteelliseen normaaliin sekä hyvään ja oikeaan. Tulkitsenkin näiden ilmausten käytön viittaavan jonkinlaiseen vaihtoehdottomuuspuheeseen, jossa tietyt asiat, ilmiöt ja ominaisuudet näyttävät itsestään selvästi ja kiistämättömästi hyvinä ja oikeina. Samanaikaisesti asiat, ilmiöt ja ominaisuudet, jotka jäävät normaaliksi, terveeksi ja luonnolliseksi määritelyjen ulkopuolelle, näyttävät paitsi ei-haluttavina, myös epäluonnollisina ja jopa patologisina.

Luonnollisen ja normaalin käsitteitä käytetään erityisesti Dynamossa puhuttaessa erilaisista tunteista, joita yksilö kokee. Tunteiden ja ajatusten määrittely luonnollisiksi on tulkintani mukaan tekstin puhujan tapa osoittaa lukijaa kohtaan empatiaa ja ymmärrystä: ideaalilukijan oletetusti kokemien tunteiden ajatellaan olevan hänelle hämmäntäviä ja määrittämällä nämä tunteet luonnollisiksi tekstin puhuja pyrkii rauhoittamaan häntä. Samalla hän kuitenkin tulee – joko suoraan tai epäsuorasti – marginalisoineeksi ne lukijat, jotka eivät näitä tunteita tai ajatuksia jaa tai koe. Esimerkiksi ensimmäinen sitaatti näyttää implisiittisesti väittävän, että ihmiset, jotka eivät reagoi suruun itkemällä, eivät reagoi luonnollisesti. Viimeisen taas voi tulkita siten, että ihmiset, jotka eivät ”treffeillä” ujostele, eivät käyttäydy luonnollisesti.

Itku on ihmisen luonnollinen reaktio suruun. (D 21)

Joskus käy niin, että vanhemmat alkavat riidellä paljon tai alkavat suunnitella avioeroa. Sitä ei ole hauska seurata. Silloin on luonnollista, että huolestuttaa ja surettaa. (D 33)

Välillä molempia ujostuttaa, mutta se on luonnollista. (D 17)

Luonnollisen käsitteen erilaiset käyttötavat tulevat hyvin näkyviin seuraavissa esimerkkitilanteissa. Ensimmäisessä niistä luonnollisuus rakentuu keinotekoisuuden tai teennäisyyden vastakohtaksi, toisessa sillä viitataan tavalliseen ja hyväksyttävään ja kolmannessa luonto- ja biologispohjaisuuteen. Yhteistä niille kaikille on luontoon

pohjautumisen liittäminen moraaliseen hyvään ja asian tai ilmiön olemassaolon oikeuttaminen sen luonnollisuudella. Tämä ei kuitenkaan ole luonnollisuuden itsestään selvä merkitys: esimerkiksi Mika Ojakankaan (1997) kasvatusaatteiden historiaa käsittelevä väitöskirja kertoo siitä, mitä vielä 1800-luvun kasvatusajattelussa luonto nähtiin sivistyksen ja kulttuurin vastakohtana, jonain, mikä kasvatuksen avulla piti juuria lapsesta pois, jotta hänestä tulisi yhteiskuntakelpoinen kulttuuriolento. Oppikirjatekstissä tästä ajattelutavasta ei ole näkyvillä jälkeäkään. Luonto näyttää rakentuvan perustaksi, josta käsin hyvä ja oikea voidaan määritellä. Luonnollisuus voi ensimmäisen sitaatin esittämällä tavalla rakentua myös aidon synonyymiksi. Samalla sitaatti vahvistaa käsitystä siitä, että yksilöllä on koherentti luonto tai luonne, jota hänen on esitettävä eri yhteyksissä mahdollisimman yhdenmukaisesti.

Työroolin on hyvä kuitenkin vastata mahdollisimman paljon omaa luonnollista roolia, sillä aitous on aina parempi vaihtoehto kuin teennäisesti toimiminen. (V 128)

Myös ystävät voivat vaihtua; vanhoja menee ja uusia tulee. Se on luonnollista ja normaalia, vaiherikasta yhdessäoloa. (V 129)

Fyysinen terveys tarkoittaa kehon toimimista mahdollisimman tarkoituksenmukaisesti ja "taloudellisesti". Se tarkoittaa, että kehon toimintoja ei kuormiteta haitallisilla elintavoilla, vaan kaikki toimii omaa luonnollista rytmäänsä. (V 18)

Sitaateista viimeisessä huomionarvoinen on mielestäni myös lainausmerkeillä muusta tekstistä erotettu partikkeli ”taloudellisesti”. Lainausmerkkien voi ajatella viittaavan siihen, että tekstin puhuja pyrkii korostamaan käyttämänsä käsitteen metaforisuutta, mutta taloudellisuuden ja tarkoituksenmukaisuuden kytkemisen yhteen voisi kenties silti tulkita viittaavan uusliberalistiseen ajattelutapaan, jossa käytäntöjä katsotaan voitavan arvioida niiden kustannustehokkuuden perusteella. Kun taloudellisuus liitetään – vaikka vain metaforisesti – tarkoituksenmukaisuuteen, tullaan vahvistaneeksi ajatusta siitä, että mahdollisimman suuren tehokkuuden saavuttaminen mahdollisimman pienin resurssein on arvostettavaa. Laajemmassa kontekstissa, esimerkiksi työelämässä, tämänkaltainen ajatus johtaa kuitenkin helposti työntekijöiden ylikuormittamiseen ja palkkojen minimointiin.

Luonnollisen tavoin terve viittaa oppikirjatekstissä hyväksyttävään ja oikeaan. Sitäkin voidaan oppikirjatekstissä käyttää monin tavoin. Terveellä voidaan tekstissä viitata paitsi enemmän tai vähemmän mitattavissa olevaan terveydentilaan kuten ensimmäisissä esimerkkisitaateissa, myös siihen, että jokin asia on oikeanlainen, hyvä tai kunnollinen. Kun moraaliseen oikeaan ja hyvään tai tavallisena pidettyyn viitataan terveen, luonnollisen

tai normaalin käsitteellä, tullaan se esittäneeksi vaihtoehdottomana. Esimerkiksi kuvattaessa hyvää kotia terveeksi ymmärretään koti implisiittisesti elävän olennon kaltaiseksi organismiksi, jonka poikkeavuus voidaan määritellä sairaudeksi ja siten puuttuminen välttämättömäksi ja oikeutetuksi. Määrittelyn ongelmallisuus on sen vaihtoehdottomuudessa. Siinä, missä moraalista normeista voidaan kiistellä, näyttäytyvät biologis-lääketieteelliset objektiivisina faktoina. Sitaateista ensimmäisessä ja toisessakin terveyttä käytetään absoluuttisena, enemmän tai vähemmän mitattavissa olevana ominaisuutena, seuraavissa se taas viittaa pikemminkin tekstin puhujan määrittelemään hyvään tai haluttuun asiantilaan ja ominaisuuteen.

Suuri osa suomalaisista nuorista on terveitä ja hyvinvoivia. (D 172)

Terveys on itsestäänselvyys niin kauan kuin se on olemassa, mutta saa arvostusta vasta kun sen menettää. Silloin tajuaa, miltä tuntuu, kun ei olekaan terve. (V 8)

Nöyrytely ja uhriksi heittäytyminen eivät kuulu terveeseen minäviestiin. Pikemminkin rohkeus ja uskallus olla aidosti oma itsensä ja tuoda se myös pelkäämättä julki. (V 127)

Jos tervettä kotia pitäisi kuvata yhdellä ainoalla sanalla, se sana voisi olla lämpö. (V 134)

Auttamisen aikakaudella kohdennetaan auttaminen terveellä tavalla itseän, lähimmäiseen ja luontoon. (V 288)

Se, että elämä tuntuu joltakin, on tervettä! (D 39)

Tunteiden kokeminen on tervettä, tunteettomuus ja tunnekylläisyys eivät! (D 63)

Normaalin käsitteen historialliset juuret ovat lääketieteellisen, terveeseen ja hyvään viittaavan normaalin käsitteen sekä tilastotieteellisen, keskimääräiseen viittaavan normaalin yhdistymisessä. Normaalin käsite viittaa edelleen usein samanaikaisesti sekä deskriptiiviseen, laskennalliseen tavalliseen tai keskimääräiseen että hyvään ja oikeaan, siinä siis tavallinen ja keskimääräinen näyttäytyy samanaikaisesti hyvänä ja oikeana. Tämä kahtalaisuus on havaittavissa myös oppikirjojen tekstissä. Normaalin käsitteen kautta subjektiivinen arvio voidaan saada näyttämään objektiiviselta tosiasialta. Kriittinen lukija voi kuitenkin esimerkiksi viimeisen sitaatin kohdalla kysyä, mitä normaali elämä oikeastaan on ja kuka sen voi määritellä.

Hikoilu on osa elimistön normaalia lämmönsäätelyä. (V 26)

Tämä tunne on normaali irrallisuuden tunne jonka jokainen kohtaa elämänsä kehitysvaiheessa. (D 37)

(Pitkäaikais)Sairaudet eivät näy ulospäin, ja yleensä potilaat voivat elää lähes normaalia elämää, mutta sairaus tulee huomioida arjessa. Useimpia sairauksia hoidetaan lääkkeillä. Lääkityksellä ja riskitekijöitä välttämällä elämä voi olla lähes normaalia. (V 262)

Tasapainoinen

Molempien oppikirjojen tekstissä sekä ihmisiä, tunnetiloja että käyttäytymistapoja kuvataan positiivisesti latautuneella käsitteellä tasapainoinen. Tasapainoisuuden positiivinen arvottaminen viittaa tulkintani mukaan holistiseen terveystieteeseen, jossa terveyttä tarkastellaan kokonaisvaltaisena kokemuksena ja elämäntapana. Tasapainoisuuden käsite näyttääkin viittaavan tekstissä ennen kaikkea subjektiiviseen tunnekokemukseen ja siitä seuraavaan toimintaan mutta tasapainoisuus voi toisissa yhteyksissä viitata myös ruokavalion kaltaisiin konkreettisiin asioihin kuten ensimmäinen esimerkki osoittaa.

Ruokapyramidi on kehitetty muistuttamaan meitä siitä, miten suunnitellaan terveellinen tasapainoinen ruokavalio. (D 120)

Unelman ei tietenkään tarvitse liittyä huippusuoritukseen tai jollain alalla hyväksi tai parhaaksi tulemiseen. Se voi olla mieluisan asian kuvittelemista tai vain tasapainoisen, levollisen tunteen hakemista. (D 9)

Tasapainoinen elämänsenne ei tarkoita, etteikö voisi välillä tehdä väärin tai epäonnistua. (D 21)

Joskus elämä tuntuu tasapainoiselta ja kaikki on mallillaan. (D 37)

Tasapainoisen ihmisen ei tarvitse turvautua ikäviin ja ihmissuhteita rikkovaan käyttäytymiseen kuten äärimmäiseen vihaan, katkeruuteen ja koston, vaan hän osaa rauhoittaa itseään muilla tavoin. (V 115)

Kypsä ja aikuismainen

Oppikirjoista erityisesti Dynamossa positiivisia ominaisuuksia kuvataan kypsän ja aikuismaisen käsittein. Kypsän ja aikuismaisen positiiviset konnotaatiot viittaavat tulkintani mukaan kehityspsykologiseen diskurssiin, jossa aikuisuus nähdään kehityksen päätepisteenä ja lapsuus ja nuoruus kehitysvaiheina (Aapola 1999a; Jenks 2005). Kehitys näyttäytyy niissä eteen- tai ylöspäin kulkevana liikkeenä, etenemisenä vaikkapa portaita tai polkua myöten keskeneräisyydestä kohti valmista. George Lakoff ja Mark Johnson (2003) huomauttavat, että kulttuurisesti ylöspäin viittaavin metaforin ilmaistut ominaisuudet näyttäytyvät yleisesti hyvinä. Vaikka kaikki kehitysvaiheet esitetään myös kehityspsykologisessa puheessa yhtä arvokkaina, näyttävät aikuisuuteen liitetyt ominaisuudet ja tottumukset saavan positiivisen latauksen verrattuna lapsiin tai lapsuuteen liitettyihin. Tämä ilmenee paitsi kypsän ja aikuismaisen arvostuksena, myös lausumissa, joissa aikuisuus ja aikuiset saavat positiivisia ominaisuuksia. Seuraavassa esimerkissä ”aikuinen järki” viittaa johonkin, mikä lapsilta ja nuorilta puuttuu.

Yhdyntään asti eteneminen vaatii aikuista järkeä, harkintaa ja vastuuta ehkäisystä, eikä siihen kannata kiirehtiä. (D 73)

Seuraavissa esimerkkisitaateissa kehityspsykologisen diskurssin arvottavat elementit näkyvät selvästi; ensimmäisessä sitaatissa ”keskeneräisenäkin” -sanana -kin-partikkeli kertoo, että vahvuus ja pärjäävyys eivät ensisijaisesti näyttäyty keskenäisyyteen liittyvinä ominaisuuksina. Samalla vahvuus ja pärjäävyys esitetään implisiittisesti haluttavina ja aikuisuuteen liittyvinä ominaisuuksina samoin kuin seuraavassa ja myös viimeisessä sitaatissa. Aikuisuus ei näin rakennu Vireen vähemmän kehityspsykologisesti orientoituneen tekstin tavoin elämänvaiheeksi, jota kuvataan tiettyjen yleisluontoisten toimintojen ja tapahtumien kuten perheen perustamisen, työn täyteen arjen ja mahdollisesti myös avioeron kautta, vaan tavoittelemisen arvoisena päämääränä, joka ei ole itsestäänselvyys. Sitaateista kolmannessa kehityksen ja eteenpäinmenemisen positiivinen lataus on luettavissa toisaalta taakse- tai alaspäin etenemiseen viittaavan taantua-verbin käytöstä ja kärjistetystä kuvauksesta ”kaksisanaisia lauseita toistelevaksi kaiken vastustajaksi”. Oppikirjatekstiksi kuvauksen sävy on mielestäni hämmästyttävän ivallinen. Läheisyyttä, luottamuksellisuutta ja toverillista suhdetta ilmentävien puhuttelujen ja muiden kielellisten keinojen lomassa yhtäkkinen näkökulman vaihdos hätkähdyttää ja tekstin puhuja tuntuukin olettavan, ettei lukija ainakaan kuulu niihin, joille näin käy.

Keskeneräisenäkin voit olla vahva ja pärjäävä. (D 37)

Samanlaista kuoppaista polkua ponnistelevat kaikki muutkin saavuttaakseen vahvan ja tasapainoisen aikuisuuden, johon kuuluu myös tunteiden kanssa pärjääminen. (D 38)

Joskus jopa taannutaan kaksisanaisia lauseita toistelevaksi kaiken vastustajaksi. (D 55)

Kehityspsykologisessa perinteessä kehitys määritellään universaaliksi kulttuurista, luokasta, sukupuolesta ja historiallisesta ajanjaksosta riippumattomaksi prosessiksi (Burman 1994). Lapsi- ja nuorisotutkimuksessa lääketieteellisten ja kehityspsykologisten selitysmallien hallitsevaa asemaa on kritisoitu, sillä ne esittävät kehityksen siirtymisenä irratiionaaliseen rationaaliseen, jolloin lapsuus ja nuoruus ymmärtään aikuiseksi tulemisena, ei itsessään arvokkaana ajanjaksona (Aapola 1999). Toisaalta myös kehityspsykologien vaalimaa käsitystä aikuisista kypsyyden ja jonkinlaisen valmiin, pysyvän identiteetin omaavina toimijoina on pyritty kyseenalaistamaan ja huomautettu, että ihmisen kasvu jatkuu läpi elämän. Seuraava sitaatti, jossa puhuja asemoituu lukijan tavoin aikuisuutta kohti astelevaksi subjektiksi ja aikuismaisuus esitetään ”meidän

kaikkien” unelmana, voisikin viitata ajatukseen siitä, että aikuisuus ei tekstissä merkitsekään konkreettista elämänvaihetta vaan abstraktia päämäärää, joka kenties ei ole koskaan saavutettavissa. Siinä mielenkiintoista on myös, että ensimmäinen lause on tulkittavissa nesessiivirakenteeksi, jonka predikaatin muodostavat olla-verbi ja adjektiivipredikaatti hienoa. Tekstin puhujan voisi näin ajatella ohjaavan tai jopa velvoittavan lukijaa hankkimaan kokemuksia menestyksestä ja aikuismaisuudesta. Toisaalta kyseessä voi olla myös puhujan kokemukseen tai arvioon viittaava ilmaus.

On hienoa kokea itsensä menestyväksi ja aikuismaiseksi. Se unelma vetää meistä jokaista eteenpäin aikuistumisen polulla, ja sillä tavalla voitetaan omia pelkoja ja epävarmuuksia, vahvistetaan mielikuvaa itsestä onnistuvana ja menestyvänä kumppanina. (D 68)

Aikuiset ja aikuisuus eivät kuitenkaan tekstissä saa yksinomaan positiivisia merkityksiä, vaan niiden merkitys näyttää määrittyvän diskursiivisesti. Niinpä esimerkiksi Vireen vähemmän kehityspsykologisesti orientoituneessa tekstissä ei puhuta niinkään aikuisuudesta sisäisinä ominaisuuksina kuin elämänvaiheelle ominaisten tapahtumien kautta. Voikin olla, että aikuisuuden positiivinen arvolataus on ominainen juuri kehityspsykologiselle diskurssille, joka kuitenkin ei ole ainoa mahdollinen iästä puhuttaessa. Aikuisuutta voidaan tarkastella myös tiettyyn kronologiseen ikään kytkeytyvänä elämänvaiheena, joka muiden elämänvaiheiden tavoin voi sisältää monenlaisia tapahtumia. Kuitenkin myös seuraavassa sitaatissa aikuisuuteen liittyy kaksi selvästi positiivisen latauksen saavaa ominaisuutta, itsenäisyys ja kyky ottaa vastuu omista teoistaan.

Aikuisuus on elämänkaaren pisi ajanjakso. Silloin ihminen on jo itsenäinen ja pystyy ottamaan vastuun omista teoistaan sekä toisista ihmisistä. Myös oma minäkuva on jo kehittynyt. Aikuisuus on elämän kiireistä aikaa. Jossain vaiheessa nuoruuden jälkeen asetetaan aloilleen. Työ täyttää suurimman osan ajasta ja nykypäivänä sen kovat vaatimukset asettavat myös paineita. Aikuisuuden alussa monet perustavat perheen. [– –] Aikuisvaihe jatkuu useita vuosikymmeniä, joiden aikana saatetaan kokea erilaisia elämää mullistavia muutoksia. Mullistuksiin mahtuu paljon myönteistä, mutta myös kielteisiä asioita. Avioero voi osua kohdalle, sillä puolet Suomessa solmituista avioliitoista päättyy eroon. Työn vaativuuden mukanaan tuoma työuupumus tai työttömyys voi hankaloittaa elämää. Ajanjaksoon kuuluu myös paljon iloisia asioita. Mahdollisten lasten kasvettua isommiksi on aikaa ja rahaa harrasta, matkustella ja nauttia elämästä. Kaikki nämä muutokset ja ajanjakson pituus aiheuttavat ikäkausikriisejä, joissa pohditaan menneisyyttä, nykyisyyttä ja tulevaisuutta. Näihin kriiseihin saattaa liittyä suuriakin elämänmuutoksia. (V 141)

Menestyvä, onnistuva ja pärjäävä

Oppikirjatekstissä terveellisten elämäntapojen luvataan tuovan harjoittajalleen paitsi terveyttä ja hyvinvointia, myös menestystä, onnistumista ja suosiota ystävien keskuudessa.

Terveydelle haitalliset tottumukset liitetään esimerkiksi huonoon koulumenestykseen, junttimaisuuteen, köyhyyteen ja vähäiseen koulutukseen, hyvät terveystottumukset taas toisten antamaan arvostukseen, korkeaan koulutukseen ja varakkuuteen, jotka tekstissä esitetään tavoittelemisen arvoiksi asioiksi. Seuraavista sitaateista ensimmäisessä ja toisessa epäselväksi jää, mitä tilastotiedolla halutaan kertoa. Onko viestinä se, että tupakoinnin lopettaminen tai alkoholin käytön vähentäminen parantaa koulumenestystä vai yksinkertaisesti se, että tupakoivat ja runsaasti alkoholia käyttävät ovat niitä, jotka menestyvät huonosti. Viimeisessä sitaatissa, joka viittaa samankaltaiseen yhteyteen, viesti on jo paljon selkeämpi. Ainakin oma tulkintani on sen pyrkivän kertomaan, että tupakoimalla ei anna itsestään varakasta ja menestyvää vaan köyhän ja vähän koulutetun vaikutelman. Samalla tekstin puhuja liittyy köyhyyteen ja matalaan koulutustasoon voimakkaan negatiivisen arvolatauksen. Köyhyys ei ole pelkästään rahattomuutta eikä matala koulutus vain matalaa koulutusta vaan myös halveksittava ja välteltävä imago.

Usein toistuva alkoholinkäyttö ennustaa myös huonompaa suoriutumista koulutehtävistä. (V 64)

Tupakoivien nuorten koulumenestys on tilastojen mukaan huonompi. (D 229)

Tutkimusten mukaan myös muut nuoret arvostavat liikkuvia nuoria ja he ovat usein suosittuja ryhmässään. (V 215)

Päihtymisellä rehentelyä on alettu pitää junttimaisena. (V 64)

Tupakointi on historiassa liitetty hyvin menestyviin ja varakkaisiin ihmisiin. Viime vuosikymmeninä tilanne on kuitenkin muuttunut lähes päinvastaiseksi etenkin miesten keskuudessa. Kaikkialla maailmassa tupakointi on huomattavasti yleisempää köyhien ja vähän koulutusta saaneiden keskuudessa. Mihin ryhmään haluat itse kuulua? (V 55)

Pärjäämisen ja menestyksen korkea arvostaminen viittaa tulkintani mukaan uusliberalistiseen ajattelutapaan, jossa vapaiden yksilöiden ajatellaan kilpailevan keskenään vapailla markkinoilla menestyksestä ja onnellisuudesta sekä tavoittelevan omia etujaan. Tällaisen ajattelutavan puitteissa rakentuu yksilölliseen hyötyyn vetoaminen tehokkaammaksi strategiaksi kuin esimerkiksi moraalien tai solidaarisuuden korostaminen. Nikolas Rose (1992) kuvailee uusliberaalien diskurssien keskiöön rakentuvaa subjektia yrittäjämien käsitteellä. Yrittäjyys ei hänen mukaansa viittaa yksinomaan elinkeinoelämään vaan yrittäjämientaliteetti merkitsee elämän käsittämistä henkilökohtaiseksi minäprojektiksi kaikilla elämänalueilla. (Rose 1992.) Menestymisen, pärjäämisen, hyvien suoritusten ja arvostetun aseman positiivinen lataus voidaan tulkintani mukaan ymmärtää elämän käsittämiseksi sosiaalisen ja taloudellisen pääoman tavoitteluksi

– siis yrittäjyydelle ominaiseksi voiton ja menestyksen tavoitteluksi. Samalla köyhyys ja koulutuksen puute näyttäytyvät epäonnistumisina ja vähän koulutusta saanut köyhä kilpailuyhteiskunnan epäonnistujana.

Kaunis, komea ja viehättävä

Arvottavia elementtejä oppikirjateksteissä sisältävät myös monenlaiset ulkonäköön kytkeytyvät ilmaukset ja käsitteet. Kauneus ja viehättävyys sekä, kuten edellä mainitusta tupakoinnin haittavaikutuksia listaavasta sitaatista kävi ilmi, erilaiset kauneuteen liitetyt ominaisuudet kuten sileä iho saavat tekstissä positiivisen latauksen, kun taas rumuus ja siihen liittyvät piirteet arvotetaan negatiivisesti. Kaunis, viehättävä ulkonäkö rakentuu tekstin ideaalilukijan itsestään selväksi tavoitteeksi eikä tekstin puhuja pyri ulkonäkökeskeisyyttä kyseenalaistamaan vaan pikemminkin tukee sitä käyttämällä ulkonäkövaikutuksia valintojen kriteerinä. Samalla tekstin puhuja tulee tukeneeksi tapaa jakaa ihmisiä heidän ulkonäkönsä perusteella kauniisiin ja rumiin tai viehättäviin ja vähemmän viehättäviin, vaikkakin toisen sitaatin lainausmerkit viitannevat puhujan pyrkimykseen etäännyttää itsensä käyttämästään ilmauksesta ja kenties vihjata, että rumia ihmisiä ei todellisuudessa ole olemassa, vaikka heistä voidaan puhua. Samassa sitaatissa myös esitetään pärjääminen implisiittisesti tavoiteltavana. Kahdessa viimeisessä sitaatissa ruma, tyhmä ja lihava nimetään loukkaaviksi haukkumasanoiksi.

Kauniit, valkoiset, hyvin hoidetut hampaat lisäävät itsetuntoa ja saavat sinut näyttämään kauniilta. Huonosti hoidetut hampaat ja haiseva hengitys ovat vastenmielisiä asioita. Jotta hampaat pysyvät kauniina ja hengitys raikkaana, tulee hampaista huolehtia päivittäin. (V 31)

Mainoksia ja tv-ohjelmia katsellessa tulee helposti sellainen kuva, että vain nuoret, kauniit, seksuaalisuuttaan esille tuovat ihmiset pärjäävät ja nauttivat elämästä. Se ei ole ollenkaan totuus. Yhtä lailla myös vanhat ja "rumat" ihmiset ovat seksuaalisia. [– –] Mainosten kauniit naiset tai komeat miehet ovat ammattimalleja, jotka näyttelevät kuvissa annettuja rooleja. (V 152)

Jos taas kaveri tuomitsee ihastumisen kohteen rumaksi, tyhmäksi tai muuten epäkelvoksi, ihastuminen saattaa loppua pelkästään kaverin sanojen vaikutuksesta. (D 63)

Pahimmillaan vaikka lihavaksi haukkuminen aiheuttaa monien vuosien syömishäiriökierteen ja heikentää elämän laatua. (V 85)

Ylipainoa tai lihavuutta varotaan oppikirjatekstissä monin paikoin käsittelemästä ulkonäköön liittyvin arvottavin ilmauksin, vaikka tekstin puhuja tuo eksplisiittisesti esiin molemmissa kirjoissa sen, että juuri painoon liittyvät ulkonäköhuolet ovat nuorille, erityisesti tytöille, tyypillisiä. Hoikkuuden ihanne tuodaan tekstissä eksplisiittisesti esiin ja

sitä pyritään myös purkamaan kuten seuraavat esimerkkisitaatit osoittavat. ”Tiedotusvälineiden luoma kauneusihanne” haastetaan kiistämällä sen terveellisyys ja kauneusihanteita kuvataan epärealistisiksi, sairaiksi rakennelmiksi, joiden tavoittelu johtaa tyytymättömyyteen ja syömishäiriöihin. Toisissa yhteyksissä, kuten vaikkapa kolmannessa esimerkkisitaatissa, pyöreys ja hoikkuus ovat kuitenkin tulkittavissa selvästi ulkonäköön liittyviksi ilmauksiksi ja lauseen funktiona on tulkintani mukaan rauhoittaa ja lohduttaa ideaalilukijaa tämän mahdollisissa ulkonäköhuolissa. Kahdessa viimeisessä sitaatissa puhe sopusuhtaisuudesta voi myös tulkintani mukaan viitata juuri ulkonäköön ja tuleekin luultavasti tulkituksi näin.

Todellisuudessa ihannevartaloa ei ole olemassa. (D 207)

Painon pudottaminen ei tee sinusta sen upeampaa, pidetympää tai arvokkaampaa yksilöä kuin jo olet. (D 129)

Usein varhaismurrosikään liittyvä pyöreys muuttuu samalla hoikentavaksi venymiseksi. (D 42)

Määrältään oikeanlainen ja sopivasti energiaa sisältävä ruokavalio taas auttaa pysymään sopusuhtaisena ja välttämään monia liikakilojen tuomia ongelmia ja sairauksia. (V 182)

Fyysisen kehityksen kannalta on tärkeää liikkua monipuolisesti. Silloin kehosi ja lihaksesi kehittyvät sopusuhtaisiksi etkä kyllästy. (D 140)

Ulkonäköön liittyviä sukupuolittuneita stereotypioita tullaan oppikirjatekstissä tulkintani mukaan voimistaneeksi, kun tietynlaiset ominaisuudet määritellään naisellisiksi tai miehekkäiksi. Näin tietynlaiset ominaisuudet, työllä muodokkuus ja isorintaisuus, pojilla lihaksikkuus ja pituus, rakentuvat haluttaviksi ja positiivisiksi ominaisuuksiksi. Samalla sukupuolten väliset eroavaisuudet rakentuvat normaaleiksi ja jopa ihanteellisiksi, kun taas keskimmäisen esimerkkisitaatin määrittämällä tavalla naisen suuri- ja miehen pienikokoisuus määritetty lähtökohtaisesti ongelmalliseksi. Ulkonäköihanteet määritellään siis sukupuolittuneiksi: naisellisuus ja tyttömäisyys rakentuvat naisten ja tyttöjen, miehekkyyys taas poikien ja miesten kannalta ihanteellisiksi (vrt. Lehtonen 1995). Samalla tytöt ja pojat, jotka eivät näitä ominaisuuksia omaa, tulevat määritellyiksi vähemmän viehättäviksi tai komeiksi. Viimeinen esimerkkisitaatti Dynamon alkoholin vaikutuksia seksuaalisuuteen käsittelevästä luvusta voidaankin tulkita sukupuoliominaisuuksien sekoittumista kritisoivaksi lausumaksi. Samankaltaisia uhkauksia miesten naisistumisesta ja naisten miehistymisestä esitetään myös doping-valistuksen yhteydessä. Voidaankin kysyä, onko sukupuolittuneita ulkonäkökäsityksiä tarpeen tukea oppikirjoissa vai pitäisikö pikemminkin pyrkiä niiden purkamiseen.

Terveeseen ja turvalliseen naiseuteen kuuluu rasvakudoksen lisääntyminen murrosiässä. Se on viehättävä ero miesten ja naisten välillä ja toimii varmuusvarastona tulevia raskauksia ajatellen. (D 129)

Varhain kehittyvää tyttöä voi huojentaa tieto, että äitikin oli jossain vaiheessa luokan suurikokoisin, mutta aikuisena hän on ihan tavallisen mittainen. Samoin lyhyttä poikaa voi helpottaa, että isäkin oli pitkään kaikkein pienin, mutta on nyt ihan miehen mittainen. (D 42)

Tytöillä estrogeenin erittyminen munasarjoista saa aikaan naiselle tyyppillisen ruumiinmuodon ja muut sukupuoliominaisuudet sekä sukukypsyysyden. Murrosiässä tytön rinnat kasvavat, lantio levenee ja vyötärö kaventuu. [- -] Jokaisen ruumiinrakenne on yksilöllinen, Toiset ovat muodokkaampia ja isorintaisempia kuin toiset. (V 143)

Mainosten kauniit naiset tai komeat miehet ovat ammattimalleja, jotka näyttelivät kuvissa annettuja rooleja. (V 152)

Alkoholin runsas satunnainen käyttö tai päivittäinen alkoholinkäyttö muuttavat hormonitoimintaa. [- -] Seksiin liittyvät elimistön ja mielen reaktiot häiriintyvät. Esimerkiksi miehillä veren mieshormonipitoisuus pienenee ja naishormonipitoisuus suurenee, eli mies naisistuu ja nainen miehistyy. (D 215)

Terveyden ja ulkonäön välinen yhteys ei suinkaan ole uusi keksintö: esimerkiksi Saara Tuomaala (2003, 2004) kirjoittaa väitöskirjatutkimuksessaan siitä, miten ulkoisia ominaisuuksia kuten punaisia poskia ja suorja polvia pidettiin 1900-luvun alkupuolen terveysvalistuksessa terveyden merkkeinä. Terveystiedon oppikirjoissa terveyden ja kauniin ulkonäön suhde näyttäytyy kuitenkin päinvastaisena: terveyttä ei johdeta ulkoisista piirteistä vaan terveelliset elintavat tuottavat kauneutta ja näkyvät kauniina vartalona, sileänä ihona, valkeina hampaina, energisyytenä ja sukupuolelle ominaisina piirteinä. Petersenin ja Luptonin (1996) mukaan epäterveelliset hyödykkeet kuten alkoholi, tupakka ja rasvainen ruoka esitetään terveyden edistämiskampanjoissa usein ihannevirtaloa tuhoavina ja rumentavina. Ulkonäkökeskeisessä kulttuurissa ulkonäköön vetoamisen voidaankin ajatella olevan tehokas retorinen keino terveellisten elämäntapojen markkinointiin.

Fiksu ja järkevä

Oppikirjatekstissä suositeltavat valinnat ja suositeltavia valintoja tekevät ihmiset esitetään usein järkevinä tai fiksuina ja annetaan näin implisiittisesti ymmärtää, että epäterveelliset valinnat tai tottumukset ovat osoituksia järkevyyden tai viisauden puuttumisesta kuten vaikkapa ensimmäisessä seuraavista sitaateista, joissa sellainen, joka ei syö kouluruokaa, näyttäytyy ei-fiksuna. Kahdessa ensimmäisessä esimerkissä puhekielisen slangisanan ”fiksu” valinnan voidaan ajatella olevan tekstin puhuja pyrkimys toisaalta jäljitellä ideaalilukijan omaa puhetapaa, toisaalta irrottaa järkevyyksille ideaalilukijan ajattelumaailmassa kenties yhdistyvästä tylsyyden tai ylirationaalisuuden konnotaatiosta.

Sen sijaan Vireessä, jossa tekstin puhuja muutoinkin käyttää puhekielisiä sanontoja harvemmin, käytetään tyypillisemmin viisaan tai järkevän käsitteitä. Viisauden ja järkevyyden arvostamisen voi mielestäni liittää ainakin jossain määrin menestyksen ja pärjäämisen saamaan positiiviseen lataukseen.

Fiksu valitsee kouluruuan. (D 124)

Terveystieto on sitä, että osaat reagoida fiksumusti elämän faktoihin. (D 4)

Viisas käyttää pelastusliivejä. (V 93)

Kotona tutussa ympäristössä hätätilanteen sattuessa toiminta voi olla vaistonvaraista ja järkevää. (V 95)

Ekologinen

Molemmissa oppikirjoissa valinnan tai elämäntavan määrittelemisen ekologiseksi viittaa paitsi sen ympäristöystävällisyyteen, myös suositeltavuuteen kun taas ympäristöä tuhoavat, saastuttavat tai ympäristölle haitalliset asiat esitetään negatiivisina. Ekologiseen diskurssiin, jossa luontoystävällisyys esitetään itsestään selvästi arvokkaana, vedotaan kuitenkin oppikirjatekstissä vain tietyissä yhteyksissä. Molemmissa oppikirjoissa ekologisuutta painotetaan tupakkaa ja huumeita sekä ruokaa ja liikuntaa käsittelevissä jaksoissa kuitenkin siten, että ravintoteemassa ekologisuus liitetään luomu- ja lähiruokaan mutta kasvisruuan kohdalla sitä ei nosteta esiin.

Ekologisen diskurssin aktivoituminen oppikirjatekstissä ei tulkintani mukaan ole seurausta yksinomaan siitä, että ympäristöongelmien otsonikerroksen ohentumisen tai vesien ja maaperän pilaantumisen terveysvaikutukset on terveyden edistämisen diskurssissa nostettu entistä voimakkaammin esiin, vaikka molemmissa oppikirjoissa näihin viitataan. Ympäristöasioiden tiedostamisen ohella kyse lienee tekstin ideaalilukijaan vetoamisesta: tekstin ideaalilukijan rakentuu ympäristöasioista ja luonnonsuojelusta kiinnostuneeksi nuoreksi, jonka valintoihin pyritään vaikuttamaan vetoamalla niiden ekologisiin seurauksiin.

Ekologinen elämäntapa on käytäntöön vietyjä ympäristötekoja. Se ei ole vaikeaa eikä mahdotonta, vaan luovaa puuhaa, jossa kaikki voittavat. Ekologinen liikkuminen ja energian säästäminen esimerkiksi lämmitysjärjestelyissä ovat pieniä mutta merkittäviä tekoja ympäristön hyvinvoinnin edistämiseksi. (V 278)

Eri liikuntalajit kuluttavat energiaa ja luonnonvaroja eri tavalla. Liikenteellä on suuri vaikutus, eli lajin päästöpotia kasvattaa se, jos liikuntapaikalle on pitkä tai hankala matka. Jos matka kuljetaan jalan tai pyörällä, liikutaan ekologisesti. (V 236)

Sen lisäksi, että luonnonkuituiset vaatteet ovat paloturvallisempia, ne ovat myös ekologisempi vaihtoehto. (V 97)

Lähiruoan valitseminen on suositeltava ympäristöteko. (D 136)

Tupakkatuotteiden valmistus saastuttaa ja aiheuttaa ympäristölle riskejä. Se aiheuttaa ympäristötuhoja vähentämällä vesivaroja, joita tarvittaisiin ruokakasvien kasteluun. Lisäksi se vie arvokasta viljelytilaa ravintokasveilta. (D 232)

Huumeiden käyttäjä on vastuussa myös luonnon tuhoutumisesta, koska huumeiden kasvattamisessa ja valmistuksessa käytetään paljon lannoitteita ja kemikaaleja, jotka useimmiten jäävät luontoon. (D 253)

Toisaalta ekologinen ajattelutapa näyttää kuitenkin rakentuvan tekstissä potentiaalisesti terveellistä elämäntapaa haastavaksi eikä ekologinen diskurssi näytä kaikilta osin sopivan yhteen tekstin puhujan hyödyntämien terveysdiskurssien kanssa. Erityisen selvästi yhteensopimattomuus on näkyvillä kasvissyönnistä puhuttaessa. Kasvisruokavalion ekologinen ulottuvuus jätetään tekstissä taka-alalle ja sitä tarkastellaan yksinomaan sekaruokavaliota vaikeampana ja mahdollisesti terveydelle haitallisena vaihtoehtona. Ekologinen ajattelu saatetaankin esittää tekstissä myös kyseenalaisemmassa valossa. Pyrkimys ekologisiin valintoihin ja elämäntapaan ei välttämättä näyttäydy vastuullisen, rationaalisen yksilön valintana vaan murrosikäiselle nuorelle ominaisena ideologisena kapinana, kuten seuraavassa esimerkissä. Luonnonsuojelun rinnastaminen kehonrakennukseen lienee eräänlainen kontrastipari, jonka päämääränä on osoittaa, etteivät nuoren arvot ole pysyviä eikä niitä välttämättä tarvitse ottaa vakavasti. Myös toinen esimerkki kertoo, että ekologisuutta pidetään helposti juuri nuorille ominaisena arvona ja siksi voidaan ajatella, että siihen vetoaminen on kirjan puhujan retorinen valinta.

Joskus vain ulkonäkö, kehonrakennus tai muokkaaminen tuntuu tavoittelemisen arvoiselta, joskus taas luonnonsuojelu tai kasvisruokavalio on ainoa mielekäs tavoite maailmassa. (D 38)

Sinulla voi myös olla vankkoja mielipiteitä luonnonsuojelusta. Tuo äänesi kuuluville! (V 287)

Yhteiskunnallisesti aktiivinen

Vastuullisuuden ohella uusliberaaliin diskurssiin usein kytketty arvo on aktiivinen kansalaisuus eli osallistuminen yhteiskunnan asioihin. Vaikka oppikirjatekstissä vastuusta ja vastuullisuudesta puhutaan paljon, ei aktiivisuutta juurikaan nosteta esiin arvokkaana ominaisuutena. Aktiivisen kansalaisuuden ja vaikuttamisen diskurssin puuttuminen etenkin Dynamosta on tulkintani mukaan yhteydessä voimakkaaseen kehityspsykologiseen painotukseen. Koska kehityspsykologisesta näkökulmasta lapsi ja nuori nähdään keskeneräisinä olentoina, joiden itsemääräämisoikeus, järki ja kyky kantaa vastuuta ovat

vielä vajaita ja heikkoja suhteessa aikuisiin, annetaan heille pikemminkin passiivinen kuin aktiivinen rooli. Kehittyvän nuoren kohtalona on siis olla, odottaa, tuntea ja sopeutua, alistua aikuisen määräysvaltaan, kunnes kypsyys ja sen kautta itsemääräämisoikeus lopulta saavutetaan. Vireessä, jossa kehityspsykologinen diskurssi on heikommin läsnä, rakentuvat aktiivinen osallistuminen ja vaikuttaminen positiivisesti latautuneiksi käsitteiksi ja toimintatavoiksi, vaikkakin ne ovat oppikirjapuheessa läsnä vain muutamassa kohdin.

Osallistumalla ja vaikuttamalla sinusta voi kasvaa aktiivinen nuori kansalainen. (V 286)

Aktiivista nuorta arvostetaan aina. (V 287)

Helppo

Oppikirjatekstissä on jonkin verran myös ambivalentteja adjektiiveja, jotka tilanteesta riippuen voivat saada positiivisia tai negatiivisia latauksia. Yleisin näistä on helppo. Oppikirjatekstissä jonkin valinnan kuvaaminen helpoksi voi tilanteesta riippuen viitata joko siihen, että tekstin ideaalilukija voi kyseisen valinnan tehdessään edistää terveyttään vaivattomasti tai siihen, että helpon valinnan tekeminen haastavan sijaan on jonkinlaista henkistä laiskuutta ja saamattomuutta. Käyttäessään helppoutta positiivisena arvona tekstin puhuja olettaa tulkintani mukaan ideaalilukijan arvostavan valinnoissaan helppoutta ja vaivattomuutta. Myös silloin, kun helppous määrittyy negatiiviseksi valintakriteeriksi, asemoidaan ideaalilukija vaivattomuutta arvostavaksi toimijaksi, mutta nyt se määrittyykin negatiiviseksi ominaisuudeksi, taipumukseksi vältellä vaivannäköä, jopa laiskuudeksi. Viimeisessä esimerkkisitaatissa halu päästä helpolla ei olekaan enää tekstin puhujan tukema piirre vaan pikemminkin päinvastoin.

Suojalasit ovat helppo ja halpa tapa turvata näkökyky vielä uuden vuoden jälkeenkin. (V 98)

Kun syöt sekaruokaa, elimistösi saa helpoimmin tarvitsemansa aminohapot. (D 115)

Kylmällä ilmalla pukeutuminen ei ole vaikeaa, se vaatii ainoastaan terveen järjen käyttöä. (V 39)

Mainoskanavilla vedotaan ihmisen luontaiseen laiskuuteen: voit maata sohvalla ja laite tekee puolestasi treenauksen tai napsimalla pillereitä rasva palaa ja laihdut tekemättä mitään. Näin helppoa painon pudotus ei tietenkään ole! (D 127)

Nautinnollinen, mukava ja hauska

Oppikirjatekstissä positiivisia valintoja kuvaillaan myös henkilökohtaisten

tunnekokemusten näkökulmasta. Nautinnollisuus, mielihyvä, mukavuus ja hauskuus ovat kuitenkin helppouden tavoin ambivalentteja arvoja: kokonaisvaltaista hyvinvointia korostavan terveystieteellisen näkökulmasta subjektiivisella kokemuksella on kiistämätön merkitys eikä mielihyvän arvoa voida kiistää mutta biolääketieteellisen terveystieteellisen näkökulmasta mielihyvää tuottavat valinnat, käytännöt ja tottumukset voivat vaurioittaa terveyttä ja aiheuttaa sairauksia. Oppikirjatekstissä ristiriita tulee näkyviin merkityskamppailuna, jossa tietyt käytännöt pyritään esittämään positiivista, todellista ja tavoiteltavaa mielihyvää tuottavina, toisten tuottama mielihyvä taas pyritään osoittamaan negatiiviseksi, valheelliseksi ja välteltäväksi.

Seuraavissa esimerkeissä mielihyvän tunne on positiivisesti latautunut arvo. Ensimmäisessä sitaatissa liikunnan harrastamisen mukavuus, toisessa ”superhyvä”, energinen ja varma olo ja kolmannessa ihastumisen ja rakastumisen tuottamat ihanat tunteet esitetään yksiselitteisesti tavoiteltavina ja tärkeinä. Subjektiivisen mielihyvän painottaminen voi olla myös strategisesti määrittynyt valinta. Henkilökohtainen hyvinvointi, onnellisuus ja positiiviset tunteet ovat oletettavasti jokaiselle ihmiselle tärkeitä arvoja, joiden eteen ollaan usein valmiita tekemään töitä.

Jotta liikunnan harrastaminen tuntuisi kivalta ja jaksaisit liikkua säännöllisesti, kannattaa miettiä lajivalintoja. (D 140)

Itseään kannattaa ja pitää hellitellä. Jos pidät huolta itsestäsi, tunnet olosi energiseksi ja varmaksi. Tunne näkyy myös ulospäin. Omilla ruokavalinnoillasi voit vaikuttaa siihen, onko sinulla ravintoasioissa superhyvä, hyvä vai vähemmän hyvä olo. (D 110)

Ihastuminen ja seurustelu tuovat mukanaan elämään uusia ihania asioita. Helposti tuntuu, että elämässä ei sillä hetkellä ole muita kuin sinä ja hän. Nämä tunteet ovat ihania ja niistä kannattaa nauttia. Ne antavat voimia arkeen. (V 157)

Oppikirjatekstissä myös mielipahan välttämistä voidaan käyttää retorisenä strategiana. Samoin kuin mielihyvän ja hyvän olon tavoittelua, myös mielipahan välttämistä voidaan pitää ihmisten yleisesti jakamana arvona. Seuraavissa esimerkeissä valintojen tai käytäntöjen arvoa määrittää niiden yksilölle itselleen tai toisille tuottama mielipaha.

On ahdistavaa, jos lähellä olevilla on päihdeongelmia. (D 208)

On kurjaa, jos täytyy tehdä asioita, joita ei oikeasti haluaisi tehdä vain siksi, että tekisi toiseen tai muihin vaikutuksen. (D 69)

10. PROSESSIEN, TOIMIJOIDEN JA OLOSUHTEIDEN REPRESENTAATIO

Tässä luvussa keskityn tekstin ideationaaliseen tasoon eli siihen, millä tavoin se representoi ja tuottaa todellisuutta. Vesa Heikkinen (1999, 105) toteaa, että todellisuus koostuu erilaisista prosesseista ja kielen ”Transitiivisuussysteemi konstruoi kokemuksen maailmaa käsiteltävissä oleviin prosessityyppien joukkoihin”. Prosessityyppejä voidaan jaotella monin tavoin (Heikkinen 2000). Käytän omassa työssäni Heikkisen (1999, 105–106) Hallidayta (1994, 171) lainaamaa jaottelua, jossa prosessit jaotellaan kolmeen peruskategoriaan, materiaalisiin, mentaalisiin ja relationaalisiin sekä kolmea niiden välimaastoihin sijoittuvaa prosessikategoriaa, materiaalisen ja mentaalisen rajalla olevaa, käyttäytymisen, mentaalisen ja relationaalisen rajalla olevaa verbaalisten prosessien sekä relationaalisten ja materiaalisten rajoilla olevaa eksistentiaalisten prosessien joukkoa. Laajemmalla tasolla representointia voidaan ajatella rekontekstualisointina eli jonkin asian irrottamisena alkuperäisestä yhteydestään ja siirtämisenä uuteen (Fairclough 2003). Huomiota tulee näin kiinnittää siihen, mitkä seikat nähdään kuvaamisen arvoisina ja millä tavoin niitä kuvataan.

Prosessit laajemmassa merkityksessä voivat koostua kolmesta komponentista, jotka ovat prosessi itsessään, sen osallistujat ja sen olosuhteet. Prosessia kuvataan prototyypisessä lauseessa verbilausekkeella, osallistujia substantiivilausekkeella ja olosuhteita kuten prosessin aikaa, paikkaa, ehtoja, tapaa tai kestoja adverbiall- tai propositiolausekkeina. Eri prosessityypeillä on niille tyypilliset osallistujaroolinsa. (Halliday 1994, 348; Karvonen 1991; Heikkinen 1999, 106.) Kuvatessaan tekstin ulkoisen maailman tapahtumia tekstin kirjoittaja tekee monenlaisia valintoja esimerkiksi siinä, mitä kuvataan, mistä näkökulmasta ja millä abstraktiotasolla sekä millaisia olosuhteita ja toimijoita kuvataan ja millaisin käsittein. Tietyissä teksti- ja diskurssityypeissä on omat systemaattiset tapansa tai mallinsa kuvata erilaisia tilanteita, osallistujia ja olosuhteita. Valinnat toteutuvat diskurssien välillä tehdyissä valinnoissa; esimerkiksi ongelmien suhteen toisissa diskursseissa ja diskurssityypeissä korostetaan toimijoita, syy-seuraussuhteita ja vastuullisuutta, toisissa ne taas nähdään kohtalonomaisina tapahtumina, joihin ei voi vaikuttaa. (Karvonen 1996; Fairclough 1997; 2003.)

Tekstin tulkinta nojaa aina monenlaisiin itsestään selvinä pidettyihin tai sellaisiksi

arveltuihin oletuksiin, jotka lukijan odotetaan jakavan. Nämä oletukset voidaan olla luonteeltaan eksistentiaalisia eli koskea sitä, mitä on olemassa, väittäviä eli oletuksia siitä, mitä tai miten jokin asia on, voi olla, pitäisi olla tai tulee olemaan, sekä arvottavia eli käsityksiä siitä, mikä on hyvää tai arvokasta. Erityisesti arvojärjestelmät mutta toisinaan myös eksistentiaaliset ja väittävät oletukset kuuluvat tiettyihin diskursseihin, mutta monet oletukset ovat sisäänrakennettuina koko yhteiskunnassa tai tiettyjen kenttien tai organisaatioiden alueella. (Fairclough 2003.) Oppikirjatekstissä eksistentiaaliset ja väittävät oletukset ilmenevät yksinkertaisimmillaan käsitteinä ja relationaalisina lauseina. Kun tekstissä puhutaan vaikkapa itsetunnosta tai geeneistä, kyseessä on eksistentiaalinen väittäminen näiden ihmissilmälle näkymättömien asioiden olemassaolosta, ja kun tekstissä määritellään esimerkiksi itsetunto käsitykseksi itsestä ja kerrotaan hyvän itsetunnon auttavan selviytymään hankalista tilanteista, esitetään väittävä oletus.

Eksistentiaaliset ja arvottavat oletukset näkyvät tekstissä sanaston tasolla ilmenevinä luokitusjärjestelminä. Sanaston näkökulmasta on tärkeää muistaa, että vaikka sanasto on usein diskurssin ilmeisin ja näkyvin piirre se on myös ongelmallinen. Jokainen sana saa merkityksensä osana muuta kielenkäyttöä ja esimerkiksi tietyn ilmaisun latautuneisuus on usein sidoksissa diskurssiin; esimerkiksi se, onko ”hän on kommunisti” arvottava vai kuvaava ilmaus, riippuu diskurssista. Monesti arvottavat sanat sisältävät muitakin merkityksiä; esimerkiksi rehellinen ihminen on paitsi ihminen, joka ei varasta tai kerro valheita, myös moraalisesti hyvä ihminen. (Karvonen 1996; Fairclough 2003; Pietikäinen & Mäntynen 2009, 31.) Eri diskurssien sanastot voivat olla osin erilaisia mutta usein päällekkäisiä; eri diskurssit voivat käyttää samaa sanastoa, ja vain keskittymällä semanttisiin suhteisiin ne on mahdollista erottaa toisistaan. Sanojen semanttiset suhteet rakentuvat tekstissä luokitusjärjestelminä, joihin ideaalilukijan odotetaan ja oletetaan nojautuvan. Diskurssien asettuessa vastakkain ja haastaessa toisiaan kyse on juuri näiden luokitusjärjestelmien vallasta. (Fairclough 2003.)

Asioiden ja ilmiöiden luokittelu ja nimeäminen rakentavat todellisuutta ja ovat keskeisiä elementtejä maailman ymmärrettäväksi tekemisessä ja merkityksellistämässä. Hyväntahtoisimmillakin kategorisoinneilla voi olla negatiivisia seurauksia ja kategorioiden rakentumisprosessi voidaan nähdä aina poliittiseksi. (Lindblad & Popkewitz 2003; Mietola, Lahelma, Lappalainen & Palmu 2005.) Elisabeth St. Pierre (2000) toteaa, että ”erilaisia samanlaisia” – esimerkiksi ”naiset” tai ”nuoret” - joudutaan luokittelemaan usein

samaan kategoriaan, sillä käytännössä käsitteiden määrä on rajallinen. Horjuvien kategorioiden ylläpitäminen edellyttää olemuksellisten identiteettien määrittelyä asioille, ja näin peitetyt erot muodostavat helposti kriteerit, joiden kautta yksilöt voidaan asettaa eriarvoiseen asemaan vaikkapa sosiaalisen tai etnisen taustan mukaan. (St. Pierre 2000.) Kategorisointi liittyy usein tekstin toisiin teksteihin ja yhteisöön, jonka piirissä se on kirjoitettu ja tarkoitettu luettavaksi. Etenkin abstraktimmat luokittelut ja nimeämiset ovat usein tietyssä yhteisössä vallitsevia sopimuksia. (Karvonen 1996, 155–157.)

Metaforilla tarkoitetaan jonkin asian esittämistä toisen käsittein. Tietynlaiset metaforiset ilmaukset ovat usein tyypillisiä tietyille diskursseille ja niillä on erilaisia ideologisia kytköksiä (Fairclough 1992, 2001, 99–100; Karvonen 1996). Metaforat vaikuttavat ajatteluun, toimintaan sekä tieto- ja uskomusjärjestelmiin perustavanlaatuisella tavalla (Fairclough 1992, 194–195). Esimerkiksi terveyden kuvaaminen konemetaforin ruumiin häiriöttömäksi toiminnaksi ja siihen kytkeytyvä mielikuva ruumiista tai elimistöstä koneen kaltaisena yksikkönä tuottaa hyvin erilaista käsitystä terveydestä kuin sen kuvaaminen tasapainometeorin vaikkapa kolmipyöräiseksi pyöräksi tai pylväiden varaan rakennetuksi majaksi. Leksikaalisten metaforien ohella voidaan puhua kieliopillisista metaforista. Kieliopillisella metaforalla viitataan jonkin kieliopillisen kategorian inkongruenttiin eli epätyypilliseen käyttöön esimerkiksi siten, että prosessia kuvataan substantiivilausekkeella (Karvonen 1991). Heikkinen (1999, 108–109) kuitenkin huomauttaa, että monet alun perin metaforiset ilmaukset ovat demetaforisoituneet eli vakiintuneet siten, ettei niiden metaforista luonnetta välttämättä arkikäytössä edes tunnisteta, eikä käsitteen kongruentti ja inkongruentti käytön välille näin voida vetää ehdotonta rajaa. Esimerkkinä hän käyttää kasvaa-verbiä, joka alun perin on liittynyt elollisiin olentoihin mutta laajentunut kuvaamaan myös esimerkiksi työttömyyden kaltaisia abstrakteja asiantiloja (Heikkinen 1999, 108–109).

Aineistoni laajuuden vuoksi tekstin ideationaalisen ulottuvuuden kattava lingvistinen tarkastelu on opinnäytetyön puitteissa mahdoton urakka. Keskitynkin tässä tarkastelemaan prosessien, toimijoiden ja olosuhteiden representaatioita sekä representoinnissa käytettyä sanastoa ja arvottavia ilmauksia subjektipositioiden rakentumisen näkökulmasta lähinnä sanaston ja sanojen välisten suhteiden tasolla. Kysyn, millaiseksi rakentuu se maailma, jossa kirjan lukijan kuvataan toimivan ja millaista toimintaa häneltä odotetaan. Pyrin myös pohtimaan, millaisia reaali- ja ideaalimaailman välisiä suhteita tekstissä tuotetaan ja millä

ehdoilla tekstissä rakentuviin subjektipositioihin asettuminen on mahdollista.

10.1 Terveyden metaforat

10.1.1 Mekaaniset metaforat

Molemmissa tarkastelemisani oppikirjoissa keskeisessä asemassa on terveyden määrittely ruumiin ja elimistön moitteettomaksi toiminnaksi, sairauksien, vaivojen ja vammojen puuttumiseksi. Ihmisruumista kuvataan tästä näkökulmasta konkreettisista materiaalisista osasista koostuvaksi kokonaisuudeksi. Ruumista ja elimistöä voidaan mallintaa eri tarkkuustasoilla; voidaan puhua ruumiinosista kuten vatsasta, päästä, niskasta, hartioista ja selästä, luustosta ja lihaksistosta, erilaisista elimistä kuten aivoista, keuhkoista, ruuansulatuselimistöä, sukupuolielimistä, ja ihosta sekä pienemmistä yksiköistä kuten puolustusjärjestelmän valkosoluista, veren punasoluista, aivosoluista, hermoista ja hormoneista, jotka toteuttavat kehossa kukin omaa tehtäväänsä. Tarkimmalla tasolla tekstissä viitataan perintötekijöihin eli solujen rakenteeseen. Kehon jaottelu tällä tavoin tuntuu länsimaiseen lääketieteeseen tottuneelle itsestäänselvältä.

Voimaharjoittelulla pyritään lisäämään lihasten voimantuottoa. Voimaharjoittelun ansiosta lihassolut kasvavat, mutta niiden määrä ei kasva. Aloittelijan kannattaa valita voimaharjoituksiin erityisesti liikkeitä, jotka vahvistavat vartalon lihaksia. Vatsa-, selkä- ja kylkilihakset ovat tällaisia. (V 230)

Ruoassa olevat hiilihydraatit pilkkoutuvat yleisimmin glukoosiksi eli rypälesokeriksi, joka on elimistön tärkein energianlähde. Aivot ja hermokudos käyttävät energianaan lähes yksinomaan glukoosia. Glukoosin imeytyttyä verenkiertoon sitä sanotaan verensokeriksi. (V 188)

Karsinogeenit ovat syöpää aiheuttavia aineita. Ne saavat aikaan emäsmuutoksia eli mutaatioita. Mitä useampi karsinogeeni soluun vaikuttaa, sitä suurempi riski on mutaatioihin. (D 196)

Kehon toimintaa kuvailtaessa hyödynnetään biologis-lääketieteellistä, abstraktia sanastoa. Kuten monet sitaatit osoittavat, hyödynnetään tekstissä paljon oppikirjoille ominaisia relaatio- eli suhdelauseita ja kielipiillisiä metaforia. Esimerkiksi ensimmäisessä edellisistä sitaateista lauseen verbi ”johtua” ei ilmaise toimintaa vaan kausaalista suhdetta, jota kongruentisti ilmaistaisiin konjuktiolla, kun taas toiminta, viipyminen, on ilmaistu substantiivina. Karvosen (1991) mukaan tällainen substantiivityyli eli toiminnan ilmaiseminen substantiivein johtaa myös abstraktien verbien kuten aiheuttaa, edistää tai olla käyttöön ja on tyypillistä abstrakteille teksteille. Nominaalistus eli toiminnan kuvaaminen substantiivilla ei muuta lauseen asiasisältöä mutta leikkaa lauseesta usein pois sekä tekijän että prosessin ajan ja paikan. (Karvonen 1991; Hodge & Kress 1993.)

Karvonen (1991) huomauttaa, että kieliopillisten metaforien käyttäminen tekee tekstin pintarakenteesta usein yksinkertaisen mutta etäännyttää sen arki ajattelusta ja havainnoista. Hänen mukaansa kieliopillisten metaforien käyttäminen voi olla tekstuaalisesti motivoitunutta eli palvella tekstin järjestymistä vaikkapa viitattaessa edellisessä lausekkeessa tai kappaleessa esitettyyn tietoon. (Karvonen 1991, 150–151.) Hodge ja Kress (1993) puolestaan muistuttavat, että lauseet ovat usein varsin helposti palautettavissa ”alkuperäiseen”, kongruenttiin muotoonsa, jossa teot, tekijät ja kausaalisuhteet ovat selvästi näkyvillä, saatetaan niiden avulla onnistua todella kätkemään haluttuja asioita. He pitävätkin nominaalituksia ominaisina tekstille, jossa toimijoita ja prosessien kausaalisuutta pyritään hämärtämään (Hodge & Kress 1993). Terveystiedon oppikirjoissa kyse näyttää kuitenkin useimmiten olevan pikemminkin abstraktin tieteellisen tekstin tyylistä kuin toimijoiden ja kausaalisuuden hämärtämisestä. Esimerkiksi seuraavassa sitaatissa jää avoimeksi se, kuka tietokoneen äärellä viiptyy. Tekstiyhteydestä on toki tässä helppo päätellä, että kyse voi olla kenestä tahansa eikä ilmaus siten tulkintani mukaan ole ideologisesti latautunut.

Selän, niskan, hartioiden ja ranteiden lihassäryt saattavat johtua liian pitkästä viipymisestä (tieto)koneen äärellä. (V 50)

Kun elimistön ja sen eri elementtien toimintaa kuvataan kongruenttisesti verbein, ovat ne usein metaforisia, ja esittävät kehon ja sen eri osat ikään kuin ne olisivat elollisia, inhimillisiä, intentionaalisia olentoja. Tulkintani mukaan kehon toimintojen kuvaaminen intentionaaliseen toimijaan viittaavien verbien avulla esimerkiksi tarvitsemisena, kertomisena, yhteistyönä tai jaksamisena liittyy abstraktien asioiden tekemiseen helpommiksi ymmärtää konkreettisen, tutun käsitteen kautta (vrt. Sämskilähti 2006). Tämä puolestaan viitanee oppikirjatekstissä rakentuvaan ideaalilukijaan, jonka ei oleteta olevan biologis-lääketieteellisen kielen asiantuntija. Samalla elimistön toiminta tullaan esittäneeksi ikään kuin se olisi ylhäältä ohjattua, suunnitelmallista ja järkevää. Sitaateista toisessa käytetyt passiivimuodot ”avataan”, ”luetaan” ja ”tulkitaan” näyttävät viittaavan intentionaaliseen toimijaan tai toimijoihin, vaikka kyseessä selvästi on elimistössä vailla inhimillistä toimijaa tapahtuva prosessi.

Hiki kuljettaa myös elimistöstä kuona-aineita ja puhdistaa sitä. (V 216)

Kromosomit ovat DNA-ketjua. DNA-ketjusta voidaan erottaa pätkiä, joissa kymmenet tai sadat emäsparit ovat yhdistyneet toisiinsa. Näitä DNA-ketjun pätkiä kutsutaan geeneiksi. Yksi kromosomi sisältää tuhansia geenejä. Geeneihin on ladattuna kaikki se tieto, mitä solun tulee tietää. Solun elämän aikana geenejä

avataan eli luetaan ja niiden ohjeita tulkitaan. Ne ovat solulle kuin reseptejä tai rakennusohjeita erilaisista toivottavista tapahtumista solun elämässä. Yksi käskee rakentaa solu ulkokalvon korjausainetta ja toinen kertoo, kuinka valmistetaan tämän solun erittämää tuotetta. (D 195)

Kehosi haluaa säännöllistä liikuntaa, vaikka liikuntaharrastuksen aloittamisvaiheessa valitsisitkin mielelläsi kevyemmän vaihtoehdon ja liikkuisit vain silloin tällöin. (D 143)

Yleisimpiä ruumiista ja sen toimintoja kuvaavia metaforia molemmissa oppikirjoissa olivat erilaiset konemetaforat. Konemetaforien avulla kerrottaneen, että keho vaatii huoltoa toimiakseen ja kyetäkseen maksimaaliseen suoritukseen. Sitä on tankattava ruualla, suojattava liialliselta kuumuudelta ja kylmyydeltä sekä auringon säteilyltä, harjoitettava säännöllisesti, monipuolisesti ja oikein sekä huolehdittava hygieniasta. Myös lepo ja uni ovat fysiologisia tarpeita, joiden määrä ja laatu voidaan lukea ihmisruumiin käyttöohjeista. Keho rakentuu ikään kuin yksilöstä irralliseksi kokonaisuudeksi, omaisuudeksi tai välineeksi, jonka tarpeet ja rajoitukset ihmisen on tunnettava ja huomioitava. Niiden laiminlyönnit voivat johtaa monenlaisiin rappeutumissairauksiin sekä vastustuskyvyn heikentymiseen, vaikka rangaistus ei välttämättä seuraa välittömästi. Kehon terveyden vaaliminen esitetään kuitenkin jokaisen ulottuvilla olevaksi elämäntavaksi, joka ei vaadi erityistä asiantuntemusta tai varallisuutta. Vaikka ”kehon käyttöohjeissa” tarpeet esitetään usein tarkasti määriteltynä laskennallisina lukuina, niiden tyydyttäminen on mahdollista omaksua jokapäiväiseksi, rutiininomaiseksi elämäntavaksi. (vrt. Lehtonen 1995a, 25–26; Jauho 1997; Tuomaala 2003, 2004.)

Upea kehoni on kuin kone, joka tarvitsee polttoainetta toimiakseen täysillä. Polttoaineena käytän hiilihydraatteja, proteiineja ja rasvaa. (D 114)

Tuttua on, että levätä voit nukkumalla, mutta myös rentoutuminen lataa akkuja. (V 238)

Aivot ovat kuin tietokone. Päivällä kone käsittelee ja tallentaa muistiin tuhansittain monenlaisia asioita ja tietoa. Yöllä näytönsäätävä menee päälle ja kovalevy siivotaan. Turhat asiat poistetaan ja tärkeät asiat sekä uudet tiedot järjestetään niille kuuluville paikoille. (D 159)

Luptonin (2003, 62) mukaan kehon kuvaaminen mekaanisten metaforien kautta yleistyi teollisen vallankumouksen jälkeen sekä asiantuntija- että maallikkopuheessa, ja 1900-luvun loppupuolella ilmaantuivat ihmisen ja tietokoneen toimintaa samastavat metaforat. Mekaanisissa metaforissa kehoa ja sen toimintaa voidaan edellisten esimerkkien tavoin verrata suoraan koneeseen ja sen osiin, mutta myös käyttäytymistä tai tunteita voidaan kuvata mekaanisin ja hydraulisin metaforin. (Lupton 2003, 63–64). Luptonin (2003, 63) mukaan mekaaniset metaforat sisältävät ajatuksen siitä, että kehon yksittäiset osat voivat hajota. Näin keho ja mieli tullaan erottaneeksi toisistaan ja käsittäneeksi lääketieteelliset

teknologiat keinoiksi, joiden avulla rikkoutuneet osat voidaan korjata. (emt.)

Kuten seuraavat esimerkkisitaatit osoittavat, kuvataan omassa aineistossani mekaanisin metaforin myös lääketieteellisten tekniikoiden ulottumattomissa olevia ihmisen toiminnan ulottuvuuksia. Ensimmäisessä niistä hyvää elämää kuvataan liikkeenä, jonka moottorina ovat haaveet, toiveet ja unelmat. Implisiittisesti voidaan ajatella, että elämä ilman tulevaisuuteen suuntautuvaa ajattelua rakentuu näin pysähtymiseksi, mikä taas nähdään pahana. Oppikirjatekstissä elämän kuvaaminen eteen- ja ylöspäin suuntautuvaksi liikkeeksi onkin tyypillistä. Aina liike ei kuitenkaan saa yksinomaan positiivisia merkityksiä: sitaatin alkuosa kertoo, että toisinaan on myös pysähdyttävä. Pysähtymisen metafora viittaa tekstissä usein ajattelemiseen. Sitaateissa toisesta ihmismieltä verrataan tietokoneen tallennusmalliin, jossa kansion avaaminen tuo esiin kaikki siihen tallennetut tiedostot, kolmannessa sitaatissa asiat liikkuvat mielessä, neljännessä vihan purkautuminen väkivaltana esitetään autonomisena prosessina, jossa yksilöllä ei näytä olevan minkäänlaista roolia ja viimeisessä tunteiden tasapainoa kuvataan vaakana tai mittarina.

Jos pysähdymme miettimään tarkemmin, niin huomaamme, että meillä on kuitenkin monenlaisia haaveita, toiveita ja unelmia, jotka pitävät meidät liikkeessä. (D 9)

Ihmisen ajattelu toimii niin, että kurja hetki nostaa esiin muistissasi "samassa kansiossa" olevat, samantapaiset asiat. (D 12)

Silloin antaa myös mielessä liikkuville asioille mahdollisuuden nousta esille. (D 18)

Esimerkiksi negatiivinen tunne, kuten viha, voi purkautua fyysisenä väkivaltana. (V 124)

Tunteiden tasapaino tarkoittaa tunteiden keskinäistä voimasuhdetta. Jos toisessa päässä on esimerkiksi ilo ja toisessa päässä suru, voimasuhde kertoo, kummalla puolella viisari on. (V 125)

Kehon tarpeet esitetään usein täsmällisinä lukuina ja suhteina. Ravinnon tarve esitetään kaloreina ja erilaisten ravintoaineiden kuten pehmeiden ja kovien rasvojen, hiilihydraattien, proteiinien ja kivennäisaineiden määrät osuuksina tai vaikkapa mikrogrammoina. Lisäksi määritellään sopiva ruokailujen rytmittämisen tapa. Unen tarve kerrotaan tunteina per vuorokausi, liikunnan tarve puolestaan kertoina viikossa ja minuutteina per kerta sekä tarpeellisina laatuina. Kehon tarpeet näyttävät suhteellisen yhdenmukaisina ja reseptin kaltaiset ohjeet ohittavat oppikirjoissa ajoittain oman kehon ja mielen kuulostelun. Esimerkiksi seuraavissa esimerkeissä ruoan määrää ja syömiskertojen tiheyttä ei määritä nälän tunne vaan säännöllisyys ja kaloreiden sekä ravintoaineiden määrä. Samalla tavoin laskennallisia, yksilön omat tuntemukset ja mielihalut ohittavia

tarpeita ovat oppikirjojen mukaan esimerkiksi unen ja levon sekä liikunnan tarpeet. Ensimmäisessä sitaatissa huomionarvoisena voisi pitää lauseen alun interpersoonallista metaforaa. Suositeltavuus on selvästi tekstin kirjoittajan mielipide, ei ruokarytmyksen ominaisuus (vrt. Karvonen 1991.) Tässä muodossaan lause kuitenkin esittää suositeltavuuden faktana, ei mielipiteenä.

Suosittelavaan päivän ruokarytmykseen kuuluu aamiainen, lounas (noin klo 11–14), välipala, päivällinen (noin klo 17–19) ja iltapala. Aterioiden välille on hyvä jäädä noin kolmesta neljään tuntia, jotta aito nälän tunne ehtii herätä. (D 122)

Jos ruoka on koottu lautasmallin mukaan, ei ole syytä ottaa lisää, koska monen ongelmana on liiallinen energiansaanti. (D 126)

Liikuntalajia aloitettaessa kannattaa seurata sydämen lyöntitaajuutta eli sykettä. Tämä onnistuu helposti sykemittarin avulla. Sykkeen seuraaminen ehkäisee liiallisen rehkimisen ennen kuin opit kuuntelemaan kehoasi rasituksen aikana. (V 224)

Tarkimmillaan elimistöä tarkastellaan oppikirjassa Helenin (2002) molekyulaariseksi nimeämällä tasolla. Helenin mukaan molekyylibiologian kehitys ja sen läheinen suhde lääketieteeseen on mahdollistanut terveyden ja sairauden tarkastelun aiemmasta kliinis-bakteriologisesta lääketieteen kerrostumasta eroavin tavoin. Geenitutkimuksen kautta huipputeknologiaa hyödyntävät tutkijat ovat kohdistaneet katseensa ihmisruumiin pienimpiin osasiin ja pyrkineet jo puhjenneiden sairauksien sijaan löytämään yksilöllisiä alttiuksia ja riskejä perintötekijöiden tasolta sekä kehittämään menetelmiä, joiden avulla geneettisiä poikkeamia olisi mahdollista korjata tai tunnistaa. Geneettisten poikkeamien tunnistaminen on mahdollistanut Helenin mukaan esimerkiksi selektiiviset abortit eli raskauden keskeyttämisen silloin, kun sikiöllä on todettu geneettisiä poikkeavuuksia, ja sen avulla toivotaan voitavan tulevaisuudessa rakentaa ”täsmäkeinoja” perinnöllisten sairauksien ehkäisyyn. (Helen 2002.)

Oppikirjoissa lääketieteen molekyylibiologisen kerrostuman läsnäoloksi voidaan tulkita esimerkiksi perinnöllistä geneettistä alttiutta sairauksiin koskevat väittämät. Seuraavissa esimerkeissä on nähtävissä myös viitteitä Helenin (2002) ennakoimasta yksilöllisestä, geneettiseen konstituutioon perustuvasta riskianalyysistä ja sen pohjalta rakennetusta elämäntavasta. Helen (2002, 111) toteakin huipputeknologisen lääketieteen pohjustavan ”elämäkäytännön, jossa jokaisen yksilön edellytetään pitävän ennakoivasti huolta somaattisesta itsestään, siis ikään kuin elävän oman elämänsä ennalta.” Oppikirjatekstissä geneettisen konstituution selvittämiseksi ei kuitenkaan vaadita geeniperimän kartoittamista

vaan arkipäätely riittää. Perheessä esiintyviä sairauksia havainnoimalla lukija voi tehdä päätelmiä omasta alttiudestaan ja pyrkiä parhaansa mukaan muokkaamaan elintapojaan niitä ajatellen.

Myös perintötekijät altistavat alkoholin käytölle. Jos kotonasi käytetään paljon alkoholia, tilastojen mukaan sinulla on taipumusta alkoholin riskikäyttöön aikuisiällä. (V 64)

Sepelvaltimotaudin ilmaantuminen liittyy vahvasti veren korkeaan LDL-kolesteroliin. Suomessa on sukuja, joissa kolesterolirasva-aineenvaihdunta on poikkeava, ja veren "huonot" rasvat ovat koholla jo lapsuusiässä. Jos äidilläsi tai isälläsi on korkea veren kolesteroli, sinulta on syytä mitata kolesteroliarvot jo lapsuusiän aikana. (D 191)

Joillakin ihmisillä on perinnöllinen taipumus korkeaan verenpaineeseen. Myös silloin voi verenpaineen nousua hillitä terveellisillä elintavoilla. (D 193)

Kehon normaalia koostumusta ja toimintaa voidaan tarkastella erilaisten mitattavien ominaisuuksien kautta. Tekstin puhujan suhde terveyteen mitattavana suureena on usein epäilevä; esimerkiksi ihanne- tai normaalipainon tai rasvaprosentin käsitteitä toisaalta kritisoidaan, mutta toisaalta niitä kuitenkin käytetään oppikirjatekstissä kuvaamaan elimistön normaalia kokoa, kehitystä ja toimintaa. Mitattavat ominaisuudet voivat olla monenlaisia: ne voivat olla näkyviä ja kenen tahansa mitattavissa kuten paino, vatsanympäryys tai peniksen pituus tai vaatia erityistä laitteistoa kuten rasvaprosentti, verenpaine, kolesteroli, hemoglobiini tai valkosolujen määrä. Vaikka ominaisuus olisi helposti mitattavissa, varoittavat oppikirjat tekemästä omia terveydentilaa ja ruumiin normaaliutta koskevia päätelmiä näiden mittausten perusteella. Yksilö toimijana jää takalalle ja valta päätelmien tekoon, ohjeiden antamiseen ja toimintaan on asiantuntijoilla.

Mitattu terveys, niin sanottu objektiivinen terveys on se, jota käytännössä eniten käytetään terveyden arvioinnissa. Se on jonkun ulkopuolisen toteama. Monet laboratorio- ja muut mittaukset antavat viitearvoja eli mitattavan tekijän minimi- ja maksimiarvoja, ja niihin vertaamalla saadaan kuva siitä, onko ihminen terve vai sairas. Esimerkiksi hemoglobiinin mittaamisella saadaan selville, kärsiikö ihminen raudanpuutteesta eli onko hänellä anemia vai ei. (V 10)

Aikuisen miehen penis on erektiossa mitattuna keskimäärin 12–17 cm pitkä, 90 %:lla miehistä penis sijoittuu tähän kokoluokkaan. 10 %:lla miehistä penis on joko lyhyempi kuin 12 cm tai pidempi kuin 17 cm. (D 52)

Jos epäilet itselläsi anemiaa, voit pyytää kouluterveydenhoitajaa tarkistamaan hemoglobiiniä eli Hb-arvosi. Jos se on matala, hän lähettää sinut laajempaa verenkuvaa varten terveysasemalle. Siellä anemia voidaan varmistaa. [– –] Omin päin ei rautatabletteja kannata napsia. Kun on varmistunut, että kyse on raudanpuutteesta, saat lääkäriltäsi erilliset ohjeet rautatablettien syömisestä (määrästä ja kuurin kestosta), hemoglobiinin mittauksista sekä ohjeita ruokavaliosta. (D 194)

Se kuinka paljon pitäisi painaa tai mikä on ihmisen ihannepaino, on omituinen kysymys. Jos ihmiset ovat muutenkin erilaisia ja yksilöllisiä, niin miksi ihannepainon pitäisi jokaisella samanpituuisella olla sama! [– –] Nuorella keho on jatkuvasti muutoksen alla. Paino nousee usein suhteessa enemmän juuri ennen pituuskasvupyrähdyksen alkua: elimistö ikään kuin ottaa vähän varastoon, jotta mahdollinen pituuskasvu

voidaan saavuttaa. Pituutesi ja painosi voivat vaihdella paljonkin vuoden sisällä. Älä tee tästä yksinäsi äkillisiä suuria johtopäätöksiä! Paras henkilö pohtimaan kansasi painoasi on kouluterveydenhoitaja. Hän arvioi yksilöllisen ihannepainosi ja sen, onko sinulla todellista syytä alkaa lihottaa tai laihduttaa. (D 127)

Toisinaan kehoa ja sen toimintaa käsittelevissä kuvauksissa tullaan viitanneeksi eksplisiittisestikin ”korkeampaan voimaan”. Ensimmäisessä sitaatissa kerrotaan silmälihasten olevan ”luotu liikkumaan”. Luomisen käsite tässä merkityksessä liittyy usein uskonnolliseen diskurssiin ja sen toimija, ”luoja”, käsitetään usein jumalaksi, ja ainakin itse jäin lukijana ihmettelemään, kuka on tämä määrittelemättä jäävä toimija. Toisessa sitaatissa puolestaan kerrotaan elimistön toimintojen olevan ”tarkoitettuja” toimimaan tietyillä tavoilla. Tässäkin jää epäselväksi, kuka tuo tarkoittaja on. Siinä huomionarvoista on lisäksi kehon määrittely ”kuuliaisiksi kumppaniksi”, joka ”palvelee kiitollisesti”. Tulkintani mukaan tässä voisi olla kyse ruumiin tai kehon ymmärtämisestä dualistisella tavalla luontoon kuuluvaksi entiteetiksi, joka luonnon tavoin on – tai ainakin sen tulisi olla - alistettu tai valjastettu palvelemaan rationaaliseksi, intentionaaliseksi mieleksi ymmärrettyä yksilöä. Myöskään viimeisen sitaatin esiin tuomaa rakentaja ei tarkemmin henkilöidä.

Myös silmälihakset on luotu liikkumaan, mutta pitkäaikainen lukeminen sekä näytön tuijottaminen rasittaa silmiä. (D 168)

Fyysinen terveys on kehon toimimista mahdollisimman tarkoituksenmukaisesti ja ”taloudellisesti”. Se tarkoittaa, että kehon toimintoja ei kuormiteta haitallisilla elintavoilla, vaan kaikki toimii omaa luonnollista rytmäänsä. Hengitys, verenkierto, ruoansulatus, hermosto, liikkuminen, aistien toiminta ja kaikki aineenvaihdunta on tarkoitettu toimimaan ihanteellisesti ja sopivasti ikää vastaavalla tavalla. [- -] Keho on kuuliainen kumppani, kunhan se saa sopivasti tarvitsemaansa, ei mitään liikaa eikä liian vähän. Se palvelee kiitollisesti ja kestää myös kehoon kohtelua – mutta vain tiettyyn rajaan asti. Jos elintavat ovat pitkän aikaa huonot, keho sairastuu välttämättä. (V 18)

Elimistö on hienosti rakennettu koneisto. (D 117)

10.1.2 Tasapainometaforat

Oppikirjatekstissä rakentuu jännitteinen suhde kahden erilaisen terveystieteiden ja niihin liittyvien ihmisen representaatioiden välille. Toisaalta ihmisyksilö jakautuu kahtia edellisessä luvussa kuvattuun biologisten lainalaisuuksien mukaan toimivaan materiaaliseen ruumiiseen ja tietoiseen, harkitsevaan, potentiaalisesti järkevään ”mieleen”, toisaalta taas korostetaan terveyden kokonaisvaltaisuutta, kokemuksellisuutta ja moniulotteisuutta, ruumiin ja mielen yhteyttä. Terveiden ja hyvinvoinnin kokonaisvaltaisuuteen viittaavat esimerkiksi oppikirjoissa käytetyt tasapainometaforat, joissa terveys esitetään nelijalkaisena pöytänä, pylväiden varaan rakennettuna majana tai

vaikkapa kolmipyöräisenä pyöränä. Terveys on tasapainon säilymistä, sairaus sen horjumista, sortumista tai romahtamista.

George Lakoff ja Mark Johnson (2003, 15) toteavat, että sairautta ja kuolemaa kuvataan usein alaspäin, elämää ja terveyttä taas ylöspäin suuntautuvan liikkeen metaforin. He huomauttavat, että monet perustavanlaatuisista käsitteistä organisoituvat spatiaalisten metaforien kautta. Terveiden ohella esimerkiksi hyveellistä, onnellista, hallittavissa olevaa, ennustettavaa ja järkevää kuvataan ”ylhäällä” ja niiden vastakohtia ”alhaalla” oleviksi. (Lakoff & Johnson 2003, 15–17.) Tarkastelemissani oppikirjoissa puhutaankin vastoinkäymisistä elämän alamäkinä ja verrataan huumeiden käyttöä alaspäin kulkeviin rullaportaisiin, kun taas esimerkiksi kehitystä ja tavoitteiden saavuttamista kuvataan ylöspäin johtavien portaiden kiipeämisenä.

Alkoholi, tupakka, lääkkeet väärinkäytettyinä sekä huumeet ovat ikäänkuin liukuportaat toisenlaiseen oloon. Nämä portaat voivat kuitenkin helposti kääntyä kulkemaan alaspäin. Näille portaille astumiseen liittyy riskejä: oikea ja väärä voivat sekoittua. (D 240)

Seuraavista esimerkeistä ensimmäisen kolmipyöräinen pyörä viittaa WHO:n terveyden määritelmään, jossa terveys rakentuu fyysisestä, psyykkisestä ja sosiaalisesta hyvinvoinnista. Oppikirjatekstissä sitaatti sijoittuu terveyden eri ulottuvuuksia käsittelevän kappaleen loppuun. Siinä psyykkistä terveyttä on kuvattu henkilökohtaiseksi kokemukseksi omasta onnellisuudesta, sosiaalista terveyttä ihmissuhteiden toimivuudeksi ja fyysistä terveyttä elimistön moitteettomaksi toiminnaksi. Viimeisen sitaattiin puolestaan liittyy kuva ja tietolaatikko, jossa neljä pöydänjalkaa nimetään minuksi itsekseksi, perheeksi, kumppanuudeksi ja yhteisöllisyydeksi. Tasapainometaforat siis käsitteellistävät terveyttä ja hyvinvointia eri tavoin ja koostavat sen hyvin erilaisista, eri tasolle sijoittuvista elementeistä.

Terveyden voitaisiin ajatella olevan kolmipyöräinen pyörä. Jotta ajaminen onnistuu, täytyy kaikkien pyörien olla kunnossa. (V 19)

Elämä on kuin pylväiden päälle rakennettu maja. Jokainen pylvä on sellainen asia, joka sinulla on kunnossa. Jos yksi tai vaikkapa useampikin pylvä katkeaa, maja pysyy silti kunnossa. [– –] Samalla lailla kuin majan pylväitä voi korjata, pieleen menneitä asioita voi myös välillä paikata. (D 17)

Elämän tasapainoa voidaan kuvata pöytätasolla. Jotta elämä olisi vankasti tasapainossa, tarvitaan neljä jalkaa, yksi jokaiseen pöydänkulmaan. Jos yksi jaloista huojuu, siihen kannattaa panostaa. Toisaalta, jos yksi jaloista sortuu, sen ei tarvitse kaataa pöytää. Silloin kannattaa vahvistaa muita tukijalkoja, sillä pöytä pysyy pystyssä kolmellakin jalalla. Jos toinenkin jalka katoaa, voi kahdella – hetken jopa yhdelläkin – sinnitellä elämässä kiinni. Missään tapauksessa elämä ei ole yhdestä jalasta kiinni. (D 56)

Edellä olevista sitaateista ensimmäinen, jossa terveyttä kuvataan kolmipyöräiseksi pyöräksi, sisältää myös toisen oppikirjateksteille tyypillisen metaforan, jossa elämää verrataan matkaan tai eteenpäin suuntautuvaan liikkeeseen. Liike rakentuu oppikirjatekstissä lineaarisiksi. Elämän suunta on eteen ja ylös, kohti aikuisuutta, kypsyyttä tai tavoitteita, ja taaksepäin meneminen arvottuu useimmiten negatiivisesti taantumiseksi, vaikkakin pysähtyminen tai perääntyminen voi, kuten viimeisestä seksuaalisuuden kehitystä kuvaavasta sitaatista käy ilmi, saada myös positiivisen latauksen tai ainakin näyttäytyä välttämättömyytenä tietyissä tilanteissa. Liike- ja matkametaforiin on helppo liittää käsityksiä esimerkiksi siitä, mistä eteenpäin vievä voima on peräisin tai siitä, kuka määrää liikkeen suunnan. Terveystiedon oppikirjojen liikemetaforat tuottavat seuraavien esimerkkien osoittamalla tavalla mielikuvan yksinäisestä seikkailijasta, jonka tulisi pärjätä omillaan.

Jokainen on oman elämänsä ohjaimissa ja voi siten määrätä elämänsä suunnan. Monet ulkoiset tekijät ovat ohjaamassa sitä, mutta loppujen lopuksi ihminen on aina itse vastuussa, mihin suuntaan elämänsä kuljettaa ja mitä kohti haluaa mennä. Luottamalla intuitioon eli omaan sisäiseen viisauteensa ja kykyynsä toteuttaa sitä, minkä sisimmässään tuntee oikeaksi, pääsee elämänmatkaajana pitkälle. (V 16)

Mielenterveyttä voisi verrata eväsreppuun, joka pidetään mukana elämän pituisella matkalla. Sieltä voi ottaa elinvoimaa ja piristystä, herkkuhetkiä matkan varrella. Mutta jos unohtaa välillä täyttää reppua tai ei välitä sen tyhjenemisestä, sen sisältö vähenee. Ellei ravintoa ole, voimat loppuvat. Siksi tätä elinvoimareppua kannattaa täydentää aina, kun se on mahdollista. (D 39)

Asioita voi myös kokeilla varovasti asteittain, ja välillä voi perääntyäkin. (D 72)

10.1.3 Militaristiset metaforat

Kehon terveyttä uhkaavat oppikirjatekstissä monenlaiset sairaudet ja vaivat, joita aiheuttavat ensinnäkin taudinaiheuttajiksi kutsutut bakteerit, virukset ja loiset. Ulkoisia taudinaiheuttajia vastaan voidaan oppikirjojen mukaan puolustautua kahdella tavalla. Ensinnäkin mikrobeja voidaan estää pääsemästä ruumiin aukkojen eli suun, silmien, nenän ja sukupuolielinten limakalvojen sekä ihossa olevien haavojen kautta kehon sisälle. Toisaalta elimistön puolustusjärjestelmät voivat tuhota sisään päässeet taudinaiheuttajat. Elimistöä kuvataan sotilaallisin metaforin ulkoisia vihollisia vastaan puolustautuvaksi linnakkeeksi. Tällainen puhetapa on yleisintä tarttuvia tauteja käsittelevässä tekstissä, joskin puolustus- tai vastustuskykyyn viitataan myös esimerkiksi unta ja lepoa, ravintoa, liikuntaa ja hygieniaa käsittelevissä jaksoissa, sillä puolustus- ja vastustuskyvyn nähdään riippuvan elimistön yleisestä kunnosta.

Elimistön puolustusjärjestelmät tunnistavat vieraan rakenteen, kun virukset tai bakteerit tunkeutuvat kehoon. Elimistö aloittaa hyökkäyksen eli puolustautumisen tunkeutujaa vastaan. Siihen ottavat osaa lukuisat erilaiset valkosolut ja viestien välittäjäaineet. Osa valkosoluista osaa tehdä bakteereille ja viruksille vasta-aineita, joilla ne merkitään. Tällöin tappajasolut löytävät ja tuhoavat taudin aiheuttajat. [- -] Kun sama virus tai sen lähisukulainen pääsee myöhemmin elimistöön, tunkeilija tuhotaan paljon nopeammin. (D 176)

Elimistön puolustusjärjestelmä suojaa taudinaiheuttajilta. Esimerkiksi iho, limakalvot, virtsa ja mahaneste estävät taudinaiheuttajia pääsemästä elimistöön. Osa taudinaiheuttajista kuitenkin aina pääsee sisään elimistöön. Siellä ne yrittävät lisääntyä ja aiheuttaa sairauden. Veressä olevat valkosolut hyökkäävät tällaisia vieraita mikrobeja vastaan ja yrittävät tuhota ne. (V 255)

Hampaiden pahin uhka on niiden reikiintyminen eli karies. Sen aiheuttaa suussa oleva bakteeri käyttäessään ravinnokseen ruuan ja juoman sisältämää sokeria. Bakteerin pilkkoessa sokeria suun happamuus eli pH laskee. Tätä kutsutaan happohyökkäykseksi. (V 32)

Luptonin (2003, 65) mukaan sodankäynnin metaforat ovat hyvin yleisiä moderneissa lääketieteellisissä ja kansanterveysdiskursseissa. Immuunijärjestelmää kuvataan usein tarkastelemieni oppikirjojen tavoin puolustusjärjestelmäksi, joka suojaa kehoa siihen tunkeutumaan pyrkiviltä muukalaisilta, taistelee niitä vastaan ja tappaa ne. Bakteerit rakentuvat tässä puheessa aggressiivisiksi hyökkääjiksi, ja Lupton (2003) arveleekin, että asiantuntijat käyttävät näitä metaforia legitimoidakseen omaa työtään ja osoittaakseen sen tärkeyttä. (Lupton 2003, 66–67.) Bakteerit saavat oppikirjatekstissä aggressiivisuuden ohella myös muita inhimillisiä piirteitä. Seuraavassa sitaatissa bakteerit ja virukset näyttäytyvät paitsi vihamielisinä hyökkääjinä, myös salakavalina ja ovelina olentoina, jotka voivat piileskellä kenessä tahansa. (vrt. Lehtonen 1995a, 34.)

Taudinaiheuttajabakteeri tai virus ei valikoi uhriaan ulkonäön tai iän perusteella. Taudin kantaja voi olla kuka tahansa ja myös sinulla voi olla riski saada tauti. Helposti voi ajatella, että jos kumppaninsa tuntee hyvin ja luottaa häneen, hänellä ei voi olla tautia. Siisti ulkonäkö tai muodikkaat vaatteet eivät kerro, onko kumppanilla tartuntaa. Mikrobeja ei hitustakaan kiinnosta ulkonäkö eikä luotettavuus, vaan kaikki limakalvot kelpaavat niille ja ne osaavat piileskellä täysin oireettomina. (D 81)

Lehtosen (1995a, 31) mukaan bakteerien ”keksiminen” 1800–1900-luvun vaihteessa teki bakteerien vastaisesta taistelusta terveysvalistusliikkeen keskeisen tavoitteen, jonka ympärille sen toimenpiteet kiteytyivät ja josta ne saivat oikeutuksensa. Bakteerit todistivat, että terveysvalistajien vastustaja oli elollinen, maallinen olento, ei jumalallinen voima, ja sai sen voittamisen näyttämään mahdolliselta. Vaikka hyödyllistenkin bakteerien olemassaolo tunnustettiin, tuli näkymättömien bakteerien hävittämisestä terveydenhoidon tärkein tavoite. Bakteerien tuhoaminen puhtauden, valon ja raittiin ilman avulla oli kaikkiin yhteiskuntaluokkiin kuuluvien ihmisten yhteinen tavoite, sillä bakteeri nähtiin ”suurena demokraattina”, joka tunkeutuu yhtä lailla köyhän kuin rikkaankin asuntoon. (Lehtonen 1995a, 30–34.) Bakteerin demokraattisuus on havaittavissa myös edellisessä

sitaatissa, jossa bakteerin kerrotaan valitsevansa isännäkseen yhtä mielellään kenet tahansa. Se myös luo katkoksen ulkoisen siisteyden ja miellyttävyyden sekä kantajuuden välille. Lehtosen (1995a, 39–40) kuvaama ajatus, jossa likaisuus ja köyhyys yhdistetään sairauteen ja potentiaaliseen tautien levittäjyyteen, ei nykyisissä terveystiedon oppikirjoissa ainakaan sukupuolitautien kohdalle päde.

Lehtonen (1995a, 36–38) kuvailee ”bakteerien vastaisen taistelun” edellyttäneen vuosisadan vaihteen valistajien mukaan jatkuvaa ympäristön puhdistamista ja liikkeen sekä kontaktien säätelemistä. Tarkastelemissani oppikirjoissa ympäristön puhdistaminen, esimerkiksi kodin siivoaminen ja tuulettaminen, jotka vielä vuosisadan alkupuolella nähtiin keskeisiksi henkilökohtaisen terveydenhoidon osa-alueiksi, on jätetty pois. Osasyynä tähän lienee se, että tuolloin yleinen, usein kuolemaan johtanut kansantauti tuberkuloosi on käytännössä kadonnut eivätkä tartuntataudit ylipäättään muodosta kovinkaan suurta uhkaa kansanterveydelle. Aivan tavatonta ei ympäristön puhdistamisen korostaminen kuitenkaan ole nykyisessäkään terveystieteessä. Lupton (2003) huomauttaa, että pesuainemainokset hyödyntävät bakteerien tuhoamista ja tämä lienee nähtävissä myös suomalaisessa mainonnassa. Taistelumetaforin voidaankin kuvata paitsi elimistön puolustautumista taudinaiheuttajia vastaan, myös yksilön toimintaa.

Lehtosen (1995a) mukaan vanhan kansanterveysliikkeen piirissä hygieniää kuvattiin yleisesti taisteluksi tauteja tai bakteereita vastaan. Omassa aineistossani viholliseksi, jota vastaan taistelua käydään, voivat sairauksien tai niitä aiheuttavien pieneliöiden ohella rakentua myös yksilön omat sisäiset halut tai vietit kuten jälkimmäisissä sitaateissa. Voittajuuden metaforan voisi tosin militaristisen metaforiikan sijaan käsittää urheilumetaforien jäljeksi. Nämä metaforat, joissa toimintaa voidaan kuvata esimerkiksi kamppailuina, voittoina ja tappioina, ovat myös yleisiä monilla yhteiskunnan alueilla ja sopivat hyvin yhteen oppikirjatekstissä aktivoituvan uusliberaalin talouspuheen kanssa.

Jotta tuotteista olisi hyötyä taistelussa hampaiden reikiintymistä vastaan, tulisi ksyylitolipitoisuuden olla yli 60 %. (V 32)

Sosiaalista riippuvuutta vastaan voi toistella välttämällä tupakkaan liittyviä tilanteita. (V 53)

Pohdi kateutesi syytä ja käännä se itsellesi voitoksi. Iloitse ystävän menestyksestä ja sano se myös ääneen hänelle. Silloin olet itse voittaja. (V 130)

Houkutus valvoa yömyöhään on monella suuri, mutta aamulla voittajana herää se, joka on ottanut huomioon kehonsa viestit. (V 240)

Lehtosen (1995a, 36–38) mukaan liikkeen ja kontaktien säätelyllä viitattiin vuosisadan vaihteen valistusliikkeessä toisaalta ruumiin aukkojen kuten suun ja silmien valvomista, toisaalta sosiaalisen kanssakäymisen rajoittamista. Hän luonnehtiikin hygieenistä ajattelua paranoian sävyttämäksi: kaikkea tuli epäillä ja olla jatkuvasti varuillaan, sillä tartunta saattoi piillä seteli, lainakirjassa, päällysvaatteissa, ruoka-aineissa tai naapurin hengityksessä. (emt.) Tarkastelemissani oppikirjoissa epäilyksen kohteeksi jäävät näistä enää toiset ihmiset. Tartuntatautiin yhteydessä mainitaan käsien pesun ja sairastuneena kotona pysyttelemisen merkitys tartuntojen ehkäisemisessä, mutta tavallisten pisaratartunnan välityksellä leviävien flunssien, influenssien ja vatsatautiin sijaan bakteereilta ja viruksilta suojautumisen tärkeyttä korostetaan erityisesti sukupuolitautiin yhteydessä. Sukupuolitaudeilta suojautuminen edellyttää oppikirjojen mukaan kondomin käyttöä yhdynnässä aina, sillä kuka tahansa voi tietämättäänkin kantaa tautia, vaikka olisi testeissä käynyt. Kumppanin sanaan ei näin ollen voi luottaa, vaan vasta vakiintuneessa parisuhteessa, jossa molemmat osapuolet ovat käyneet sukupuolitauditestissä, voidaan kondomin käytöstä luopua.

Tartuntataudeilta voi välttyä parhaiten hyvän hygienian avulla. Käsien pesu aina WC-käynnin yhteydessä ja ennen ruokailua estää vatsatautiin aiheuttavien bakteerien leviämistä parhaiten. Flunssalta ja muilta pisaratartunnalla leviäviltä sairauksilta on vaikeampi suojautua. Paras keino tässäkin on huolellinen käsienpesu ja pysytteleminen poissa sairaiden ihmisten luota. Tämä on tärkeää myös itse potilaan muistia. (V 256)

Sukupuolitaudit leviävät limakalvojen koskettaessa toisiaan eli limakalvokontaktissa. Kun kahden ihmisen limakalvot ovat vastakkain ilman suojaa, virukset ja bakteerit siirtyvät limakalvolta toiselle. Jos jommallakummalla kumppaneista on jokin seksitauti, se yleensä tarttuu. [– –] Ihmisellä on limakalvoja sukupuolielimissä, peräsuoleessa, vatsassa sekä suun, silmien ja nielun alueella. Sukupuolitaudin aiheuttaja, virus tai bakteeri, voi siirtyä kumppanilta toiselle emätinyhdynnässä, anaalinyhdynnässä (= peräaukkoyhdyntä) sekä suuseksin (=sukupuolielinten suutelemista) välityksellä. (D 80)

10.2 Toimijaroolit

10.2.1 Kokija ja tuntija

Kun terveyttä kuvataan tasapainometaforien kautta, rakentuu ideaalilukija kokevaksi ja tuntevaksi olennoksi. Kokonaisvaltaisen terveys- ja hyvinvointikäsitteen näkökulmasta tunteet eivät ole järjen vastakohta vaan aistien tavoin ihmisolennot ominainen tapa saada tietoa itsestä ja ympäristöstä. Hyvä olo ja hyvä mieli ovat fyysisen terveyden tavoin keskeisiä tavoitteita ja kriteereitä, jotka tulee huomioida erilaisia elintapoja arvioitaessa. Tunteet rakentuvat keskeisiksi huomion kohteiksi monestakin syystä. Ensinnäkin tunteet viestivät ihmiselle asioita, joita hän ei välttämättä tietoisesti huomioi. Tunteen kuvaaminen

oppaaksi viitannee oppikirjoille tyypilliseen ”elämä on matka” -metaforaan, joka tavalla tai toisella on läsnä monessa yhteydessä. Toisaalta tunteita kuvataan luonnonilmiömetaforien kautta kesyttömättömiksi, alkukantaisiksi voimiksi, jotka kontrolloimattomina repivät ihmisen irti sivistyneen yhteiskunnan käytännöistä ja taannuttavat hänet kivikautisten esi-isiensä - tai näihin vertautuvan kaksivuotiaan lapsen - tasolle. Koska tunteet ohjaavat, hallitusti ja hallitsemattomasti, ihmisen toimintaa, tulee niihin suhtautua vakavasti, oli niiden taustalla sitten todellista syytä tai ei. Kolmantena surun, vihan tai vaikkapa stressin kokemus voi oppikirjojen mukaan johtaa fyysiseen sairastumiseen tai muuttua itsessään toimintakykyä lamaannuttavaksi sairaudeksi.

Tunteet antavat meille hyödyllistä tietoa siitä, miten asioihin kannattaa suhtautua. Jos joku yllyttää sinua tekemään sellaista, mitä et oikeastaan haluaisi tehdä, tunne on sinun oppaasi. Jos kuuntelet sitä, voit huomata, että se varoittaa sinua. Epäluuloinen ja varautunut olo kertoo, että kannattaa harkita tai uskaltaa sanoa ei. (V 103)

Ajattele esimerkiksi kivikauden luolamiestä ja -naista: heidän piti taistella tai paeta, kun sapelihammastiikeri hyökkäsi. Se oli oikein silloin. Sitten alettiin pikkuhiljaa asettua yhteisöiksi ja ryhmiksi sekä aikojen kuluessa rakentaa kyllä ja kaupunkeja. Piti oppia uusia taitoja, kuten neuvottelu, sopiminen ja yhdessä tekeminen, sillä muuten ei olisi saatu mitään aikaan. (D 104)

Syömishäiriö on oire. Taustalta löytyy harvoin yksiselitteistä syytä. Usein työillä tai pojilla on ensin epävarma ja onneton olo. Joku on ehkä huomauttanut ulkonäöstä tai painosta. Tulee tunne, ettei ole hyväksytty perheessä tai kaveripiirissä, että kukaan ei kuuntele, että tulee kohdelluksi enemmän esineenä kuin ihmisenä. Että kotona tai koulussa arvostetaan vain sitä, että kaikki näyttää hyvältä ulospäin. Että kaikki arvostavat vain pinnallisuutta, toimivaa ihanneperhettä, täydellistä ihannenuoruutta – mutta alamäkiä, elämän varjopuolia ei haluta nähdä eikä kuulla. Tulee tunne, ettei pysty kontrolloimaan omaa elämäänsä, kun on keskityttävä miellyttämään ja olemaan vaivaamatta aikuisia. Tunne, ettei ole riittävän hyvä eikä koskaan pysty tekemään mitään oikein. Tunne, ettei ansaitse olla onnellinen tai ei ansaitse, että hyviä asioita tapahtuisi juuri itselle. Tunne, että on toisille taakka ja että omat vaikeudet ovat vähäpätöisiä. (D 129)

Terveyden osat säätelevät toisiaan ja vaikuttavat toisiinsa. Niinpä ei ole ihmeellistä, jos keho reagoi oireilulla esimerkiksi pahaan mieleen. Tulee epämääräisiä vatsakipuja, päänsärkyä, selkävaivoja, jopa kuumetta. Syytä ja seurausta ei aina ole helppo tunnistaa: joskus kipeä mieli sairastuttaa kehon tai sairastunut keho vaurioittaa mieltä. Tilanne korjautuu kun tasapaino palautuu. (V 19)

Henkilökohtaisen kokemuksen korostuminen oppikirjatekstissä näkyy esimerkiksi mentaalaisia prosesseja kuvaavien verbien kuten tuntea, tuntua, kokea, haluta, iloita, surra tai suuttua, sekä niitä vastaavien substantiivien kuten ilo, viha tai tunne runsautena. Näiden verbien yhteydessä lauseen toimija saa kokijan roolin. Kokonaisvaltaisen terveystieteiden näkökulmasta toimintaa ja olosuhteita tulee tarkastella paitsi fyysiseen terveyteen vaikuttavina, myös kokemuksellisinä seikkoina. Kokonaisvaltaisen terveystieteiden näkökulma ei näin asetu vastakkain fyysistä terveyttä painottavan näkökulman kanssa vaan pikemminkin laajentaa sitä. Molemmissa oppikirjoissa esimerkiksi syömistä, liikuntaa, unta ja päihteitä tarkastellaan sekä fyysiseen terveyteen että kokonaisvaltaiseen,

kokemukselliseen terveyteen vaikuttavina tekijöinä. Mentaalisten, erityisesti tuntemista ja kokemista kuvaavien verbien kautta myös fyysisen terveyden näkökulmasta yhdentekevät seikat kuten seurustelu rakentuvat merkityksellisiksi.

Jos elämä ei tunnu elämisen arvoiselta eikä mistään koe saavansa iloa, aletaan liikkua sairauden puolelle, etenkin jos oireet kestävät yli viikon ja rajoittavat normaalia toimintakykyä. (V 39)

Liian pitkä tauko aterioiden välissä tuntuu monella väsymyksenä, päänsärkynä ja näläntunteena. (D 182)

Seurusteluun liittyy varsinkin sen alkuvaiheessa suuria tunteita. Ihastutaan, rakastutaan, mutta voidaan myös pettyä. (V 155)

Fyysistä terveyttä ylläpitävät ja edistävät elintavat rakentuvat oppikirjatekstissä useimmiten myös hyvää mieltä tuottaviksi ja ne mielihyvän tavoittelun keinot, jotka rakentuvat tekstissä terveydelle haitallisiksi, esitetään pohjimmiltaan keinotekoisiksi, epävarmoiksi tai pitkällä aikavälillä huonoiksi nautinnon saamisen tavoiksi. Petersen ja Lupton (1996, 70) huomauttavat, että terveyden edistämisen diskursseissa henkilökohtainen tyytyväisyys sulautuu yhteen yhteisen hyvän kanssa siten, että terveellisen elämän luomat rajoitteet eivät näyttäydy asketismina, kieltäytymisenä tai tottelevaisuutena vaan saavat merkityksensä positiivisen itsestä huolehtimisen ja itsen toteuttamisen kautta. Seuraavassa sitaatissa puhuja näyttääkin käyvän dialogia vallitsevaksi näkemänsä, liikunnan fyysistä ulottuvuutta korostavan käsityksen kanssa vakuuttaen lukijalle, että liikunta lisää hänen hyvinvointiaan.

Liikunta lisää mielihyvää ja on tärkeä osa psyykkistä hyvinvointia. Yleensä liikkuminen nähdään fyysisenä suorituksena, mutta liikkujan psyykinen hyvinvointi on vähintään yhtä tärkeässä roolissa. (V 214)

Jännitteinen suhde terveellisten ja järkevien, hyvinvointia pitkällä aikavälillä palvelevien sekä mielihyvää tässä ja nyt tuottavien valintojen välillä kuitenkin säilyy oppikirjoissa, kuten jälkimmäinen esimerkki osoittaa. Siinä päihteiden käyttö mielihyvän tunteen lisäämiseksi määritellään itsekkääksi teoksi, kun taas sitaateissa ensimmäisestä lukijaa ohjataan hakemaan ruoasta ravinnon lisäksi nautintoa. Itsekkyys viittaa tässä paitsi taipumukseen ajatella itseä ennen muita, myös paheksuttavaan ja välteltävään ominaisuuteen ja on siten selvästi arvolatautunut käsite. Ensimmäisessä esimerkissä nostetaan esiin henkilökohtaisen kokemuksen ohella myös ulkoiset seikat. Ideaalilukija rakentuu paitsi henkilökohtaista hyvinvointia, myös ulkoista viehätysvoimaa tavoittelevaksi henkilöksi.

Syöminen on yksi elämän monista nautinnoista. Herkullista, makuhermoja hivelevää ruokaa on mukava

nauttia kiireettömästi hyvässä seurassa. Jokaisella meistä on omat lempiruokamme. Ruoanvalmistus tarjoaa mukavaa touhuamista vaikka kaverin kanssa. Yhdessä on mukava kokata hyvää syötävää. Syöminen tyydyttää muitakin kuin ravitsemuksellisia tarpeita. [- -] Oma hyvinvointi on jokaisen oma juttu, ja mukavinta on, kun voi omilla valinnoillaan vaikuttaa hyvinvointiinsa ja jaksamiseensa. Itseään kannattaa ja pitää hellitellä. Jos pidät huolta itsestäsi, tunnet olosi energiseksi ja varmaksi. Tunne näkyy myös ulospäin. Omilla ruokavalinnoillasi voit vaikuttaa siihen, onko sinulla ravintoasioissa superhyvä, hyvä vai vähemmän hyvä olo. (D 110)

Jotkut kokevat, että päihteet poistavat tai lievittävät olotilaa, joka koetaan epämiellyttäväksi. Päihteet ovat joillekin ikään kuin itsehoitoa, jossa korostuu itsekäs tälle ajalle tyypillinen ajatus: "Hetimitä ja välittömästi, huomina on huomina murhe." "Ei mitään väliä." "Jos ottaa päähän, pilleri naamariin." (D 241)

Kokonaisvaltaisuuden ja tasapainon metaforat tekevät terveydestä hankalasti konkretisoitavan käsitteen. Laajaan terveystieteeseen perustuvaa terveyden edistämistä onkin kritisoitu siitä, että se laajentaa terveyden alan käytännössä rajattomaksi ja tekee näin hankalaksi pohtia, miten terveyteen voitaisiin tai tulisi vaikuttaa. Se johtaa tarkastelemaan yksilön elämän mitä moninaisimpia tekijöitä terveyden kautta ja luo kaikkien valmiiden mallien tavoin helposti myös kaavamaisen kuvan hyvästä elämästä kertomalla, mitä siihen tulisi kuulua. Laajasti määriteltynä terveys siirtyy lääketieteellisen vallankäytön piiristä sen ulkopuolelle ja tuo terveyden käsitteen muiden diskurssien valtakamppailujen ulottuville. Myös itse terveyden käsite voi, kuten seuraavasta sitaatista ilmenee, joutua lopulta syrjäytetyksi muiden hyvinvointia kuvaavien käsitteiden tieltä. Terveystiedon tavoitteena ei olekaan yksinomaan lääketieteellisesti määritellyn terveyden edistäminen vaan individualistisen, henkilökohtaiseen menestykseen ja itsen toteuttamiseen tähtäävän orientaation markkinoiminen.

Elämänilo on sitä, että suhtautuu yleensä myönteisesti asioihin ja ihmisiin. Silloin uskaltaa suunnitella tulevaisuuttaan ja lähteä toteuttamaan haaveitaan sekä tavoitteitaan. Elämänilo rakentuu itsevarmuuden kautta, ja siihen kuuluu taito selvitä pettymyksistä. Näistä asioita kerrotaan tässä luvussa. Elämäniloon vaikuttavat myös terveys ja ihmissuhteet, joista tarkemmin tämän kirjan muissa luvuissa. (D 8)

Dynamon ensimmäisen luvun ensimmäisessä kappaleessa terveystiedon yläkäsitteeksi määritellään terveyden sijaan elämänilo, jonka yhdeksi osa-alueeksi terveys sijoittuu, ja oppikirjan ensimmäisessä luvussa keskitytäänkin kuvailemaan elämänilon eri ulottuvuuksia. Luvun keskeisiä käsitteitä ja teemoja ovat unelmointi, onnistuminen, pärjääminen, kannustaminen, itseluottamus ja itsevarmuus ja selviytyminen. Myös Vireessä puhutaan itsetunnosta, menestymisestä ja elämänilosta tärkeinä hyvän elämän elementteinä. Vaikka molemmissa oppikirjoissa erikseen todetaan, että iloa ja hyvinvointia tuottavat asiat voivat olla eri ihmisille erilaisia, antaa teksti usein implisiittisesti ymmärtää, että tietynlainen elämä on parempaa ja tavoiteltavaa kuin muut. Seuraavassa Vireen esimerkkisitaatissa annetaan ymmärtää, että elämässä menestyminen tarkoittaa ainakin

taloudellista menestymistä. Lisäksi ihmissuhteet ja kokemukset vertautuvat siinä rahaan ja muuhun materiaaliseen omaisuuteen, jota voi koota itselleen ja omistaa.

Elämässä menestyminen ei tarkoita ainoastaan taloudellista menestymistä vaan paljon muutakin. Puhutaan sosiaalisesta menestymisestä. Se tarkoittaa, että kokoaa itselleen hyviä ihmissuhteita, nautintoa tuottavia yhdessäolon hetkiä ja uskallusta tehdä asioita omalla tavallaan. Sosiaalinen menestys on taloudellista menestystä arvokkaampaa, sillä sitä ei voi samalla lailla menettää. (V 117)

Seuraava sitaatti on hyvä esimerkki siitä, miten kirjan puhuja joko kuvitteellista yleisöä puhutellakseen tai omista uskomuksistaan käsin arvioi, että unelmat, haaveet ja toiveet liittyvät useimmiten huippusuorituksiin tai menestykseen, mutta eksplisiittisesti kiistää tämän olevan ainoa mahdollinen ajattelutapa. Seuraavalla sivulla lukijaa kehoitetaan piirtämään itselleen tavoiteportaat, joiden avulla hän voi konkretisoida etenemistään kohti unelmaansa jakamalla sen pienempiin osasiin. On kuitenkin helppo huomata, että tavoiteportaiden piirtäminen sopii luontevammin vaikkapa unelmaan filmitähteydestä tai näyttelijän urasta kuin rauhallisesta perhe-elämästä. Voikin olla, että huippusuorituksiin ja hyväksi tulemiseen liittyvät haaveet näyttäytyvät lukijalle näin arvokkaampina kuin vaikkapa itsen kehittämiseen tai arkiseen onnellisuuteen liittyvät unelmat.

Unelmat, haaveet ja toiveet ovat tärkeä osa elämäniloa. Ilman niitä olisi moni suuri voitto, keksintö tai onnistuminen jäänyt saavuttamatta. Unelman ei tietenkään tarvitse liittyä huippusuoritukseen tai jollain alalla hyväksi tai parhaaksi tulemiseen. Se voi olla mieluisan asian kuvittelemista tai vain tasapainoisen, levollisen tunteen hakemista. (D 9)

Dynamossa onnistumisen ja pärjäämisen positiivinen lataus korostuu muissakin yhteyksissä. Kirjan puhuja käyttää voimakkaasti latautuneita, arkiymmärrykseen helposti sopivia uudissanoja kuten ”pärjääjä”- ja ”epäonnistujatyylit”, onnistumiskehä ja pieleen menon spiraali sekä itsearvostuksen, tyytymättömyyden ja itsetuhon tie. Onnistuja tai pärjääjä rakentuu niissä hyvät käytöstavat omaavaksi, yritteliääksi, hyvän itseluottamuksen omaavaksi henkilöksi, joka omien ajattelutapojensa ja joustavuutensa turvin pärjää elämässään, kun taas epävarmuus ja epäonnistuminen kuvataan henkilökohtaisiksi epäonnistumisiksi. Seuraavassa sitaatissa huono menestyminen kokeissa liitetään yrittämisen puutteeseen, viikonloppukaljoitteluun ja muiden epäonnistujien seurassa olemiseen. Mielenkiintoista on, että oppikirjan puhuja näyttää implisiittisesti kehottavan lukijoitaan välttelemään epäonnistuvien, huonosti pärjäävien ihmisten seuraa vihjaten, että se voi altistaa epäonnistumiselle. Lisäksi puhuja liittyy yhteen esimerkiksi viikonloppukaljoittelun ja huonon koulumenestyksen, vaikka epäilemättä alkoholia käyttävät viikonloppuisin myös hyvin menestyvät nuoret. Tekstin viesti on tavallaan

optimistinen, sillä se antaa ymmärtää epäonnistumisessa olevan kyse omista ajatuksista, uskomuksista ja niiden motivoimista teoista, jotka ovat muutettavissa. Toisaalta se kuitenkin peittää alleen monet koulumenestykseen vaikuttavat yksilön ulottumattomissa olevat tekijät ja leimaa huonosti menestyvät oppilaat epäonnistujiksi, jotka eivät viitsi tai halua yrittää tarpeeksi.

Pieleen menon spiraali toimii niin, että ihminen ajattelee, että jokin asia, esimerkiksi kokeeseen lukeminen, ei kannata tai onnistu kuitenkaan, vaikka kuinka yrittäisi. Sitten hän jättää lukemisen kokonaan, menee vain tapaamaan kavereitaan ja valvoo myöhään. Aamulla kokeessa hän on väsynyt eikä osaa. Huonon numeron saatuaan hän ajattelee, että "mitäs minä sanoin, ihan surkeasti meni", mutta ei näe omalla toiminnallaan olleen vaikutusta tulokseen. Huonoa tulosta ja mielihahaa voi sitten purkaa ärsyttämällä muita, kaljoittelemalla viikonloppuna tai menemällä sellaisten joukkoon, jotka eivät myöskään näytä pärjäävän kovin hyvin. Näin pieleen menon spiraali jatkuu alaspäin ja vahvistaa itse itseään. Ihminen luulee, ettei hänellä ole mahdollisuuksia, vaikka toisin toimimalla hän voisi pärjätä huomattavasti paremmin. Tällainen luulo voi syntyä myös siitä, että elää sellaisten ihmisten ympäröimänä, jotka eivät myöskään usko, että he voisivat pärjätä. (D 25)

Seija Keskitalo-Foleyn, Katri Komulaisen ja Päivi Naskalin (2010, 23) mukaan yrittäjäkasvatuksen oikeutusta on Suomessa perusteltu aktiivisen kansalaisuuden käsitteen avulla. Nykyajassa elävän nuoren on sanottu tarvitsevan ”yrittäjämäistä asennoitumista omaan elämäänsä”, taloudellista toimeliaisuutta, henkilökohtaista vastuullisuutta ja aloitteellisuutta elämänsä riskien hallinnassa sekä poliittista aktiivisuutta, joka kirjoittajien mukaan kuitenkin pelkistyy markkinamekanismien määrittämässä politiikassa tekniseen johtamiseen sopeutumiseksi. He huomauttavat, että valinnanvapaus on lopulta näennäistä: uusliberaali yhteiskunta tunnustaa tavoittelemisen arvoiseksi päämääräksi vain taloudellisen menestymisen eikä tunnista siihen kohdistuvaa vastarintaa muuksi kuin elämänhallinnan ongelmaksi. (Keskitalo-Foley, Komulainen & Naskali 2010, 23–25.) Tulkitsenkin oppikirjoissa toistuvasti esiintyvät pärjäämiseen, voittamiseen ja menestymiseen liittyvät lausumat osoitukseksi siitä, että myös terveystiedon oppikirjat allekirjoittavat edellä mainittujen kirjoittajien esittämän yleisesti hyväksytyyn väitteen ”minkälaisiksi ihmiset voisivat haluta, jolleivät taloudellisiksi menestyjiksi?” (emt. 24). Hyvä koulumenestys, korkea koulutus ja varakkuus rakentuvat oppikirjoissa itsestään selviksi tavoitteiksi, joiden saavuttamatta jääminen näyttää olevan merkki henkilökohtaisesta epäonnistumisesta.

Molemmat oppikirjat kuitenkin korostavat, että vastoinkäymisiä ja suruja tulee eteen itse kullekin ja taito selviytyä vastoinkäymisistä tai toipumiskyky ovat keskeisiä hyvinvoinnin elementtejä. Myös ne ovat henkilökohtaisia ominaisuuksia ja taitoja, jotka terveystiedon

oppikirjassa rakentuva ideaalitoimija hallitsee. Terveiden kokemuksellisen ulottuvuuden nostaminen ensisijaiseksi tekee fyysisestä, lääketieteellisesti määriteltävästä sairaudestakin toissijaisen suhteessa yksilön omaan kokemukseen. Kokonaisvaltaisen terveystieteen optimistinen lähestymistapa, jonka mukaan sairastaminen tai vakavan sairauden uhka ei ole este terveydelle, jos yksilö vain suhtautuu siihen oikein, sisältää implisiittisesti oletuksen siitä, että oikea asenne ja reipas mieli ratkaisevat sairastamisen ongelman. Tämä toisaalta luo sairastuneelle ihmiselle mahdollisuuden olla omaksumatta sairaan roolia mutta toisaalta siirtää paljon vastuuta hänelle. Pitkäaikaissairautta sairastavalta evätään näin oikeus asemoitua funktionalistien kuvaamaan sairaan rooliin (ks. esim. Lupton 2006, 7–8), jonka puitteissa heidän sallittaisiin vetäytyä muutoin yhteiskunnan jäsenille välttämättömiksi nähdystä velvollisuuksista, ja edellytetään heidän toimivan yhtä tehokkaasti kuin muutkin. Sairausten katsotaan vertautuvan mihin tahansa muuhun luonteenpiirteeseen, jonka kanssa elämiseen tulee sopeutua. Kyvyttömyys elää sairauden tai sen uhan kanssa tavallista, tyytyväistä, tasapainoista elämää rakentuu näin yksilön henkilökohtaiseksi ongelmaksi ja osoitukseksi vajavaisista taidoista.

Tasapainoinen elämänasenne ei tarkoita, etteikö voisi välillä tehdä väärin tai epäonnistua. Epäonnistumiset, suru ja kipu kuuluvat elämään. Osoitus tasapainosta on toipumiskyky. Pieleen menneen tilanteen jälkeen voi katsella asioita rauhassa ja arvioida uudelleen, miten kannattaa toimia. Osa takaiskuista johtuu siitä, että olosuhteet eivät olleet hyvät tai että ei vain ollut tuuria mukana. Silloin on tärkeää huomata muiden tekijöiden vaikutus eikä soimata itseään. (D 21)

Aina ei voi olla iloinen ja onnellinen. Elämässä tulee vastaan suruja ja murheita. Tärkeää onkin oppia selviytymään niistä. Positiivinen elämänasenne auttaa selviytymään ongelmista. Myös huumori vaikeissakin tilanteissa auttaa jaksamaan. Jokaisella on lupa näyttää tunteensa. Ongelmien ja murheiden keskelle ei kuitenkaan saa hautautua, vaan niiden yli on päästävä. (V 117)

Jos sairastat pitkäaikaissairautta, kuten allergiaa, astmaa, diabetesta tai epilepsiaa, voit tuntea itsesi terveeksi, jos olet päässyt tasapainoon taudin huonojen ja hyvien puolien kanssa. Voiko sairaudella olla hyviä puolia? Diabeetikon elämää hankaloittavat verensokerimittaukset, ruokavalion noudattaminen ja insuliinin pistäminen, mutta diabeetikot ovat usein fyysisesti ikätovereitaan parempikuntoisia. Taudin tunteminen ja sen oikeanlainen lääkitseminen auttaa sinua hyväksymään sen osaksi juuri sinun ainutlaatuisia elämäänsä. Annatko sairauden hallita sinua vai hallitsetko sinä sitä? Parhaimmillaan se on vain osa sinua ja jokapäiväisiä toimiasi. (D 206)

Jos suvussa esiintyy runsaasti jotain vakavaa sairautta, esimerkiksi syöpää, se saattaa tulla omalle kohdalle tai sitten ei. Pikemminkin kannattaa huolehtia siitä, että yrittää parhaansa mukaan noudattaa terveellisiä elintapoja. Tekee siis voitavansa. Siitäkään ei pidä tehdä mitään orjallista ja elämän nauttimista rajoittavaa rituaalia, vaan pyrkiä sopivaan ja hyvää tuulta tuottavaan tasapainoon kaikissa valinnoissa. (V 22)

10.2.2 Ajatteleva, harkitseva toimija

Yksilön suositeltavaa ja ei-suositeltavaa toimintaa kuvataan oppikirjoissa toisaalta

materiaalisten, käyttäytymistä kuvaavien ja verbaalisten, toisaalta mentaalisten, kokemista, havaitsemista ja kognitiivista toimintaa kuvaavien prosessiverbien kautta. Suositeltava ja ei-suositeltava toiminta voi olla luonteeltaan hyvin konkreettista. Ohjeet, varoitukset ja kiellot koskevat usein esimerkiksi peseytymistä, pukeutumista, auringolta suojautumista, syömistä, juomista, liikkumista, nukkumista, seksiä ja päihteiden käyttämistä. Nämä teemat ovat säilyneet terveystyön keskiössä aina antiikin Kreikan hygieniapetuksista saakka (Jauho 2007). Toisinaan, kuten ensimmäisessä esimerkissä, toiminnan oikeaa harjoittamista kuvataan hyvin tarkasti, toisinaan taas väljemmin viitaten esimerkiksi sopivaan, riittävään, liialliseen tai liian vähäiseen määrään jotain. Seuraavissa esimerkkisitaateissa ideaalitoimija käy suihkussa, urheilee, harrastaa liikuntaa tai juo alkoholia. Huomionarvoista on, että ensimmäisen sitaatin konditionaali ”tulisi” viittaa siihen, ettei tekstin ideaalilukija välttämättä vielä käy suihkussa, saunassa tai kylvyssä päivittäin.

Jokaisen tulisi käydä suihkussa, saunassa tai kylvyssä kerran päivässä. Jos urheilee tai hikoilee muuten paljon, on hyvä käydä suihkussa useamminkin. Hyvä ohje on käydä suihkussa aina hikoilua aiheuttaneen suorituksen jälkeen. (V 27)

Harrasta kestävyyskuntoa parantavia liikuntalajeja 2–5 kertaa viikossa. Tämän lisäksi sinun tulee kehittää lihaskuntoasi ja liikehallintaasi mieluiten kolme kertaa viikossa. (D 146)

Jos ikäisesi juo säännöllisesti tai suuria määriä yhdellä kertaa, alkoholi aiheuttaa muutoksia aivojen rakenteessa. (D 214)

Ihmiset syövät jatkuvasti epäterveellisemmin, liikkuvat vähemmän, käyttävät enemmän alkoholia ja polttavat tupakkaa. Tämä tarkoittaa elintapojen huonontumista. (V 266)

Petersen ja Lupton (1996, 15) luonnehtivat elintapojen terveysvaikutusten korostumista 1970-luvulta lähtien ”epäterveellisten elämäntapojen uudelleen löytämiseksi”. Epäterveellisten elintapojen kuten liian vähäisen liikunnan, päihteiden käytön, kalori- ja rasvapitoisen ruoan ja unenpuutteen merkitystä terveydelle alettiin korostaa ja terveystieteiden avulla yksilöitä pyrittiin tekemään tietoisiksi siitä, millä tavoin elintapoja tulisi muuttaa sairauksien ehkäisemiseksi. Elämäntyyliä käsittelevissä yksilöasemoituu järkevaksi, laskelmoivaksi toimijaksi, joka asennoituu vaaroihin ja riskeihin järkevästi ja elää kohtuullisesti. Kritiikkiin yksilöiden syyllistämistä on terveyden edistämisen piirissä pyritty vastaamaan edellyttämällä julkiselta vallalta toimia, joiden kautta terveelliset valinnat tulevat helpommiksi. (Petersen & Lupton 1996, 15–18.)

Oppikirjatekstissä terveellisten valintojen tekeminen näyttää kuitenkin kysymyksenä

omasta tahdosta ja asenteista. Elintavat ja tottumukset ovat henkilökohtaisia valintoja ja vääriä valintoja tekevä ihminen altistaa itsensä sairauksille. Seuraavista tekstikatkelmista ensimmäisessä terveenä vietetyt eläkevuodet rakentuvat palkkioksi, jonka terveellistä elämää viettäneet ihmiset saavat, vaikka lienee selvää, että moni terveellisesti elänyt kuolee tai sairastuu nuorena eivätkä kaikki elämänlaatua huonontavat sairaudet johdu huonoista elintavoista. Jälkimmäisessä korostuu - taas kertaalleen - yksilön sisäisten, mentaalisten kykyjen merkitys suhteessa ulkoisiin olosuhteisiin. Terveellisten valintojen vaikeutta voidaan pahoitella mutta varattomienkin kerrotaan voivan tiedon ja itsekurin avulla valita terveellisiä tuotteita; ei silakoita vaan juureksia ja viljatuotteita

Elämänaikana tehdyt valinnat näkyvät viimeistään vanhuusvuosien terveydentilassa. Itsestään huolehtineet, terveellistä elämää viettäneet ihmiset saavat nauttia eläkevuosistaan terveisinä. Vähemmän terveesti eläneille vanhuus usein jää lyhyemmäksi ja elämänlaatu on huonompaa. Huonojen elintapojen aiheuttamat sairaudet heikentävät toimintakykyä ja estävät vanhuksia tekemästä haluamia asioita. (V 142)

Hienoa olisi, jos pystyttäisiin ajattelemaan terveyttä jokaisessa ostopäätöksessä, mutta usein hinta ohjaa valintoja. Valitettavasti terveelliset ruoat maksavatkin usein muita enemmän. Toisaalta juurekset ja viljatuotteet ovat halpoja. Jotta osattaisiin ostaa terveellisiä ruokia, tarvitaan tietoa ja itsekuria. Monet mainokset on tehty tarkoituksella niin houkutteleviksi, että ihmisten on vaikea vastustaa kiusauksia. (V 207)

Usein konkreettista toimintaa tai käyttäytymistä kuvataan tekstissä päätöksiksi tai valinnoiksi. Mentaalinen toiminta kuten miettiminen, pohtiminen, valitseminen, päättäminen, muistaminen, tietäminen, oppiminen, harkitseminen ja lukuisat muut kognitiiviseen toimintaan liittyvät prosessit edeltävätkin oppikirjatekstissä toimintaa. Suunnitelmallisuus ja harkitsevaisuus ovat yksilötoimijalle asetettuja ihanteita ja vaatimuksia, mutta myös vahingollista ja haitallista toimintaa kuvataan usein ikään kuin se olisi tietoisien harkinnan seurauksena tehty valinta. Oppikirjatekstissä rakentuva toimija on abstrakti, usein sosiaalisista suhteistaan ja taustastaan irrotettu yksilö, jonka odotetaan ja toivotaan tekevän järkeviä, terveellisiä valintoja. Seuraavissa sitaateissa ideaalilukija tekee elämäntapavalintoja, opettelee pitämään asioista, miettii, kehittää tahtoaan ja kiinnittää huomiota elintapoihinsa. Voi kuitenkin kysyä, kuinka tietoisesti ihmiset arjessaan toimivat ja kuinka pitkälti esimerkiksi syömistä tai liikkumista säätelevät toimijan käytettävissä olevat resurssit tai siihen vaikuttavat olosuhteet.

Omilla elintapavalinnoillasi voit vaikuttaa siihen, miltä näytät, miten terveenä pysyt ja miten pärjät tulevaisuudessa. (D 138)

Murrosiässä mielihyväjärjestelmiä muokataan voimakkaasti, ja se, mistä opettelee pitämään, säilyy helposti läpi koko elämän. (D 216)

Ylipainon ja huonojen elintapojen lisääntyminen näkyy myös kansantautien lisääntymisenä ja puhkeamisena yhä nuoremmilla. Kaikelta tältä voit välttyä kiinnittämällä huomiota omiin elintapoihisi vielä, kun olet terve. (V 266)

Petersen ja Lupton (1996, 68) väittävät, että uudelle kansanterveystyölle ja terveyden edistämislle tyypillistä on juuri yksilöllisten valintojen korostaminen. He kuitenkin huomauttavat, että itsesäätelyn ja itsen muokkaamisen ensisijaisuus kansanterveyden kohentamisen strategiana on ilmiönä uusi. Vaikka itsekontrollia ja sivistyneitä käytöstapoja pidettiin jo valistuksen aikana osoituksena yksilön moraalista voimasta ja kansalaiskelpoisuudesta, pyrittiin väestön terveyteen vaikuttamaan aina 1900-luvulle saakka ennen kaikkea pakon avulla. (Petersen & Lupton 1996.) Tarkastelemissani oppikirjoissa vapaaehtoisuutta pidetään terveyskäyttäytymisen muokkaamisen välttämättömänä ehtona, kuten ensimmäisestä sitaatista käy ilmi. Luottamus siihen, että kansalaiset vapaaehtoisesti toimivat hyväksyttävillä tavoilla ei kuitenkaan näytä olevan aivan aukoton; siksi positiivisesti oppikirjojen puhujat suhtautuvat esimerkiksi tupakointia rajoittavaan lainsäädäntöön ja liikennesääntöihin. Myös Petersen ja Lupton (1996, 71) myöntävät, että uuden kansanterveystyön piirissä valtion toimet kansalaisten ohjaamiseksi ja kontrolloimiseksi ovat tietyissä tilanteissa kuten huumausaineita ja muita päihteitä koskevissa kysymyksissä toivottuja. He myös huomauttavat, että kontrolli kohdistuu useammin jo valmiiksi leimattuihin ryhmiin kuten prostituoituihin ja huumeidenkäyttäjiin (Petersen & Lupton 1996, 72).

Taidot karttuvat kiinnostuksen ja innostuksen myötä. Väkisin ei ketään saa tekemään mitään. Terveiden taitoja kannattaa joka tapauksessa hankkia. (V 13)

Terveellisten elintapojen noudattaminen siis rakentuu oppikirjatekstissä järkeviksi valinnoiksi, joita itseään hallitseva, rationaalisesti eri vaihtoehtoja punnitseva yksilö tekee ennen kaikkea objektiiviseen tietoon nojautuen. Terveellisten elintapojen vihollisiksi taas muotoutuvat tietämättömyys ja puutteellinen itsekontrolli, riippuvaisuus, joka merkitsee yksilön päätösvallan luovuttamista joko eläimelliseen luontoon kuuluville vieteille, himoille ja haluille tai toisille ihmisille. Oppikirjatekstin järkevä, autonominen ideaaliyksilö käy jatkuvaa kamppailua itsehallintaa uhkaavia halujaan ja ympäristöstä kumpuavia odotuksia ja vaatimuksia vastaan. Kun himot ja halut saavat voiton, voidaan puhua riippuvuudesta. Riippuvainen ei enää kontrolloi toimintaansa itse vaan on oman luontonsa kohde tai välikappale. Riippuvuuden ja muiden esimerkin mukaan toimimisen negatiivinen lataus on tulkintani mukaan selitettävissä juuri autonomian itseisarvoisuuden

kautta. Omaehtoiset, muista riippumattomat, vapaat valinnat osoittavat oppikirjatekstissä usein arvostettavia ominaisuuksia, vahvuutta, voimaa, rohkeutta ja uskallusta.

Ihmisellä, kuten kaikilla elävillä olennoilla, on hyvin voimakas lisääntymisvietti. Se houkuttaa unohtamaan ehkäisyn ja ottamaan riskejä. Ehkäisyn käyttö on siten aina järjen voitto biologiaa vastaan. (D 75)

Rikkaissa maissa suuri osa 16-vuotiaista tupakoitsijoista katuu tupakointiaan mutta ei kuitenkaan kykene lopettamaan. Tupakan nikotiini aiheuttaa voimakasta riippuvuutta aivoissa, elimistöissä ja käyttäytymisessä. (D 228)

Kaverit ovat meille niin tärkeitä, että heidän seurassaan saatamme tehdä vain heitä miellyttääksemme asioita, joita emme välttämättä muuten tekisi. (V 53)

Uskallatko sinä olla oma itsesi, välittämättä muiden mielipiteistä tai median antamasta pukeutumismallista? (V 113)

Kyky vastustaa kiusauksia ja houkutuksia nousee keskeiseksi molemmissa oppikirjoissa syömistä koskevissa jaksoissa. Etenkin ruoasta puhuttaessa terveelliset valinnat ja normaalipainossa pysyminen osoittavat oppikirjan puhujan mukaan itsekontrollia ja tahdonlujuuutta. Samalla ylipainoinen ihminen tullaan helposti ymmärtäneeksi kaikinpuolin kelvottomaksi itsekontrollin saralla ja laajemalla yhteiskunnallisella tasolla tämä voi vaikeuttaa esimerkiksi työnsaantia. Lihavuus herättääkin monesti ihmisissä mielikuvan laiskasta, nautinnonhaluisesta ja itsekontrolliin kykenemättömästä henkilöstä, joka ei voi vastustaa kiusauksia, kun taas onnistuminen ”painonhallinnassa” paljastaa rationaalisen, moraalisen, päämäärätietoisien ja itseäänhallitsevan yksilön. (Harjunen 2004.)

Elämänmittainen normaalipaino on pääasiassa tahdosta kiinni, ellei ihmiselle ole jokin painoa nostattava sairaus. Painonhallintaa kannattaakin miettiä erityisesti tahdonlajuuden näkökulmasta. Tahtoa voi kehittää. (V 15)

Liikunnan lisäämisen ohella helppoiten painon nousun voi estää noudattamalla säännöllisiä ruokailuaikoja ja syömällä lautasmallin mukaisesti. Tällöin nälkä ei yllätä ja rasva- ja sokeripitoisia houkutuksia pystyy vastustamaan. (V 184)

Erityisen voimakkaasti itsehallintaa uhkaavat eläimelliseen luontoon kuuluvat voimat ovat läsnä murrosikäisen nuoren, oppikirjan ideaalilukijan, elämässä. Murrosikäisen sisäistä maailmaa kuvataankin usein luonnonilmiöihin viittaavin metaforin. Tunteet vyöryvät ja hyökivät, on hormonimyrskyjä ja tunteenpuuskia (V 147), sisällä kuohuu ja myllertää. Luonnonilmiömetaforat korostavat ihmisen jakautumista biologisperäiseen luontoon, hormoneihin ja aivorakenteiden muutoksiin, josta tämä murrosiän kuohunta saa alkunsa, sekä vain ihmisille ominaiseen järkeen ja itsehallintaan, joka liittyy hänet rationaalisten, autonomisten kansalaisten joukkoon. Näkymätön sisäinen maailma voimineen ja

vietteineen näyttäytyy uhkana sekä nuoren itsensä että koko yhteiskunnan terveydelle ja hyvinvoinnille.

Murrosikäinen rakentuu tekstissä ruumiiseen paikantuvien voimien tahdottomaksi uhriksi, jonka toimintakyky on minimaalinen. Hän ei kykene vastustamaan ”valtavia” tunteitaan, vaan tempautuu niiden vietäväksi ja toimii ikään kuin tahdoton marionettinukke. Niinpä nuoren toiminta tulee helposti ymmärretyksi järjettömänä, murrosikään kuuluvien viettien ja vaistojen ohjaamana. Kaikenlainen vastarinta ja sopeutumattomuus, oli se sitten intentionaalista eli tarkoituksellisesti suunnattua tai sellaiseksi tulkittua on helppo selittää murrosikäisyydellä ja ohittaa niin nuoren perustelut kuin se mahdollisuus, että esimerkiksi ulkonäköä koskevat normit eivät olisikaan kaikkien jakamia. Esimerkiksi Dynamossa murrosikäisen tunnekuohujen kuvataan ilmenevän vaikkapa luonnonsuojelun tai kasvisruokavalion arvostamisena tai kehonrakennuksen harrastamisena (D 38). Nuori voidaankin nähdä itsehallinnaltaan vajavaiseksi yksilöksi, joka tulee alistaa huoltajien ja muiden aikuisten sekä viranomaisten erityisen suojelun ja valvonnan alaisuuteen. Vanhemmilla ja yhteiskunnalla on velvollisuus huolehtia siitä, ettei nuori pääse harkitsemattomuuttaan tuhoamaan omaa terveyttään tai vaarantamaan toisten hyvinvointia.

Nuoruuden rankkoina ajanjaksoina kaikki tuntuu olevan sekaisin joko ajatuksissasi, osaamisessasi, kavereissasi tai vaikkapa vanhemmissasi. Mullistuksen aikoja ja kuohuntavaiheita tulee, halusitpa tai et. Aina ne eivät niin kovasti rasita tai näy päälle. [– –] Epävarmuus ja ahdistus, ärtyisyys ja vastahakoisuus saattavat hyökätä tunteisiin, vaikka ei haluaisi riidellä. (D 38)

Kun kasvaa, tunteet tulevat todellisimmiksi. Sinun iässäsi ne usein vyöryvät päälle kuin ukkospilvi. Joskus ne tuntuvat sisällä vellovina hyvänolon aaltoina, auringonpaisteena sateen keskellä ja autuaallisena leijuntana. Joskus ne taas polttavat kuin tuli tai kirvelevät kuin myrkky. Tunteet saattavat vallata ihmisen kuin hyökyaalto, joka tukahduttaa alleen ja kastelee läpimäräksi. Silloin niitä vastaan ei voi taistella, mutta tunteena ne eivät tee mitään. (D 102)

Murrosiän edetessä nuori on entistä itsenäisempi. Ystävien merkitys lisääntyy, ja nuori viettää enemmän aikaa heidän kanssaan. Kaveripiiri vaikuttaa paljon käyttäytymiseen murrosiässä. Halutaan kuulua ryhmään, näyttää ja käyttäytyä samalla tavalla kuin muut. Myös kavereiden mielipiteillä on suuri merkitys. Siksi sillä, millaisessa kaveripiirissä liikkuu, on merkitystä. Huonoja, jopa vaarallisia elintapoja harrastavat ystävät voivat houkutella tahtomatta ja huomaamatta väärille teille. (V 148)

Miller ja Rose (1989) huomauttavat, että uusliberaalissa hallinnan tavassa rakentuva yksilöllinen vapaus valita ei oikeastaan ole vapaus vaan velvollisuus varmistaa oma elämänlaatunsa tekemällä oikeita valintoja. Heidän mukaansa poliittinen järjestys on rakennettu oletukselle yksilöistä, jotka etsivät menestyksen tunnetta, korkeaa elämänlaatua ja yksilöllistä elämäntyyppiä, ja hallinnan ohjelmia arvioidaan sen perusteella, miten hyvin

ne lisäävät valinnan mahdollisuuksia. (Miller & Rose 1989.) Oppikirjatekstissä rakentuva käsitys siitä, että yksilön toiminta koostuu valinnoista, tulee ymmärrettäväksi tulkintani mukaan juuri uusliberaalin hallinnan järjen kautta. Käyttäytymisen käsitteellistäminen valinnoiksi oikeuttaa päättelemään, että toiminnan seuraukset voidaan palauttaa yksilön kykyihin ja asenteisiin ulkoisten olosuhteiden sijaan. Usein tämä tulkinta näyttää vetoavan myös ihmisiin, joiden toimintaa sen kautta selitetään. Esimerkiksi Tarja Tolonen (2005) toteaa, että syrjäytyneeksi määritellyt nuoret, joiden kohtalot ulkopuolisen tutkijan silmin vaikuttavat pitkälti olosuhteiden tuottamilta, selittävät asemaansa ehdottomasti omien valintojensa seurauksena.

Seuraavasta sitaatista voidaan nähdä, että yksilön vapaus tehdä valintoja esimerkiksi oman alkoholinkäyttönsä suhteen ei ole aivan täydellinen. Riittävän tiedon avulla voi Dynamon mukaan tehdä vastuullisen päätöksen joko kohtuukäytöstä tai raittiudesta. Entä jos yksilö riittävästä tiedosta huolimatta ryhtyykin alkoholin suurkuluttajaksi? Onko se oppikirjapuheen näkökulmasta valinta lainkaan vai eikö se vain ole vastuullinen valinta? Jos kohtuukäytön voi valita, eikö silloin kohtuuton käyttökkin pitä nähdä valintana? Jos terveydelle haitallinen, hengenvaarallisiin sairauksiin johtava riippuvuus ymmärretään harkituksi valinnaksi, millaisia seurauksia sillä on suhtautumiselle vaikkapa sitten alkoholisteihin? Entä miten sopivat yhteen toisaalla oppikirjassa esitetty näkemys alkoholismista sairautena ja näkemys raittiudesta tai kohtuukäytöstä tietoon perustuvina valintoina? Huomioarvoista katkelmassa on mielestäni myös siinä rakentuva ”ne”, joilla ”on laajempi ja todenmukaisempi käsitys asioista”. Tämä joukko jää kuitenkin nimeämättä ja ainakin itse lukijana jäin pohtimaan, keitä ovat ne luotettavat lähteet, joilta riittävät tiedot voi saada.

Opit kokeilemalla, mutta silti kaikkia asioita ei kannata oppia kantapäähän kautta. Joskus kannattaa tosissaan uskoa niitä, joilla on laajempi ja todenmukaisempi käsitys asiasta. Kun sinulla on riittävät ja luotettavista lähteistä saadut tiedot alkoholista, pystyt tekemään vastuullisen päätöksen omasta alkoholinkohtuukäytöstäsi tai raittiudestasi. (D 220)

Toimijoiden nimeämisen näkökulmasta mielenkiintoista on, että alkoholin käytöstä puhuttaessa erotetaan toisistaan selvästi ”tavallisten ihmisten” kohtuukäyttö ja alkoholin liikkakäyttö, alkoholiriippuvaisuus alkoholismiksi nimettynä sairautena, kun taas tupakan ja huumeiden käyttö johtaa automaattisesti ihmisen nimeämiseen tupakoijaksi tai huumeidenkäyttäjäksi, jonka muut ominaisuudet ikään kuin peittyvät päihteiden käyttäjän identiteettiin. Kun tekstissä viitataan tupakoitsijaan tai huumeidenkäyttäjään, oletetaan

lukijan lähtökohtaisesti tietävän, mistä puhutaan. Vaikka molemmissa oppikirjoissa erikseen kerrotaan, ettei valtaosa huumeita käyttävistä nuorista ole huumeriippuvaisia ongelmakäyttäjiä vaan satunnaisia kokeilijoita, puhutaan tekstissä yleisesti huumeidenkäyttäjistä, joille huumeet ovat tärkein asia maailmasta, jotka tekevät rikoksia eivätkä kykene palkkatöihin ikään kuin erilaisilla huumeiden käyttäjillä ei lopulta olisi mitään keskinäisiä eroja ja ikään kuin jokaisesta huumeita käyttävästä vähitellen tulisi ongelmakäyttäjä. Toisaalta alkoholistiksi nimeämiselläkin on oppikirjatekstissä alkoholiriippuvuuden omaavan henkilön ohella myös toinen merkitys. Alkoholistista puhuttaessa viitataan paitsi alkoholista riippuvaiseen henkilöön, myös halveksittavaan ominaisuuteen, jota lukijan uskotaan haluavan välttää.

Tupakoitsija kokee vieroitusoireita jos hän ei polta tupakkaa. (V 52)

Huumeet ovat kalliita ja niitä ostaakseen tarvitsee rahaa. Käytön kasvaessa rahoitettava osuus on yhä suurempi. Loppujen lopuksi käyttäjällä ei ole muuta vaihtoehtoa kuin alkaa itse välittää huumeita tai tehdä rikoksia huumeiden rahoittamiseksi. Harvalla on normaalilla palkkatyöllä varaa rahoittaa huumeiden käyttöä, etenkin huumeiden viedessä terveyden ja työkykyisyyden. Työkyvyn menettämisen lisäksi huumeet tuhoavat ystävyys- ja perhesuhteet. Vanhat ystävät unohtuvat ja tilalle tulee uusia, huumeita käyttäviä ystäviä. Käyttäjän käytös ja persoonallisuus muuttuvat ja perheen arvokkaat tavarat alkavat kadota oudosti. Nämä merkit kertovat yleensä huumeongelmasta. Huumeiden käyttäjille tärkein asia maailmassa ovat huumeet. (V 76)

Alkoholistilla on pakonomainen tarve juoda alkoholia tai vaikeuksia lopettaa sen huominen. Alkoholismi on sairaus, jota voidaan hoitaa kuten muitakin sairauksia. Hoitamattomana alkoholismi on vakava sairaus, joka edetessään tuhoaa ihmisen aivot ja kehon aiheuttamalla monia eri sairauksia. Alkoholiriippuvainen voi aiheuttaa läheisille monenlaista haittaa: esimerkiksi väkivaltaa, häpeää ja rahahuolia. (D 220)

Muut tuomitsevat sinut helposti, jos epäonnistut alkoholinkäytön hallinnassa. Kukapa haluaisi saada juopon tai alkoholistin maineen! (D 208)

Tarttuvien tautien ja pitkäaikaissairauksien ohella kehon terveyttä uhkaavat erilaiset enemmän tai vähemmän ennalta-arvaamattomat vaarat kuten onnettomuudet, väkivalta ja luonnonkatastrofit tai pienemmässä mittakaavassa saasteet ja muut myrkyt sekä sääolosuhteet. Jos terveelliset elintavat rakentuvat sairauksien ehkäisyn näkökulmasta kehon tarpeiden täyttämiseksi, edellyttää riskien minimoiminen ennakoivaa varautumista kaikkeen. Onnettomuuksina tai tapaturmina voidaan tulkintani mukaan tarkastella myös esimerkiksi päihteiden yliannostuksen aiheuttamia myrkytystiloja. Vaarat ja riskit eivät siten välttämättä kohdistu yksilöön ulkopuolelta vaan voivat olla myös hänen itsensä aiheuttamia. Oppikirjateksteissä korostuukin yksilön oma vastuu riskien vähentämiseksi. Molemmissa oppikirjoissa elinympäristön lukuisat jokapäiväiset ja harvinaisemmat riskit

samoin kuin omalla toiminnalla aiheutetut vaaratilanteet ovat keskeisessä asemassa. Oli kyse sitten liikenteestä, urheilusta, päihteiden käytöstä, seurustelusta tai vaikkapa vain öisessä kaupungissa liikkumisesta, näyttää maailma olevan täynnä uhkia, joista tulee olla tietoinen.

Tavallisessa kuntoliikunnassa tapaturmia sattuu vain vähän eivätkä ne useinkaan ole vakavia. Nilkan nyrjähtäminen ja lihasten venähtäminen ovat tavallisimpia pehmytosakudosten liikuntavammoja. Venähtämisistä ja revähdyksiä voi syntyä, jos lämmittely on ollut riittämätöntä. (D 155)

Paras tapa välttyä väkivallalta on pysyä poissa tilanteista ja paikoista, joissa voi joutua väkivallan uhriksi. Esimerkiksi ei kannata mennä yöllä pimeille kujille, lähteä vieraiden matkaan tai käyttäytyä provosoivasti. (V 88)

Petersen ja Lupton (1996, 18) pitävät riskin käsitettä keskeisenä uudessa kansanterveysajatattelussa ja siihen liittyvässä terveydenedistämistyössä. Oppikirjatekstissä ideaalilukijan terveyttä ja jopa elämää uhkaavat esimerkiksi onnettomuudet, luonnonkatastrofit ja ilmansaasteet, jotka ovat pitkälti hänen kontrollinsa ulottumattomissa, mutta myös tapahtumat, joiden toteutumisen todennäköisyyteen hän voi omalla toiminnallaan vaikuttaa. Esimerkiksi liikenneonnettomuuteen joutumisen vaaraa voi oppikirjojen mukaan merkittävästi vähentää välttämällä rattijuopon kyytiin menemistä ja raikatuksi tulemisen vaaraa puolestaan välttämällä ulkona liikkumista pimeään aikaan ja päihteiden käyttöä. Kuten Petersen ja Lupton (1996) huomauttavat, riskien määrittelyyn liittyy usein myös moraalinen ulottuvuus. Vaikka oppikirjoissa eksplisiittisesti todetaan esimerkiksi, ettei raikauksen tai muun väkivallan kohteeksi joutuva koskaan ole syyllinen tapahtuneeseen, voi lukija kuitenkin päätellä, että yksin pimeällä liikkuva tietoisesti ottanut riskin, ja on siten itse vastuussa raikatuksi tai pahoinpidellyksi tulemisesta. Luonnonkatastrofeihin puolestaan tulee, kuten ensimmäinen sitaatti osoittaa, varautua kehittämällä käsivoimiaan ja, kuten toinen sitaatti kertoo, jopa sattumaan voi ja tulee varautua tai valmistautua henkisesti.

Äkilliseen terveyden menettämiseen tai kuoleman ajatukseen voi opetella suhtautumaan tyyneydellä. Oman elämän näkeminen osana laajempaa kokonaisuutta, maailmankaikkeutta, voi helpottaa ymmärrystä elämän rajallisuudesta. [- -] Myös eläminen tässä ja nyt eikä sitten kun auttaa ymmärtämään elämän jokaisen hetken ainutlaatuisuuden arvon. Kiittäminen ja kiittollisuuden tunteminen olevasta ja eletystä elämästä on ehkä kaikkein rauhoittavin ajatus sattuman synnyttämän pelon nujertamiseksi: olen kokenut ihania ja ainutlaatuisia asioita jo nyt, mitähän mukavaa elämä tuo vielä tullessaan. (V 24)

Uudenlaiset terveyttä vaanivat uhkat, kuten luonnonkatastrofit, korostavat myös kädentaitojen ja käsivoimien tärkeyttä. Taitojen ja voimien turvin helpottuu selviäminen vaarallisista tilanteista, eikä sellaisia taitoja kannata vähätellä. Haaste on erityisen suuri kaupunkilaisille, jotka eivät joudu käyttämään painavia työkaluja arjessaan. Tällaiset taidot korostuvat esimerkiksi myrskyn katkaistessa sähköt mökiltä. (V 13)

10.2.3 Vastuullinen toimija

Oppikirjatekstin tuottama ihanteellinen terveystieteilijä huolehtii paitsi omasta terveydestään, myös kantaa vastuuta toisten terveydestä ja osallistuu terveyttä edistävien ympäristöjen luomiseen. Molemmissa oppikirjoissa tuen ja avun antamisesta toisille puhutaan positiiviseen ja jopa velvoittavaan sävyyn, ja myös ystävällinen, suvaitsevainen suhtautuminen toisiin samoin kuin mahdollisiin epäoikeudenmukaisuuksiin puuttuminen rakentuu hyvän terveystieteilijän ominaisuudeksi. Vastuu toisten terveydestä konkretisoituu myös esimerkiksi tupakoinnin välttämisenä, säännöllisenä sukupuolitautien testaamisena, liikennesääntöjen noudattamisena, ensiaputaitojen hallitsemisena ja ystävällisenä käyttäytymisenä. Nämä kaikki yhdessä käsitteellistyvät oppikirjatekstissä vastuullisuudeksi. Petersen ja Lupton (1996, 69–70) toteavat terveyden edistämisen diskursseissa velvollisuuksien nousevan esiin esimerkiksi juuri tupakoinnin muille aiheuttamien haittojen sekä tartuntatautien leviämisen ehkäisyn yhteydessä.

Päihtyneen tai huumaantuneen kuljettajan matka on aina estettävä. Mikäli muut keinot eivät auta, on pyydettävä poliisin apua. (D 269)

Jokainen joutuu välillä tilanteisiin, joissa toisen apua tarvitaan. Toisen auttamisen pitäisi olla itsestäänselvyys tilanteessa kuin tilanteessa. (V 100)

Tyttöjä, tulevia naisia, oppikirja puhuttelee omana erityisenä yleisönään, tulevina äiteinä. Erityisesti päihteiden käytön mutta myös muiden terveellisten elintapojen kohdalla äidillä on erityinen vastuu lapsensa terveydestä. Äidin päihteidenkäyttö esitetään molemmissa oppikirjoissa tuomittavana sikiön terveyteen viitaten, mutta Vireessä äidille sysätään vastuuta vieläkin enemmän. Seuraavassa sitaatissa päihteidenkäytön, liikunnan ja syömisen ohella stressi ja ympäristöhaitoille altistuminen kuvataan äidin toimintana. Stressi ja ympäristöhaitoille altistuminen ovat kuitenkin asioita, joita harva tahallaan tekee, ja jos niistä sysätään vastuu raskaana olevalle naiselle, lisännee se stressiä ja huonommuuden tunnetta entisestään.

Elintavoilla on merkitystä jo ennen syntymää, eli hyvän elämän eväät antaa äiti lapselleen. Se, miten äiti syö ja liikkuu, käyttääkö päihteitä, stressaako itseään tai altistuuko ympäristöhaitoille, vaikuttaa syntyvän lapsen syntymäterveyteen ja terveyteen lähes aikuiseksi saakka. (V 21)

Laajemmalla tasolla yksilön odotetaan tai ainakin toivotaan osallistuvan ympäristön turvallisuuden ja puhtauden vaalimiseen. Tämä voi tapahtua esimerkiksi poliittisen päätöksenteon tai henkilökohtaisten elämäntapavalintojen kautta. Sitaateissa

ensimmäisessä huomionarvoista on mielenterveysongelmien lisääntymisen esittäminen sivulauseessa mainittavana tosiseikkana. Jälkimmäisessä taas kiinnitin ainakin itse huomiota toiseksi viimeiseen lauseeseen, jossa todetaan, että aihetta voidaan käsitellä myös paikallislehdessä. Tässä lauseessa passiivin ilmaisema tekijä jää ainakin minulle epäselväksi. Onko kyse kehotuksesta kirjoittaa paikallislehden yleisönosastolle vai kutsua toimittaja tekemään juttua epäkohdasta?

Voit innostaa läheisiäsi esimerkiksi liikkumaan, lepäämään, rentoutumaan, iloitsemaan tai huolehtimaan sukulaisista ja tuttavista. Kun rohkaisevat mielipiteet ja kannanotot sanotaan asiallisesti ja lämpimästi, kukaan ei voi pahastua saamastaan opastuksesta. Tämä päivänä, kun mielenterveysongelmat lisääntyvät kovaa vauhtia, tarvitaan yhä enemmän apua toisilta ihmisiltä. Kuka hyvänsä voi olla auttaja toiselle ihmiselle. Aina ei tarvita ammatillista terapiaa tai kriisiapua, vaan jokainen ihminen voi olla tarvittaessa tuki toiselle ihmiselle. Kuunteleminen on arjen terapiaa ja voi helpottaa oloa hyvin nopeasti. (V 286)

Jos huomaat jonkin epäkohdan oman lähiympäristösi turvallisuudessa, voit vaikuttaa monin tavoin ongelmapaikan poistamiseksi. Jos esimerkiksi suojatie puuttuu, pensaat peittävät näkyvyyden tai liikennejärjestelyissä on puutteita, voit ottaa yhteyttä kunnan tekniseen toimeen. Jotkut aloitteet voi saada läpi jo pelkällä puhelinsoitolla, mutta yleensä kirjallinen aloite kuntaan on asian etenemisen kannalta tehokkaampi. Monia asioita voidaan käsitellä yhdessä esimerkiksi kouluissa tai asukasyhdistyksissä, jolloin saadaan painarvoa asialle. Myös paikallislehdissä voidaan käsitellä aihetta. Tienkäyttäjien omaa aktiivisuutta tarvitaan liikenteen haittojen vähentämiseksi ja liikennejärjestelmän kehittämiseksi. (D 270)

Elämäntapavalinnat merkityksellistyvät oppikirjatekstissä terveyden näkökulmasta sekä suoraan että välillisesti, sillä ne vaikuttavat terveyden ohella myös elinympäristöön, sen puhtauteen ja turvallisuuteen, jotka puolestaan vaikuttavat osaltaan terveyteen. Petersenin ja Luptonin (1996) mukaan uudelle kansanterveysajattelulle ominaista on ympäristön terveyden merkityksen korostaminen. Tarkastelemissani oppikirjoissa ekologisten valintojen positiivinen arvottaminen ei kuitenkaan useimmiten ole ainakaan suoraan kytkettävissä holistiseen terveystähtäykseen, vaan ne näyttävät toimivan eräänlaisen apuvoimana yksilön terveydelle edullisten valintojen markkinoinnissa. Seuraavassa sitaatissa huomion arvoista on mielestäni myös tietoisuuden käsitteen käyttö ja sen määrittely ensisijaiseksi. Hyvä terveystietoisuus on siis tietoinen ympäristön tilasta ja huomioi toimintansa vaikutukset siihen. Tässä yhteydessä kyseessä on selvästi holistisen terveystietoisuuden ajatus yksilön ja ympäristön terveyden yhteydestä.

Kun ympäristön terveys horjuu, on riski, että myös ihmisen terveys alkaa heiketä. Sama pätee päinvastoin: kun ihmisen käyttäytyminen saa epäterveitä piirteitä, myös ympäristö kärsii. Me emme voi enää ummistaa silmiämme siltä tosiasialta, että voidaksemme tulevaisuudessa hyvin meidän on toteutettava erilaisia elämäntapamuutoksia nyt. Ihmisen ja luonnon terveyden säilyttäminen edellyttää tasapainon ymmärtämistä. Se on tietoisuuden kasvattamista tästä asiasta. Tietoisuuden myötä selkiytyvät erilaiset toimintamahdollisuudet ja keinot tasapainon toteuttamiseksi. (V 277)

Terveystiedon oppikirjoissa vastuu ympäristön terveydestä konkretisoituu ennen kaikkea

henkilökohtaisina kulutusvalintoina kuten kierrätyksenä ja vähäpäästöisten liikkumistapojen kuten pyöräilyn ja kävelyn valitsemisena autoilun ja mopoilun sijaan. Kuten Petersenin ja Luptonin (1996, 90) kuvailemien terveyden edistämisen diskurssien piirissä, myös tarkastelemisani oppikirjoissa ympäristötietoista ideaalilukijaan puhutellaan uusliberaalille ajattelutavalla tyypillisenä rationaalisenä kuluttajana, joka osallistuu ympäristöhaittojen vähentämiseen kulutusvalinnoillaan. Ympäristöliikkeille ominaiset radikaalit, poliittisemmat näkökulmat esimerkiksi ilmastonmuutokseen eivät oppikirjoissa nouse esiin juuri lainkaan. Etenkin jälkimmäisessä seuraavista esimerkeistä ympäristön ja yksilön terveyden välinen kytkös jää kuitenkin implisiittiseksi ja tulkintani mukaan hyötyliikunnan ja julkisen liikenteen suositteluun voi yhtä lailla kytkeytyä kapeampaan fyysisen terveyden arvostukseen. Ekologisuuteen vetoaminen jäisi näin strategiseksi kuvitteellisen yleisön jakamiin arvoihin vetoamiseksi.

Ekologinen liikkuminen ja energian säästäminen esimerkiksi lämmitysjärjestelyissä ovat pieniä mutta merkittäviä tekoja ympäristön hyvinvoinnin lisäämiseksi. (V 278)

Henkilöautoliikenteen voimakas kasvu heikentää ilmanlaatua, kiihdyttää kasvihuoneilmiötä sekä lisää ruuhkia ja melua, joten hyötyliikunnan ja joukkoliikenteen suosiminen on myös ympäristöä säästävä ja vastuullinen valinta. (D 265)

Oppikirjan puhutteleva ideaalilukija ei välttämättä ole tekstissä rakentuvan ideaalitoimijan positioon sopiva. Tämä lienee oppikirjojen ja koko terveysopetuksen lähes itsestään selvä lähtökohta; jos opetuksen kohteena oleva nuori täyttäisi tavoitteet, ei opetusta tai ohjausta tarvittaisi. Nykytilanteen ja tavoitteen välinen ero ilmenee tekstissä esimerkiksi velvoittavana modaalisuutena ja lukijan puhuttelemisena esimerkiksi potentiaalisena tupakoijana. Oppikirjan ideaalilukijaa ei tekstissä rajata kovinkaan tarkasti ainakaan eksplisiittisesti. Molempien oppikirjojen puhujat korostavat ihmisten erilaisuutta ja ohjaavat sen hyväksymiseen. Implisiittisesti ideaalilukija tulee kuitenkin helposti määritellyksi ”tavalliseksi”, valtaväestöön kuuluvaksi nuoreksi. Esimerkiksi seuraavassa sitaatissa tekstin puhuja luo kaksi kategoriaa, valtaväestön ja näistä poikkeavat erityisryhmät, joista ideaalilukija sijoittuu mielestäni melko selvästi edelliseen. Jälkimmäisessä sitaatissa puolestaan ”normaali murrosikäinen”, tekstin nollapersoonarakenteen kautta puhutteleva ideaalilukija rakentuu henkilöksi, jolla on seksi mielessä lähes koko ajan. Mietola (2001) toteaaakin tarkastelemiinsa kansalaistaidon kirjoihin viitaten, että ”sinä” sallii tietyn määrän erilaisuutta mutta liiallinen erilaisuus ei siihen mahdu. Terveystiedon oppikirjoissa esimerkiksi ei-heteroseksuaalisuus ja ei-

suomalaisuus sekä vammaisuus näyttävät olevan ominaisuuksia, jotka eivät sovi kirjan puhuttelemalle ideaalilukijalle ainakaan kaikissa tilanteissa.

Rikkautta on omistaa eri sukupuolta ja kansallisuutta olevia, eri ikäisiä ja myös sairaita ja vammaisia ystäviä. Koulu on rajaton kohtaamispaikka. Nykyinen järjestelmä ei halua erotella terveitä eikä sairaita, suomalaisia eikä ulkomaalaisia. Eikä mitään muitakaan erityisryhmiä, vaikkapa niitä, jotka ovat kiintyneet samaan sukupuoleen kuin itse on. Maailma ei ole heterojen yksinoikeus. On hyvä, jos ystäväpiiriisi kuuluu vähemmistöryhmien edustajia eli vähän toisenlaisia ihmisiä kuin mitä valtaväestö edustaa. Saat mahdollisuuden testauttaa lähelläsi olevia ihmisiä, vanhempiasi, sukulaisiasi ja myös muita ystäviäsi. Mitä he ystävästäsi ajattelevat ja miten he heitä kohtelevat?

Jatkuva kiihottuminen ja runsaskin itsetyydytys pitävät seksin mielessä ja tuntemuksissa lähes koko ajan, mutta yhdynnät eivät ole tavallinen osa murrosikäisten seksiä edes seurustelusuhhteissa. (D 71)

10.3 Olosuhteet

Molemmissa tarkastelemissani oppikirjoissa lausetasolla rakentuvat olosuhteet kattavat laajan kirjon aikaa, paikkaan, tapaan, syihin, määriin ja muihin sen kaltaisiin tekijöihin viittaavia adverbialli- ja prepositiolausekkeita. Eri tilanteissa annetut ohjeet ja esitetyt kuvaukset voivat päteä esimerkiksi ulkoiltaessa, auringossa, kylmässä, koulussa, kotona, onnettomuustilanteessa, urheilevien miesten keskuudessa, päivittäin, joskus elämässä tai peräti aina ja kaikkialla. Esittelen tässä muutamia yleisluontoisimpia ja siten tärkeimmiksi kokemiani seikkoja, jotka oppikirjoissa rakentuvat ideaalilukijan terveyden ja toiminnan näkökulmasta olennaisiksi.

10.3.1 Suomalainen yhteiskunta ja kulttuuri

Oppikirjatekstissä ideaalilukija paikantuu monissa yhteyksissä suomalaiseksi. Suomalaisuus viittaa vaihtelevasti kansalaisuuteen lain säätämine oikeuksineen, velvollisuuksineen ja rajoitteineen, jäsenyyteen jaetussa kulttuurissa ja tietyllä maantieteellisellä alueella asumiseen. Suomea kuvataan molempien oppikirjojen tekstissä puhtaaksi, tasa-arvoiseksi, turvalliseksi ja ilmapiiriltään vapaamieliseksi maaksi, jossa julkinen valta huolehtii kansalaisten terveydestä monin tavoin. Yksilön toiminnan yhteiskunnallinen konteksti rakentuu esimerkiksi päihteiden käyttöä rajoittavasta, väkivallan kieltävästä ja liikennekäyttäytymistä säätelevästä lainsäädännöstä, terveys- sekä Vireessä sosiaali-palvelujärjestelmästä, elintarvikkeiden turvallisuutta valvovista tahoista ja lasten oikeuksia vaalivista laeista. Vireessä mainitaan lisäksi – vaikkakin melko ohimennen – julkisen vallan ylläpitämä viemäriverkosto, puhtaan juomaveden takaaminen, jätehuolto sekä liikuntapaikkojen ja tieverkostojen rakentaminen. Kaikki nämä kuvataan

erityisesti suomalaisen yhteiskunnan erityispiirteiksi.

Seuraavissa esimerkeissä Suomessa ja Suomeen voidaan ymmärtää lausetasolla olosuhdetta, paikkaa ilmaiseksi adverbialiksi. Huomionarvoisia lienevät myös selvästi latautuneet käsitteet, kuten positiiviset puhtaus, turvallisuus, edistykseellisyys, demokraattisuus ja tasa-arvoisuus sekä viranomaisten lahjomattomuus. Mielenkiintoista on, että esimerkiksi tasa-arvon käsite nousee esiin positiivisesti latautuneena yksinomaan tilanteissa, joissa Suomea verrataan muihin maihin ja viimeisessä sitaatissa mainitut sosiaalijärjestelmä sekä avustustoimenpiteet mainitaan vain tämän ainoan kerran, vaikka niillä mitä ilmeisimmin on melko suuri merkitys väestön terveyden ja hyvinvoinnin ylläpitämisessä. Tulkitsen tämän viittaavan hyvinvointivaltioajattelun tai -diskurssin marginaaliseen asemaan terveystiedon oppikirjoissa. Vaikka hyvinvointivaltio julkisena palveluineen ja tulonsiirtoineen ei joudu kritiikin kohteeksi, jää yhteiskunnallinen näkökulma terveyteen ja terveyden ehtoihin monilla alueilla yksinkertaisesti syrjään. Esimerkiksi taloudellisen eriarvoisuuden ja terveyserojen välinen yhteys jää tekstissä mainitsematta tätä kohtaa lukuunottamatta, vaikka muun muassa lainsäädäntöön, terveyspalvelujen järjestämiseen ja elintarvikkeiden valvontaan oppikirjoissa viitataan. Toisaalta molemmissa oppikirjoissa viitataan monenlaisiin seikkoihin aina yhdenvertaisesta kohtelusta terveydenhuoltopalveluihin ja puhtaaseen hengitysilmaan oikeuksien käsittein, mikä on myös hyvinvointivaltiodiskurssille ominaista. Usein näiden oikeuksien takaajiksi kuitenkin asemoituvat yksittäiset ihmiset, joiden tulee omassa toiminnassaan olla rikkomatta muiden oikeuksia ja vaatia omien oikeuksiensa kunnioittamista esimerkiksi seurustelu- ja ystävyysuhteissa, siis yksityiselämänsä piirissä.

Suomessa elintarvikkeet tuotetaan puhtaasti ja niiden turvallisuutta seurataan aktiivisesti, joten kohuutisten keskellä kannattaa pysyä rauhallisena. (D 135)

Suomessa yhteiskunta, lähinnä kunnat, on ottanut huolehtijan roolin ihmisen terveyden vaalimisessa ja sairauksien hoitamisessa. Ihmisten terveyttä edistetään ja sairauksia ehkäistään monin lainsäädäntöön perustuvuin toimenpitein. Hyvä esimerkki on tupakointikielto sisätiloissa ja tiloissa, joissa on lapsia ja nuoria. (V 22)

Suomi on edistykseellinen maa, koska Suomeen on säädetty laki tupakansavun myrkyllisyydestä. Tupakoimattomia halutaan suojella määräyksillä, koska puhdas hengitysilma on meidän kaikkien oikeus. (D 231)

Suomi on yleisesti tunnustettu yhdeksi maailman turvallisimmista maista. Siihen vaikuttavat useat eri tekijät. Lait ja niiden valvominen tuovat turvallisuutta. Lastensuojelulaki pyrkii takaamaan kaikille lapsille ja nuorille turvallisen kasvuympäristön. Viranomaiset eivät ole Suomessa lahjottavissa, kuten monessa muussa

maassa. Suomessa pyritään demokratiaan ja tasa-arvoon. Suomen sosiaalijärjestelmä pitää huolen myös vähäosaisista. Erilaiset avustustoimenpiteet mahdollistavat jokaiselle kunnolliset elinolosuhteet. Turvallisuus Suomessa ei kuitenkaan ole mikään itsestäänselvyys. Surulliset tapahtumat kouluissa ovat saaneet myös suomalaiset pohtimaan omaa turvallisuuttaan. Tärkeintä ikävien asioiden sattuessa on kuitenkin muistaa, että tapaukset ovat onneksi erittäin harvinaisia ja suomalaisen nuoren arki on pääosin turvallista. [– –] Kaikissa maissa tilanne ei ole yhtä hyvä kuin Suomessa. Monissa maissa ympäri maailmaa iso osa väestöstä elää köyhyysrajan alapuolella, erittäin vaatimattomissa oloissa ilman mitään sosiaaliturvaa. Voimme myös seurata uutisista, kuinka eri puolilla maailmaa käydään sotia ja rikotaan ihmisoikeuksia. Terrorismi on uhkana monessa muussa maassa, mutta ei vielä Suomessa. Pommit ja niillä uhkaileminen on jokapäiväistä elämää erityisesti sisällissotia käyvissä maissa. Ajattele vaikka koulumatkaasi. Mieti, miltä tuntuisi kävellä kotoa kouluun, jos se ei olisi turvallista. Suomi ei joudu elämään myöskään jatkuvassa luonnonkatastrofien uhkassa. Moni maa on jatkuvasti uhattuna maanjäristysten, myrskyjen tai tulvien vuoksi. (V 81)

Molemmissa oppikirjoissa suomalaisen yhteiskunnan toimintaa esitellään positiivisessa valossa. Yhteiskunnan toiminta terveystalouteen, lainsäädäntöineen ja rakenteellisine toimenpiteineen luo yksilötoimijalle suotuisat puitteet sekä tukee ja auttaa häntä ongelmatilanteissa. Yksilön suhde yhteiskuntaan ei kuitenkaan välttämättä rakennu kansalaisuuden kautta, sillä esimerkiksi terveydenhuoltojärjestelmän toimintaa kuvatessa voidaan puhua palveluista ja asiakkuudesta sen sijaan, että käytettäisiin vaikkapa terveyden- ja sairauksienhoidon ja potilaan käsitteitä. Oppikirjojen välillä on kuitenkin tässä selvä ero. Vireessä julkista terveydenhuoltoa kuvataan uusliberaalin ajattelutavan ihantein palveluiksi, joita asiakkaat voivat käyttää, kun taas Dynamossa julkinen, verotuloin rahoitettu terveydenhuoltojärjestelmä esitetään vaihtoehtoisena yksityislääkärijärjestelmälle.

Huomattavaa kenties on myös se, että Vireessä yhteiskunnan kuvataan ottaneen ”huolehtijan roolin ihmisten terveyden vaalimisessa ja sairauksien hoitamisessa” ikään kuin se olisi inhimillinen, intentionaalinen toimija, kun taas Dynamossa puhutaan valtiosta, kunnista ja kaupungeista, jotka rahoittavat terveydenhuoltojärjestelmää. Ensimmäinen seuraavista esimerkkisitaateista herättää tosin ainakin minussa lukijana kysymyksen siitä, onko sillä, että voi itse valita lääkäriä, minulle todella jotain merkitystä. Enkö potilaana voikaan luottaa siihen, että kaikki lääkärit ovat alansa asiantuntijoita? Kenties kyse onkin Keskitalo-Foley, Komulaisen ja Naskalin (2010, 21) mukaan uusliberaalille hallinnalle ominaisesta taipumuksesta arvioida hallinnan ohjelmia sen mukaan, miten suuren valinnanvapauden ne antavat yksilölle. Olennaista ei näin olekaan se, onko lääkärin valitsemisesta yksilölle mitään todellista etua tai ylipäätään siitä, mitä merkitystä sillä itsessään on vaan siitä, että valitsemisen mahdollisuuden olemassaolo sinällään on arvokasta.

Kunnat, kaupungit ja valtio rahoittavat verotuloilla terveydenhuoltojärjestelmäämme. Vaihtoehtoisena tämän järjestelmän rinnalla toimii yksityislääkärijärjestelmä. Voit siis valita, käytkö terveysasemalla omalääkärillä vai menetkö yksityislääkäriasemalle valitsemallesi lääkärille. Tällöin joudut maksamaan kustannuksista enemmän (Kela eli Kansaneläkelaitos korvaa osan yksityislääkärikustannuksista), mutta voit saada suuremman vapauden lääkärisi valinnan suhteen ja päästä nopeammin lääkäriin. (D 202)

Suuri osa kuntien järjestämistä terveydenhuoltopalveluista on asiakkaille ilmaisia, kuten esimerkiksi neuvola- ja kouluterveydenhuollon palvelut, nuorten terveystieteiden- ja hammashoidonpalvelut sekä pientä korvausta vastaan myös erikoissairaanhoidon palvelut. (V 22)

Yhteiskuntaa ja sen toimintaa kuvataan molemmissa oppikirjoissa ikään kuin ne olisivat muuttumattomia tosiasioita ja viimeisten vuosikymmenien aikana käyty kiivas keskustelu peruspalveluita koskevista säästötarpeista jää oppikirjojen ulkopuolelle. Oppikirjoista erityisesti Vireessä suomalaisen yhteiskunnan toiminnasta puhutaan positiiviseen, ajoittain jopa ylistävään sävyyn todeten esimerkiksi, että ”terveyden edistämisen ja suojelun näkökulmasta on onni syntyä suomalaiseksi” (V 22). Julkista terveydenhuoltojärjestelmää ja oikeutta ilmaiseen terveydenhuoltoon ei oppikirjatekstissä aseteta kritiikin kohteeksi mutta implisiittisesti annetaan tulkintani mukaan ymmärtää, että terveystieteellisyys pitää tästä näkökulmasta sisällään myös tiettyjä velvollisuuksia. Kun ”kehnoista elintavoista” johtuvat terveydenhuoltomenot nostetaan oppikirjatekstissä erikseen esiin kuluina, joita terveellisesti elävätkin joutuvat verorahoistaan maksamaan, luodaan otollista pohjaa julkisessa keskustelussa ajoittain välähtävälle ajatukselle hyvinvointivaltion epäpareilisuudesta. Oppikirjaa lukiessaan itsensä terveellisesti elävän, vastuullisen ja järkevän yksilön positioon sijoittava lukija voikin helposti ryhtyä pohtimaan, miksi minun pitäisi maksaa tupakoivien, huumeita käyttävien tai vaikkapa itsensä ylipainoisiksi syöneiden sairastumisesta aiheutuvia kuluja. Seuraavissa esimerkeissä on talouspuheen ohella mielenkiintoista myös molemmissa oppikirjoissa toistuva Suomen määrittely rikkaaksi tai kehittyneeksi maaksi, jonka vastineena puhutaan köyhistä maista tai kehitysmaista. Suomi voidaan sijoittaa myös länsimaiden tai, kuten myöhemmin tarkemmin kerron, eurooppalaisten valtioiden joukkoon

Rikkaissa maissa 6–15 % kaikista terveydenhuollon kustannuksista aiheutuu tupakoinnista. Koska ainakaan toistaiseksi tupakoivat eivät maksa enempää vakuutusmaksuja tai veroja kuin tupakoimattomat, osa tupakoinnin aiheuttamista sairaus- ja työkyvyttömyys- sekä eläkekustannuksista lankeaa tupakoimattomien maksettavaksi. (D 235)

Keuhkojen itse aiheutettua toimintakyvyn huonontumista joudutaan hoitamaan yhteiskunnan varoin, eikä sairastunut henkilö ole yhteiskunnalle tuottava. (D 234)

Yhteiskunta kärsii huumeiden käyttäjistä. Vuonna 2005 huumeiden käyttö maksoi yhteiskunnalle 180 miljoonaa euroa. Huumeiden käyttäjien tekemät rikokset, kuten varkaudet, muodostavat suuren osan yhteiskunnan kaikista rikoksista. Huumeiden käyttäjien vieroitus- ja mielenterveyshoidot vievät yhteiskunnan varoja. Sinäkin maksat kesätyövaroillasi huumeista johtuvia kustannuksia. Huumeiden käyttäjien työkyvyttömyys aiheuttaa yhteiskunnalle kuluja. Jonkun muun täytyy tehdä huumeiden käyttäjien tekemättömät työt. (V 76)

Kansantaudit ovat erittäin suuri kuormittava tekijä yhteiskunnalle. Niiden taloudellinen merkitys on suuri. Kansantaudeista koituu hoitokustannuksia, joiden lisäksi taloudellisia menetyksiä aiheuttavat sairauspoissaolot, työkyvyttömyys ja kuolemantapaukset. Väestön yhä ikääntyessä kuormitus lisääntyy. (V 267)

Talouspuheessa terveys määrittyy yksiselitteisesti tuottavuudeksi, sairaus taas merkitsee kansantaloudellisia kustannuksia, jotka realisoituvat sekä terveyspalveluiden että työkyvyttömyyden kautta. Kansantaloudiskurssin näkökulmasta sairas ja työkyvytön ihminen määrittyy kustannuseräksi, jonka tuottamia menoja muut joutuvat verotuloistaan maksamaan. Oppikirjatekstissä erityisesti tupakoivat, ylipainoiset ja huumeidenkäyttäjät voidaan tästä näkökulmasta tulkita vähempiarvoisiksi kansalaisiksi sillä perusteella, että he kuluttavat yhteiskunnan varoja muita enemmän. Petersen ja Lupton (1996) toteavat, että yhteiskunnallisen tason terveyspuheessa terveys nähdään usein kykynä osallistua kansakunnan vaurauden lisäämiseen ja tästä näkökulmasta taloudellisen tuottavuuden positiivinen ja kustannusten lisäämisen negatiivinen arvolataus tulevat ymmärrettäviksi. Terveiden tarkastelu kansantalouden näkökulmasta kääntää kuitenkin kysymyksen yksilön ja yhteiskunnan välisestä suhteesta ylösalaisin. Yhteiskunta ei enää olekaan olemassa yksilöitä varten vaan pikemminkin päinvastoin. Yksilön velvollisuus huolehtia omasta terveydestään yhteiskunnan ja toisten kansalaisten edun nimissä ohittaa yhteiskunnan velvollisuuden kantaa huolta kansalaisten terveydestä ja hyvinvoinnista, ja yhteisvastuun taustalla olevan solidaarisuuden tunteen tilalle rakentuu jatkuva epäily siitä, elääkö joku minun kustannuksellani, ”vapaamatkustajana” (vrt. V 16).

Vaikka terveyden kansantaloudellinen ulottuvuus jää tekstissä muutamia poikkeuksia lukuun ottamatta näkymättömiin, on se tulkintani mukaan läsnä kaikkialla kiistämättömänä, objektiivisena faktana, josta myös terveystiedon opetukseen upotetut resurssit ovat riippuvaisia (vrt. Sääsilahti 2006). Kuten Tuomaalan (2003, 2004) kuvaamassa kansakoulun terveysopetuksessa, nähdään terveys oppikirjatekstissä kaikkien ulottuvilla olevina ihanteena, jonka tavoittelu on kamppailua itsehallintaa uhkaavien himojen, halujen ja mielitekojen valtaa vastaan. Yksilön tukena kamppailussa ovat pyyteettömästi asiallista informaatiota ja apua tarjoavat ammattilaiset sekä luotettavat

läheiset, perhe ja ystävät, mutta vastapuolella ovat omia etujaan tavoittelevat kaupalliset toimijat ja tietämättömän, vaikkakaan ei pahantahtoisen, ystäväpiirin ja kulttuurisen ympäristön luomat paineet ja houkutukset.

Alkoholiin liittyviä asioita on ympärilläsi joka päivä. Mainonta pyrkii vaikuttamaan sinuun. Kotonasi on mahdollisesti juteltu alkoholista tai juomisesta, vanhemmat tai kaverit saattavat käyttää alkoholia ja ehkä sinäkin olet maistanut erilaisia juomia. Kaiken tämän keskellä sinun tulisi oppia terveellinen ja luonteva suhtautuminen alkoholiin. (D 208)

Mitä sitten pitäisi tehdä, jos itse juuttuu laihduttamiseen, ahmimiseen, oksenteluun tai pakonomaiseen ruoan terveellisuuden tarkkailuun? Usein syömiseen liittyviä ongelmia hävetään ja ne kielletään viimeiseen saakka. Tärkeintä on itse tiedostaa syömiseen liittyvät ahdistavat ajatukset ja pakonomainen syömättömyys. Jos ystäväsi ja perheenjäsenesi ottavat asian kanssasi puheeksi, heitä kannattaa kuunnella, vaikka tuntuisikin, etteivät he ymmärrä sinua. Lähipiiristä saatu tuki on parasta apua, mitä voit saada. Ystävien kanssa voit mennä juttelemaan asiasta kouluterveydenhoitajan tai muun luotettavan aikuisen kanssa. Kun syömiseen liittyvästä ongelmasta keskustellaan varhaisessa vaiheessa, on ongelma helpommin voitettavissa ja välttyt pahoilta terveysongelmilta. (D 133)

Jos tupakoit, kokeile ensi välitunnilla olla menemättä tupakkajengin mukaan ja sen sijaan kuuntele vaikka musiikkia. (V 49)

Suomalaisen yhteiskunnan turvallisuutta uhkaavat oppikirjatekstissä ennen kaikkea muista maista tulevat vaarat. Raskasmetalleja sisältävät elintarvikkeet, huumeet ja nettipokeri näyttävät tekstin perusteella ”rantautuvan” Suomeen ulkomailta tai ”pyyhkäisevän” Suomen yli ikäänkuin ”me suomalaiset” olisimme passiivisia uhreja, joita asiantuntevat viranomaiset parhaansa mukaan suojelisivat maailman pahalta. Oppikirja puhutteleekin lukijaansa jatkuvasti osana suomalaisten yhteisöä, yhtenä ”meistä suomalaisista”. ”Me” suomalaiset jaamme, kuten myöhemmin käy tarkemmin ilmi, yhteisen kulttuurin, mutta myös ”meidän” etumme näyttäytyvät yhtenäisinä. Suomalaisuuden rakentumista maantiedon oppikirjoissa tarkastellut Anssi Paasi (1998) muistuttaa, että identifioituminen suomalaiseksi tapahtuu yhteiskunnallisissa käytännöissä, joissa ihmiset ovat aktiivisina toimijoina, ja koulutusjärjestelmä toimii kansalliselle kokemukselle valmistavana instituutioina. Hän korostaakin oppikirjoissa ja koulukäytännöissä rakentuvien stereotyyppien tutkimuksen tärkeyttä. (Paasi 1998, 216–218.)

Suomessa on koettu kaksi selvää nousukautta huumeilastoissa. Ensimmäinen kausi koettiin 1960-1970 –lukujen taitteessa, jolloin hippikulttuuri ja ”rakkauden kesät” lisäsivät käyttöä. Toinen kausi sijoittui 1990-luvulle, jolloin huumeaalto pyyhkäisi Suomen yli. (V 72)

Suomessa on onneksi tiukka rajavartiointi, joka jarruttaa maahamme tulevaa huumevirtaa (V 78).

Tarkastelemissani oppikirjoissa suomalaisuus esitetään yhtenäisenä kulttuurina, jota voidaan verrata ja usein myös asettaa vastakkain toisten yhteiskuntien ja kulttuurien kanssa. Paasi (1998) toteaa, että ”meidän” määrittelymme tapahtuu aina suhteessa ”toisiin”. Suomalaisen kulttuurin sisällöt ja muodot jäävät kuitenkin usein avoimiksi. Ikä- ja sosiaaliryhmien väliset tai alueelliset ja muut mahdolliset erot jäävät peittoon. Suomalaisuus asettuu itsestään selväksi normiksi, joka oppikirjan lukijoiden odotetaan jakavan, vaikka esimerkiksi pääkaupunkiseudulla, missä suuri osa oppilaista on maahanmuuttajataustaisia, ovat kirjan kuvaamat ”eksoottiset maut” luultavasti monille – myös suomalaisen syntyperän omaaville - jokapäiväisiä. Myös esimerkiksi köyhyys, johon törmääminen ulkomaanmatkoilla voi Vireen mukaan olla ahdistava kokemus, on luultavasti monen kouluikäisen lapsen ja nuoren arkea. Köyhyyden määrittely kehitysmaiden slummeissa eletyksi kurjuudeksi samalla, kun toisaalla korostetaan suomalaisen yhteiskunnan tasa-arvoisuutta ja erilaisten sosiaalipalveluiden toimivuutta vie helposti huomion pois täälläkin vallitsevasta eriarvoisuudesta. Vaikka slummien kaltaista kurjuutta ei Suomesta toistaiseksi juurikaan löydy etenäkään nyt, kun Romanian romanit lähetettiin koteihinsa siitä kärsimään, ovat väestön varallisuuserot, eriarvoisuus ja köyhyys todellisuutta ja vaikuttavat myös terveyden ja hyvinvoinnin eroihin.

Matkoilla saattaa myös törmätä monenlaisiin ihmiskohtaloihin. Esimerkiksi köyhyyden näkeminen on monelle hyvin kasvattava kokemus. (V 294)

Matkustaessa ulkomaille törmää erilaisiin kulttuureihin. Vieraaseen kulttuuriin tutustuminen on rikastuttava, maailmankuvaa laajentava kokemus. Vieraita kulttuureita kohtaa myös Suomessa. (V 295)

Ikärajoissa ei ole kysymys pelkästään tehtävään vaadittavasta taidosta, voimasta tai koosta vaan vastuuntunnosta, jonka ikä tuo tullessaan. [– –] Ikärajat vaihtelevat ajasta ja maasta toiseen. [– –] Kyse ei ole siitä, että nuoret jossain päin maailmaa olisivat sen kehittyneempiä kuin meillä, mutta kulttuurit ovat erilaisia. (D 271)

Vireessä suomalaisuus rakentuu suhteessa maantieteellisiin ja ilmastollisiin oloihin. Suomalaisuus on konkreettisiin olosuhteisiin sopeutumista ja niiden keskellä elämistä. Suomalaisina olemme tottuneet kylmään ja pimeään talveen, joka toisaalta antaa meille

mahdollisuuksia nauttia talviurheilulajeista ja raikkaasta pakkasilmasta, toisaalta väsyttää, masentaa ja vaatii jonkinlaista asiantuntemusta pukeutumisen suhteen sekä valoisaan kesään. Teksti rajaa suomalaisten piiristä pois esimerkiksi ne ihmiset, jotka kokevat väsymystä ja masennusta pikemminkin keväällä valon määrän kasvaessa kuin sen vähetessä talvea kohden. Suomalaisuutta ja ei-suomalaisuutta luonteenpiirteinä kuvaavat määritelmät oppikirjateksteistä kuitenkin puuttuvat. Paasin (1998) kuvailemat viime vuosisadan maantiedon oppikirjoille ominaiset kansalliset stereotyyptit tekstistä pitkälti puuttuvat, jos sellaiseksi ei lasketa esimerkiksi brittien ja amerikkalaisten kuvaamista itsevarmoiksi ja käytöstavoiltaan sulaviksi. Tällöinkin erottavana piirteenä on kuitenkin opittu taito, ei luonteenpiirre.

Varsinkin Suomessa, jossa on pitkä pimeä talvi ja valoisa kesä, (aurion valon) vaikutukset on helppo huomata. Kesällä suomalaiset kokevat olevansa pirteämpiä ja toimeliaampia. Talvella taas ollaan väsyneitä ja jopa masentuneita. (V 35)

Suomalaisina olemme tottuneet kylmään, kuuluhan pakkanen talveen. (V 39)

Oppikirjatekstissä suomalaisuus jaettuna kulttuurina kiteytyy ennen kaikkea ruokatottumuksiin sekä seksuaalisuuden toteuttamista koskevaan normistoon, jotka nousevat esiin molemmissa tarkastelemisiani oppikirjoissa. Sekä ruokailua että seksuaalisuutta kuvaillaan oppikirjoissa paikallisten normien rajoittamiksi ja ohjaamiksi ilmiöiksi. Ruokatottumusten näkökulmasta suomalaisuus rakentuu vastakohtaksi ulkomaisille tai eksoottisille mauille, jotka maahanmuuttajien perustamien ravintoloiden ja kauppojen sekä lisääntyvän matkailun myötä ovat tulleet suomalaistenkin ulottuville. Ei-suomalaisia makuja ja tuotteita kuvaillaan oppikirjoissa avartaviksi, arkea piristäviksi asioiksi, joiden kokeileminen näyttäytyy rohkeutta vaativana uskalluksena. Esimerkkinä ei-suomalaisesta ruokakulttuurista, johon suomalaiset eivät ole tottuneet, esitetään kissojen syöminen Vietnamin. Oppikirjat eivät kuitenkaan anna vastausta siihen, mitä suomalainen ruokakulttuuri tai suomalaiset ravintotottumukset lopulta ovat lukuun ottamatta Dynamon toteamusta suomalaisten tavasta käyttää epäterveellisen paljon suolaa niin, että ruuan alkuperäinen maku katoaa.

Suomessa on suomalaiset ruokatottumukset ja kun mennään toiseen maahan, törmätään toisenlaiseen ruokakulttuuriin. Maahanmuuttajien myötä suomalaisten valinnanvaran nähdään kasvaneen ja sen katsotaan avartavan ruokatottumuksia, kunhan uskaltaudutaan

kokeilemaan. (V 179)

Kaipaamme elämyksiä ja saamme piristystä päiväämme vaikkapa kansainvälisillä eksoottisilla mauilla. (D 110)

Suomalaista seksuaalisuutta ja seksuaalisten tapojen ilmenemistä ohjaava kulttuuri rakentuu oppikirjateksteissä vapaaksi ja yksilölliseksi. Teksteissä suomalaisen, eurooppalaisen tai länsimaalaisen kulttuurin vastapainoksi rakentuu ei-eurooppalainen kulttuuri, jossa seksuaalisuuden ilmentämistä rajoitetaan esimerkiksi pukeutumista tai sukupuolten välistä kanssakäymistä säätelevin normein mutta Dynamossa tuodaan esiin myös länsimaisen ja suomalaisenkin kulttuurin sisäistä vaihtelua eri uskontojen kautta. Kuten seuraavasta sitaatista käy ilmi, afrikkalainen ja intialainen kulttuuri esitetään selvästi omaamme alempiarvoisina ja joidenkin uskontojen sallima moniavioisuus määrittellään yksiselitteisesti rikolliseksi Suomessa. Lestadiolaisten esiaviollista seksiä ja katolisten ehkäisyä ja raskaudenkeskeytyksiä koskevat rajoitukset puolestaan esitetään tekstissä neutraaleina faktoina, jotka eivät edellisten tavoin ole ristiriidassa sen enempää yksilönvapauden kuin romanttisen rakkauden ideaalien kanssa. Lisäksi nostetaan esiin, että jokaisessa perheessä on omat seksuaalisuutta koskevat norminsa, joihin kannattaa tutustua.

Kulttuuri määrittää rajat, joissa seksuaaliset tapamme ilmentyvät. Afrikkalainen tyttö saattaa kokea saman vuoden sisällä ensimmäiset kuukautiset, ensimmäisen yhdynnän ja ensimmäisen synnytyksen, eikä häneltä välttämättä kukaan edes kysy, haluaako hän näitä kokemuksia vai ei. Järjestetyt avioliitot ovat vieläkin nykyaikaa esimerkiksi Intiassa. Suomessa ensimmäisen yhdynnän ja ensimmäisen synnytyksen välillä on aikaa tilastojen mukaan keskimäärin 10 vuotta. (D 79)

Suomessa ja suuressa osassa Eurooppaa on hyvin vapaa kulttuuri ja seksuaalisuus on voimakkaasti esillä. [– –] Eri kulttuureissa on myös isoja eroja eri sukupuolten välisessä seksuaalisuuden esiin tuonnissa. (V 151–152)

Ruoka- ja seksuaalisuuskulttuurina suomalaisuus rakentuu tekstissä osaksi länsimaista ja eurooppalaista kulttuuria, jota oppikirjatekstissä peilataan lähinnä ei-eurooppalaisiin, kaukaisempiin kulttuureihin. Suomalaisuuden rakentuminen suhteessa eurooppalaisuuteen tapahtuu oppikirjatekstissä käsiteltäessä suomalaisnuorten päihteidenkäyttöä. Niin alkoholin, tupakan kuin huumeidenkin käyttöä verrataan oppikirjoissa ennen kaikkea –

vaikkakaan ei yksinomaan - eurooppalaisiin nuoriin. Suomalaisnuorten päihteidenkäytön tarkastelu kokonaisuutena tai sukupuolittain voimistaa osaltaan mielikuvaa suomalaisnuorista tai suomalaistytöistä ja -pojista yhtenäisinä ryhminä ja peittää taakseen näiden ryhmien sisäiset erot, vaikka Vireen huumeita käsittelevän jakson tekstissä todetaan huumeidenkäytön olevan pääkaupunkiseudulla yleisempää kuin muualla. Toisaalta suomalaisnuorten päihteidenkäytön ja Suomen päihdemarkkinoiden vertaaminen eurooppalaisiin antaa ymmärtää, että samankaltaisuus on riittävän suurta, jotta vertailu kannattaa. Aina vertailukohdetta ei tekstissä kerrota, vaikka jonkin ilmiön yleisyyttä tai harvinaisuutta kansallisella tasolla määritellään nimenomaan suomalaisena ilmiönä vaikkapa toteamalla humalajuomisen olevan suomalaisille tyypillistä.

Raittiita on Suomessa suunnilleen yhtä paljon kuin muualla Euroopassa, mutta suomalaiset nuoret juovat humalahakuisemmin ja nuorempina kuin muualla. (D 218)

Suomessa huumemarkkinat ovat nykyään eurooppalaista keskitasoa. [– –] Suomalaisten nuorten huumeiden käyttö seuraa kansainvälisiä trendejä. (V 72)

Kehitysmaat ovat tupakkayhtiöille kultakaivos: terveystietoutta vaaroista ei juuri ole. Länsimaissa hyvin koulutetut ja toimeentulevat miehet ovat luopumassa tavasta, mutta tupakointi lisääntyy kehitysmaissa. Vuonna 1996 Kiinassa 61 % tupakoivista arvioi, että tupakoinnista on "vähän tai ei ollenkaan haittaa". Köyhissä maissa yhteiskunta ei säätele mainontaa eikä kehitysmailla ole varaa vastata rikkaiden tupakkayhtiöiden mainontaan. (V 55)

Suomalaisuuden vertaaminen eurooppalaisuuteen ja etenkin suomalaisten terveydentilan, terveystottumusten ja päihteiden käytön peilaaminen eurooppalaisiin on valistusliikkeen muotoutumisesta saakka kuulunut sen retoriikkaan. Kansallismielisten valistusliikkeiden keskeisenä lähtökohtana oli ajatus rahvaan ohjaamisesta valistuksen keinoin autonomisen, rationaalisen kansalaisuuden edellyttämään henkiseen täysikäisyyteen. Terveiden elämäntapojen katsottiin olevan yksi sivistyskansan tuntomerkeistä ja myös kansanterveyden tason katsottiin osoittavan kansan elinvoimaisuutta ja kykyä selvitä olemassaolon kamppailussa. Satu Apon (1998) mukaan valistajilla oli tähän kaksi strategiaa. Ensimmäinen tähtäsi tietämättömyyden ja raakuuden kuten hallitsemattoman aggressiivisuuden ja aistillisuuden tukahduttamiseen itsekasvatukseen ja kurinalaistamiseen tähtäävän yhdistystoiminnan ja kirjoittelun avulla, toinen, 1920–1930-luvulla muotoutunut taas pyrki vahvistamaan yksilön, ryhmän ja kansakunnan voimaa, tietoa ja taitoa pyrkien samalla eliminoimaan ”huonon” kansanaineksen. (Apo 1998, 91.)

Ari Jääskeläisen (1998) mukaan suomalaisten positiiviset piirteet liitettiin jo 1500-luvulla eurooppalaisuuteen ja myös Risto Alapuro (1998) huomauttaa, että suomensuomalaisuus on saanut ja saa edelleen usein negatiivisia merkityksiä suhteessa eurooppalaisuuteen. Satu Apo (1998) puhuukin suomalaisuuden stigmatisoinnin traditiosta, jossa suomalaisia kuvataan esimerkiksi epäkohteliaiksi, kommunikaatiotaidoiltaan vajavaisiksi ja biologisesti ja kulttuurisesti patologisiksi. Samankaltaiset negatiiviset suomalaisuuden määrittelyt tulivat esiin myös 1990-luvulla tehdyssä etnografisessa koulututkimuksessa (mm. Gordon & Lahelma 1998, 267). Matti Peltosen (2002, 14) mukaan suomalaisuutta taas alettiin määrittellä suhteessa Keski- ja Etelä-Eurooppaan vasta sotien jälkeen. Peltonen (2002) samoin kuin Sääskilahti (2006) kuvailevat eurooppalaisuuden ihannointia ja suomalaisten juomatottumusten vertaamista eurooppalaisiin erityisesti alkoholivalistuksessa käytetyksi strategiaksi.

Tulkintani mukaan sekä edelliset sitaatit, joissa suomalaisnuorten alkoholinkäyttöä ja Suomen huumemarkkinoita verrataan eurooppalaisiin, että muutamat muut viittaukset suomalaisiin esimerkiksi käytöstavoiltaan brittejä (ja amerikkalaisia) huonompina, protestanttisen työmoraalin omaavina ja itselleen ja toisilleen ankarina ammentavat tästä vanhasta traditiosta. Suomi ja suomalaiset halutaan ymmärtää osaksi Eurooppaa ja eurooppalaisuutta, josta näin luodaan haluttu vertailukohta, mutta suomalaisuus esitetään ainakin vielä vajaana ja muokkaamisen tarpeessa olevana siihen nähden. Mielenkiintoista onkin, ettei maantieteellisesti lähempänä olevaan Venäjään tehdä oppikirjoissa lainkaan vertailuja, vaikka esimerkiksi alkoholinkäyttöä voitaisiin peilata myös siihen. Ehkä sivistyskansojen, joihin ”meitä” kannattaa jo kannustuksenkin vuoksi verrata, nähdään edelleen majaillevan lännessä.

Nyky-suomalaisuutta rakennetaan oppikirjoissa myös suhteessa menneisyyteen. Suhteessa toisiinsa vanha ja nykyinen suomalaisuus rakentuvat samalla tavoin yhtenäisinä ja selvärajaisina ilmiöinä kuin suomalaisuus ja ei-suomalaisuus. Molemmissa esimerkeissä siirtymä vanhasta uuteen näyttäytyy positiivisena kehityksenä. Suomalaisuus ei näyttäydy staattisena, muuttumattomana kulttuurina, jonka alkuperää ja ideaalia olisi mahdollista etsiä kaukaa menneisyydestä, vaan dynaamisena ja kehittyvänä kenttänä. Dynamon itseluottamusta ja tapoja käsittelevässä tekstissä, jossa amerikkalaisten ja brittien kehuttua itsevarmuutta selitetään lapsuudesta saakka harjoitetuilla hyvillä tavoilla, annetaan jopa ymmärtää, että kulttuurin muuttaminen on yksinkertaisesti uusien taitojen opettamista

ihmisille. Kulttuuri ikiaikaisena, kansojen perimään koodattuna ilmiönä korvautuu dynaamisella, yksilöiden tottumuksista ja kompetensseista koostuvalla, toisista kulttuureista vaikutteita ottavalla kulttuurilla ja rappeutumisen uhan sijaan kulttuurin muuttuminen ja kulttuurien välinen kanssakäyminen näyttäytyvät mahdollisuuksina.

Entisaikaan meillä Suomessa oli tapana huomauttaa asioista vain, jos jotain menee pieleen. Nykyään osaamme jo paremmin kannustaa toisiamme ja nähdä myös omia onnistumisiämme. (D 13)

Suomalaisia pidetään aika pidättyväisinä. Sen vuoksi viime vuosikymmeninä lisääntynyt halaamiskulttuuri on myönteinen esimerkki tunteiden ilmaisun lisääntymiseltä. (V 124)

10.3.2 Nykyaika

Yhteiskunnan ja suomalaisen kulttuurin ohella toiminnan olosuhteita kuvataan oppikirjatekstissä viittauksilla nykyaikaan sille ominaisine ilmiöineen. Nykyaikaa kuvaillaan kiireiseksi, meluisaksi ja stressaavaksi ja nykyaikaisen elämäntavan ajatellaan siten tuottavan monenlaisia terveyshaittoja ja edellyttävän yksilöltä paljon tietoja, taitoja ja itsekuria. Petersenin ja Luptonin (1996) mukaan ”nykyaikaisen” urbaanin elämän vaarat – vieraantuminen, eristäytyminen, yksinäisyys, matala itsetunto, syrjäytyminen ja niihin kytkeytyvät elintasosairaudet olivat läsnä jo vanhoissa terveyskasvatuksen diskursseissa, joissa maaseutuelämä ja yhteisöt nähtiin ihmisluonnolle ominaisina elämäntapoina. Stressin käsite on heidän mukaansa 1900-luvun loppupuolella ilmaantunut tapa kuvailla nyky-yhteiskunnille ominaista masennusta, levottomuutta ja väsymystä, joka seuraa epäluonnollisessa ympäristössä elämisestä. (Petersen & Lupton 1996.) Samat teemat ovat edelleen näkyvillä oppikirjateksteissä, joissa lukija tulkintani mukaan asemoituu lähes poikkeuksetta kaupunkilaiseksi. Pikaruokaravintolat eivät ole läheskään jokaisen suomalaisen arjessa jo yksinomaan pitkien välimatkojen vuoksi, ja esimerkiksi liikuntaa käsittelevien jaksojen esittelemä lajikirjo tuskin on muiden kuin suurissa kaupungeissa asuvien nuorten ulottuvilla.

Jokapäiväinen elämämme sisältää nykyisin paljon erilaista tekniikkaa, viihdettä, musiikkia ja melua. Tuntuu siltä, että pitäisi olla kova meno päällä ja että ajattelu ja rauhoittuminen olisi pois muodista. (D 18)

Myös ympäristöstä löytyy tällä hetkellä monia syitä suomalaisten lihomisen yleistymiseen. Fyysinen työ on vähentynyt ja välimatkoja ei enää kävellä tai pyöräillä. Myös lautasen koko on kasvanut viime aikoin. Lisäksi tv ja muu viihdeteknologia on vanginnut yhä useamman koulu- ja työpäivän jälkeen sohvalle. Tv:n välityksellä myös mainostetaan paljon painonhallinnan kannalta tuhoisia tuotteita. Kiireinen elämäntyyl ajaa helposti ja liian usein pikaruokaravintoloihin, joiden listalta ei aina ole valittavissa terveydelle edullisia vaihtoehtoja. Epävarmuus sekä itsestä että esimerkiksi työpaikasta voivat myös olla ylipainoisuutta lisääviä

tekijöitä. Lohtua ja turvaa haetaan ruoasta, oli huoli mikä tahansa. Vaikka ympäristö edistää tällä hetkellä lihomista, vastuu on kuitenkin yksilöllä itsellään. (V 186)

Allergiset sairaudet ovat lisääntyneet voimakkaasti viime vuosina. Syynä ajatellaan olevan liian hygieenisen elämän. (D 178)

Toisaalta nykyaikaa kuvataan oppikirjatekstissä myös positiiviseen sävyyn. Esimerkiksi jo aiemmin mainittu edistyskellisyys viittaa kehitykseen myönteisenä prosessina ja samoin vaikkapa viittaukset lääketieteen tai kulttuurin kehitykseen antavat ymmärtää, että nyky maailma on mennyttä parempi paikka elää. Näitä lausumia voisi mielestäni nimittää yhteisesti kehitysoptimistiseksi diskurssiksi.

10.3.3 Moninaisten toimijoiden maailma

Oppikirjatekstissä ideaalilukija elää moninaisten toimijoiden kansoittamassa maailmassa. Yksi toimijoita jäsentävistä jaotteluista on terveystiedon oppikirjatekstissä pyrkimys voitontavoitteluun. Julkinen valta ja terveyden hyväksi toimivat kolmannen sektorin järjestöt erotetaan kaupallisista toimijoista, jotka asettavat omat voittonsa ihmisten terveyden ja hyvinvoinnin edelle. Petersen ja Lupton (1996, 67) huomauttavatkin, että terveyden edistämisen diskursseissa keskitytään usein esittämään erilaiset kulutushyödykkeet ”pahoina” voimina, jotka pyrkivät tunkeutumaan ruumiiseen ja ottamaan sen haltuun. Terveyden edistäjien tehtävänä on varustaa yksilö moraalisisella rohkeudella, jonka turvin hän kykenee vastustamaan näitä voimia, mutta kyse ei suinkaan ole kaiken kulutuksen vastustamisesta, sillä kansalaisia kannustetaan ostamaan terveydelle edullisia tuotteita. (emt.)

Seuraavassa sitaatissa mielenkiintoista on, että tupakoinnin haitallisuuden sijaan puhutaan tupakan haitallisuudesta. Tulkitsen tämän johtuvan tupakka-, samoin kuin Sääskilahden (2006) mukaan alkoholivalistukselle tyypillisestä tavasta esittää vastustettava substanssi vihollisena, joka ikään kuin omaehtoisesti ja -tahtoisesti aiheuttaa harmia ihmisille (huumeista ks. Tupper 2008, 228). Ei kuitenkaan liene saivartelua huomauttaa, että syöpäsairausriskiä lisää tupakointi, ei tupakka, ja ympäristöongelmiakin voivat aiheuttaa tupakan tuotantoprosessit tai tupakoinnista syntyvät jätteet, ei tupakka. Tupakka ei myöskään valtaa viljelymaata muilta kasveilta omaehtoisesti. Toisaalta, kuten edelliset esimerkit osoittivat, voidaan esimerkiksi liikunnasta puhua samalla tavoin sen sijaan, että puhuttaisiin liikunnan harrastamisesta tai liikkumisesta.

Nikotiinin ohella muita haitallisia aineita tupakassa ovat muun muassa häkä ja terva. Häkä syrjäyttää happea veressä, ja näin sydän pyrkii suuremmalla lyöntitiheydellä korjaamaan hapenpuutetta, Lihakset eivät saa tarpeeksi happea ja elimistö väsy helpommin. Terva ärsyttää keuhkoputkia, mistä seuraa limaneritystä. Hapensaanti huonontuu ja keuhkot ovat jatkuvassa ärsytystilassa. Tupakka on merkittävin yksittäinen syöpäsairausriskiä lisäävä tekijä. (V 57)

Tupakka on alkoholin ohella suurin terveyshaitta suomalaisessa yhteiskunnassa. [- -] Tupakka on myös merkittävä ympäristöongelmien aiheuttaja. [- -] Lisäksi tupakka valtaa viljelymaata muilta kasveilta, joista olisi apua kehitysmaiden ruokapulaan. (V 59)

Alkoholi lamaannuttaa aivot, ja tämän seurauksena syntyy tila, jota kutsutaan humalaksi. (V 62)

Voitontavoittelusta voidaan oppikirjateksteissä kritisoida niin laillisia yrityksiä kuten elintarvikevalmistajia ja tupakkayrityksiä kuin laitonta huumekauppaakin. Kriittinen lukija voisi todeta, että yleensä kaikkeen kaupalliseen toimintaan kuuluu voittojen maksimointi eikä kapitalistisessa talousjärjestelmässä yleensä pidetä moraalisesti arveluttavana sitä, että yrittäjä kerää voittoja. Myöskään sitä, että omaa tuotetta mainostetaan epärealistisin odotuksin, ei yleensä pidetä mitenkään poikkeuksellisenä. Huvittavasta yhdenmukaisuudesta huolimatta kyse ei tietenkään ole antikapitalistisesta diskurssista vaan pikemminkin retorisestä keinosta, jonka avulla kuulija halutaan vakuuttaa siitä, että terveydelle haitallisten elintapojen puolestapuhujat ajavat omaa etuaan eivätkä siten ole luotettavia informaation lähteitä. Toisaalta esimerkiksi Dynamossa mainittujen yksityislääkäriasemien voitontavoittelua ei nosteta esiin lainkaan, vaan korostetaan niiden tarjoamia etuja suhteessa julkiseen terveydenhuoltoon. Yksityiset lääkäripalvelut ovatkin tulkintani mukaan esimerkki Petersenin ja Luptonin (1996, 67) mainitsemasta terveydelle edullisten hyödykkeiden kuluttamiseen kannustamisesta.

Internetissä on erittäin paljon luotettavan tuntuista huumetekstiä, jonka ensisijainen tavoite on houkuttaa kokeilemaan ja todistella, ettei aineiden käyttö ole vaarallista. Esimerkiksi "Tohtori Gras" on tehnyt tutkimuksen, jossa marihuanaa polttavat nuoret ovat menestyneitä, hyvin toimeentulevia ja elämässään onnistuneita nuoria aikuisia. Ainoa totta oleva asia näillä sivuilla on rahan tienaaminen. [- -] Huumemaailmaan kuuluu voittojen maksimointi. Siihen pyritään esimerkiksi sekoittamalla alkuperäiseen huumeeseen erilaisia kemikaaleja, jolloin huume laimenee, sen vaikutuksen pienenevät ja rahallinen voitto suurenee. Huumeiden käyttäjät ovat pieni ryhmä verrattuna ryhmään, joka myy huumeaineita oman käyttönsä rahoittamiseen. Kaikkein pienin ryhmä ovat rikolliset, jotka keräävät voitot huumeiden myynnistä. Tämän ryhmän jäsenet eivät käytä huumeita. (D 254)

Jotta tupakkayhtiöt tuottaisivat voittoa, täytyy mainontaan keksiä yhä tehokkaampia houkutusmuotoja, jotta tupakoinnin lopettaneiden ja tupakointiin kuolleiden tilalle saadaan mahdollisimman nopeasti uusia vakituisia tupakoitsijoita. (D 237)

Kuka tämän kaiken maksaa? Peliriippuvaiset ja satunnaispelaajat maksavat. He kustantavat suurten peliyhtiöiden voitot ja ammattipelaajien suuret palkkiot. (V 51)

Markkinoilla on myös paljon sellaisia elintarvikkeita, jotka eivät ole varsinaisesti terveyttä edistäviä, vaikka valmistajat luovatkin kuluttajille sen suuntaisia mielikuvia mediassa. Markkinoinnin ensisijainen tavoite näiden tuotteiden valmistajalla on tuotteiden menekki, ei ihmisten terveys. (V 199)

Oppikirjatekstin perusteella ideaalilukijan kulttuurinen ympäristö koostuu ”suomalaisuuden” ohella lähinnä joukkotiedotusvälineiden luomasta todellisuudesta. Mainosten ja tv-sarjojen ohella tekstissä viitataan usein erilaisiin julkisuuden henkilöihin kuten misseihin, laulajiin, näyttelijöihin ja urheilijoihin, joiden elämää ideaalilukija seuraa ja ihailee. Myös Internet keskustelupalstoneen samoin kuin tietokoneen käyttö ylipäättään kuuluu oppikirjan ideaalilukijan arkeen. Sen sijaan kirjallisuus, kansalaisjärjestötoiminta tai vaikkapa alakulttuuristen yhteisöiden elämäntapa jäävät oppikirjatekstissä näkymättömiksi huolimatta siitä, että myös ne ovat osa monien nuorten arkea. Kaikki nuoret eivät kuitenkaan ole kiinnostuneita urheilijoiden, laulajien tai missien elämästä, eivätkä vertaa omaa elämäänsä heidän elämäänsä. Esimerkiksi viimeisessä sitaatissa arvio, jonka mukaan ihmiset näkevät päivittäin 400–600 mainosta, tuskin pätee vaikkapa maaseudulla asuvaan nuoreen, jonka arkeen katumainokset eivät kuulu tai nuoreen, joka ei katso televisiota.

Saatat jo tietää, että monissa urheilulajeissa käytetään tämäntapaisia rentoutumismalleja. Myös monet huippumuusikot ja muut esiintymistilanteisiin menevät ihmiset tekevät itse tai avustajan kanssa keskittymis- tai rentoutumisharjoituksia. (D 20)

Mainoksissa ja viihde-elokuvissa annetaan ymmärtää, että elämäniloa voi kokea vain olemalla kaunis, rikas ja lahjakas. Vertaamme helposti omaa elämäämme median luomiin harhakuviin. Silloin se, mitä itse olemme ja osaamme, voi tuntua kovin vähäpätöiseltä. Todellisuudessa mallit, näyttelijät, laulajat, huippu-urheilijat ja muut julkisuuden henkilöt pohtivat näitä samoja kysymyksiä, joista tässä luvussa on kerrottu. Aina se ei ole kovin helppoa heillekään. (D 25)

Ihmiset näkevät päivittäin 400–600 mainosta, joista joka kymmenennessä on aiheena kauneus. Yleisesti mediassa ihannoidaan nuoruutta, kauneutta ja hoikkuutta. Naistenlehden luettuaan 68 % naisista kokee itsensä rumemmaksi. (V 207)

Molemmissa oppikirjoissa mediamaailma, Internet, televisio, mainokset ja lehdet saavat rakentuvat keskeisiksi ideaalilukijan elämän osa-alueiksi, joilla on vaikutusta myös terveyskäyttäytymiseen. Niiden ja julkisen vallan toimijoiden kuten terveydenhoitojärjestelmän ohella tekstissä nousevat esiin perhe, lähinnä vanhemmat, sekä ystävät. Perheen merkitystä korostetaan erillisissä perhettä koskevissa jaksoissa, mutta lukijan arjen kuvauksissa vanhemmat jäävät taka-alalle eikä esimerkiksi sisaruksia mainita lainkaan. Äiti ja isä ovat tekstissä läsnä kuvattaessa ongelmia - joko perheen sisäisiä tai lukijan omia. Vanhemmat rakentuvat tekstissä toisaalta potentiaalisiksi ongelmien

lähteeksi, toisaalta tueksi ja turvaksi. Molemmat oppikirjat korostavat vanhempien velvollisuutta huolehtia lapsestaan mutta suhtautuvat monin paikoin epäilevästi heidän kykyynsä selviytyä siitä. Tulkintani mukaan oppikirjapuheessa onkin läsnä Riitta Jallinojan (2006) paikantama familistinen puheavaruus, jossa kannetaan huolta “hukassa olevasta” vanhemmuudesta.

Ennen vanhaan, kun asuttiin kolmen sukupolven kodeissa, vanhemmat saivat kasvatusukea omilta vanhemmiltaan. Nyt ei sellaista lähitukea juurikaan enää ole tarjolla. Sen vuoksi aikuisia varten on laadittu erilaisia oppaita ja ohjeita, miten toimia vanhempana, kaikilta aikuisilta kun vanhemmuus ei luontevasti suju. (V 133)

Vanhemmat saarnaavat, kun nuoret mokailevat, kaatuilevat tai “pitävät hauskaa”, koska he haluavat suojella omia lapsiaan. (D 208)

Ystävät saavat oppikirjatekstissä ambivalentin aseman. Toisaalta sosiaaliin suhteisiin viitataan sosiaalisen terveyden käsitteellä ja todetaan erilaisten sosiaalisten verkostojen edistävän ihmisen terveyttä mutta toisaalta etenkin murrosikäiselle ideaalilukijalle kaveripiiri on myös uhka, sillä se voi houkuttaa lukijaa epäterveellisten valintojen tekemiseen, kuten jo aiemmin on tullut esiin. Oppikirjan ideaalilukijalle ystäväpiiri ja suosio ystävien tai ikätovereiden, toisten nuorten, keskuudessa rakentuu tärkeäksi asiaksi, jonka eteen ollaan valmiita tekemään töitä. Oppikirjan puhuja määrittelee sosiaaliset suhteet ja hyvät ystävät terveyden ja hyvinvoinnin sekä onnellisuuden ja tyytyväisyyden tunteiden keskeisiksi elementeiksi. Sosiaalisia suhteita tarkastellaan oppikirjatekstissä vuorovaikutustaitojen ja yksilöllisen hyödyn näkökulmasta. Sosiaalisten suhteiden luomiseen ja ylläpitämiseen kannustetaan, koska toisten ihmisten tuki, kiitos ja kannustus auttavat saavuttamaan tavoitteita ja menestymään ja koska hyvät välit toisiin ihmisiin lisäävät omaa onnellisuutta. Ystävien miellyttämisen kautta kannustetaan myös esimerkiksi huolehtimaan hygieniasta.

Olet onnellisempi silloin, kun olet hyvissä väleissä muiden ihmisten kanssa. Voit myös itse vaikuttaa siihen, miten pärjät muiden kanssa. Tähän tarvitset avuksesi sosiaalisia taitoja. (D 86)

Myös kaverit, vanhemmat, opettajat, valmentajat ja muut lähellä olevat ihmiset vaikuttavat paljon siihen, miten jokin asia sujuu. Toiset voivat olla kannustavia ja innostavia tai sitten väheksyä tekemisiäsi. Jos huomaat, että toiset auttoivat sinua saavuttamaan tavoitteesi, sinun kannattaa muistaa kiittää heitä siitä. Kiitoksen sanominen ääneen parantaa todennäköisesti välejänne ja auttaa sinua saamaan apua, kannustusta ja tukea jatkossakin. (D 14)

Deodorantin tai antiperspirantin käyttö ja riittävä peseytyminen on tärkeää, sillä hienhaju ärsyttää muita. (V 27)

Pahanhajuinen hengitys on usein sosiaalista elämää rajoittava vaiva. Kukapa tahtoisi olla tekemisissä pahan hajun kanssa? (V 33)

10.3.4 Luonnonympäristö

Etenkin Vireessä mutta jossain määrin myös Dynamossa nostetaan esiin yksilötoimijan materiaallinen konteksti, maapallo elinympäristönä ja ihmisen toiminnan vaikutukset siihen. Ilmastonmuutos sekä ilman, vesien ja maaperän pilaantuminen nähdään ihmisen terveyteen ja hyvinvointiin vaikuttavina ongelmina, jotka yksilön tulee ottaa huomioon omissa valinnoissaan. Seuraavista sitaateista ensimmäisessä ilmansaasteet, ravinteet, vedet ja rehevöitymisen aiheuttamat sinileväkukinnot saavat toimijan aseman ikään kuin ne itsessään aiheuttaisivat ympäristön pilaantumista kehittyneissä valtioissa ja kehitysmaissa, eikä niiden taustalla olisi inhimillistä toimijaa, ihmistä, joka levittää saasteita ilmaan ja ravinteita pelloille, joista ne valuvat vesiin. Toisessa sitaatissa taas viitataan ympäristössä aiheutuvien negatiivisten muutosten aiheuttajaan puhumalla ihmisistä ylipäätään ikään kuin kaikki maailman ihmiset olisivat yhtäläillä vastuussa niistä. Lienee kuitenkin melko selvää, että valtaosa muutoksista on aiheutunut juuri länsimaisten, tekstin kehittyneiksi maiksi kutsumissa maissa elävien ihmisten toimista.

Ilmansaasteet ja ravinteet pelloilta pilaavat vesiä. Tämä ongelma lisääntyy jatkuvasti niin kehitysmaissa kuin kehittyneissäkin valtioissa. Myös Suomessa vedet ovat monin paikoin pilaantuneet. Tämä haittaa järvien ja merien virkistyskäyttöä. Esimerkiksi rehevöitymisen aiheuttamat sinileväkukinnot estävät uimarantojen käytön kesällä. (V 276)

Tiedemiehet kautta maailman myöntävät, että monet ympäristössä esiintyvät negatiiviset muutokset ovat pitkälti ihmisen itsensä aiheuttamia. Tällaisia muutoksia ovat esimerkiksi ilmaston lämpeneminen, merenpinnan nousu ja sademetsien tuhoutuminen. (V 276)

Maailmanlaajuinen kaupankäynti tuhoaa luontoa, öljyvarat hupenevat, luonnonkatastrofit lisääntyvät, ihmisiä kuolee. (V 277)

11 INTERTEKSTUAALISUUS

Intertekstuaalisuuden analyysin voi Anne Solinin (2006, 73) mukaan ymmärtää tekstien tutkimuksena, jossa teksti nähdään osana toisten tekstien ja konventioiden kanssa käytyä dialogia. Intertekstuaalisuuden käsitteen avulla kiinnitetään huomiota siihen, että kielenkäyttäjät hyödyntävät aina jo aiemmin olemassa olevia sanoja, ilmauksia, merkityksiä ja muotoja, ja vastaa aiemmissä yhteyksissä esitettyihin väitteisiin ja kysymyksiin sekä varautuu mahdollisiin vastaväitteisiin. Erilaiset kielenkäytön tavat ja muodot voivat siirtyä

tilanteesta toiseen muuttaen funktiotaan mutta ne säilyttävät aina ”kaikuja” aiemmasta kontekstista ja merkityksestä. (Bahtin 1987; Pietikäinen & Mäntynen 2009, 120–122.) Tarkastelen tässä työssä intertekstuaalisuutta jaotellen sen Faircloughiin (1992) nojaten avoimeen intertekstuaalisuuteen eli tekstin suhteeseen toisiin teksteihin sekä interdiskursiivisuuteen eli tekstin suhteeseen abstraktimpiin konventioihin kuten diskursseihin, tyyliin, tekstityyppeihin ja tekstin rakenteeseen (ks. myös Solin 2006).

11.1 Avoin intertekstuaalisuus ja moniäänisyys

Avoimella intertekstuaalisuudella tarkoitetaan tekstin vuorovaikutusta sen ulkopuolisten tekstien kanssa. Lehtonen (1996, 26) luonnehtii tekstejä aktiivisiksi toimijoiksi, jotka ”asettuvat suhteisiin toisten aktiivisten toimijoiden kanssa.” Nämä tekstit voivat olla materiaalisesti olemassa olevia tekstejä, joiden lähde on näkyvillä, mutta teksti voi nostaa esiin ja kommentoida myös kuvitteellisia tekstejä kuten yleisiä mielipiteitä tai ideaalilukijan ennakkokäsityksiä, eivätkä viittaukset aina ole eksplisiittisiä. Intertekstuaalisuus voi tekstissä saada monia muotoja; se voi olla raportoitua puhetta, joka on selvästi erotettu muusta tekstistä ja jonka lähde on tuotu esiin mutta myös epäselviä viittauksia jonkun tai joidenkin ihmisten ajatuksiin. Intertekstuaalisuus tuo tekstiin moniäänisyyttä ja luo dialogia tekstin puhujan ja muiden äänien välille myös silloin, kun tekstin puhuja viittaa toisiin ääniin kumotakseen tai haastaakseen niitä. Koska ääneen pääseminen ja äänen puuttuminen ovat kytköksissä toimijuuteen ja valtaan, on kriittisen diskurssianalyysin näkökulmasta hyödyllistä kysyä, millaiset tekstit ja äänet on tarkasteltavaan tekstiin sisällytetty, millaiset jätetty ulkopuolelle ja mitä merkittäviä poissaoloja voidaan huomata. (Fairclough 2003; Pietikäinen & Mäntyrinne 2009, 124.)

Kaikessa sosiaalisessa vuorovaikutuksessa keskeistä on suhtautuminen väistämättömiin eroihin ihmisten, heidän mielipiteidensä, arvojensa ja mieltymystensä välillä, ja tämä orientaatio näkyy myös teksteissä. Erot voidaan tuoda näkyville, hyväksyä ne ja käydä dialogia erilaisten näkemysten kanssa, asettaa ne kamppailemaan keskenään, pyrkiä ratkaisemaan tai voittamaan erot ja luoda konsensus, ohittaa erot ikään kuin niitä ei olisi tai hyväksyä valtaerot, joiden avulla eroavaisuudet voidaan alistaa ja normalisoida. Tekstit voivat siis suhtautua välttämättömään dialogisuuteen monin tavoin; erilaiset äänet voidaan kiistää ja kumota, hyväksyä tai jättää näkymättömiin. Fairclough (2003) esittääkin tekstin dialogisuudella olevan eri asteita: dialogisimmillaan tekstissä tuodaan esiin kaikki

mahdolliset näkemykset mukaan lukien ne, jotka ovat tekstin puhujalle vastakkaisia. Tekstissä esitettyjen näkemysten esittäminen epävarmoina on astetta vähemmän dialoginen lähestymistapa, kun taas tiettyjen oletusten yleistäminen esittämällä väitelauseina kertoo dialogisuuden puuttumisesta ja kyseisten oletusten hegemonisesta asemasta tekstissä. (Fairclough 2003; Pietikäinen & Mäntynen 2009).

Avoimintertekstuaalisuus näkyy tekstissä raportointina. Kun teksti raportoi jonkun toisen sanomaa tai kirjoittamaa, voidaan kysyä, kuinka rehellisesti raportointi säilyttää alkuperäisen sanoman. Raportointi voi olla suoraa, epäsuoraa, epäsuoraa ja vapaata tai narratiivinen raportti puheaktista. Tietynlainen epäsuora raportointi voi myös peittää todellisia eroja esimerkiksi jos enemmistön mielipide yleistetään koskemaan koko ryhmää. Tällaisella raportoinnilla on usein strateginen motivaatio. (Fairclough 2003.) Representoitu teksti voidaan erottaa selvästi tai epäselvästi, ja puhuja voi halutessaan etäännyttää itsensä siitä esimerkiksi modaalisten verbien tai apuverbien avulla tai kiistää sen (Fairclough 1992; Keravuori 1988, 97; Pietikäinen & Mäntyrinne 2009, 126).

Intertekstuaalisuudessa on aina kyse rekontekstualisoinnista eli jonkin lausuman tai kokonaisuuden siirtämisestä yhdestä kontekstista toiseen, mikä tarkoittaa tiettyjä muutoksia alkuperäiseen. Onkin huomioitava kaksi asiaa: suhde raportoidun ja alkuperäisen välillä sekä suhde raportoidun ja muun tekstin välillä eli se, mitä raportti tekee tekstile. (Fairclough 2003.) Terveystiedon oppikirjojen tekstissä intertekstuaalisuuden analyysin tekee haastavaksi se, että niin sanotut vieraat äänet ovat usein tekstissä läsnä lausumissa, joissa viitataan pikemminkin mentaaliin konstruktioihin kuten ajatuksiin ja luuloihin kuin siihen, mitä on sanottu tai kirjoitettu. Tulkitsen kuitenkin myös tekstin puhujan raportoimat ajatukset ja käsitykset moniäänisyydeksi, sillä ne tuovat tekstissä näkyviksi toisenlaisia ääniä, olivat ne sitten kuviteltuja tai todellisia (ks. myös Luukka 2000, 148–149; Shore 2005, 49–50).

Avoimella intertekstuaalisuudella on myös retorinen funktionsa, sillä nostamalla esiin vieraita ääniä, liittoutumalla niiden kanssa, tukeutumalla niihin tai haastamalla niitä tekstin puhuja asemoi itseään suhteessa keskustelun kenttään ja pyrkii usein vakuuttamaan lukijaa argumenttiensa totuudellisuudesta. Tämä voi tapahtua esimerkiksi vetoamalla asiantuntijoihin tai kumoamalla jo ennalta mahdollisia vastaväitteitä. (Potter 1996.) Niinpä viittaankin tässä luvussa ajoittain myös retorisiin strategioihin tilanteissa, joissa se näyttää

olennaiselta.

Tarkastelen intertekstuaalisuutta käsittelevässä luvussa myös tekstiin sisäänrakennettuja oletuksia, jotka esimerkiksi Fairclough (1992, 120–121) laskee kuuluviksi intertekstuaalisuuden piiriin, sillä ne viittaavat aiempiin, kaikkien tuntemiksi ja hyväksymiksi arveltuihin teksteihin. Jaetut oletukset ovat usein tiettyssä kulttuurissa itsestäänselvyyksinä pidettyjä asioita. Ne ovat läsnä kaikkialla yhteiskunnassa ja luovat pohjan kaikelle kommunikaatiolle ja vuorovaikutukselle. Toisaalta kyky käyttää valtaa liittyy osin kykyyn muokata tätä yhteistä perustaa. Oletetut merkitykset ovat ideologisesti erityisen merkittäviä, sillä hegemoninen kamppailu on riippuvainen tiettyjen merkitysten yleistämisestä. Oletukset voivat Faircloughin (2003) mukaan olla eksistentiaalisia eli oletuksia siitä, mitä on olemassa, väittäviä eli oletuksia siitä, mitä jokin asia on, voi olla tai tulee olemaan sekä arvoihin liittyviä eli oletuksia siitä, mikä on hyvää tai haluttavaa. Arvojärjestelmät ja niihin liittyvät oletukset kuuluvat usein tiettyihin diskursseihin, ja myös eksistentiaaliset ja väittävät (propositional) oletukset voivat olla sellaisia. Lukija voi myös tunnistaa arvojärjestelmän hyväksymättä sitä. (Fairclough 2003).

11.1.1 Evidentiaalisuus

Evidentiaalisuus on modaalisuuden laji, jonka kautta puhuja osoittaa, millä tavoin on tietonsa saanut. Tieto voi perustua joko omaan päättelyyn tai toisen käden lähteisiin. (VISK §1557.) Leiwon, Luukan ja Nikulan (1992, 96) mukaan esitetyn tiedon alkuperän tuomista esiin voidaan pitää tärkeänä informatiivisen tekstin merkinä ja sen puuttuminen on usein manipulatiivisille teksteille ominaista. Esimerkiksi akateemisessa tekstissä viittauskäytännöt ovat tarkoin määriteltyjä, kun taas mainosten esittämien väitteiden alkuperää ei useinkaan edes odoteta esitettävän.

Tarkastelemissani oppikirjoissa tiedon tarkkaa lähdetä ei kovinkaan usein tuotu esiin. Suoria, eksplisiittisiä viittauksia esitetyn tiedon alkuperään oli lähinnä varsinaisen tekstin marginaaliin sijoitetuissa tietolaatikoissa. Vireessä esitettiin toistuvasti Stakesin kouluterveyskyselyiden tuloksia vuodelta 2007 ja 2008. Lisäksi näytettiin WHO:n, Tilastokeskuksen, Kansanterveyslaitoksen, Stakesin, CIA Factbookin, YK:n, Nuorten terveystapatutkimuksen, Kuluttajaviraston, Ilmatieteen laitoksen sekä Uimaopetus- ja Hengenpelastusliiton tuottamia tilastoja. Myös muutamien suositusten ja määritelmien lähteet tuotiin esiin. Tilastotietojen ohella Vireessä viitattiin useissa yhteyksissä

lakipykäliin siten, että opetustekstissä mainittuun asiaan liittyvä lakipykälä tai -pykälät oli merkitty tekstin viereen tai alapuolelle. Dynamossa lähdeviittausten määrä oli huomattavasti pienempi. Siinä viitattiin UKK-instituuttiin terveystieteen ja Suomen Syöpäyhdistykseen ravitsemussuositusten lähteenä. Lisäksi mainittiin Vastuunportaat-malli ja valtakunnalliset ravitsemussuositukset.

Seuraava esimerkki, jossa raportoituun tutkimukseen viitataan suoraan, on oppikirjassa lähes ainoa laatuun edellä mainittujen tilastotietoja esittävien taulukoiden ohella. Tämänkin teksti on Vireessä sijoitettu kirjan marginaalissa olevaan erilliseen laatikkoon. Esimerkin sisältämä teksti oli minulle lukijana yksi kirjan hätkähdyttävimmistä. Siinä huomattavaa ei ole yksinomaan tutkimustiedon raportointi, joka ensimmäistä tutkimusta koskien on verrattain kattavaa – jopa täsmälliset prosenttiluvut kerrotaan – vaan kokonaisuus otsikoineen, sanavalintoineen ja sisältöineen. Teksti imitoi tulkintani mukaan rakenteeltaan skandaali- tai iltapäivälehdessä artikkelia, jossa provokatiivista, huudahdukseksi muotoiltua otsikkoa seuraa taustalla olevan tiedon raportointi. Huomattavaa on, että otsikko ei itse asiassa vastaa esitettyä tutkimusta lainkaan – kenties tämäkin on tyypillistä skandaalilehdille. Kysehän ei tietenkään ole siitä, ovatko tupakoivat luusereita vai eivät vaan siitä, millaisia mielikuvia tupakoitsijoista nuorilla on.

Tupakointi on luusereiden puuhaa!

Nuorten terveystapatutkimuksessa 2007 70 prosenttia 12–18 –vuotiaista oli samaa mieltä! Toisessa tutkimuksessa 12–17-vuotiaiden mielestä tupakoivat nuoret ovat tupakoimattomia tyhempinä, levottomampia, epäsiistimpiä, huonosti menestyviä ja epävarmempia. (V 52)

Kävin etsimässä Nuorten terveystapatutkimuksen kyselylomakkeen, koska halusin tietää, onko nuorilta tosiaan kysytty, ovatko he samaa mieltä väitteestä ”tupakointi on luusereiden puuhaa”. Vuoden 2006 ja 2007 lomakkeista tällaista kysymystä tai mitään sitä muistuttavaa ei kuitenkaan löytynyt, joten jäi avoimeksi, mihin tieto lopulta pohjautuu. Koska nuorten tupakoinnista ollaan huolestuneita ja tiedetään – tämä jopa nostetaan Dynamossa esiin – ettei tiedon levittäminen tai terveyshaitoilla pelottelu ole kovinkaan tehokas tapa tupakoinnin ehkäisemiseen, on tavallaan ymmärrettävää, että terveyden edistäjät turvautuvat tupakoinnin rajoittamiseen lainsäädännön avulla ja pyrkivät kehittämään tupakkavalistukseen tehokkaampia lähestymistapoja.

Tupakoivien leimaaminen luusereiksi ei kuitenkaan mielestäni ole eettinen tapa pyrkiä ehkäisemään tupakoinnin aloittamista. Kirjan puhujan intentiona lienee purkaa tupakoinnin

ihannointia vapauden, riippumattomuuden tai aikuistumisen merkinä mutta valitessaan leimaamisen strategian se tulee oikeuttaneeksi ihmisten jakamisen kahtia luusereihin ja menestyviin. Samalla se tulee voimistaneeksi ajatusta siitä, että ”luuserius” tai jälkimmäisessä tutkimusesimerkissä mainitut ominaisuudet kuten levottomuus tai epäsiistiys ovat lähtökohtaisesti negatiivisia ja vältettävissä, mikäli ei aloita tupakointia.

Myös seuraavat esimerkkisitaatit ovat oppikirjatekstille poikkeuksellisia, sillä niissä raportoidaan epäsuorasti oppikirjan ulkopuolisten tekstien sisältöä. Rekontekstualisoinnin näkökulmasta merkittävää ensimmäisessä sitaateista on, että oppikirja kääntää terveyden osa-alueiden järjestyksen erilaiseksi kuin se on WHO:n alkuperäisessä määritelmässä. Tulkintani mukaan muokkauksen tarkoituksena on painottaa terveyden eri osa-alueita eri tavoin kuin on ollut tapana. Koska oppikirjan kuviteltu lukija on nuori, suhteellisen terve oppilas, katsotaan psyykkisen ja sosiaalisen terveyden olevan hänelle mielekkäämpiä ja ajankohtaisempia terveyden ulottuvuuksia kuin jo ennestään tutun fyysisen terveyden, jonka korostaminen on muutenkin nähty terveystietokritiikissä huonona asiana.

Terveys-sanon ympärille on syntynyt erilaisia määritelmiä. Maailman terveysjärjestön (WHO) määritelmä vuodelta 1948 on niistä tunnetuin, ja se on ollut yli 60 vuotta suunnannäyttävä kautta maailman monelle terveyteen liittyvälle asialle kuten terveyden tutkimukselle ja terveyspolitiikalle. Määritelmä nimeää terveydelle kolme osa-aluetta. Ne ovat psyykinen, sosiaalinen ja fyysinen terveys. (V 17)

Oppikirjatekstille suoraa lähdeviittein varustettua raportointia tyypillisempi evidenssiaalisuuden laji näyttääkin olevan ylipäättään tutkimustuloksiin, tutkimuksiin, tutkijoihin ja tiedemiehiin viittaaminen. Tutkimustulosten raportointi on molemmissa tarkastelemisiani oppikirjoissa enimmäkseen epäsuoraa eikä alkuperäisen tutkimuksen luotettavuutta tai kirjoittajien tulkinnan yhdenpitävyyttä alkuperäisen tutkimuksen kanssa ole mahdollista tarkistaa tai arvioida; lukijan odotetaan luottavan kirjan tekijöiden kykyyn tulkita ja esittää tulokset oikein. Solin (2006, 83) luonnehtii tämänkaltaista viittauskäytäntöä mainosteksteille luonteenomaiseksi. Keravuoren (1988) mukaan myös luokkahuonepuheessa opettaja pyrkii usein osoittamaan, että hänen esittämänsä asiasisällöt pohjautuvat arvovaltaiseen lähteeseen. Oppilaiden uskotaan vakuuttuvan tiedosta, kun sen lähteenä on esimerkiksi tutkimus tai – kuten tarkastelemistani oppikirjoista erityisesti Vireessä - laki. Opettaja – ja kenties myös oppikirja – pyrkii lisäämään näin oppilaiden luottamusta itseensä. (Keravuori 1988, 97.)

Tutkittu juttu on, että masentuneena ja stressaantuneena sairastut helpommin. (D 125)

Suklaa antaa tutkitusti mielihyvän tunteita ja aiheuttaa jollekin riippuvuutta. (V 50)

Kansainvälisissä tutkimuksissa on löydetty vahva yhteys tupakointikohtauksia sisältävien elokuvien katselun ja tupakoinnin aloittamisen välillä. (V 55)

Jos kotonasi käytetään paljon alkoholia, tilastojen mukaan sinulla on taipumusta alkoholin riskikäyttöön aikuisiällä. (V 64)

On myös todettu, että kannabiksen käyttö voi heikentää koulumenestystä. (V 71)

Muista, että sinulla on velvollisuus auttaa – se määritellään laissa. (V 86)

Tutkimustuloksiin viittaaminen voi olla hyvinkin tarkkaa ja viittauksessa saatetaan raportoida vaikkapa tutkimustulokseksi saatuja prosenttilukuja, vaikka lähdettä ei mainittaisi lainkaan. Seuraava esimerkkisitaatti on Vireessä erotettu omaksi laatikokseen vedessä kelluvia pelastusliivejä esittävän kuvan viereen. Se on muodoltaan jo aiemmin käsittelemäni ”tupakointi on luusereiden puuhaa” -esimerkin tavoin muotoiltu muistuttamaan lehtiartikkelin tai mainoksen alkua: väitteeksi muotoiltua otsikkoa seuraa selittävä lause.

Viina ei sovi vesille.

Tutkimuksissa on ilmennyt, että lähes 80 prosentilla hukkuneista 25–64 –vuotiaista miehistä oli alkoholia veressään. (V 67)

Seuraavassa esimerkissä huomattavaa on, miten tekstin puhuja vahvistaa esittämänsä tupakoinnin haitallisuutta koskevan tutkimustiedon luotettavuutta vetoamalla siihen, että tupakkayhtiötkin myöntävät sen todeksi. Tulkintani mukaan tekstin puhuja käyttää tässä hyväkseen tietynlaiseen talousdiskurssiin kytkeytyvää oletusta siitä, että voittoa tavoittelevat yhtiöt pyrkivät kaikin keinoin ajamaan omaa etuaan välittämättä toimintansa seurauksista. Kun kaupallinen taho myöntää valmistamansa ja markkinoimansa tuotteen haitalliseksi, rakentuu se tässä puhettavassa vieläpä tieteellistä tutkimustakin luotettavammaksi todisteeksi, sillä silloin kyse on todella kiistattomalta näyttävästä tosiasiaista. Myöhemmin tekstissä tupakkayhtiöiden kerrotaankin houkuttelevan uusia käyttäjiä kuolleiden ja lopettaneiden tilalle rahoja säästelemättä. Tässä mielessä yhtiöiden tunnustus näyttää merkittävältä: myöntäessään tupakoinnin haitallisuuden ne ikään kuin puhuvat omia intressejään vastaan. Argumentin esittäjän intressien etäännyttämistä esitetystä väitteestä pidetäänkin yhtenä keskeisenä argumentin vakuuttavuuden lisäämisen keinona ja puhuja pyyteettömyyden vaikutelma korostaa se, että hän näyttää toimivan omien intressiensä vastaisesti. (esim. Jokinen 1999b, 133–134; Potter 1996.)

Tutkimukset ovat kuitenkin osoittaneet tupakoinnilla olevan selkeä yhteys terveyteen – tupakkayhtiötkin myöntävät tupakoinnin olevan aina haitallista. (V 52)

Potter (1996) luonnehtii intressien osoittamista ja niihin vetoamista yhdeksi keskeiseksi keinoksi, jonka avulla omia tai toisten esittämiä argumentteja pyritään voimistamaan tai kumoamaan. Intressien osoittamista, kiistämistä tai tunnustamista voidaan käyttää retorisesti monin tavoin. Yleisesti ottaen väitteen totuusarvoa lisää se, ettei sen esittäjällä ole omia intressejä ajettavanaan, kun taas puhujan intressien osoittamisella voidaan väitteen totuusarvo pyrkiä kiistämään. Edellisessä esimerkissä on tulkintani mukaan kyse väitteen totuusarvon lisäämisestä osoittamalla, että puhuja ei siinä aja omaa intressiään. Seuraavassa esimerkissä puhujan intressien osoittamista puolestaan käytetään välineenä väitteen totuusarvon kiistämiseen. Tekstin puhuja pyrkii esimerkiksi ensimmäisessä esimerkissä osoittamaan, että internetin huumemyönteisten tekstien kirjoittajat ovat huumekauppiaita, jotka hyötyvät rahallisesti nuorten huumeidenkäytöstä.

Tekstin asiasisällöstä voisi esittää moniakkin kriittisiä väitteitä esimerkiksi Mikko Salasuon (2005, 2006) artikkeleihin nojautuen mutta tässä yhteydessä se ei liene aiheellista. En kuitenkaan voi olla Salasuota lainaten huomauttamatta, että ”Nuorille on turha uskotella tai antaa ohjeita, jotka ovat irrallaan heidän arkitodellisuudestaan” (Salasuo 2006, 57). Ei tietenkään ole mitenkään itsestään selvää, että internetin huumeita käsittelevät aineistot ovat valtaosalle terveystiedon kirjojen lukijoista tuttuja tai tulevat koskaan olemaankaan. Ne nuoret, jotka aiheeseen ovat tutustuneet, lienevät kuitenkin perillä siitä, että huumeita käsitellään enemmän tai vähemmän myönteiseen sävyyn monilla foorumeilla, joissa valtaosa väitteiden esittäjistä ei taloudellisesti toisten huumeidenkäytöstä hyödy.

Internetissä on erittäin paljon luotettavan tuntuista huumetekstiä, jonka ensisijainen tavoite on houkuttaa kokeilemaan ja todistella, ettei aineiden käyttö ole vaarallista. Esimerkiksi ”Tohtori Gras” on tehnyt tutkimuksen, jossa marihuanaa polttavat nuoret ovat menestyneitä, hyvin toimeentulevia ja elämässään onnistuneita nuoria aikuisia. Ainoa totta oleva asia näillä sivuilla on rahan tienäminen. [- -] Huumemaailmaan kuuluu voittojen maksimointi. Siihen pyritään esimerkiksi sekoittamalla alkuperäiseen huumeeseen erilaisia kemikaaleja, jolloin huume laimenee, sen vaikutuksen pienenevät ja rahallinen voitto suurenee. Huumeiden käyttäjät ovat pieni ryhmä verrattuna ryhmään, joka myy huumausaineita oman käyttönsä rahoittamiseen. Kaikkein pienin ryhmä ovat rikolliset, jotka keräävät voitot huumeiden myynnistä. Tämän ryhmän jäsenet eivät käytä huumeita. (D 254)

Tutkimuksiin viittaamisen ohella tekstissä voidaan turvautua myös asiantuntijoihin. Ammattilaiseen, samoin kuin tutkimukseen, vetoaminen on tulkintani mukaan argumentointistrategia, jossa väitteelle pyritään samaan uskottavuutta vahvistamalla sitä ulkopuolisen, neutraalin tahon lausunnolla. Se, kenellä missäkin tilanteessa nähdään olevan

auktoriteettia ja uskottavuutta esittää tosia väitteitä, on kuitenkin kulttuurisesti ja tilanteisesti vaihtelevaa. Jokinen (1993, 135) viittaakin puhujakategorioihin, joista käsin esitetyt väitteet saavat tietyssä tilanteessa erityisen paljon – tai vähän – painoarvoa. Hän esittää, että kategorian valinta liittyy ennen kaikkea siihen, millaista yleisöä puhuja pyrkii vakuuttamaan tai suostuttelemaan. (Jokinen 1993, 135; ks. myös Potter 1996.) Se, että oppikirjassa arvostetuksi ja uskottavaksi kategoriaksi näyttää rakentuvan ennen muuta ”tutkija” tai ”asiantuntija” voi kertoa siitä, että oppikirjan puhuja asemoi lukijansa rationaaliseksi, kriittiseksi toimijoiksi, mutta yhtä lailla se voi heijastaa terveyden edistämisen diskurssien nojautumista ennen kaikkea asiantuntijatietoon (vrt. Lupton 1995).

Alkoholia on myös aikaisemmin käytetty lääkkeenä. Lääkärit eivät kuitenkaan nykytietämyksen mukaan voi suositella kenellekään alkoholia lääketieteelliseksi hoidoksi. (D 208)

Lääkärit ovat nykyään sitä mieltä, että tupakointiriippuvuus on sairaus. (D 228)

Tilastotieteilijät ovat laskeneet, että kun yhdistellään erilaisia perhetyyppejä ja lasten suhteita vanhempiinsa, löytyy 24 erilaista perherakennetta. (V 134)

Asiantuntijat arvioivat, että alkoholi on suurin työikäisten ihmisten kuolemaan johtava syy. (V 66)

Tiedemiehet kautta maailman myöntävät, että monet ympäristössä esiintyvät negatiiviset muutokset ovat pitkälti ihmisen itsensä aiheuttamia. (V 276)

Tämän päivän suuret ajattelijat toteavat lähes yksimielisesti, että kaikkien ihmisten hyvinvointi riippuu viime kädessä siitä, miten kyetään luomaan yhteistä hyvää. (V 288)

11.1.2 Tekstin äänet

Oppikirjatekstissä annetut määritelmät ja arviot esitetään usein siten, että ne näyttävät suhteellisen itsestään selviltä ja kaikkien jakamilta. Jokisen (1993, 139) mukaan voimakkain konsensuksen eli yksimielisyyden tuottamisen keino on vetoaminen kaikkien tai ainakin hyvin suuren joukon jakamiin itsestäänselvyyksiin. Sen avulla vaihtoehtoiset äänet on helppo tukahduttaa, sillä vastustaminen on vaikeaa. On kuitenkin huomattava, että oppikirjatekstissä käytetty passiivimuotoinen raportoiva verbi kuten sanotaan, kutsutaan tai nimitetään, tekee väitteistä astetta dialogisempia kuin ne olisivat ilman sitä: esimerkiksi ensimmäinen sitaatti voisi tulla ilmaistuksi *Nettiriippuvuus eli pakonomainen tarve olla internetissä saattaa haitata muuta elämää*. Määritelmä kuulostaisi näin vieläkin yksiiänisemmältä.

Yleiseen mielipiteeseen, tapaan tai yleisesti hyväksytyyn määritelmään nojautumista voi kuitenkin tulkintani mukaan pitää pyrkimyksenä hegemonisoida tiettyjä ajattelutapoja,

tulkintoja tai merkityksiä ja marginalisoida vaihtoehtoisia. Retorisesta näkökulmasta sitä voisi ymmärtääkseni tarkastella konsensukseen vetoamisena. Esimerkiksi riippuvuuden käsitettä on kritisoitu eikä suurkulutuksen rajoistakaan liene yksimielistä ymmärrystä, vaikka se onkin tietyissä kansallisen tason virallisissa asiakirjoissa tietyllä tapaa määritelty. Mielenkiintoinen kysymys olisikin tarkastella sitä, liittyykö näiden raportointiverbien käyttö tässä tarkoituksessa erityisen kiistanalaisiin kysymyksiin vai käytetäänkö niitä tekstissä aivan satunnaisesti. Positioinnin näkökulmasta passiivimuotoisen verbin puolestaan voitaisiin ajatella kutsuvan lukijaa jäseneksi siihen joukkoon, jonka ääntä oppikirjatekstin konsensuksena kaiuttaa. Usein tässä näyttää olevan kyse asiantuntijuudesta (vrt. Kress 1985). Hyväksymällä proposition sisällön lukija ikään kuin saa luvan ymmärtää itsensä osaksi asiantuntijayhteisöä, jossa tuo propositio on muotoiltu.

Pakonomainen tarve olla Internetissä saattaa haitata muuta elämää. Haittaa kutsutaan nettiriippuvuudeksi. (V 50)

Päihteillä tarkoitetaan jotain sellaista ainetta, joka aiheuttaa väliaikaisia muutoksia havainnointiin, mielialaan, käytökseen tai tietoisuuteen. (V 52)

Suurkulutuksena pidetään miehillä yli 24 ja naisilla yli 16 alkoholiannoksen nauttimista viikossa. (V 66)

Usein esimerkiksi brittejä ja amerikkalaisia pidetään itsevarmoina. (D 15)

Molemmissa oppikirjoissa esitetään myös enemmän tai vähemmän leikkimielisiksi kuvailtuja määrittelyjä. Seuraavassa esimerkissä määrittelyä pehmennetään sekä modaaliverbin voida avulla että huomauttamalla määritelmän olevan ”leikillinen”, jälkimmäisessä taas puhutaan ”leikkimielisestä” käsitteestä. Leikkimielisyydellä viitattaneen näissä esimerkeissä käsitteeseen tai sanaan, jota pidetään ilmiötä kuvaavana mutta jolla ei ole varsinaista virallista asemaa. Molemmat ”leikkimieliset” ilmaukset voidaan tulkita releksikalisaatioksi eli uudelleennimeämiseksi. Jälkimmäisessä huomionarvoista on muuallakin tekstissä ajoittain näkyvän luonnonmukaisuusdiskurssin kaiuttaminen. Luonnonmukaisuus ja luonnollisuus rakentuvat tekstissä keinotekoisuuden ja ei-luonnollisen vastakohtiksi, ja tätä vastakkainasettelua käytetään usein tukemaan jonkinlaista sivilisaatiokritiikkiä.

Yhdyntä jälkeiset halaukset, suudelmat ja vaikka sylkkäin lepääminen ovat tärkeä osa rakastelua. Sitä voidaan kutsua leikillisesti jälkileikiksi. (V 163)

Luomuilo on leikkimielinen sana, joka tarkoittaa, että ihminen on saanut itse aikaan oman elämänilonsa ja voi rehellisesti iloita siitä. (D 26)

Tekstin puhuja voi ottaa kuitenkin etäisyyttä näihin yleisesti hyväksytyihin

ajattelutapoihin. Ensimmäisessä esimerkissä tekstin puhuja horjuttaa lainaamansa sanonnan uskottavuutta ja pitävyyttä kahdellakin tapaa; jo ennen sanonnan raportointia hän huomauttaa sen olevan ”puolileikillinen” ja jälkeinpäin varottaa yleistämisestä sanottua koskemaan kaikkia toteamalla, että ”jotkut pojatkin osaavat tarvittaessa hehkuttaa”. Kuitenkin tämänkaltaisen sanonnan nostaminen esiin oppikirjatekstissä ja sen sitaatin viimeinen lause, johon sisältyy implisiittinen oletus siitä, että valtaosa pojista ei osaa tai halua ilmaista tunteitaan avoimesti, osoittavat, että tekstin puhuja varauksistaan huolimatta hyväksyy ja jakaa ainakin osin sanonnan sisällön. Huomattavaa on myös puhekielisten sitaattien upottamisena tekstiin näkyvä interdiskursiivisuus. Jälkimmäisessä esimerkissä taas kyseenalaistetaan yleiseksi arkiajatteluksi rakentuva määrittely huomauttamalla sen puutteista. Kyse on eräänlaisesta simuloitusta dialogista, jota tekstin puhuja käy tekstiin kirjaamiensa vieraiden äänten kanssa.

Tyttöjen ja poikien tavassa ilmaista tunteitaan on eroja: yleensä tytöt ja naiset näyttävät tunteitaan poikia ja miehiä enemmän. Onkin sanottu – joskin puolileikillisesti – että poikien huippuhetkien ilmaisuun riittää yksi ainoa sana, ”jes”, kun tytöt puolestaan käyttävät vastaavassa tilanteessa vuolaasti tunnepitoisia sanoja: ”ihanaa, loistavaa, upeeta, makeeta”. Yleistää tällaista väitettä ei kuitenkaan pidä, kyllä jotkut pojatkin osaavat tarvittaessa hehkuttaa. (V 123)

Kun puhutaan onnistumisesta, ajatellaan helposti jotain suurta tekoa tai jonkin hienon tavoitteen toteutumista. Silloin jää huomaamatta monta pienempää hyvää asiaa, jotka ovat tapahtuneet tavallisen arkipäivän aikana. (D 12)

Oppikirjateksteissä yksi selkeimmin kuuluvista ja raportoiduista äänistä on yllättäen Suomen laki, jonka sisältöä molemmissa oppikirjoissa raportoidaan epäsuorasti monessa kohdin. Tavallaan voi pitää yllättävänä, että juuri lain ääni on terveystiedon oppikirjassa kaikista tekstin tukemista äänistä voimakkain, jos väljästi nimettyjä ”tutkimuksia” ei oteta huomioon. Lakia raportoidaan ottamatta siihen kantaa kuten seuraavista esimerkeistä ensimmäisessä ja toisessa, joissa, kuten myös kolmannessa, huomiota kannattaa kiinnittää lakikielelle ominaiseen ilmaisutapaan. Esimerkeistä kolmannessa kirjan puhuja esittää raportoinnin ohella oman tulkintansa siitä, miksi kyseinen laki on säädetty. Neljännessä taas ei suoraan puhuta laista mutta se, että jokin teko määritellään rikokseksi, viittaa lakitekstiin.

Suomen perustuslaissa taataan jokaiselle oikeus elämään sekä henkilökohtaiseen vapauteen, koskemattomuuteen ja turvallisuuteen. Samat oikeudet mainitaan YK:n yleismaailmallisessa ihmisoikeuksien julistuksessa. (V 81)

Suomessa on huumausainelaki, joka kieltää huumausaineiksi luokiteltujen aineiden käytön, hallussapidon, jakelun, myynnin, valmistuksen, maahantuonnin ja maastaviennin. Myös tiettyjen kasvien kuten hampun ja unikon kasvatusta huumausaineiden valmistusta varten on kiellettyä. Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriö

määrittelee, mitkä aineet ovat huumausaineita. [- -] Suomen huumausainelainsäädäntö perustuu YK:n yleissopimukseen. (V 75)

Suomen alkoholilain mukaan alkoholijuomaa ei saa myydä henkilölle, joka on alle 20-vuotias. Mietoja alkoholijuomia voidaan myydä 18 vuotta täyttäneelle. Alkoholijuomaa ei saa myydä, jos on aihetta olettaa alkoholijuoman väärinkäyttöä tai sen luvaton luovuttamista tai välittämistä. Laki on säädetty nuorten terveyttä suojelevaksi, koska alkoholi on nuorten elimistölle vaarallisempaa kuin aikuiselle. (D 209)

Väkivaltainen ja ei-toivottu koskettaminen on rikos, josta voi seurata rangaistus. (D 62)

Lakitekstin tiheälle esiintymiselle oppikirjassa on tulkintani mukaan ainakin kaksi syytä: ensinnäkin lainsäädännön avulla on tosiaan pyritty rajoittamaan ja säätelemään terveydelle haitallisena pidettyä käyttäytymistä etenkin nuorten kohdalle. Esimerkiksi nuorten päihteiden käyttöä on rajoitettu vieläkin enemmän kuin aikuisten. Huumausainelainsäädäntö samoin kuin liikennesäännöt sekä seksuaalista kanssakäymistä säätelevät lait koskevat toki aikuisiakin. Terveyskäyttäytymisen yhteiskunnallinen ulottuvuus tulee selkeästi esiin terveyttä koskevassa lainsäädännössä. Toisaalta oppikirjan puhuja tulkintani mukaan käyttää lainsäädäntöä myös eräänlaisena subjektivoinnin strategiana: vaikka nuori ei uskoisi vaikkapa huumeiden käytön terveysvaikutuksiin muuten, hän kenties pelkää rangaistusta riittävästi pysyäkseen huumeista erossa. Esimerkkinä tästä voidaan pitää seuraavaa sitaattia. Huumausaineiden käytön vaaroja tuodaan esiin vasta juridisen puolen jälkeen.

Nuoruuteen kuuluu keskeneräisyys ja rajojen etsiminen, mutta kannattaa muistaa, että Suomessa on tiukka huumausainelainsäädäntö. Melkein kaikki, mikä liittyy huumausaineisiin, on laitonta. Huumeisiin liittyy monta riskitekijää kuten väärän tiedon saaminen, riippuvuuden syntyminen, epävarmuus aineen sisällöstä, rajojen loppuminen ja ihmissuhdeongelmat. (D 242)

Toinen selvästi tekstissä esiin nouseva vieras ääni on ”nuorten” ääni. Kun tekstissä seuraavien esimerkkisitaattien tavoin viitataan tutkimustuloksiin, ei raportoitu nuorten ääni ole kaikkien nuorten vaan jonkin tietyn ryhmän ääni. Ensimmäisessä esimerkkisitaateista ääni kuuluu 16-vuotialle tupakoiville nuorille, toisessa taas osalle 12–20 -vuotiaita nuoria. Jälkimmäisessä esimerkissä huomiota kannattaa kiinnittää taas sitaatin ensimmäiseen lauseeseen, jossa subjektina on suomalainen nuori ja sitä seuraaviin lauseisiin, joissa puhutaan nuorista. Vasta sitaatin viimeisestä lauseesta käy ilmi, ettei kyse olekaan kaikista suomalaisista nuorista vaan alle puolesta 12–20-vuotiaista nuorista.

Tutkimusten mukaan merkittävä osa 16-vuotiaista tupakoivista nuorista katu tupakointiaan mutta ei kykene lopettamaan. (V 52)

Suomalainen nuori kantaa huolta maailmanlaajuisista asioista. Tutkimuksista selviää, että nuoret eivät aja vain omaa etuaan vaan ovat aidosti huolissaan maailmaa laajemmin koskettavista asioista. Erityisesti

ympäristön tila on huolestuttanut viime vuosina suomalaisia nuoria. Myös pelko terrorismista on säilynyt vahvana. Nuoret ovat myös huolissaan omasta tulevaisuudestaan ja työllisydestään. Lähes puolet 12–20 –vuotiaista nuorista on huolestunut tai melko huolestunut edellä mainituista asioista. (V 82)

Fairclough (1992) huomauttaa, että raportteihin, joissa tietyn joukon – vaikka se olisikin enemmistö – mielipide yleistetään edustamaan koko joukkoa, on syytä suhtautua epäilevästi, sillä tämänkaltaisilla yleistyksillä on usein strategisia päämääriä. Seuraavista sitaateista kahdessa ensimmäisessä kyse on juuri tämänkaltaisista yleistyksistä. Vaikka molemmissa viitataan nuoriin, ei sanottua voida yleistää koskemaan ”kaikkia ja jokaista” nuorista vaan kyse on jonkinlaisista keskiarvoista (kuten sitaateista ensimmäisessä) tai enemmistöistä (kuten sitaateista jälkimmäisessä). Etenkin ensimmäisen kohdalla Faircloughin esittämä epäily tarkoitushakuisuudesta on paikoillaan. Esittämällä joidenkin nuorten käsitys päihteillä rehentelystä junttimaisena ikään kuin se olisi nuorten keskuudessa kaikkien jakama, pyritään luomaan mielikuvaa siitä, että toisin ajatteleva nuori on todella yksin. Lisäksi näennäisesti yhteen kuuluvat lauseet näyttävät puhuvan kahdesta eri asiasta: liiallinen alkoholinkäyttö ja päihtymisellä rehentely eivät välttämättä kuulu yhteen, vaikka teksti sellaisen vaikutelman antaakin.

Nuoret suhtautuvat liialliseen alkoholinkäyttöön entistä kriittisemmin. Päihtymisellä rehentelyä on alettu pitää junttimaisena. (V 64)

Niin nuoret kuin aikuisetkin yhdistävät alkoholin juhliin ja bileisiin. (V 63)

Oppikirjatekstissä vieraat äänet nostetaan useimmiten esiin simuloituna dialogina. Tämä pätee myös nuorten ääniin. Simuloitu dialogi on useimmissa tapauksissa oppikirjan funktion kannalta tarkoituksenmukainen, sillä vieraat äänet ovat läsnä useimmiten kumottavina. Terveystiedon oppikirjojen tekstin on, päinvastoin kuin Karvosen (1995) tutkimien biologian oppikirjojen, jatkuvaa keskustelua juuri erimielisten kanssa: samaa mieltä oleviin tukeudutaan hyvin harvoin. Erimieliset äänet tuodaan kuitenkin useimmiten esiin luuloina tai arveluina, jotka tiedon avulla kumotaan. Seuraavassa sitaatissa nuorten huumeiden käyttäjien ”kuvitelmien” ohella kumotuksi tulevat ”ulkopuolisten käsitykset”. Huomattavaa sitaatissa on käydyn – perin epätasa-arvoisen – dialogin ohella sen viimeinen lause, jonka tarkoitus jää ainakin minulle hämäräksi ja antaa vaikutelman siitä, että argumentit esitettyjen väitteiden tueksi loppuvat kerta kaikkiaan kesken. Samaan viittaisi toisessa tarkastelemassani oppikirjassa esitetyt huumausaineita kokeilleiden ja ongelmakäyttäjien lukumäärät, joiden perusteella valtaosa huumeita kokeilleista todella hallitsee elämänsä, jos osoituksena pidetään sitä, ettei huumeriippuvuutta synny. Tämän

sitaatin kohdalla voidaankin kysyä, mitä alkuperäiselle tutkimukselle, johon tekstin väitteet perustuvat, on matkan varrella tapahtunut.

Nuorille huumeiden käyttäjille on tyypillistä uteliaisuus ja epätodellinen käsitys päihteiden aiheuttamasta riippuvuudesta. He kuvittelevat hallitsevansa huumeen käytön, mutta kukaan ei voi ennalta tietää, kenestä tulee huumeriippuvainen. Myös ulkopuolisilla voi olla käsitys, että jotkut nuoret huumeiden käyttäjät hallitsevat elämänsä. Näin asia voi joskus olla, mutta todellisuus tuo aina mukanaan ongelmia. (D 242)

Koska teksti ei kerro lähteitään, on arveluita mahdotonta todistaa, mutta Salasuon (2006) huumeiden viihdekäyttöä käsittelevä väitöskirjatutkimus on ilmestynyt samana vuonna oppikirjan ensimmäisen painoksen kanssa. Salasuo haastatteli tutkimuksessaan teknoklubeilla käyviä nuoria ja päätyi väittämään, että valtaosa nuorista tosiaan vain kokeilee huumeita ja käyttää niitä hallitusti, siis päinvastoin kuin oppikirjan puhuja väittää. (Salasuo 2006.)

11.1.3 Kuviteltu dialogi

Oppikirjateksti sisältää myös dialogia, jossa tekstin puhuja vie tekstiä eteenpäin tai elävöittää sitä upotetuin puheenvuoroin. Seuraavissa esimerkeissä upotettu puhe on retoristen kysymysten muodossa. Retorinen kysymys on Kangasniemen (1992) mukaan puhujan mentaalista toimintaa, pohdintaa, joka voidaan verbalisoida. Puhuja voi käyttää retorisia kysymyksiä esimerkiksi tilanteissa, joissa hän tosiasiallisesti tahtoo osoittaa koko kysymyksen ei-hyväksyttäväksi, pyrkii kiinnittämään vastaanottajan huomion johonkin tai ennakoimaan, mitä tekstissä seuraavaksi tapahtuu. Retoriseen kysymykseen ei vastaanottajan odoteta vastaavan lainkaan. Kolmessa ensimmäisessä sitaatissa kyse on tulkintani mukaan huomion suuntaamisesta, viimeisessä taas kuulijan odotetaan itsestään selvästi vastaavan kysymykseen kieltävästi. Kolmea ensimmäistä sitaattia voisi ajatella myös mainospuheelle ominaisen rakenteen omaavina. Faircloughin (1992) mukaan mainokset alkavat usein avauskysymyksellä, johon sitten vastataan (suomalaisista mainoksista ks. Vertio 2006).

Mikä on onnistuvien tai menestyvien ihmisten salaisuus? Mistä he saavat voimansa? Selityksiä on monenlaisia, mutta yksi tärkeimmistä on, että he huomaavat sen, mitä tekevät hyvin. (D 12)

Mitä sitten pitäisi tehdä, jos itse juuttuu laihduttamiseen, ahmimiseen, oksenteluun tai pakonomaiseen ruoan terveellisyden tarkkailuun? [– –] Tärkeintä on itse tiedostaa syömiseen liittyvät ahdistavat ajatukset ja pakonomainen syömättömyys. (D 133)

Oletko menossa kavereiden kanssa tupakalle? Oikeastaan sinun ei edes tee mieli tupakkaa. Menet sinne vain, koska kaikki muutkin menevät. Kärsit sosiaalisesta riippuvuudesta. (V 49)

Vastakkaisen sukupuolen huomio merkitsee myös paljon. Huomion saamiseen on parempiakin keinoja kuin tupakan tai muiden päihteiden käyttö. Sen lisäksi: kukapa haluaisi suudella tuhkakuppia? (V 53)

Johtoilmauksettomia repliikkejä voidaan tulkintani mukaan käyttää myös dramatisoimaan ja elävöittämään oppikirjatekstiä samalla tavoin, kuin esimerkiksi kaunokirjallisuudessa tai vaikkapa lehtiartikkeleissa (vrt. Haakana 2005, 119–120). Seuraavien esimerkkisitaattien minä-puhuja on selvästi erillinen kuin oppikirjan etäinen, persoonaton puhuja, vaikka tämä ei välttämättä käy tekstistä ilmi muutoin kuin persoonamuodon muutoksessa. Tämänkaltaisia johtoilmauksettomia repliikkejä esitetään myös puhekielisinä silloin, kun halutaan korostaa niiden olevan nuorten sanomia, mutta käsittelen niitä tarkemmin interdiskursiivisuuden yhteydessä.

Joskus aikuiset asettavat huomaamattaan nuorelle sellaisia toiveita, joita tämä ei halua tai pysty täyttämään. Silloin aikuisen kuuluu miettiä omaa pettymyksistä selviytymistään. Eikö lapsestani tullutkaan huippuviulustia? Eikö valmentamani joukkue noussutkaan mestaruussarjaan? Ne voivat olla kunnianhimoiselle aikuiselle vaativia mutta opettavia asioita pohdittaviksi. (D 27)

Välillä täytyy paiskia töitä jonkin asian eteen oikein urakalla, vaikka tuntuu, ettei jaksaisikaan. Ponnistelu tuo kuitenkin tyydytyksen tunteen: ”Onnistun, kun niin itse haluan.” (D 138)

Kun joku lähelläsi raivoaa, reagoit todennäköisesti itsekin jollain tavalla. Miksi hän raivoaa? Mitä on tapahtunut? Olenko minä syy raivoon? (V 121)

Lapsi tarkkailee aikuisia ja pohtii omaa sukupuolirooliaan: Onko hyvä asia olla tyttö, josta joskus kasvaa nainen? Onko hyvä asia olla poika, josta joskus kasvaa mies? (D 58)

Tupakointia saatetaan myös perustella itselle: eihän se nyt haittaa, jos yhden polttaa, tai kyllä minä olen nyt yhden tupakan ansainnut, kun muutenkin on niin paljon stressiä. (V 53)

11.1.4 Simuloitu dialogi

Oppikirjatekstille ominainen moniäänisyyden – tai ainakin näennäisen moniäänisyyden – muoto on eräänlainen simuloitu dialogi, jossa tekstin puhuja osoittaa sanansa joko määritellylle tai määrittelemättömälle kuulijalle tai lukijalle. Simuloidussa dialogissa vieraat äänet tulevat esiin pikemminkin vuoropuhelun hiljaisina taustaoletuksina eikä niitä ole juurikaan itsessään representoitu. Tyypillisimmillään simuloitu dialogi näkyy tekstissä kieltolauseina, jotka vastaavat joko erikseen määritellyn tai määrittelemättömän tahon repliikkeihin. (Fairclough 2004, 47–48.) Jokinen, Juhila ja Suoninen (1993, 33) toteavatkin, että suhde mahdollisiin vasta-argumentteihin on usein tekstissä ja puheessa olennainen, vaikka sitä ei julkilausutusti olisi tuotu esiin lainkaan. Vasta-argumentit voivat heidän mukaansa olla myös yleisiä ennakkoluuloja.

Usein simuloidun dialogin keskustelukumppaniksi rakentuva taho on epämääräinen ”monet” tai ”jotkut”, joita yhdistää tietty, tekstissä kumotuksi tuleva mielipide tai

ajattelutapa. Toisinaan teksti nostaa kuitenkin simuloitun dialogin keinoin esiin myös nimettyjen ryhmien kuten tupakoivien tai kiusaajien ajatuksia tai puheita. Simuloitun dialogin funktiona oppikirjatekstissä on tulkintani mukaan pikemminkin kumota jo ennalta todennäköisinä pidettyjä vastalauseita ja työntää marginaaliin tai osoittaa virheelliseksi ”toisia ääniä” kuin nostaa niitä esiin. Kun oppikirjatekstissä referoi ja esittää vieraita ääniä, on lähes aina kyse ”Toisista”, väärin ajattelevista puhujista, joiden tuottamia merkityksiä kirjan puhuja pyrkii hyökkäävän retoriikan keinoin kyseenalaistamaan tai kumoamaan.

Tupakoitsijat perustelevat tupakoinnin yhteiskunnallista hyödyllisyyttä sen tuoman verotulon turvin. Todellisuudessa tupakoinnin aiheuttamat menot vuonna 2005 noin 2 miljardia e ovat huomattavasti suuremmat kuin yhteiskunnan saama tulot vuonna 2005 noin 0,6 miljardia e. (V 59)

Usein kiusaaja ei edes itse tajua kiusaavansa vaan luulee kenties olevansa hauska tyyppi kommenteillaan. (V 82)

Monet kuvittelevat pystyvänsä hallitsemaan omaa huumeiden käyttöönsä mutta huumeet ovat salakavalina aineita, joiden käyttö riistyy helposti hallitsemattomaksi. (V 74)

Jotkut voivat pitää hyviä tapoja vanhanaikaisina tai typerinä juttuina. He eivät ole tulleet ajatelleeksi, että hallitsemalla tilanteen mukaisen käytöksen hekin pärjäisivät uusissa tilanteissa paljon paremmin. (D 15)

Joillekin ihmisille tulee hiljaisuudesta levoton olo. On hieno kokemus huomata, että pystyy myös rauhoittumaan ja kuuntelemaan omia ajatuksiaan. (D 18)

Välillä ihmiset ajattelevat, että elämäniloa ja onnea voi hankkia rahalla tai tavaroilla. Vähän aikaa se voi onnistuakin, mutta pian saattaa tyhjyyden tunne kolkutella. Se kertoo, että tavoitellut asiat eivät kuitenkaan olleet niitä tärkeimpiä. (D 24)

Oppikirjateksti käy dialogia myös ideaalilukijansa kanssa. Ideaalilukijan kanssa käyty dialogi on sävyltään aivan erilaista kuin edellisissä esimerkeissä esitelty dialogi nimettyjen kuten tupakoitsijoiden, kiusaajien tai huumeidenkäyttäjien tai nimeämättömien ”toisten”, ”joidenkin” tai ”monien” kanssa. Siinä, missä nämä nimetyt tai nimeämättömät jotkut ”kuvittelevat”, ”eivät tajua” tai ”eivät ole tulleet ajatelleeksi”, sinä ”ajattelee”, ”tuntee”, ”mieltii”, ”haaveilee” ja ”pelkää” – ja saa kirjan puhujalta empaattista palautetta. Tulkintani mukaan kirjan puhuja pyrkii näin ylläpitämään lämmintä ja ystävällistä suhdetta lukijaansa ja asemoi hänet kenties tietämättömäksi, hajamieliseksi ja juuri ikävaiheelleen tyyppilliseen tapaan ailahtelevaiseksi mutta ei missään nimessä lähesty häntä hyökkäävästi tai tuomitsevasti. Ne, jotka ajattelevat tai toimivat väärin, ovat joitain muita.

Oppikirjateksti voi puhutella ideaalilukijaansa joko nollapersoonalausein, yksikön toisessa tai monikon kolmannessa persoonassa. Erityisesti Dynamon tekstille tyyppillistä on käydä lähes jatkuvaa keskustelua ideaalilukijan tunteiden ja ajatusten kanssa. Keskustelun sävy

on terapeuttinen: tunteet hyväksytään, niitä selitetään ja tulkitaan ja kerrotaan niiden olevan ”aivan luonnollisia”. Viimeisessä sitaatissa esiin nousee useampiakin ääniä: meidän ohellamme tekstin puhuja nostaa esiin ainakin median ja joukon julkisuuden henkilöitä.

Mainoksia tai TV-ohjelmia katselemalla tulee helposti sellainen kuva, että vain nuoret, kauniit, seksuaalisuuttaan esille tuovat ihmiset pärjäävät ja nauttivat elämästä. Se ei ole ollenkaan totuus. Yhtä lailla myös vanhat ja ”rumat” ihmiset ovat seksuaalisia. (V 152)

Jos ystäväsi jättää sinut, se tuntuu varmasti kurjalta. Silloin on luonnollista esimerkiksi olla suuttunut tai miettiä, mikä itsessä on vikana. Joskus sinusta voi tuntua, että haluaisit haukkua tai vahingoittaa ystävääsi, joka ehkä petti luottamuksesi. Vähitellen kuitenkin huomaat, että jotkut muut asiat elämässäsi ovat hyvin ja että elämä jatkuu. (D 17)

Huonolla hetkellä tuntuu, ettei mikään suju, mutta tarkemmin ajatellen huomaat monia asioita, jotka ovat elämässäsi hyvin. (D 17)

Vertaamme helposti elämäämme median luomiin harhakuviin. Silloin se, mitä itse olemme, voi tuntua kovin vähäpätöiseltä. Todellisuudessa mallit, näyttelijät, laulajat, huippu-urheilijat ja muut julkisuuden henkilöt pohtivat näitä samoja kysymyksiä, joista tässä luvussa on kerrottu. Aina se ei ole kovin helppoa heillekään. (D 24)

Harvinaisempi ja oppikirjatekstille ilmeisesti erittäin epätyypillinen simuloidun dialogin muoto on kirjan puhujan kriittinen keskustelu tutkimustulosten tai asiantuntijoiden kanssa. Vaikka tämänkaltaista intertekstuaalisuutta löytyi tutkimistani oppikirjoista vain muutaman esimerkin verran, nostan ne tässä esiin juuri epätyypillisyyden vuoksi. Ensimmäisessä sitaateista viitataan kiistelyyn porttiteoriaan, vaikka sitä ei erikseen nimetäkään. Pitkään porttiteoriaa on esitetty huumausainevalistuksessa kiistämättömänä tosiasiana ja on huomionarvoista, että sen kritiikki nostetaan Vireessä esiin, vaikka tekstistä ei käykään ilmi, onko kritiikki lähtöisin tutkijoilta vai kenties huumeidenkäyttäjiltä itseltään. Jälkimmäisessä sitaateista tekstin puhujan ääni sekoittuu raportoituun puheeseen niin, että on hyvin vaikeaa saada selville, kuka mitäkin sanoo. Erityisesti viimeisen lauseen puhuja jää epäselväksi. Joka tapauksessa tekstissä nousee esiin tutkimustulosten monitulkintaisuus: havaitun yhteyden syytä ei välttämättä tiedetä.

Huumeiden käyttäjät ovat yleensä päihteiden sekakäyttäjiä. Yleensä päihteiden käyttö aloitetaan tupakasta, jonka jälkeen kokeillaan alkoholia. Huumausaineista ensimmäisenä tulee kannabis. Päihteestä toiseen siirryttäessä voidaan ajatella siirryttävän portista aina seuraavalle portille. Jos et astu ensimmäisestä tupakointiportista sisään, et todennäköisesti myöskään tule käyttämään huumeita. Tästä teoriasta on esitetty myös paljon kritiikkiä. (V 73)

Useissa tutkimuksissa on myös osoitettu, että ruokavaliolla ja liikunnalla sekä syöpään sairastumisella on yhteys. Se ei kuitenkaan ole yhtä suora kuin tupakalla ja keuhkosityövällä. Esimerkiksi suolisyyöpään sairastumisen riskiä näyttää lisäävän liikunnan puute ja runsas punaista lihaa sisältävä ruokavalio. Ajatellaan, että runsas liikunta nopeuttaa ruokasulan kulkua suolessa ja näin ruoan karsinogeeneilla on vähemmän aikaa vaikuttaa suolen seinämän soluihin. Todennäköisesti yhteys ei ole näin yksinkertainen. (D 197)

Mikä on onnistuvien tai menestyvien ihmisten salaisuus? Mistä he saavat voimansa? Selityksiä on monenlaisia, mutta yksi tärkeimmistä on, että he huomaavat sen, mitä tekevät hyvin. (D 12)

Samankaltaista tieteellisen tiedon aseman ja statuksen horjuttamista voidaan havaita seuraavissa esimerkeissä. Sitaateista ensimmäisessä vanha ja uusi lääketieteellinen tieto asetetaan vastakkain tarkoituksena osoittaa uuden lääketieteen ”oikeaoppisuus”, joka käy ilmi monista verbivalinnoista: ennen ei tiedetty vaan pääteltiin, lääketieteen kehittyessä opittiin tuntemaan bakteereita ja sairauksia ja sairauksien syyt alkoivat selvitä. Jälkimmäisessä puolestaan terveystiedon moninaisuuteen ja muuttuvuuteen suhtaudutaan jatkuvana prosessina eikä sitä ymmärretä valmiiksi rakennelmaksi.

Vuosisatojen ajan – silloin, kun ei vielä tiedetty, miten ihmiselimistö toimii – lääkärit ja muut parantajat päättelivät terveyden olevan eräänlainen tasapainotila. [– –] Myöhemmin, kun lääketiede kehittyi, alettiin sairauksista ja samalla terveydestä ajatella uudella tavoin. Esimerkiksi opittiin tuntemaan mikrobit, ihmissilmälle näkymättömät taudinaiheuttajat. Kehon sairastumisen syyt alkoivat pikkuhiljaa selvitä ja monia sairauksia opittiin tuntemaan. (V 9)

Terveystietoa on niin paljon, että joskus saattaa olla vaikeaa pysyä ajan tasalla. Esimerkiksi hoito-ohjeet muuttuvat vuosien myötä. Hyvänä esimerkkinä ovat erilaiset käsitykset kipeän selän hoidosta: vielä jokin aika sitten selkäkipuja potevaa kehoitettiin vain lepäämään, ja nykyisin tällaista henkilöä kehoitetaan liikkumaan hyvinkin runsaasti. (V 12)

Aina simuloidun dialogin keskustelukumppaneita ei kuitenkaan ole erikseen määritelty. Negaatiot eli kieltolauseet ovat tulkittavissa intertekstuaalisuuden ja simuloidun dialogin muodoksi vaikka väitettä, johon ne vastaavat, ei tuotaisikaan esiin. Kieltäessään jonkin väitteen ne tavallaan nostavat tuon väitteen itsessään esiin. (Pietikäinen & Mäntynen 2009, 126.) Esimerkiksi seuraavista esimerkkisitaateista ensimmäinen nostaa esiin näkemyksen, jonka mukaan itsetuntemus ei tarkoita itsekkyyttä kieltämällä sen, seuraava puolestaan viittaa käsitykseen, jonka mukaan onnellisuus tarkoittaisi seitsemännessä taivaassa olemista ja viimeinen viittaa ajatukseen siitä, että krapulan paranemista voisi jotenkin nopeuttaa. Tulkintani mukaan negatiot ovat edellä käsitellyn tavoin tekstin puhujan keinoja vastata oletettuihin ja ennakoituihin vastaväitteisiin tai virhetulkintoihin, kuten seuraavissa esimerkeissä. Näyttääkin siltä, että kohdistuessaan sanansa vastaanottajille, joita ei erikseen määritellä, tekstin puhuja pyrkii oikaisemaan yleisiä väärinymmärryksiä ja arkikäsitelyksiä.

Itsetuntemus ei tarkoita itsekkyyttä vaan tervettä itserakkautta. [– –] Itsetunto ei välttämättä paljastu käyttäytymisellä. (V 112)

Onnellisuus ei tarkoita sitä, että ihminen on aamusta iltaan seitsemännessä taivaassa. (D 86)

Krapulan paranemista ei voi nopeuttaa. (V 62)

11.1.5 Ironia

Ironialla tarkoitetaan yleisesti sanojen käyttämistä niiden kirjaimellista merkitystä päinvastaisessa merkityksessä. Potter (1996, 107) luonnehtii ironiaa yhdeksi hyökkäävän retoriikan keskeiseksi keinoksi. Hyökkäävällä retoriikalla Potter tarkoittaa pyrkimyksiä kumota tai kyseenalaistaa jonkin diskurssin tai väitteen asemaa. Jokinen (1999b, 156) luonnehtii ironiaa tehokkaaksi strategiaksi, sillä argumentin tai sen esittäjän nolaaminen tai tekeminen naurettavaksi voi hiljentää vastustuksen nopeasti. Oppikirjatekstille ironia lienee melko poikkeuksellinen tyylikeino tai argumentoinnin strategia, sillä sen käytöllä on vaaransa. Jos vastaanottaja ei tulkitse ironista lausumaa ironiaksi, sen seuraukset voivat olla päinvastaisia kuin puhuja toivoo. Seuraavissa esimerkkisitaateissa kirjan puhuja käyttää ironiaa strategisesti kumotakseen lukijoiden potentiaalisia, alkoholin käyttöön ja tupakointiin liittyviä uskomuksia tai merkityksiä. Ensimmäisessä ajatus alkoholin käytöstä aikuisuuden merkinä kyseenalaistetaan ja tehdään naurettavaksi, jälkimmäisessä taas tupakoinnin vaikutukset käännetään ironian keinoin muka positiivisiksi.

Nuorten keskuudessa alkoholin kokeilu ja käyttö liittyy usein juhlapäiviin tai koulujen loppumiseen. Pyydetään ohikulkijaa hakemaan muutama olut, ja ei muuta kuin aikuistumaan. (V 63)

"..Olen kehittänyt itselleni seuraavanlaisen listan tupakoinnin eduista. Tupakan kellertämä iho on hyödyksi esimerkiksi Kiinan matkalla, jolloin sulaudun vaivattomasti katukuvaan. Ympärilläni leijuva savu pitää kesäisin hyttyset ja muut kiusalliset ötökät loitolla. Tupakankäheä seksikäs ääneni tekee vaikutuksen vastakkaiseen sukupuoleen. Savukkeiden tuoksu taas on verrannollinen suitsukkeisiin, joten se tuo ympärilläni salaperäisen ja mystisen ilmapiirin. Pieni keuhkotilavuuteni säästää elintärkeää ilmaa kanssaihmisilleni. Käsilläni on aina tekemistä, joten en pureskele kynsiäni. Lisäksi aina esillä vilkkuva röökiaski antaa todellista varakkaamman kuvan itsestäni.." (D 225).

Jälkimmäisessä sitaatissa huomion arvoista on kuitenkin tapa, jolla teksti tulee voimistaneeksi ja tukeneeksi heteronormatiivista ja jopa rassistista ajattelua verratessaan tupakan kellastaa ihoa kiinalaisten ihonväriin ja nostaessaan juuri vastakkaisen sukupuolen huomion oletusarvoisesti haluttavaksi ja positiiviseksi asiaksi. Myös viimeinen lause, jossa tupakoinnin annetaan ymmärtää olevan huono keino varakkaalta vaikuttamiseen, voisi ajatella voimistavan köyhyyteen ja vähäosaisuuteen liittyviä stereotyyppioita sekä ajatusta köyhyydestä identiteetin näkökulmasta ei-haluttuna konnotaationa.

11.2 Interdiskursiivisuus

Avoimen intertekstuaalisuuden ohella Fairclough puhuu interdiskursiivisuudesta eli siitä, miten sana- ja lausetasoa laajemmat kielenkäytön kokonaisuudet kuten diskurssit, genret ja

tyylit sekoittuvat toisiinsa (Fairclough 2003; Pietikäinen & Mäntynen 2009, 129–130). Genrellä tarkoitetaan tietyllä kielenkäytön alueella ja tilanteessa vakiintuneita ilmaisutapoja, jotka määrittävät puhujan kieliopillisia, tyyllisiä ja rakenteellisia valintoja. Jokaisella kommunikaatiotilanteella on sille ominaisten genren varanto, ja genren valintaa säätelee tilannekonteksti, tilanteelle ominainen sosiaalisen vuorovaikutuksen muoto. Genren valintaa ohjaavat siis esimerkiksi lausumien semanttinen sisältö, vuorovaikutustilanteen osallistujien sosiaaliset roolit ja suhteet. (Bahtin 1987; Pietikäinen & Mäntynen 2009.)

Genret ovat suhteellisen vakiintuneita kielenkäytön tapoja, jotka säätelevät puhujan ulottuvilla olevia valintoja eri tilanteissa. Genren normit ovat useimmiten kirjoittamattomia ja kielenkäytön tavat ovat usein sidoksissa siihen, miten eri tilanteissa on ollut tapana toimia. Tunnistamme eri genrejä ja osaamme toimia monenlaisissa sosiaalisissa tilanteissa useimmiten niiden määrittämien mahdollisuuksien mukaisesti; tunnistamme esimerkiksi vitsin ja erotamme sen vakavissaan kerrotusta tarinasta ja tiedämme, millaista kielenkäyttöä virastoissa asioivalta odotetaan, vaikka emme genren käsitteestä koskaan olisi kuulleetkaan. (Bahtin 1987; Pietikäinen & Mäntynen 2009; Solin 2006). Genret ovat sidoksissa aikaan ja paikkaan, vaikka ne muuttuvatkin monilla alueilla, erityisesti instituutioissa, hitaasti (Solin 2006). Niinpä nykyinen terveystiedon oppikirja eroaa merkittävästi 1970-luvun terveystiedon oppikirjasta, vaikka molemmat ovat selvästi tunnistettavissa oppikirjoiksi. Toisaalta, kuten Solin (2006, 79) toteaa, esimerkiksi mainonnan kaltaisilla alueilla nopea muuttuvuus on pikemminkin sääntö kuin poikkeus.

Toiset genret sallivat puhujalle enemmän luovuutta ja yksilöllisiä valintoja kuin toiset. Tietyissä genreissa puhujalla on suurempi vapaus yksilöllisyyden ilmaisemiseen esimerkiksi tyyllisin keinoin, toisissa taas genre taas määrittää valintoja tiukemmin eli sen sisäiset normit ovat voimakkaampia. (Bahtin 1987; Mäntynen 2006, 42.) Pietikäinen ja Mäntynen (2009, 83) huomauttavat, että esimerkiksi pöytäkirjat ovat rakenteeltaan ja käytöltään suhteellisen yhdenmukaisia, kun taas mainokset voivat olla hyvinkin vaihtelevia. Genren voidaan nähdä toisaalta rajoittavan yksilöiden toimintaa mutta niitä voidaan ajatella myös resursseina, joita tietyn diskurssiyhteisön jäsenet voivat käyttää avukseen ilmaisussa ja tekstien tulkinnassa (Solin 2006.)

Eri genren elementit voivat olla tekstissä selvästi näkyvillä ja eroteltavissa tai

sekoittuneina toisiinsa. (Bahtin 1987; Fairclough 2003; Pietikäinen & Mäntynen 2009). On kuitenkin pidettävä mielessä, että genret eivät ole selvärajaista, yksiselitteisesti määriteltävissä olevia lajeja eikä niistä ole olemassa tutkijan hyödynnettävissä olevaa listaa. (Bhatia 2004.) Tekstilajien sekoittumisen on nähty olevan yhteydessä yhteiskunnallisiin muutoksiin ja esimerkiksi Fairclough (1992) on todennut mainosgenren vallan nopeasti uutta alaa.

Oppikirjaa voidaan käsitellä, kuten jo aiemmin on käynyt ilmi, omana genrenään, sillä se on tiettyyn kontekstiin sidottu, yhteisön tunnistama, suhteellisen vakiintunut tekstilaji. Opettajat ja oppilaat tietävät, mitä oppikirjalta voi odottaa, ja oppikirjojen tekijät näyttävät useimmiten vastaavan näihin odotuksiin kenties jo siksi, että liiallinen poikkeaminen totutusta voisi herättää lukijoissa hämmennystä ja suuttumusta. Oppikirjan sisällöt voisi suurelta osin esittää vaikkapa sarjakuvana, mutta ainakaan toistaiseksi näin ei vielä ole tehty. Toisaalta oppikirjojen tekijät voivat ainakin omien aineistojeni perusteella yhdistellä monenlaisia genrejä ja niiden elementtejä siten, että jopa saman oppiaineen oppikirjat poikkeavat toisistaan selvästi.

Salla Lähdesmäki (2007) luonnehtii englannin oppikirjoja kompleksiseksi genreksi, jonka näkyvimpiä piirteitä on intertekstuaalinen heterogeenisyys: perinteiseen oppikirjagenreen on upotettu erilaisia genrejä hyödyntäviä tekstejä. Lähdesmäki (2007) tulkitsee eri tekstityyppien hyödyntämisen tietoiseksi, esimerkiksi mainonnalle tyypilliseksi strategiaksi, jonka avulla pyritään kiinnittämään kohderyhmän huomio ja mielenkiinto käyttämällä sille tutuiksi ja kiinnostaviksi oletettuja tyylejä. Hän tarkastelee artikkelissaan erityisesti englanninkirjojen hyödyntämiä nuortenlehtien lukijakirjeiden imitaatioita. Lähdesmäen ohella myös Palmu (2003) on kiinnittänyt huomiota oppikirjojen sisältämien genrejen moninaisuuteen. Upotettujen genrejen runsaus lieneekin erityisesti kielten oppikirjoille tyypillinen piirre, sillä erilaisten tekstilajien tuntemus on kielten opetukselle jo itsessään tärkeä tavoite.

Interdiskursiivisuus voi tekstissä olla upotettua, jaksottaista tai sekoittunutta. Upotetussa intertekstuaalisuudessa yhden genren sisään tuodaan toinen genre selvästi erillisenä osiona. Bahtin (1987) erottaa toisistaan yksinkertaiset ja kompleksiset genret, joista edelliset ovat hänen mukaansa nyky-yhteiskunnassa harvinaisia. Hän mainitsee yksinkertaisiksi genreiksi esimerkiksi kysymykset ja kirjeet, joita voidaan monimutkaisemmissa genreissä käyttää

hyväksi eri tarkoituksiin (Bahtin 1987). Kun genrejä upotettu toisiin, ne ovat usein selvästi erotettavissa. Myös jaksottaisessa intertekstuaalisuudessa genret ja diskurssit ovat selvästi toisistaan erotettavissa kun taas sekoittuneessa interdiskursiivisuudessa ne voivat olla tiiviisti limittyneet tai kietoutuneet toisiinsa.

11.2.1 Upotettu interdiskursiivisuus

Molempiin oppikirjoihin on varsinaisen opetustekstin väliin ja reunoille upotettu selvästi erottuvia eri tekstilajeihin kuuluvia elementtejä ja kuvia, jotka ovat ainakin pikaisen tarkastelun perusteella tyypillisiä nykyisille oppikirjoille mutta huomattavan harvinaisia vaikkapa kolmenkymmenen vuoden takaisissa oppikirjoissa. Tarkastelemisiani oppikirjoissa upotetut genret olivat kuitenkin melko erilaisia, mikä osoittaa, että oppikirjojen tekijät voivat suhteellisen vapaasti valita erilaisten vaihtoehtojen joukosta tarkoituksenmukaisiksi näkemiään elementtejä.

Vireessä useimmin toistuvat upotetut genret olivat lääkärikirjaksi nimetty, oikean lääkärikirjan tyyliä jäljittelevä ja sille ominaista asiantuntijakäsitteistöä hyödyntävä tietolaatikko, jossa kuvaillaan kulloinkin käsiteltävään teemaan liittyviä sairauksia ja vaivoja sekä niiden hoitoa ja ehkäisyä, ja nuortenlehtien lukijakirjeiden tyyliä jäljittelevät tapauskertomukset. Lääkärikirjalla voi tulkintani mukaan olla tekstissä kahdenlaisia funktioita: ensinnäkin sairauksia ja niiden hoitamista koskevan tekstin siirtäminen omaan rajattuun lokeroonsa mahdollistaa varsinaisen opetustekstin keskittymisen terveyteen ja sen hoitamiseen. Vireessä erilaisia sairauksia käsiteltiinkin huomattavasti laajemmin kuin Dynamossa, jossa sairauksia koskeva tieto oli sisällytetty varsinaiseen tekstiin. Toisaalta lääkärikirjoille ominaisen asiantuntijatekstin lukemisen tarkoituksena voi olla myös ideaalilukijan totuttaminen lääkärikirjojen ja internetistä tai muualta löytyvien lääketieteellisten tekstien käyttöön.

Nuortenlehtien lukijakirjeiden muotoa ja tyyliä jäljittelevät ”todistajalausunnot” vastaavat genrensä puolesta Lähdesmäen (2007) artikkelissaan käsittelemiä englanninkirjojen nuortenpalstoja imitoivia tekstejä. Hän toteaa, että nuortenlehtien jäljittelyn funktiona voidaan pitää lukijoiden mielenkiinnon herättämistä ja tämän tekstityyppin käyttäminen asemoi tekstin ideaalilukijan nuoreksi, jolle genre on tuttu ja kiinnostava (Lähdesmäki 2007). Vireessä nämä tapauskertomukset on erotettu muusta tekstistä pastelliväriselle, puhekuplaksi muotoillulle taustalle ja kirjoitettu eri kirjasintyyppillä. Teksti on puhekielistä

ja yhtä ”kirjettä” lukuun ottamatta pääkaupunkiseudun slangilla kirjoitettua. Sääskilahti (2006) kertoo pääkaupunkiseudun slangin käytön olevan tyypillistä myös alkoholivalistusteksteille ja pohtii syytä sille, miksei muita murteita käytetä. Hän arvelee syynä olevan sen, että pääkaupunkiseutulaisesta slangista on tullut eräänlainen ”puhekielen yleiskieli”, jota esimerkiksi nuortenlehtien palstoilla kirjoittaessaan käyttävät myös muita murteita puhuvat nuoret. (Sääskilahti 2006).

Tekstin lopussa allekirjoituksena on kirjoittajan etunimi ja ikä. ”Oikeissa” nuortenlehdissä kirjoittajat esiintyvät usein nimimerkeillä eivätkä välttämättä kerro ikäänsä. Onkin mielenkiintoista, miksi kertojan ikä ja sukupuoli rakentuvat oppikirjatekstissä niin merkityksellisiksi, että ne halutaan erikseen tuoda esiin. Uskon, että iän kertominen on tärkeää yksinkertaisesti siksi, että tahdotaan varmistaa lukijan tunnistavan kirjoittaja suunnilleen omaan ikäluokkaansa kuuluvaksi. Sukupuoli puolestaan on yhteiskunnassamme muutoinkin yksi keskeisistä ihmisten välisiä eroja luovista jaotteluista. Esimerkiksi koululaisia koskevissa tilastoissa tiedot ilmaistaan rutiininomaisesti sukupuolittain jaoteltuina, mutta esimerkiksi sosiaalista taustaa ei kerrota, jos sitä ei erityisesti ole tutkittu.

Oppikirjojen esimerkkikertomuksissa sukupuoli näyttää muodostavan myös keskeisen näkökulman, joka määrittää aiheen ja sisällön valintaa. Esimerkiksi ulkona pimeään aikaan liikkumisen vaarallisuudesta ”kirjoittaa” Outi 15 v ja varhaisesta vanhemmuudesta Teiniäiti 20 v. Neitsyyden menettämistä henkilökohtaisesti koskettavana kokemuksena pohtivat Lilli 15 v. ja Venla 13 v., kun taas ”ekasta kerrastaan” kertova Pekka 16 v. keskittyy itse tapahtuman kuvailuun. Murrosiän muutoksiin liittyvissä tarinoissa kapinan kohteena ovat äidit, ”mutsit”, kun taas isistä ei puhuta lainkaan, ja niissä tytöt huolehtivat hoikkuudestaan ja muodokkuudestaan, pojat taas häpeilevät kimeää ääntään ja ”stondiksiaan”.

Nuortenlehtien kirjepalstat ovat paikkoja, joihin lehden lukijat voivat kirjoittaa omista kokemuksistaan tai mieltään askarruttavista asioista tai käydä keskustelua muiden kirjoittajien kanssa. Kuten Järventaus huomauttaa, palstoille tyypillistä vuorovaikutuksellisuus ja niille kirjoitetaan osin siksi, että saataisiin palautetta. Oppikirjakontekstissa lukijakirjeillä on kuitenkin toisenlainen tehtävä, joka aika ajoin muistuttaa tulkintani mukaan pikemminkin mainoksissa käytettyjä ”todistajanlausuntoja”

kuin nuortenlehtien kirjepalstoja. Vireen kuvitteelliset lukijakirjeet ovat luonteeltaan opettavaisia ja kertovat enimmäkseen käytännön elämän esimerkkejä siitä, mitä voi tapahtua, jos ei noudata oppikirjan antamia ohjeita. Toisaalta se, että oppikirjassa opettajan asemaan rakentuu kuvitteellinenkin ideaalilukijan vertaisryhmän edustaja, on merkittävä ero suhteessa esimerkiksi 1970-luvun terveysopin oppikirjoihin. Sen voi tulkita osoittavan, että myös kokemukseen perustuva tieto voi olla arvokasta tai ainakin strategisesta näkökulmasta hyödyllistä. Toinen kysymys kuitenkin on, miten uskottavia nämä imitaatiot nuorten lukijoiden silmissä ovat.

Dynamossa tyypillisin upotetun interdiskursiivisuuden laji puolestaan ovat esimerkki-otsikolla varustetut tarinat, jotka on sijoitettu opetustekstin viereen sivun marginaaliin. Ne siirtävät Vireen lukijakirjeiden tavoin opetustekstissä teoreettisemmin käsitellyn ilmiön nuorten konkreettisen arkipäivän tapahtumiin. Tekstityyppi on kuitenkin erilainen. Tarinan kertojana on ulkopuolinen, kaikkietävä kertoja ja se on kirjoitettu kirjakielellä. Dynamossa on myös runsaasti yhden tai muutaman kuvan mittaisia sarjakuvastrippejä, joissa esiintyy karikatyyrisiä piirroshahmoja. Ne ovat usein humoristisia ja sisältävät jonkinlaisia sanaleikkejä mutta voivat käsitellä aihetta myös vakavammin. Sarjakuvastriippien käyttö viittaa tulkintani mukaan lukijakirjeiden tavoin tekstin ideaalilukijan tottumuksiin ja mieltymyksiin. Yläasteikäisen nuoren ajatellaan lukevan mielellään sarjakuvia.

Toinen, oppikirjatekstille tyypillinen upotetun interdiskursiivisuuden tapa on kuvitteellisten nuorten ajatusten tai kysymysten representointi opetustekstin sisällä. Näissä on kyse avoimeen intertekstuaalisuuteen liittyvästä moniäänisyydestä mutta myös interdiskursiivisuudesta, sillä ”äänen” ohella tekstiin lainautuu myös tietty tyyli. Kuvitteellisten nuorten sitaatit erotetaan muusta tekstistä lainausmerkein, mikä kertoo tekstin puhujan pyrkimyksestä etäännyttää itsensä lainaamastaan tekstistä tai käsitteestä. Sitaatin ”puhuja”, nuori, tuodaan esiin usein välittömässä kontekstissa mutta se on pääteltävissä myös puhekielisistä ilmauksista ja slangisanoista. Nämä johtolauseettomat repliikit erottuvat selvästi muusta tekstistä ja niiden puhuja lienee lukijalle helposti pääteltävissä, vaikka sitä ei erikseen kerrotakaan.

Nuori ei itse aina voi mitään tunteenpuuskilleen ja ne hämmentävät myös häntä itseään. ”Pitiks mun taas huutaa mutsille? Miksi mä nyt tuolla tavalla kiukuttelin?” (V 147)

Seuraavassa esimerkissä mainoslause on upotettu opetustekstiin mutta sen funktio on

rekontekstualisoinnin myötä muuttunut. Alkuperäisessä mainoksessa väitteen tarkoituksena lienee tietyn tuotteen myyminen kuluttajalle ja sillä viitattaneen pikemminkin ulkoiseen kauneuteen ja kasvoihin toisten näkemänä, kun taas terveystiedon oppikirjassa kasvoista puhutaan tunteiden ilmaisun ja tulkinnan välineenä. Oppikirjatekstissä käytetään myös suhteellisen usein sananlaskuja, joiden pätevyyttä arvioidaan suhteessa uudempaan tietoon. Sanontojen upottaminen oppikirjatekstiin arvioitaviksi lienee liittynyt tekstin puhujan käymään keskusteluun ideaalilukijan aiemman tietämyksen kanssa. On mielestäni kuitenkin huomion arvoista, että lukijan oletetaan mitä ilmeisimmin tuntevan vanhoja sanontoja ja - kuten tässä – mainoksia.

"Kasvosi kertovat kaiken" sanotaan meikkimainoksessa. Siinä on paljon totuutta, sillä kasvot ovat tärkein tunneviestinnän väline. (V 123)

11.2.2 Jaksoittainen ja sekoittunut interdiskursiivisuus

Molemmissa oppikirjoissa oli kaksi terveysdiskurssia, jotka asettuivat selvästi hegemoniseen asemaan. Nämä diskurssit olivat – kenties aivan arvattavasti – biolääketieteellinen terveysdiskurssi ja Luptonin (1995) sekä Petersenin ja Luptonin (1996) holistiseksi nimeämä terveysdiskurssi. Biolääketieteelliselle diskurssille ominaista on terveyden ymmärtäminen elimistön häiriöttömäksi toiminnaksi ja sairauden vastakohtaksi. Biolääketieteellinen diskurssi nojautuu terveyttä koskevaan tieteelliseen tietoon ja legitiimiksi tiedoksi ymmärretään sen puitteissa lääketieteellisen tutkimuksen tulokset. Terveystiedosta puhuttaessa biolääketieteellinen diskurssi nojautuu asiantuntijasanastoon, jolle tyypillisiä ovat ruumiiseen ja ruumiinosiin sekä elimistöön ja sen toimintaan liittyvä sanasto. Elimistöä ja sen toimintaa kuvataan tyypillisesti mekaanisin konemetaforin tai sotilaallisten hyökkäys- ja puolustusmetaforien kautta. Tekstin puhuja rakentuu useimmiten auktoriteetiksi, joka jakaa tietämättömälle lukijalle ohjeita sairauksien ehkäisemiseen. Terveystiedon ylläpitämiseen liittyvät ohjeet ja säännöt ovat yleisluontoisia, kaikille sopivia ja niitä perustellaan usein tutkimustiedolla.

Biolääketieteelliseen diskurssiin nojautuvassa terveystiedossa voidaan kuitenkin tulkintani mukaan nähdä erilaisia kerrostumia, joihin ovat kiinnittäneet huomiota esimerkiksi Lupton ja Petersen (1996) sekä Jauho (2007). Henkilökohtaisten elintapojen kuten puhtauden, ravinnon, unen ja liikunnan merkitys terveyden hoitamisessa oli esillä jo antiikin Kreikan lääketieteessä eivätkä ne lääketieteellisen tiedon muuttuessa menettäneet asemaansa terveyden hoitamisen keskiössä, vaikka ne varsinaisen lääketieteen piiristä joiksikin

vuosisadoiksi syrjäytettiin. Myös elinympäristön, esimerkiksi puhtaan veden, auringon valon ja raittiin ilman, merkitys tunnettiin jo kauan ennen kuin niille bakteerien ”keksimisen” myötä kyettiin antamaan lääketieteeseen pohjautuva selitys. Bakteerien ”keksimisen” myötä terveellisten elintapojen merkitys kyettiin käsitteellistämään uudelleen vastustuskyvyn lisäämiseksi ja humoraalipatologinen tasapainon käsite jäi vaihtoehtolääketieteen edustajien ja myöhemmin medikalisaatiokriitikoiden ja terveyden edistäjien käyttöön. Molekyylibiologian ilmaantumisen myötä lääketieteeseen on kehittynyt uusia osa-alueita, joissa sairauksien ilmaantumisesta tutkitaan geenien tasolla. Ne eivät kuitenkaan ainakaan vielä ole saaneet kovinkaan suurta jalansijaa terveystiedon oppikirjoissa.

Biolääketieteelliseen terveystieteeseen perustuva kansanterveystyö tai terveyden edistäminen voi sisältää monenlaisia toimintamalleja. Tarkastelemisani oppikirjoissa biolääketieteellinen terveystieteellinen kysymys kytkeytyy henkilökohtaisten terveysvalintojen ohella ainakin julkisen vallan toimenpiteisiin kuten rokotuksiin, terveyskäyttäytymistä säätelevän lainsäädännön laatimiseen, elintarvikkeiden ja veden laadusta ja puhtaudesta huolehtimiseen tai terveyttä koskevan informaation jakamiseen. Vaikka yksilöiden henkilökohtaiset elintavat ja valinnat ovat molemmissa oppikirjoissa keskeisessä asemassa, tuodaan erityisesti Vireessä esiin vanhan kansanterveystyön mallin mukaisesti myös julkisen vallan toiminta kansalaisten terveyden edistämiseksi. Terveyden sosioekonomiset ulottuvuudet eivät sen sijaan tule kummankaan oppikirjan teksteissä käsitellyiksi, vaikka varallisuus ja myös asuinpaikka vaikuttavat epäilemättä esimerkiksi harrastusmahdollisuuksiin ja ruokavalintoihin. Terveyden ja sosioekonomisen aseman välisen yhteyden huomiotta jättäminen ei yksilöllisiä valintoja painottavassa terveystieteessä ole kovinkaan hämmästyttävää.

Ideaalilukija asemoituu biolääketieteellisessä diskurssissa sekä rationaalisia valintoja tekemäksi, omasta terveydestään vastuulliseksi toimijaksi että kuuliaisesti kansalaiseksi, joka hyväksyy hänelle tarjotun terveyskansalaisen position noudattamalla annettuja sääntöjä, ohjeita ja neuvoja. Kärjistetysti voisi sanoa, että julkisella vallalla on velvollisuus huolehtia kansalaisen terveyden ehdoista ja terveydenhoidosta, kun taas yksilöllä on velvollisuus huolehtia omasta terveydestään tekemällä terveellisiä valintoja ollakseen työkykyinen, veroja maksava, mahdollisimman vähän terveydenhuoltopalveluita kuluttava kansalainen. Tästä näkökulmasta biolääketieteellinen terveystieteellinen kysymys sopii hyvin yhteen

uusliberalistisen, kansalaisten vapautta ja vastuullisuutta korostavan uuden kansanterveystyön ja terveyden edistämisen kanssa.

Holistisessa terveysdiskurssissa huomion keskipisteenä on tekstin ideaalilukija tunteineen ja kokemuksineen. Terveys ymmärretään siinä humoraalipatologiselle terveyskäsitteiden kerrostumalle ominaisin metaforin tasapainona, mutta tasapainon käsitteellä viitataan väljästi ihmisen kokemukseen eri elämänalueiden välisistä suhteista. Holistiselle terveysdiskurssille ominaista on runsas mentaaliin prosesseihin kuten tunteisiin, ajatuksiin ja kokemuksiin liittyvä sanasto ja sisäisten prosessien keskeisyys suhteessa ulospäin näkyvään toimintaan. Terveyttä kuvaillaan onnellisuuden ja hyvinvoinnin kaltaisilla laadullisilla käsitteillä ja mitattava, fyysinen terveys jää sen yhdeksi elementiksi. Terveelliset elämäntavat kuten monipuolinen ravinto, liikunta tai riittävä lepo esitetään pikemminkin kokonaisvaltaista hyvinvointia ja hyvää oloa kohentaviksi kuin sairauksia ehkäiseviksi käytännöiksi. Elintapojen ohella keskeiseen asemaan nousevat sosiaaliset suhteet sekä suhde itseen. Hyvinvoinnin näkökulmasta problematisoituu elintapojen ja -ympäristöjen ohella tunne-elämä ihmissuhteineen, unelmineen ja pettymyksineen.

Holistista terveysdiskurssia hyödyntävässä puheessa tekstin puhuja rakentuu usein terapeutin kaltaiseksi hahmoksi, joka kuvailee, tulkitsee ja selittää ideaalilukijan tunne-, kokemus- ja ajatusmaailmaa. Puhujan ja lukijan välinen suhde rakentuu ”sinulle” osoitettujen puhuttelujen ja empatian sekä solidaarisuuden osoitusten avulla henkilökohtaiseksi, lämpimäksi mutta puhuessaan lukijasta ikään kuin tietäisi tätä paremmin antaa puhuja itsestään myös jossain määrin holhoavan vaikutelman. Vaikeaa asiantuntijakieltä käytetään vähän ja käsitteet selitetään. Tyypillisiä ovat arkikieliset releksikalisaatiot, joiden avulla tuotetaan pätevän ja tieteellisen oloisia kuvauksia tai malleja kuten Dynamon Itsearvostuksen, tyytymättömyyden ja itsetuhon tiet tai onnistumiskehä ja pieleenmenon spiraali.

Biolääketieteellinen terveysdiskurssi sekä holistinen onnellisuus- ja hyvinvointidiskurssi esiintyvät oppikirjatekstissä limittäin tai toisiaan tukien eivätkä juuri törmää yhteen edes rajapinnoillaan. Valtaosa ilmiöistä, joita ne kuvaavat, kuuluvat jommankumman alueelle, eivätkä diskurssien erilaiset lähestymistavat näin joudu vastakkain vaan pikemminkin tukevat toisiaan. Se, mikä biolääketieteellisen diskurssin näkökulmasta rakentuu terveelliseksi valinnaksi, rakentuu useimmiten holistisesta näkökulmasta hyvinvointia ja

onnellisuutta tuottavaksi käytännöksi eivätkä kokonaisvaltainen hyvinvointi ja terveellinen elämäntapa näin joudu ristiriitaan keskenään. Esimerkiksi terveellisen ruokavalion kerrotaan paitsi ehkäisevän puutostiloja ja sairastumista, myös tuottavan ”superhyvää” oloa, energiaa ja jaksamista. Kosketuspinoilla terveyden ja onnellisuuden välinen suhde rakentuu vastavuoroiseksi: kun mieliala on huono, kärsii kehokin ja päinvastoin. Näin oppikirjateksti välttää terveyskasvatuksen kritiikin usein esiin nostaman ongelman siitä, että fyysisen terveyden ylikorostaminen jättää varjoonsa terveyden kokemuksellisen puolen.

Kolmas tulkintani mukaan hegemoninen terveysdiskurssi terveystiedon oppikirjoissa on uusliberaali talouspuhe, jossa terveyttä ja sairautta merkityksellistetään kansantalouden kautta. Tässä talousdiskurssissa sairaus määrittyy sen yhteiskunnalle aiheuttamien kustannusten, terveydenhoitokulujen ja menetetyt työpanoksen, kautta. Terveys ja sairaus eivät ensisijaisesti rakennu lääketieteellisesti määriteltäviksi tiloiksi vaan hoidon tarpeen ja työkykyisyyden kautta. Huonot elintavat omaava ihminen, oppikirjatekstissä lähinnä päihteidenkäyttäjä tai ylipainoinen, esitetään siinä rasitteena yhteiskunnalle ja sen kautta muille ihmisille. Uusliberaali talouspuhe on tulkintani mukaan taustalla myös siinä, että molemmissa kirjoissa varakkuus, menestyminen ja pärjääminen rakentuvat itsestään selvästi kaikkien ihmisten jakamiksi ihanteiksi sekä siinä, että tekstin ideaalilukijaa puhutellaan ajoittain kuluttajana ja julkisten palveluiden asiakkaana. Lisäksi oppikirjat kokonaisuudessaan läpäisevä voimauttava ja velvoittava eetos, jossa yksilöllisten valintojen mahdollisuus ja arvo nähdään itsestään selvänä ja positiivisena seikkana, sopii hyvin yhteen yksilöiden aktiivisuutta ja vastuullisuutta korostavan uusliberaalin ajattelutavan kanssa.

Hegemonisessa asemassa olevia diskursseja kehystää molemmissa oppikirjoissa joukko pienemmän painoarvon saavia diskursseja, eräänlaisia ”apupoikia”, jotka voivat tukea hegemonisessa asemassa olevia diskursseja tai olla niiden kannalta yhdentekeviä (ks. Jokinen & Juhila 1993, 81). Ekologiselle diskurssille ominaista on puhe ympäristöstä, erilaisten valintojen ekologisista seurauksista ja ympäristöön liittyvien arvojen nostaminen esiin. Ekologista diskurssia hyödynnetään molemmissa oppikirjoissa puhuttaessa tupakoinnista, huumeista, liikkumisesta ja ravinnosta. Tupakan ympäristövaikutukset - sademetsien kaataminen viljelmien tieltä, vesivarantojen käyttö kasteluun, lannoittamisen tuottamat saasteet ja tupakantumpit ongelmajätteenä - nostetaan esiin molemmissa

oppikirjoissa ja ekologista diskurssia käytetään näin tukemaan tupakoinnin vastaista strategiaa. Autolla ja mopolla kulkemisen tuottamat päästöt kytkeytyvät molemmissa oppikirjoissa arkiliikunnan hyödyllisyyden vakuutteluun. Vireessä viimeisten lukujen vaikuttamista koskevissa keskusteluissa ympäristöteemaa käsitellään myös loppupuolen vaikuttamista koskevissa luvuissa, jolloin ympäristöasiat kytketään elinympäristön ja sen kautta ihmisen hyvinvointiin esimerkiksi ilmansaasteiden ja veden kautta, jolloin ekologinen diskurssi saa jossain määrin itsenäisemmän ja vähemmän strategisen aseman. Tällöin sen voidaan ajatella kuitenkin kytkeytyvän holistiseen terveystieteen diskurssiin, jossa myös ympäristön pilaantumisen vaikutukset terveyteen on huomioitu.

Ekologisen diskurssin voimattomuudesta kuitenkin kertoo se, että esimerkiksi ruokateeman yhteydessä sitä sivutaan vain ohimennen. Vireessä viitataan pulloveden aiheuttamaan ympäristökuormitukseen ja ympäristöystävällisyys mainitaan molemmissa oppikirjoissa lyhyesti myös lähiruuan ja luomutuotteiden kohdalla. Eniten ympäristökuormitusta ruokavaliossa aiheuttavien liha- ja maitotuotteiden syömistä ei kuitenkaan kummassakaan oppikirjassa käsitellä ekologisesti näkökulmasta vaan kasvisruokavalio pyritään määrittelemään pikemminkin murrosikäisen kapinaksi tai muoti-ilmiöksi kuin ekologiseksi valinnaksi. Ekologinen diskurssi siis näyttää olevan legitiimi lähinnä silloin, kun sitä voidaan käyttää strategisesti hegemonisten diskurssien kautta hyväksi ja oikeiksi määritettyjä valintoja tai ainakin siten, ettei se uhkaa niiden perusoletuksia. Tilanteissa, joissa ekologisen ja terveystieteen välinen ristiriita ei ole muutettavissa konsensukseksi, pyritään ekologinen diskurssi marginalisoimaan. Tämä voi tapahtua joko yksinkertaisesti jättämällä se äänettömäksi tai määrittelemällä ekologiseksi ymmärrettävät valinnat esimerkiksi muotikysymyksiksi, sairauden esiasteeksi tai kehonrakennuksen kanssa verrannolliseksi nuoruusiän ilmiöksi.

Ekologisen diskurssin kanssa samankaltaisen apudiskurssin aseman saa myös globaalinen oikeudenmukaisuuden diskurssi, joka sekin tulee hyödynnetyksi lähinnä tupakointiin ja huumeiden käyttöön liittyvissä teksteissä. Tupakointi ja huumeiden käyttö voidaan tästä näkökulmasta määritellä paitsi terveydelle haitallisiksi ja epäekologisiksi, myös globaalilla tasolla eriarvoisuutta ja köyhyyttä tuottaviksi valinnoiksi. Ekologisen diskurssin tavoin myös globaalinen oikeudenmukaisuuden diskurssi jää kuitenkin apudiskurssiksi, johon tekstin puhuja nojautuu saadessaan siitä tukea muiden tavoitteidensa ajamiseen. Vireessä myös globaali oikeudenmukaisuus nousee erikseen esille viimeisissä luvuissa, jolloin se

osaltaan kytkeytyy ekologiseen diskurssiin määrittäen eriarvoisuuden lisääntymisen osin ilmastonmuutokseen ja sen seurauksiin. Sekä ekologista että globaalin oikeudenmukaisuuden diskurssia voitaisiin käyttää myös haastamaan biolääketieteellisen ja holistisen terveystiedon tuottamia representaatioita, mutta oppikirjoissa näin ei tehdä.

Sekä ekologisen että globaalin oikeudenmukaisuuden diskurssin aktivoiminen terveystiedon oppikirjoissa kertoo tulkintani mukaan ennen kaikkea oppikirjojen ideaalilukijasta. Ympäristön ja globaalin oikeudenmukaisuuden edistäminen rakentuu yhdeksi kirjan ideaalilukijan arvoksi. Sen kautta lukijaa pyritään vakuuttamaan oppikirjan tarjoamien käytäntöjen hyödyistä, vaikka lukijan aatemaailma nähtäisiinkin vain murrosikäisen oikutteluksi. Toisaalta voi toki ajatella, että etenkin ekologinen diskurssi on nyky maailmassa niin voimakas, että sen aktivoimat merkitykset ovat lähes väistämättä läsnä kaikkialla ja vastuu ympäristöstä mainitaan myös perusopetuksen opetussuunnitelmissa. Esimerkiksi ravitsemuskasvatusta terveystiedon oppikirjoissa tarkastelleen Kuurala ja Rauma (2008) toteavat, että koska kestävä kehitys on yksi opetussuunnitelmissa mainituista läpäisyteemoista, tulisi terveystiedon oppikirjojen lähestyä ravintoon liittyviä valintoja enemmän ekologisesta näkökulmasta.

Näiden ohella terveystiedon oppikirjoissa voi nähdä jälkiä eräistä muista diskursseista. Suomalaisuutta jaettuna kulttuurina ja Suomea ylivermaisena yhteiskuntana korostava nationalistinen diskurssi on terveystiedon oppikirjoissa läsnä voimakkaana. Nuoruutta ja erityisesti murrosikää käsittelevässä tekstissä voidaan nähdä voimakkaana kehityspsykologinen murrosikädiskurssi ja siellä täällä tekstissä näyttää olevan jäänteitä sekä sivilisaatiokriittisestä että kehitysoptimistisesta diskurssista. Sukupuolta ja seksuaalisuutta käsittelevissä lausumissa tullaan usein ikään kuin huomaamatta vahvistaneeksi stereotyyppisiä käsityksiä esimerkiksi ulkonäkö-ihanteista ja viitanneeksi lukijoihin lähtökohtaisesti heteroseksuaalisina, vaikka toisaalla tekstissä kirjan puhuja eksplisiittisesti pyrkii niitä kyseenalaistamaan. Suomalaisuudesta ja Suomesta puhuttaessa taas tukeudutaan tulkintani mukaan usein nationalistiseen, suomalaisten keskinäistä samanlaisuutta ja eroja suhteessa muiden kansallisuuksiin sekä Suomen ylivermaisyyttä korostavaan diskurssiin. Yksittäisten sanojen tasolla esimerkiksi kiusauksen ja vitsauksen käsitteiden taas voidaan nähdä viittaavan raamatulliseen puheeseen, vaikka kirjan lukija ei luultavasti näitä viittauksia tunnista ja ne lienevät kirjoittajien taholtakin lähinnä

kulttuuriseen varantoon kuuluvia ilmauksia, eivät tahallisia ja tarkoituksellisia valintoja.

Tyylillisesti oppikirjateksti sekoittaa jo aiemmissa luvuissa mainittuja akateemista asiatekstiä, luokkahuonepuheelle ominaista käskevää tyyliä, terapeuttiselle keskustelulle ominaista empaattisuutta sekä suostutteleville teksteille tyypillistä jutustelevaa ilmaisua sinutteluineen ja puhekielisyksineen. Tekstin joukkoon upotetut puhekieliset ilmaisut on toisinaan erotettu toisistaan lainausmerkein, mikä Faircloughin (1997) mukaan viittaa puhujan pyrkimykseen tehdä eroa käyttämäänsä ilmaukseen. Päinvastoin kuin suomalaisista oppikirjatutkijoista esimerkiksi Karvonen (1995) on väittänyt, ainakaan terveystiedon oppikirjat eivät näytä koostuvan tasapaksusta, konventionaalisesta oppikirjatekstistä vaan sekoittavan monenlaisia tyylillisiä elementtejä ja aktivoivan erilaisia diskursseja ja ääniä. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että oppikirjat olisivat luonteeltaan avoimesti dialogisia, erilaisia ajattelutapoja arvostavasti keskusteluttavia.

Faircloughin (1992) mukaan diskursiivisten normien ja konventioiden hajautuminen eli paikallisten diskurssijärjestöjen avautuminen yleisille tendensseille näkyy diskursiivisten käytäntöjen vaihtelevuutena. Hänen mukaansa erilaisten diskurssityyppien valuminen uusille alueille on tyypillistä jälkimoderneille yhteiskunnille, ja tietyt diskurssityypit kuten mainonnalle ominainen tyyli ja sanasto ovat kyenneet valtaamaan alaa muita voimakkaammin. (Fairclough 1992.) Karvosen (1995) tutkimuksesta on kulunut pitkälti toistakymmentä vuotta ja oppikirjat ovat voineet tässä ajassa muuttua paljonkin, etenkin kun Karvosen tutkimusaineisto lienee painettu juuri oppikirjojen vapauduttua Opetushallituksen ennakkotarkastuksista. Itse kuitenkin arvelen, että terveystieto oppiaineena poikkeaa tavoitteiltaan ja lähtökohdiltaan biologiasta niin paljon, että myös oppikirjat poikkeavat toisistaan. Mielenkiintoista olisi kuitenkin verrata oppikirjoja toisiinsa kiinnittäen huomiota etenkin niiden interpersoonalliseen ja retoriseen ulottuvuuteen, jotka mielestäni liittyvät ideationaalista ulottuvuutta voimakkaammin tekstin interdiskursiiviseen ulottuvuuteen.

12. LOPUKSI

Työni alkuperäisenä ajatuksena oli tarkastella terveystiedon oppikirjoissa hyödynnettyjä terveysdiskursseja ja niihin kytkeytyviä subjektipositioita, joiden kautta ideaalista terveystiedon kansalaisuutta pyritään tuottamaan. Tutkimuksen etenemisen myötä huomasi, että

terveys sosiologian tutkimuksessa jo moneen kertaan analysoitujen ja ruodittujen terveysdiskurssien ohella oppikirjateksteissä oli huomattavasti mielenkiintoisempia ja merkityksellisemmältä tuntuvia piirteitä, joiden analysointi lopulta vei mukanaan. Seikkailu kielitieteen ja kriittisen kielentutkimuksen ihmeellisessä maailmassa oli minulle alan suhteen täytenä maallikkona palkitseva, vaikkakin toisinaan epätoivoa herättävä kokemus. Ilman sitä työ olisi kenties valmistunut nopeammin mutta, kuten on tapana sanoa, hetkeäkään en vaihtaisi pois.

Terveyden, onnellisuuden, menestyksen vai viehätysvoiman tähden?

Suomalaisia terveystiedon oppikirjoja käsittelevissä ja sivuavissa tutkimuksissa oppikirjat ovat saaneet enimmäkseen positiivista palautetta. Niiden on väitetty olevan tyyliältään terveyden edistämisen viitekehykseen sopivia ja sisältävän pikemminkin myönteisesti kannustavia kuin velvoittavia neuvoja ja ohjeita. Nykyisessä terveyden edistämisen viitekehyyksessä tapahtuvassa terveyskasvatuksessa, jonka osa-alueena terveystiedon opetustakin voidaan pitää, tavoitteena on yksilöiden terveyskäyttäytymisen muuttaminen. Henkilökohtaista vapautta ja oikeuksia korostavassa yhteiskunnallisessa ja kulttuurisessa ilmapiirissä painotetaan kuitenkin yhteiskunnallisen kontrollin ja pakon sijaan yksilöiden omasta tahdosta tapahtuvaa muutosta. Biolääketieteelliselle terveyskasvatukselle ominaisina pidettyjen uhkakuvien ja pelottelun sijaan käyttäytymistä muokataan unelmien ja mahdollisuuksien kautta.

Terveystiedon oppikirjoissa terveys esitetään laajan terveyskäsitteen mukaisesti kokonaisvaltaisena fyysisenä, psyykkisenä ja sosiaalisena hyvinvointina, joka koostuu sairauden puuttumisen ohella tai jopa ensisijaisesti henkilökohtaisesta tyytyväisyydestä ja elämänilosta sekä tyydyttävistä sosiaalisista suhteista. Yksilön näkökulmasta terveys on näin ennen kaikkea kokemuksellinen asia, kun taas yhteiskunnan näkökulmasta keskeisessä asemassa on yksilön toimintakyky ja se, ettei hän hoidon tarpeella kuormita terveyspalvelujärjestelmää. Oppikirjat kannustavat lukijaansa omaksumaan sairauksien ehkäisemisen näkökulmasta terveelliset elintavat mutta myös tavoittelemaan valinnoillaan henkilökohtaista hyvinvointia ja onnellisuutta. Ideaalisessa elämäntavassa ei korostu asketismi vaan terveelliset elintavat kytkeytyvät saumattomasti nautinnolliseen, tyydytystä tuottavaan elämään.

Biolääketieteellisen, terveyttä sairauden vastakohtana ja terveellistä elämäntapaa ruumiin

tarpeiden toteuttamisena sekä holistisen, onnellisuutta, hyvinvointia, itsen toteuttamista ja nautintoa korostavan terveystieteiden voimavarojen mukaan ajatella jossain määrin mukailevan Crawfordin (1984) tutkimuksessaan tunnistamia itsekontrollin ja sen hellittämisen diskursseja. Crawfordin haastattelemat ihmiset käsitteellistivät terveyttä toisaalta itsekontrollin ja kovan, kurinalaisen työn kautta saavutettuna tilana, joka kytkeytyy lääketieteellisten sairauksien puuttumiseen, voimaan, kauneuteen ja nuoruuteen, ja joka nähdään osoituksena yksilön henkilökohtaisista ominaisuuksista sekä merkinä yhteiskunnallisesta asemasta, toisaalta psykosomaattisena tilana, jonka saavuttamisen tärkein edellytys on taito olla huolehtimatta liioja, nähdä asioiden positiiviset puolet ja nauttia elämästä. Jälkimmäisen, laajaksi tai positiiviseksi terveystieteeksi kutsutun näkökulman omaksuminen ei kuitenkaan näytä vapauttavan ihmisiä terveyteen liittyvistä syyllisyyden ja ahdistuksen tunteista, kuten sen puolustajat ovat väittäneet, vaan pikemminkin lisäävän ja voimistavan niitä. (Crawford 1984.)

Crawfordin (1984) mukaan länsimaisille yhteiskunnille ominainen protestanttinen etiikka ja itsen hallinnan ihannointi, yhteiskunnalliset muutokset kuten kroonisten, vaikeasti ja kalliisti hoidettavien sairauksien ilmaantuminen terveystieteiden keskiöön sekä lisääntyvä tietoisuus yksilön vaikutusvallan ulottumattomissa olevista terveysriskeistä on nostanut esiin uudenlaisen terveystietoisuuden, jota on lähes mahdotonta välttää. Kun lääketieteen kykyyn ja mahdollisuuteen hoitaa niin sanottuja elintason sairauksia ei luoteta sen enempää kuin makrotason elinolojen muuttumiseenkaan, ei yksilöille jää juuri muita mahdollisuuksia kuin pyrkiä parhaansa mukaan kontrolloimaan omaa käyttäytymistään. Näin pyrkimys olla kantamatta huolta terveydestään näyttää ongelmallisena tavoitteena. Uuden terveystietoisuuden luoma jatkuva ja kaikkialle ulottuva elintapojen tarkkailu ja kontrollointi terveyden nimissä luo ihmisille huolia ja paineita, joista he puolestaan psykosomaattisen terveystieteiden nimissä tuntevat syyllisyyttä. (Crawford 1984.)

Myös tarkastelemisiani terveystiedon oppikirjoissa itsekontrollia ja itseuria sekä rentoutta, huolettomuutta, nautintoja ja elämyksiä korostavan terveystieteiden välille rakentuu jännite, jota kirjoissa tosin pyritään myös eksplisiittisesti purkamaan. Terveyden liittäminen ulkoisiin ominaisuuksiin kuten ulkonäköön ja menestykseen luo lukijoille tarjotuille unelmille syvyyttä ja sitovuutta, mikä lienee tarkoituksellista. Omat asenteet ja valinnat näyttävät määrittävän terveenä pysymisen tai sairastumisen ohella onnistumista mitä moninaisimmilla elämäntilanteilla, ja samalla niissä epäonnistumisen on pääteltävä

johtavan koko unelmakimpun romahtamiseen. Kaiken tämän keskellä muistutetaan, että positiivinen elämänasenne on välttämätön eikä ahdistukselle tai stressille pitäisi antaa tilaa. Tutkimustulosteni valossa voikin mielestäni perustellusti kysyä, eivätkö pelot ja unelmat myös terveyden edistämässä ole toistensa kääntöpuolia. Luodessaan unelmia pärjäämisestä, menestymisestä, viehätysvoimaisuudesta ja suosioista oppikirjateksti voi kirjoittajien sitä tarkoittamatta tuottaa paitsi ahdistusta ja syyllisyyttä kyvyttömyydestä elää ihanteiden mukaisesti, myös pelkoa siitä, että tuo kyvyttömyys johtaa sairastumisen ohella epäonnistumiseen ja hylätyksi tulemiseen.

Crawfordin (1984) tutkimus ajoittuu 1980-luvun alkupuolelle, jolloin esimerkiksi ilmastonmuutoksesta ja globalisaatioon liittyvistä ongelmista ei vielä juurikaan puhuttu, mutta nykytilanteessa mahdollisesti syyllisyyttä ja ahdistusta aiheuttavia jännitteitä synnyttävät myös niihin liittyvät eettiset velvoitteet. Voidaan esimerkiksi kysyä, millaisia pohdintoja kasvissyönnin luokittelu mahdollisesti syömishäiriötä ennakoivaksi ankaraksi ja potentiaalisesti terveydelle haitalliseksi ruokavalioksi herättää nuorena, joka ekologista jalanjälkeään pienentääkseen on lopettanut lihan ja mahdollisesti myös maitotuotteiden käytön – joutuuko hän ikuisen syyllisyyden ansaan, jossa toisaalla vaanii ekologinen ja toisaalla henkilökohtainen katastrofi.

Selvä jännite oppikirjatekstissä näyttää rakentuvan myös biolääketieteellisessä diskurssissa rakentuvan normaalin, terveen yksilön ihanteen ja holistisille terveysdiskurssille keskeisen itsearvostuksen ja hyvän itsetunnon käsitteiden välille. Biolääketieteellisessä terveysdiskurssissa rakentuva ihmisihanne on ruumiinrakenteeltaan sopusuhtainen, ulkomuodoltaan sukupuolittuneita normeja – mies on ”miehen mittainen” ja lihaksikas, nainen ”viehättävällä tavalla” muodokas ja ”tavallisen” mittainen – omaa sileän ihon ja kauniit hampaat, on energinen ja ulospäin hyvinvoiva, kun taas holistisessa diskurssissa ihanteena on vahva itsetunto, itsen hyväksyminen ja arvostaminen ”sellaisena kuin on”. Anne Puuronen (2006b, 138) toteaa, että suositukset ruumiin konventionaalisista mitoista eivät ole vain ulkonäkökeskeisen kulttuurin vaan myös virallisen tason terveyskasvatuksen ja kansanterveystyön tuotteita (ks. myös Aho 2009, 2010). Samalla ne osallistuvat tulkintani mukaan sukupuolittuneiden valtarakenteiden ja ulkonäkönormien uusintamiseen.

Elina Oinas (2006) luonnehtii individualistista valtaistamista yksilön osaamiseen ja hänen

kasvunsa tukemiseen kohdistuvaksi toiminnaksi, jonka tavoitteena on muokata yksilöstä riittävän vahva tekemään itsenäisesti oikeita ja terveellisiä valintoja. Hän kritisoi uusliberalistiseen yltiöindividualismiin pohjautuvaa ”yksilösankariajattelua”, jossa nuorelle tarjotaan mahdollisuutta tehdä elämästään juuri sellainen kuin itse haluaa, sillä pintapuolisesta lupaavuudestaan huolimatta se voi olla terveyden edistämisen näkökulmasta vaarallistakin. Jos itsetunto nähdään keskeisenä oikeiden valintojen ja yhteiskunnassa menestymisen edellytyksenä, voi nuori epäonnistuessaan syyttää helposti itseään siitä, ettei omaa riittävän vahvaa itsetuntoa. (Oinas 2004, 2006.) Erytisen hankalaksi tämä ristiriita voi muodostua esimerkiksi ylipainoiselle nuorelle, jolle biolääketieteellinen terveysdiskurssi tarjoaa vastuuttoman, tahdon puutteesta kärsivän kansanterveyden vihollisen positiota, kun taas psy-tieteellinen terapiapuhe kehottaa arvostamaan ja kunnioittamaan itseä ja lupaa, ettei laihempänä olisi yhtään sen ”upeampi, parempi tai arvostetumpi”.

Nuorelta odotetaan, että hän on peppityttö, joka oman voimakkuutensa kautta voi välttää huonot terveysvalinnat – hän ei porukan paineista huolimatta tupakoi, hän ei välitä supermallien hoikkuudesta, hän ei ajaudu laihdutuskierteeseen. Peppityttö, joka irtautuu sosiaalisista paineista on raskas rooli, sillä se käsittelee itsetuntoa ja minuutta ympäröivästä yhteiskunnasta irrallisena, yksilön sisäisenä ominaisuutena. (Oinas 2006, 77–78).

Puhujan ja lukijan monet paikat

Karvosen (1995) mukaan oppikirjatekstillä on ominaista persoonaton, neutraali ja yksinäinen puhe, jota jäsentää joukko näkymättömiin jääviä oletuksia. Tarkastelemissani oppikirjoissa tämänkaltainen puhetapa oli yllättävänkin harvinainen, vaikka tietyillä teema-alueilla sitä käytettiin runsaammin. Osin tähän luultavasti vaikuttaa tarkasteltujen oppiaineiden keskinäinen erilaisuus: biologian oppikirjoissa käsitellään pääosin luonnontieteellistä ainesta ja oppiaineen tavoitteena on pikemminkin ainekohtaisten sisältöjen opettaminen kuin oppilaan sisäisiin, käyttäytymistä ja toimintaa ohjaaviin prosesseihin vaikuttaminen ja näin on ymmärrettävää, että luonnontieteelliselle tiedolle ominainen empiristinen, neutraaliutta ja objektiivisuutta tavoitteleva tyyli on vallitseva myös oppikirjassa. Vaikka terveystiedon tavoitteet opetussuunnitelman perusteissa liittyvät akateemiseen, tiedolliseen alueeseen ja niitä kuvataan oppimiseen kytkeytyvien mentaalisten toimintojen kuten ymmärtämisen käsittein, on oppiaineen päämääränä muokata tietorakenteiden ohella tai niiden kautta käyttäytymistä (esim. Kannas 2006).

Osin terveystiedon oppikirjojen tyyli noudattaa empiristisen tekstityypin konventioita. Empiristiselle tyylille ominaista on pyrkimys häivyttää tekstin puhuja taka-alalle ja nostaa keskiöön tekstin sisältö. Empiristisiä kielenkäytön tapoja voidaan Potterin (1996) mukaan löytää akateemisen tieteellisen kontekstin ohella esimerkiksi uutispuheesta. Sille ominaista on kieliopillinen persoonattomuus ja toimijuuden kiinnittäminen aineistoon puhujan sijaan. (Potter 1996.) Potterin (1996) empiristisen repertuaarin ohella oppikirjatekstissä on tulkintani mukaan nähtävissä myös Luukan (1995) kuvailemia akateemisen tekstin konventioita kuten episteemiset epävarmuuden ilmaukset, asiantuntijasanasto, tutkimuksiin, tutkijoihin ja asiantuntijoihin viittaaminen sekä ideaalilukijan lähestyminen paitsi informaation vastaanottajana, myös asioista tietävänä yksilönä. Lausumat, joissa oppikirjan puhuja vetoaa ideaalilukijan aiempaan tietämykseen, voidaan kuitenkin tulkita myös toisin. Sen sijaan, että tekstin puhuja esittää ideaalilukijan aiemman tiedon itsestäänselvyytenä välttääkseen tämän aliarvioimista voi kyse olla myös retorisesta tavasta esittää asia kiistämättömänä itsestään selvyytenä, joka lukijan on tunnistettava voidakseen asettua hänelle tarjoutuvaan ”sinun” positioon (vrt. Kress 1985).

Vaikka terveystiedon oppikirjassa neutraaliuteen pyrkivä informaation välittäminenkin on selvästi strategisesti orientoitunutta eli tietynlaiseen päämäärään tähtäävää, on molemmissa oppikirjoissa tulkintani mukaan havaittavissa monia kieliopillisia ja sanastollisia valintoja, jotka viittaavat vielä selkeämmin strategisesti orientoituneiden tekstien käskevään ja suostuttelevaan lähestymistapaan. Tällaisia tyylillisiä piirteitä ovat Leiwon, Luukan ja Nikulan (1992) mukaan esimerkiksi arvottavia elementtejä sisältävien lausumien suuri määrä, Lähteenmaan ja Virokankaan (2006) mukaan tunteisiin vetoaminen, kaskeminen ja kehottaminen sekä Hawthornin (1987) mukaan faktojen esittäminen tietyssä ennalta määritellyssä tulkintakehikossa. Suostuttelevia tekstejä kuvaillaan usein esimerkiksi manipulaation tai propagandan kaltaisina käsittein mutta myös mainontaa voidaan pitää suostuttelun keinoja hyödyntävänä genrenä. Suostutteluun liitetään usein myös ajatus petollisuudesta eli siitä, että puhuja pyrkii retorisin keinoin esittämään valheen totena (Hawthorn 1987.)

Lähteenmaan ja Virokankaan (2006) mukaan tiedon lisäämiseen pyrkivät terveyden edistämisen käytännöt asemoivat kohteensa tietämättömäksi ja valistuksen tarpeessa olevaksi mutta myös rationaaliseksi, tietoa soveltamaan ja käyttämään kykeneväksi yksilöksi, kun taas persoonaan, tunnemaailmaan ja itsetuntoon kohdistuvat käytännöt

saattavat kärjistetyksi olettaa nuoren identiteetin ja persoonan lähtökohtaisesti vääristyneiksi. He toteavatkin, että vaikka tiedon välittämiseen tähtäävät projektit ovat usein autoritaarisia, vielä autoritaarisempia ovat ne projektit, joissa nuoret nähdään paitsi tietämättöminä, myös intensiivisen avun ja tuen tarpeessa olevina. Edes hyvä tarkoitus ei Lähteenmaan ja Virokankaan mielestä pyhitä keinoja. He toivovatkin nuorille kohdistetulta päihdevalistukselta kunnioittavampaa ja positiivisempaa suhtautumista valistuksen kohteena oleviin nuoriin. (Lähteenmaa & Virokangas 2006.) Sama vaatimus voitaisiin mielestäni esittää myös terveystiedon oppikirjoille.

Kati Rantala, Mikko Salasuo ja Markku Soikkeli (2006) luonnehtivat manipulaatiota pyrkimykseksi taivutella ihmistä ajattelemaan ja toimimaan tietyllä tavalla. He pitävät manipulaatiota ja humanistista kasvatusihannetta keskenään yhteen sopimattomina vaihtoehtoina ja toivovat Lähteenmaan ja Virokankaan (2006) tavoin nuorten päihdevalistukseen argumentoivia, dialogisia lähestymistapoja, joissa ei pyritä iskostamaan nuorten mieliin ylhäältä luotuja arvoja ja asenteita vaan luomaan keskustelua, jossa vasta-argumentit huomioidaan ja niitä myös kunnioitetaan (Rantala, Salasuo & Soikkeli 2006; Lähteenmaa & Virokangas 2006). Samankaltaisia näkemyksiä päihdevalistuksesta Soikkeli esittää myös vuonna 1998 kirjoittamassaan artikkelissa, jossa hän epäilee propagandistisen lähestymistavan olevan seurausta siitä, että tehokkuuden ihanne voittaa kasvatukselliset periaatteet ja ihanteet (Soikkeli 1998).

Jos terveystiedon ylipäättään on Oinaksen (2006, 77) sanoja lainaten tasapainoilua ”toisaalta hallinnan ja kontrollin, ihanteiden ja tiedon iskostamisen, ja toisaalta nautintojen ja yksilöllisyyden toteuttamisen välimaastossa”, voidaan tilanteen ajatella nuorten kohdalla vielä aikuisiakin hankalampi. Tämä näkyy mielestäni terveystiedon oppikirjoissa ideaalilukijan ambivalenttina identiteettinä. Toisaalta tekstin ideaalilukijalle tarjoutuu rationaalisen, autonomisen, vastuullisen yksilön positio, toisaalta hänen kykyään järkeviin, terveellisiin ja hyödyllisiin valintoihin epäillä jatkuvasti jo ikään ja kehitysvaiheeseenkin vedoten. Nuoren oletettu kyvyttömyys järkeviin valintoihin - kuten terveyden edistämistä urheiluseuroissa tutkinut Pasi Koski (2006, 24–25) toteaa, nuorille on tyypillistä, etteivät valinnoissa painotu järkiperusteet kuten terveyden pitkällä aikavälillä vaikuttavat seikat, vaan hetkittäiset, tunnepitoiset asiat ja vertaisryhmän vaikutteet - saa intensiivisen kontrollin näyttämään välttämättömältä mutta samanaikaisesti nuorilta vaaditaan järkeviä, vastuullisia ja kypsiä valintoja terveyden ja turvallisuuden nimissä. Tulkintani mukaan

nämä tekstissä rakentuvat lukijapositiot kytkeytyvät nuorille tekstin ulkopuolisessa tarjoutuviin subjektipositioihin.

Sekä biolääketieteellisessä että erityisesti murrosiästä ja nuoruudesta puhuttaessa aktivoituvassa kehityspsykologisessa diskurssissa rakentuva epäkypsän, ailahtelevan ja järjeltään suhteessa aikuisiin vajavaisen murrosikäisen lukijapositio on räikeässä ristiriidassa tekstin ideaalilukijalle tarjoutuvan järkevän, vastuullisen toimijan kanssa. Osin ristiriita lienee käytännöllisen pakon sanelema. Ajateltiin nuorten kypsytydestä, moraalista tai järjenjuoksusta mitä tahansa, tosiasia on, että riippumatta vanhempien tai auktoriteettien halusta tai kyvystä valvoa ja ohjailia nuoria, he saavat tehdä tai joutuvat tekemään suuren joukon terveyteensä liittyviä valintoja itse. Kukaan ei voi pakottaa nuorta nukkumaan, syömään tai liikkumaan eikä päihdekokeilujakaan voi estää. Tommi Hoikkala ja Petri Paju (2002, 26) kutsuvat 1990-luvulla ja sen nuoruutensa jälkeen eläneitä nuoria yksilöllisen pakkovalinnan sukupolveksi, jotka elävät elämyksellisyyttä, nautintoa ja mielihyvää korostavassa kulutuskulttuurissa. Heidän mukaansa tämän sukupolven edustajien on kyettävä hallitsemaan itseään – siis omaamaan jonkinlaista elämänhallintaa – etteivät imeytyisi riippuvaisuuksien hyökyihin (Hoikkala & Paju 2002, 27). Nuorisotutkijat ovatkin olleet huolissaan siitä, että yksilöllisyyttä ja valinnanvapautta korostavat käytännöt sysäävät liikaa vastuuta nuorille, jotka eivät kenties ole vielä siihen valmiita (Hoikkala & Hakkarainen 2005).

Strategisesti orientoituneet eli vaikuttamaan pyrkivät tekstit voivat olla tyyliltään monenlaisia. Tekstin lukijaa voidaan esimerkiksi suostutella, kehottaa, käskää, pelotella, uhkailla tai houkutella omaksumaan tietynlaisia ajatuksia tai käyttäytymistapoja. Oppikirjatekstiä voidaan paikoin luonnehtia Jan-Ola Östmanin (1987) käsitettä käyttäen eksplisiittiseksi suostutteluksi, jossa lausuman tarkoitus on lukijalle selvä. Eksplisiittiseen suostutteluun käytetään oppikirjatekstissä usein direktiiveiksi kutsuttuja lausumia, joita ovat esimerkiksi käskyt, pyynnöt, kehotukset, suositukset, toiveet, luvat, kiellot, uhkaukset, muistutukset, tarjoukset ja ohjeet (VISK §1645). Oppikirjatekstissä suostuttelu voi olla luonteeltaan myös implisiittistä, jolloin se näkyy tekstissä usein vain vihjeinä. Suorien käskyjen, kieltojen, neuvojen ja ohjeiden sijaan oppikirjan puhuja vetoaa ideaalilukijan oletetusti jakamiin arvoihin ja päämääriin. Tulkintani mukaan tekstissä käytetyt retoriset keinot, esimerkiksi vetoaminen ulkonäköön ja vaikutelmaan tai kavereiden suosioon, heijastavat osaltaan kirjan tekijöiden epäluottamusta nuorten kykyyn tehdä järkeviä

valintoja. Kun pelkkien terveyttä koskevien väitteiden ei uskota tehoavan, joudutaan vetoamaan Kosken (2004, 24) hetkittäisiksi, tunnepitoisiksi asioiksi määrittelemiін seikkoihin.

Terveysjulisteita ja niiden vastaanottoa tutkinut Pauliina Aarva (1991) huomauttaa, että vaikka terveysvalistusta ja mainontaa ei kaikilta osin voi rinnastaa toisiinsa, on niillä kuitenkin ihmisten tietoisuuteen ja tajuntaan vaikuttajina yhteisiä piirteitä. Hänen mukaansa terveysvalistuksen suunnittelijoita onkin kehoitettu ottamaan mallia mainonnan ammattilaisilta oppiakseen tehokkaita vaikuttamisen keinoja (Aarva 1991, 9). Fairclough (1992) luonnehtii mainostamista strategiseksi tekstityypiksi, mielikuvien luomisen bisnekseksi, jossa omalle tuotteelle ja samalla myös potentiaaliselle kuluttajalle pyritään rakentamaan muista poikkeavaa identiteettiä. Hänen mukaansa mainosgenreille ominaiset konventiot ovat vallanneet alaa yhä uusilta yhteiskunnan alueilta, esimerkiksi koulutuksen piiristä. (Fairclough 1992.) Karvonen (1999) luonnehtiikin nykymaailmaa mielikuvayhteiskunnaksi, jossa tuotteen – oli se sitten materiaallinen tai ei – menestyminen on ensisijaisesti riippuvainen imagosta, joka sille on kyetty luomaan. Tästä näkökulmasta voisi ajatella, ettei mikään, ei edes terveellinen elämäntapa, pärjää ”markkinoilla” vain siksi, että se on osoitettu yksilölle edulliseksi.

Vaikka Fairclough (1992) viittaa mainosgenreן valumisella koulutukseen ennen kaikkea koulutuksen ymmärtämistä markkinoitavaksi hyödykkeeksi, voi ajatusta hyödyntää myös kouluopetuksen ja oppikirjojen tarkastelussa. Kasvatusalan asiantuntijat valittavat usein, että koulu joutuu kilpailemaan vaikutusvallasta uusien ja vanhojen medioiden, internetin, television ja populaarikulttuurin kanssa eikä ole enää – jos on koskaan ollutkaan – itsestään selvää, että oppilaat käsittävät juuri koulutiedon oikeaksi ja todeksi tiedoksi. Terveysvalistajat ovat ongelman tunteneet jo kauan. Vaikka terveyttä periaatteessa arvostetaan, ohittavat epäterveellisiin elämäntapoihin ja tottumuksiin kytkeytyvät mielikuvat ja nautinnon halu usein tiedon niiden terveysvaikutuksista valintoja tehtäessä. Ei siis ihme, että valistajat turvautuvat mainosalan ammattilaisten ja retoriikan taitajien keinoihin. Jos nautinnot ja mielikuvat vaikuttavat faktoja enemmän, miksei turvauduttaisi niihin ja ryhdyttäisi tiedon levittämisen sijaan luomaan terveellisestä elämäntavasta imagoltaan yhtä houkuttelevaa.

Terveystiedon oppikirjoissa terveellisestä elämäntavasta on tulkintani mukaan muokattu

kulutushyödyke, jolle pyritään mainoksille ominaisin keinoin luomaan tekstin ideaalilukijoiden näkökulmasta houkuttelevaa identiteettiä. Terveellisen elämäntavan viehätysvoimaa pyritään lisäämään luomalle sille ulkoiseen olemukseen, viehättävyyteen, kauneuteen ja nuorekkuuteen sekä taloudelliseen ja sosiaaliseen menestykseen ja statukseen liittyviä mielikuvia ja merkityksiä. Terveellisiä valintoja markkinoidaan mahdollisuuksien mukaan myös kansantalouden ja -terveyden sekä ekologisuuden ja globaalin oikeudenmukaisuuden näkökulmasta vastuullisina. Kun terveyttä markkinoidaan elämäntyylinä, keskeistä ei enää näytä olevan terveys tai hyvinvointi itsessään vaan se vaikutelma, jota terveellisten valintojen kautta itsestä voidaan luoda. Tekstissä rakentuvat lukijapositiot saattaavat pahimmillaan helpottaa nuorten asemoitumista ulkoisia menestyksen ja suosion tunnusmerkkejä tavoitteleviksi itsekeskeisiksi kuluttajiksi myös tekstin ulkopuolella, ja tämä tuskin palvelee oppikirjan tekijöiden tekstilleen asettamia päämääriä. Myös ideaalilukijan asemointi viihdekulttuurin kuluttajaksi esimerkiksi viittaamalla toistuvasti mainoksiin, tv-ohjelmiin ja julkisuuden henkilöihin voi vaikeuttaa nuorten asemoitumista vaikkapa intohimoisiksi kaunokirjallisuuden ystäviksi, shakin pelaajiksi tai vapaaehtoistyöntekijöiksi.

Samalla, kun oppikirjatekstin puhuja lupaa terveellisen elämäntavan kuluttajalle kaupan päälliseksi viehätysvoimaa, ystäviä ja menestyjän olemuksen, se esittää epäonnistumisen, köyhyyden ja jopa vanhuuden ulkoiset merkit negatiivisina ominaisuuksina ja omien valintojen seurauksena. Oppikirjatekstissä köyhyys ja vähäosaisuus eivät näyttäyty sosiaalisina ongelmina lukuun ottamatta Vireen muutamia viittauksia, jotka nekin koskevat muita maita. Materiaalisen puutteenalaisuuden sijaan ne rakentuvat tiettyihin elämäntapoihin kytkeytyviksi, negatiivisesti latautuneiksi sosiaalisiksi merkityksiksi, joita ideaalilukijan odotetaan välttelevän. Siinä, missä terveellisen elämäntyylin valitsemalla valitsee menestyjän ja onnistujan identiteetin, joutuu kieltäytymällä siitä tyytymään köyhän, luuserin tai epäonnistujan identiteettiin. Samalla teksti tulee voimistaneeksi entisestään yhteiskunnallisen kahtiajaon oikeutusta ja häivyttäneeksi taloudellista epätasa-arvoa todellisena ongelmana, joka luo yksilöiden välisiä terveyseroja. Syy-seuraussuhde kääntyy ikään kuin ympäri: oppikirjatekstistä voisi päätellä, että valitsemalla vaikkapa tupakoinnin yksilö samalla valitsee köyhyyden.

Markkinoidessaan terveellistä elämäntapaa vastuullisten yksilöiden ratkaisuna oppikirjateksti tulee myös tuottaneeksi toisin valitsevat jonkinlaisena ”persona non

gratana” ja ajoittain kirjan puhujan tekemät sanastolliset ja kieliopilliset valinnat vaikuttavat lähestyvän tyyliltään vihapuhetta. Tietyt ihmisryhmät, erityisesti tupakoijat ja huumeiden käyttäjät mutta tietyssä määrin myös kuka tahansa terveytensä vaarantava yksilö esitetään tekstissä ”vapaamatkustajiksi”, jotka tuottavat muille, sinulle tai meille, kustannuksia ja vaivaa. ”Sinä” maksat kesätyörahoistasi huumeista johtuvia kustannuksia ja juuri sinä voit olla se, joka joutuu tekemään huumeiden käyttäjien työt. Me kaikki maksamme tupakoitsijoiden aiheuttamia terveydenhuoltokuluja ja vieläpä epäterveellisten elämäntapojen aiheuttamat kansansairaudetkin kuormittavat kukkaroamme. Hiukan kärjistäen voikin kysyä, mitä tapahtuisi, jos tupakoivan tai huumeiden käyttäjän tilalle lausumiin sijoitettaisiin vaikkapa vanhus, vammainen tai maahanmuuttaja.

Jos oppikirjateksti onnistuu tavoitteessaan rakentaa mielikuva terveellisestä elämäntavasta fiksuja, menestyviä, vastuullisten ja viehättävien ihmisten valintana, se kenties saa houkutelua nuoria lukijoitaan tekemään terveellisiä valintoja. Tehokkuudella on kuitenkin kääntöpuolensa. Samalla, kun terveellisten elämäntapojen noudattajat opitaan näkemään oman elämänsä sankareina, lankeaa epäterveellisiin tottumuksiin sortuneille tyhmien, epäonnistuvien ja vastuuttomien yksilöiden rooli ja pahimmillaan tämä johtaa yksilöiden syyllistämiseen omista sairauksistaan. Hierarkkisten luokittelujen luominen ja voimistaminen on mielestäni kuitenkin jo sinällään eettisesti ongelmallista erityisesti, kun kyse kuitenkin on jo perusopetuslain mukaisesti tasa-arvoa edistämään pyrkivästä instituutiosta. Jos virallisen totuuden ja oikean tiedon aseman saaneen oppikirjan annetaan luoda mielikuvaa siitä, että ihmisiä voi heidän elintapojensa ja tottumustensa nojalla luokitella hyviin ja huonoihin, järkeviin ja tyhmiin tai menestyjiin ja epäonnistujiin, voidaan mielestäni aiheellisesti kysyä, onko kyse pikemminkin epätasa-arvon kuin tasa-arvon edistämisestä.

Oppikirjaa on totuttu pitämään oppiaineen asiantuntijoiden kirjoittamana tekstinä, johon opettaja voi luottavaisin mielin nojautua opetuksessaan. Opettajankoulutuksessa oppikirjoja ei juurikaan tarkastella tai edes kehoteta tarkastelemaan vaan keskitytään pedagogisten menetelmien opettamiseen, vaikka tiedetään, että töihin mennessään erityisesti aloittelevat opettajat turvautuvat pitkälti oppikirjoihin opetusta suunnitellessaan ja toteuttaessaan. Oppikirjateksti jää monesti oppilaille ainoaksi käsiteltävää aihetta tarkastelevaksi tekstiksi, jota he opiskelevat – tai pönttävät – oppitunnin ohella myös kokeisiin lukiessaan ja kenties myöhemminkin. Jos me opettajina emme kykene kriittisesti

tarkastelemaan ja arvioimaan sitä, mitä oppikirjateksti tulee sanoneeksi tai tehneeksi, voimme helposti ohittaa huomaamattamme räikeästikin peruskoulun arvomaailmaa vastaan sotivat yksityiskohdat. Kriittisen tekstianalyysin taidot olisivatkin jo yksistään oppikirjojen tarkastelun kannalta ensiarvoisen tärkeitä ja niitä olisi syytä kehottaa soveltamaan aina, myös silloin, kun tekstillä on arvovaltaisen asiantuntijatekstin status.

13. LÄHTEET

Oppikirjat

Immonen, Anu; Laasonen, Ilkka; Pohjanlahti, Anita & Sihvola, Seija 2009: Vire. Terveystieto 7–9. Otava, Helsinki. 1.–3. painos

Orkovaara, Pirjo; Cacciatore, Raisa; Furman, Ben; Hirvihuhta, Harri; Hämäläinen, Anu-Maaria; Kekki, Marjo & Korteniemi-Poikela, Erja 2008: Dynamo terveystietoa luokille 7–9. Tammi, Helsinki. 7., uudistettu painos.

Tutkimuskirjallisuus

Aapola, Sinikka 1999. Murrosikä ja sukupuoli: Julkiset ja yksityiset ikämäärittelyt. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Aarva, Pauliina 1991. Terveysvalistuksen kuvia ja mielikuvia : Tutkimus terveystiedon vastaanotosta. Tampere: Tampereen yliopisto.

Aho, Timo 2010. Lihavuuden biopoliittinen haltuunotto. Yhteiskuntapolitiikka 75:2, 203–209.

Aira, Tuula; Kannas, Lasse & Peltonen, Heidi 2008: Terveystieto. Teoksessa Matti Rimpelä, Anne-Marie Rigoff, Jorma Kuusela & Heidi Peltonen (toim.) Hyvinvoinnin ja terveyden edistäminen peruskoulussa. Peruseräraportti kyselystä 7.–9. vuosiluokkien kouluille. Helsinki: Opetushallitus, Stakes,

Aira, Tuula; Tuominiemi, Anne-Mari & Kannas, Lasse 2009: Terveystiedon opetuksen ja tutkimuksen lähtökohtia. Teoksessa Lasse Kannas, Heidi Peltonen & Tuula Aira (toim.) Kokemuksia ja näkemyksiä terveystiedon opetuksesta yläkoulussa. Terveystiedon kehittämistutkimus osa 1. Jyväskylä: Opetushallitus ja Terveyden edistämisen tukikeskus, 18–32.

Aira, Tuula; Tuominiemi, Anne-Mari; Välimaa, Raili; Villberg, Jari & Kannas, Lasse 2009. Terveystieto oppilaiden kokemana – tuloksia oppilaskyselystä. Teoksessa Lasse Kannas, Heidi Peltonen & Tuula Aira (toim.) Kokemuksia ja näkemyksiä terveystiedon opetuksesta

yläkoulussa. Terveystiedon kehittämistutkimus osa 1. Jyväskylä: Opetushallitus ja Terveystiedon edistämisen tukikeskus, 37–52.

Aira, Tuula; Sipola, Henna; Välimaa, Raili; Paakkari, Leena & Kannas, Lasse 2009: Oppilaiden kokemuksia ja näkemyksiä terveystiedon opetuksesta – laadullinen lähestymistapa. Teoksessa Lasse Kannas, Heidi Peltonen & Tuula Aira (toim.): Kokemuksia ja näkemyksiä terveystiedon opetuksesta yläkoulussa. Terveystiedon kehittämistutkimus osa 1. Jyväskylä: Opetushallitus ja Terveystiedon edistämisen tukikeskus, 53–81

Aira, Tuula; Välimaa, Raili; Villberg, Jari & Kannas, Lasse 2009: Terveystieto opettajien kokemana – tuloksia opettajakyselystä. Teoksessa Lasse Kannas, Heidi Peltonen & Tuula Aira (toim.) Kokemuksia ja näkemyksiä terveystiedon opetuksesta yläkoulussa. Terveystiedon kehittämistutkimus osa 1. Jyväskylä: Opetushallitus ja Terveystiedon edistämisen tukikeskus, 91–120.

Aira, Tuula; Välimaa, Raili & Kannas, Lasse 2009. Opettajien kokemuksia ja näkemyksiä terveystiedon opetuksesta – laadullinen lähestymistapa. Teoksessa Lasse Kannas, Heidi Peltonen & Tuula Aira (toim.) Kokemuksia ja näkemyksiä terveystiedon opetuksesta yläkoulussa. Terveystiedon kehittämistutkimus osa 1. Jyväskylä: Opetushallitus ja terveystiedon edistämisen tukikeskus, 121–132.

Aira, Tuula 2010. Terveystieto. Teoksessa Matti Rimpelä, Sari Fröjd & Heidi Peltonen (toim.) Terveystiedon ja hyvinvoinnin edistäminen perusopetuksessa 2009. Peruseräraportti. Koulutuksen seurantaraportti 2010: 1. Helsinki: Opetushallitus, 110–115.

Alapuro, Risto 1998. Älymystön ambivalentti suomalaisuus. Teoksessa Pertti Alasuutari & Petri Ruuska (toim.) Elävänä Euroopassa. Muutuva suomalainen identiteetti. Sitran julkaisusarja 210. Tampere: Vastapaino, 175–190.

Alasuutari, Pertti 1988. Valistus kulttuurisena ilmiönä. *Alkoholipolitiikka*, 53(3), 132–138.

Alasuutari, Pertti 1993. Terveystiedon kasvatusta kulttuuri-ilmiönä. Teoksessa Antti Karisto, Eero Lahelma & Ossi Rahkonen (toim.) *Terveystiedon sosiologia*. Porvoo: WSOY 107–120.

Alho, Irja & Kauppinen, Anneli 2008. *Käyttökieleksi suomi*. Helsinki: Suomalaisen

Kirjallisuuden Seura.

Althusser, Louis 1984. Ideologiset valtiokoneistot. Helsinki: Kansankulttuuri.

Apo, Satu 1998. Suomalaisuuden stigmatisoinnin tradition. Teoksessa Pertti Alasuutari & Petri Ruuska (toim.) Elävänä Euroopassa. Muutuva suomalainen identiteetti. Sitran julkaisusarja 210. Tampere: Vastapaino, 83–128.

Apple, Michael. W. 1979. Ideology and curriculum. London: Routledge & Kegan Paul.

Apple, Michael W. & Christian-Smith, Linda K. 1991. The politics of the textbook. Teoksessa Michale W. Apple & Linda K. Christian-Smith (toim.) The politics of textbook. New York: Routledge, 1–21.

Armstrong, David 1993. Public health spaces and the fabrication of identity. *Sociology*, 27(3), 392–410.

Aukee, Ranja 1984. Terveiden ja sairauden itsehoidollinen näkökulma. *Sosiaalinen Aikakauskirja*, 78(6), 15–19.

Bahtin, Mihail 1987: Speech genres. Teoksessa Caryl Emerson & Michael Holquist (toim.) *Speech genres and other late essays*. Austin: University of Texas Press.

Bhatia, Vijay K. 2004. *Worlds of written discourse. A genre-based view*. London: Continuum.

Berg, Päivi 2010. Ruumis on sielun peili? Liikuntakasvatus minän hallintana. Teoksessa Katri Komulainen, Seija Keskitalo-Foley, Maija Korhonen & Sirpa Lappalainen (toim.) *Yrittäjäkasvatus hallintana*. Tampere: Vastapaino, 124–155.

Bunton, Robin & MacDonald, Gordon 2002. Health Promotion: Disciplinary developments. Teoksessa Robin Bunton & Gordon MacDonald (toim.) *Health Promotion. Disciplines, diversity and developments*. London: Routledge, 9–28.

Burman, Erica 1994. *Deconstructing developmental psychology*. London : Routledge.

Burrows, Roger, Nettleton, Sarah & Bunton, Robin 1995. *Sociology and health promotion: Health, risk and consumption under late modernism*. Teoksessa Robin Bunton, Sarah

Nettleton & Roger Burrows (toim.) *The sociology of health promotion. Critical analyses of consumption, lifestyle and risk.* London: Routledge, 1–12

Carvalho, G. S., Dantas, C., Rauma, A., Luzi, D., Ruggieri, R., Bogner, F., Geier, C., Caussidier, C., Berger, D., & Clément, P. 2008. Comparing health education approaches in textbooks of sixteen countries. *Science Education International*, 19(2), 133–146.

Crawford, Robert 1984. A cultural account on “health”: control, release and social body. Teoksessa J. McKinlay (toim.) *Issues in the Political Economy of Health Care.* New York: Tavistoc.

Crawford, Robert 1994. The Boundaries of the self and unhealthy other: reflections on health, culture and AIDS. *Social Science and Medicine*, 38(10), 1347–1365.

Davies, Bronwyn 2003a: *Frogs and snails and feminist tales: pre-school children and gender.* Cresskill: Hampton Press.

Davies, Bronwyn 2003b: *Shards of glass. Children reading and writing beyond gendered identities.* Cresskill: Hampton Press.

Davies, Bronwyn 2004. Introduction: Poststructuralist lines of flight in Australia. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 17(1), 3–9.

Dean, Mitchell 1999. *Governmentality: Power and rule in modern society.* London: Sage.

Fairclough, Norman. 1992. *Discourse and social change.* Cambridge: Polity Press.

Fairclough, Norman. 1995. *Critical discourse analysis: The critical study of language.* London: Longman.

Fairclough, Norman 1997. *Miten media puhuu.* Tampere: Vastapaino.

Fairclough, Norman. 2001. *Language and power.* Harlow: Longman.

Fairclough, Norman. 2003. *Analysing discourse: Textual analysis for social research.* London: Routledge.

Foucault, Michel 1972. *Tiedon arkeologia*

Foucault, Michel. 1982. Afterword. the subject and power. Teoksessa Hubert. Dreyfus & Paul Rabinow (toim.) Michel Foucault. Beyond structuralism and hermeneutics with and afterword by Michel Foucault. Chicago: The University of Chicago Press, 208–226.

Foucault, Michel 1991. Governmentality. Teoksessa Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (toim.) The Foucault Effect. Studies in Governmentality. Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 87–104

Foucault, Michel 1998. Nietzsche, genealogia, historia. Teoksessa Foucault/Nietzsche. Helsinki: Tutkijaliitto, 63–107

Foucault, Michel 1999. Seksuaalisuuden historia: Tiedontahto, nautintojen käyttö, huoli itsestä. Helsinki: Gaudeamus.

Foucault, Michel 2000. On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress. Teoksessa Paul Rabinow (toim.) Essential Works of Foucault 1954–1984 I Ethics: subjectivity and truth. Harmondsworth: Penguin, 253–280.

Fowler, Roger & Kress, Gunther 1979a. Rules and regulations. Teoksessa Fowler, Hodge, Kress & Trew (toim.) Language and control. Routledge & Kegan Paul, London, 26–45.

Gordon, Colin 1991. Governmental rationality. An introduction. Teoksessa Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (toim.) The Foucault Effect. Studies in Governmentality. Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1–52.

Gordon, Tuula & Lahelma, Elina 1998. Kansalaisuus, kansallisuus ja sukupuoli. Teoksessa Pertti Alasuutari & Petri Ruuska (toim.) Elävänä Euroopassa. Muuttuva suomalainen identiteetti. Sitran julkaisuja 210. Tampere: Vastapaino, 251–280.

Gordon, Tuula; Holland, Janet & Lahelma, Elina 2000. Making spaces: citizenship and difference in schools. New York: San Martins Press.

Grace, Victoria M. 1991. The marketing of empowerment and the construction of the health consumer: A critique of health promotion. International Journal of Health Services, 21(2), 329–344.

Haakana, Markku 2005. Sanottua, ajateltua ja melkein sanottua. Teoksessa Markku

Haakana & Jyrki Kalliokoski (toim.) Referointi ja moniäänisyys. Tietolipas 206. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 114–149.

Halila, Aimo. 1949. Suomen kansakoululaitoksen historia. 3, piirijakoasetuksesta oppivelvollisuuteen. Porvoo: WSOY.

Halliday, M.A.K. 1994. An introduction to functional grammar. London: Arnold.

Harjula, Minna 2007. Terveiden jäljillä: Suomalainen terveystieteellinen tutkimus 1900-luvulla. Tampere: Tampere University Press.

Harjunen, Hannele 2004. Lihavuus ja moraalinen paniikki. Yhteiskuntapolitiikka 69:4, 412–418.

Hawthorne, Jeremy 1987. Preface. Teoksessa Jeremy Hawthorn (toim.) Propaganda, persuasion and polemic. London: Arnold, vii–xiv.

Heikkinen, Vesa 1999. Ideologinen merkitys kriittisen tekstintutkimuksen teoriassa ja käytännössä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Heikkinen, Vesa 2000. Teksteihin tunkeutuvat todellisuudet. Teoksessa Vesa Heikkinen, Pirjo Hiidenmaa & Ulla Tiililä (toim.) Teksti työnä, virka kielenä. Helsinki: Gaudeamus, 116–214.

Heinonen, Juha-Pekka 2005. Opetussuunnitelmat vai oppimateriaalit: Peruskoulun opettajien käsityksiä opetussuunnitelmien ja oppimateriaalien merkityksestä opetuksessa. Helsinki: Helsingin yliopisto, soveltavan kasvatustieteen laitos.

Helen, Ilpo 1994. Michel Foucault'n valta analytiikka. Teoksessa Risto Heiskala (toim.) Sosiologisen teorian nykysuuntauksia. Helsinki: Gaudeamus, 270–315.

Helen, Ilpo 2002. Lääketieteen lupaus ja elämän politiikka. Sosiologia 39(2), 104–115.

Helen, Ilpo 2004. Hyvinvointi, vapaus ja elämän politiikka: Foucault'lainen hallinnan analytiikka. Teoksessa Keijo Rahkonen (toim.) Sosiologisia nykykeskusteluja. Helsinki: Gaudeamus, 206–236

Helen, Ilpo, & Jauho, Mikko 2003. Terveyskansalaisuus ja elämän politiikka. Teoksessa

Iipo Helen & Mikko Jauho (toim.) *Kansalaisuus ja kansanterveys*. Helsinki: Gaudeamus, 13–32.

Hiidenmaa, Pirjo 2000a. Työ ja kieli. Teoksessa Vesa Heikkinen, Pirjo Hiidenmaa & Ulla Tiirilä. *Teksti työnä, virka kielenä*. Helsinki: Gaudeamus, 19–34.

Hiidenmaa, Pirjo 2000b. Poimintoja virkakielen rekisteristä. Teoksessa Vesa Heikkinen, Pirjo Hiidenmaa & Ulla Tiirilä. *Teksti työnä, virka kielenä*. Helsinki: Gaudeamus, 35–62.

Hirvonen, Leo 1987. *Lääketieteen historia*. Helsinki: Recallmed.

Hodge, Robert & Kress, Gunther 1988. *Social semiotics*. Cambridge: Polity Press.

Hodge, Robert, & Kress, Gunther 1993. *Language as ideology*. London: Routledge.

Hoikkala, Tommi 2003. Terveysten lukutaito - enemmän kuin elämänhallintaa: Pelissä sosiaaliset ja tiedolliset taidot. *Liikunta ja Tiede* 40(2), 35–36.

Hoikkala, Tommi & Hakkarainen, Pekka 2005. Small tales about health literacy. Teoksessa Tommi Hoikkala, Pekka Hakkarainen & Sofia Laine. *Beyond health literacy: Youth cultures, prevention and policy*. Helsinki: Finnish Youth Research Network, 5–22.

Hoikkala, Tommi & Paju, Petri 2002. Nuorisopolitiikka ja elinoloihin vaikuttaminen. Teoksessa Heikki Silvennoinen (toim.) *Nuorisopolitiikka Suomessa 1960-luvulta 2000-luvulle*. Helsinki: Yliopistopaino Oy, 6–13

Hunter, Ian 1994. *Rethinking the school: Subjectivity, bureaucracy, criticism*. New York: St. Martin's Press.

Hämeen-Anttila, Katri 2008. Lääkekasvatus terveystiedon oppikirjoissa: Laadullisen sisällön analyysi. *Dosis: Farmaseuttinen Aikakauskirja*, 24(1), 53–66.

Illich, Ivan 1977. *Limits to medicine: Medical nemesis: The expropriation of health*. London: Boyars.

Illich, Ivan 1978. *Disabling professions*. Boston: Boyars.

Ivanic, Roz 1997. *Writing and identity: the discursal construction of identity in academic writing*. Amsterdam: Benjamins

Jallinoja, Riitta 2006. Perheen vastaisku: Familistista käännettä jäljittämässä. Helsinki: Gaudeamus.

Jauhiainen, Arto 1988. Terveestä ruumiista terveeseen sieluun: Peruskoulutuksen uusintamisjärjestelmien muotoutuminen. *Kasvatus*, 19(6), 463–474.

Jauhiainen, Arto 1993. Koulu, oppilaiden huolto ja hyvinvointivaltio. Suomen oppivelvollisuuskoulun oppilashuollon ja sen asiantuntijajärjestelmien muotoutuminen 1800-luvun lopulta 1900-luvulle. Turun Yliopiston julkaisuja Sarja C 98. Turku: Turun yliopisto.

Jauho, Mikko 1997. Kansallisen terveyden eetos: Kartoitus terveyden yhteiskunnallistamisesta Suomessa ennen toista maailmansotaa. Sosiologian pro gradu -tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Jauho, Mikko 2003. Työväenravitsemuskysymys: Ravitsemus ja yhteiskuntapolitiikka suomessa 1900-luvun alkupuoliskolla. Teoksessa Ilpo Helen & Mikko Jauho (toim.) *Kansalaisuus ja kansanterveys*. Helsinki: Gaudeamus, 146–174.

Jauho, Mikko 2007. Kansanterveysongelman synty: Tuberkuloosi ja terveydenhuollon hallinta suomessa ennen toista maailmansotaa. Helsinki: Tutkijaliitto.

Jenks, Chris 2005. *Childhood*. London: Routledge.

Jokinen, Arja 1993. Poliitikkojen puheet puntarissa. Kaupunginvaltuutettujen asunnottomuuspuheen retoriikka. Teoksessa Arja Jokinen, Kirsi Juhila & Eero Suoninen (toim.) *Diskurssianalyysin aakkoset*. Jyväskylä: Vastapaino, 189–226.

Jokinen, Arja 1999a: Diskurssianalyysin suhde sukulaistraditioihin. Teoksessa Arja Jokinen, Kirsi Juhila & Eero Suoninen (toim.) *Diskurssianalyysi liikkeessä*. Jyväskylä: Vastapaino, 37–53.

Jokinen, Arja 1999b. Vakuuttelevan ja suostuttelevan retoriikan analysoiminen. Teoksessa Arja Jokinen, Kirsi Juhila & Eero Suoninen (toim.) *Diskurssianalyysi liikkeessä*. Jyväskylä: Vastapaino, 126–159.

Jokinen, Arja, & Juhila, Kirsi 1993. Valtasuhteiden analysoiminen. Teoksessa Arja Jokinen,

Kirsi Juhila & Eero Suoninen (toim.) Diskurssianalyysin aakkoset. Tampere: Vastapaino, 75–108.

Jokinen, Arja; Juhila, Kirsi & Suoninen, Eero 1993. Diskursiivinen maailma. Teoreettiset lähtökohdat ja analyttiset käsitteet. Arja Jokinen, Kirsi Juhila & Eero Suoninen (toim.) Diskurssianalyysin aakkoset. Jyväskylä: Vastapaino, 17–47.

Jääskeläinen, Ari 1998. Kansallistava kansanrunous. Suomalaisuus ja folklore. Teoksessa Pertti Alasuutari & Petri Ruuska (toim.) Elävänä Euroopassa. Muuttuva suomalainen identiteetti. Tampere: Vastapaino, 41–82.

Kangasniemi, Heikki 1992. Modal expressions in finnish. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

Kannas, Lasse 2002. Terveyskasvatus terveyden edistämisen keinona. Teoksessa Pirjo Terho, Eija-Liisa Ala-Laurila, Juhani Laakso, Hillevi Krogius & Matti Pietikäinen (toim.) Kouluterveydenhuolto. Helsinki: Duodecim, 412–422.

Kannas, Lasse 2006: Terveystieto-oppiaineen pedagogisia lähtökohtia. Teoksessa Heidi Peltonen & Lasse Kannas (toim.) Terveystieto tutuksi: ensiapua terveystiedon opettamiseen. Helsinki: Opetushallitus, 9–36.

Kansanen, Pertti 2004. Opetuksen käsitemaailma. Jyväskylä: PS-kustannus.

Kaprio, Leo A. 1990. Suomen preventiivisen lääketieteen historiaa. Sosiaalilääketieteellinen Aikakauslehti, 27(3), 188–205.

Karisto, Antti; Lahelma, Eero & Rahkonen, Ossi 1990. ”Sosiaalinen” lääketieteen tutkimuskentässä – sosiaalilääketieteestä terveyden sosiologiaan. Sosiaalilääketieteellinen aikakauslehti 1990:27, 206–220.

Karvonen, Erkki 1999. Elämää mielikuvayhteiskunnassa: imago ja maine menestystekijöinä myöhäismodernissa maailmassa. Helsinki: Gaudeamus.

Karvonen, Pirjo 1991. Kieliopillinen metafora ja sen vaikutukset tekstissä. Teoksessa Tapani Lehtinen & Susanna Shore (toim.) Kieli, valta ja eriarvoisuus: esitelmiä 18. kielitieteen päiviltä. Kieli 6. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, 149–165.

Karvonen, Pirjo 1995. Oppikirjateksti toimintana. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Karvonen, Pirjo 1996. Missä on taloustekstin ihminen? Teoksessa Jyrki Kalliokoski (toim.) Teksti ja ideologia. Kieli ja valta julkisessa kielenkäytössä. Kieli 9. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos. 151–167.

Keravuori, Kyllikki 1988. Ymmärrätkö tarkoitukses? Tutkimus diskurssirooleista ja funktioista. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 477. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Keskitalo-Foley, Seija; Komulainen, Katri & Naskali, Päivi 2010. Risto Reipas riskinottaja. Koulutuspolitiikan tavoitteleva ihannekansalainen. Teoksessa Katri Komulainen, Seija Keskitalo-Foley, Maija Korhonen & Sirpa Lappalainen (toim.) Yrittäjäkasvatus hallintana. Tampere: Vastapaino,

Korhonen, Juho 1971. Katsaus terveystieteiden kehitykseen suomen kansa- ja oppikouluissa. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston kansanterveyden laitoksen julkaisuja 2.

Korhonen, Juho 2007. Terveystieteiden opinnäytteenä nykyiseksi terveystieto-oppiaineeksi. Liito: Liikunnan ja terveystiedon opettajat ry:n jäsenlehti, 2007:4, 8–14.

Korppi-Tommola, Aura 1990. Terve lapsi - kansan huomen: Mannerheimin lastensuojeluliitto yhteiskunnan rakentajana 1920–1990. Helsinki: Mannerheimin Lastensuojeluliitto.

Koski, Pasi 2006. Merkitysten ristiaallokossa. Teoksessa Anne Puuronen (toim.) Terveystaju: Nuoret, politiikka ja käytäntö. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto, 23–32.

Koski, Leena 2001: Hyvän lapsen ja kasvattamisen ideaalit: tutkimus aapisen ja lukukirjojen moraalisen kosmologian muutoksista itsenäisyyden aikana. Turku: Suomen Kasvatustieteellinen Seura.

Koski, Leena 2004. Yksilöllisyyden moraalisuus koulutuspolitiikassa. Kasvatus, 35(1), 79–90.

Koski, Leena & Paju, Petri 1998. Yksilöllisen moraalien paradoksi opetus suunnitelmassa.

Nuorisotutkimus, 16(4), 3–13.

Kosonen, Anna-Liisa; Haapala, Irja; Kuurala, Säde; Mielonen, Salla; Hänninen, Osmo & Carvalho, Graca S. 2009. Health knowledge construction and pedagogical style in Finnish health education textbooks. *Health Education*, 109 (3), 226–241.

Kress, Gunter 1985. *Linguistic processes in sociocultural practice*. Victoria: Deakin University.

Kress, Gunter 1987. *Educating readers: Language in advertising*. Teoksessa Jeremy Hawthorn (toim.) *Propaganda, persuasion and polemic*. London: Arnold, 123–140.

Kuiri, Kaija 2000. Kielellistä passiivisuutta: Miksi me mennään? *Kielikello: Kielenhuollon Tiedotuslehti*, 2000: 3, 13–15.

Kuurala, Säde & Rauma, Anna-Liisa 2008. Food and nutrition related values in Finnish health education and home economics secondary school textbooks. *Journal of Family & Consumer Sciences Education*, 26(1), 29–41.

Kuusi, Hanna 2003. Tuberkuloosin torjunta ja moderni kansalainen. Teoksessa Ilpo Helen & Mikko Jauho (toim.) *Kansalaisuus ja kansanterveys*. Helsinki: Gaudeamus, 33–57.

Laitinen, Lea 1995. Nollapersoonaa. *Virittäjä* 99:3, 337–358.

Lakoff, George & Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.

Lappalainen, Antti 1985. Peruskoulun opetussuunnitelman syntyprosessi ja peruskouluopetuksen johtamisjärjestelmän muotoutuminen. *Helsingin yliopiston opettajankoulutuslaitos tutkimuksia* 28. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Lehtonen, Jukka 1998. Heteroseksuaalisuus oppikirjoissa: Lähtökohtana ei-heteroseksuaalisten nuorten kokemukset. Teoksessa Helena Helve (toim.) *Nuorten arki ja muuttuvat rakenteet*. Helsinki: Nuorisotutkimusseura, 159–191.

Lehtonen, Mikko 1995. *Pikku jättiläisiä: maskuliinisuuden kulttuurinen rakentuminen*. Tampere : Vastapaino.

Lehtonen, Mikko 1996. Merkitysten maailma: Kulttuurisen tekstintutkimuksen lähtökohtia. Tampere: Vastapaino.

Lehtonen, Turo-Kimmo 1995a. Puhtaan elämän jäljillä : Huoli hygieniasta suomalaisissa terveydenhoitolehdissä 1889–1900. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus.

Lehtonen, Turo-Kimmo 1995b. Bakteerit ja henkisten ruttotautien siemenet: puhdas elämä suomalaisessa terveystietämisessä 1890-luvulla. Teoksessa Timo Joutsivuo & Heikki Mikkeli (toim.) Terveiden lähteillä: länsimaisten terveystietämisen kulttuurihistoriaa. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 205–252.

Leiwo, Matti 1981. Opetustekstit ja opetusdialogi. Teoksessa Matti Leiwo & Kari Sajavaara (toim.) Psykologin näkökulmia II. Jyväskylä: Suomen sovelletun kielitieteen yhdistys, 47–57.

Leiwo, Matti, Luukka, Minna-Riitta & Nikula, Tarja 1992. Pragmatiikan ja retoriikan perusteita. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Lindblad, Sverker & Popkewitz, Thomas S. 2003. Comparative ethnography: Fabricating the new millennium and its exclusions. Teoksessa Dennis Beach, Tuula Gordon & Elina Lahelma (toim.) Democratic Education: Ethnographic Challenges. London: Tufnell Press, 10–23.

Lindlöf, Henrikki 2007. Liikunta ja terveys yläkoulun terveystiedon oppikirjoissa. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Luke, Allan 1995. Text and discourse in education: An introduction to critical discourse analysis. *Review of Research in Education*, 21(3), 3–48.

Lupton, Deborah 1995. The imperative of health: Public health and the regulated body. London: Sage.

Lupton, Deborah 1999. 'Developing the 'whole me': Citizenship, neo-liberalism and the contemporary health and physical education curriculum. *Critical Public Health*, 9(4), 287–

Lupton, Deborah 2003. *Medicine as culture: Illness, disease and the body in western societies*. London: Sage.

Luukka, Minna-Riitta 1995. Puhuttua ja kirjoitettua tiedettä: Funktionaalinen ja yhteisöllinen näkökulma tieteen kielen interpersonaalisiin piirteisiin. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Luukka, Minna-Riitta 2000. Näkökulma luo kohteen: diskurssintutkimuksen taustaoletuksia. Teoksessa Kari Sajavaara & Arja Piirainen-Marsh (toim.) *Kieli, diskurssi & yhteisö*. Jyväskylä: Soveltavan kielentutkimuksen keskus, Jyväskylän yliopisto, 133–160.

Lähteenmaa, Jaana & Virokangas, Elina 2006. Nuoret ja päihteet ehkäisevän päihdetyön tarjottimella – määritelmiä ja niiden seurauksia. Teoksessa Anne Puuronen (toim.) *Terveystaju: Nuoret, politiikka ja käytäntö*. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto, 98–110.

Lähdesmäki, Salla 2007. Intertekstuaalinen näkökulma englannin oppikirjoihin: kuinka tekstilajivaikutteet nivoutuvat oppikirjatekstiin? Teoksessa Olli-Pekka Salo, Tarja Nikula & Paula Kalaja (toim.) *Kieli oppimisessa – Language in learning AfinLa:n vuosikirja 2007*. Jyväskylä: Suomen soveltavan kielitieteen yhdistyksen julkaisuja 65, 53–71,

Macdonald, Gordon & Bunton, Robin 2002. Health promotion: Disciplinary developments. Teoksessa Gordon Macdonald & Robin Bunton (toim.) *Health promotion: Disciplines, diversity, and developments*. London: Routledge, 9–30.

Meyer, Michael 2001. Between theory, method, and politics: positioning of the approaches to CDA. Teoksessa Ruth Wodak & Michael Meyer (toim.) *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage Publication, 14–31.

Mietola, Reetta 2001. Itseä ja erilaista oppimaan : Erilaisuus peruskoulun oppikirjoissa. *Nuorisotutkimus*, 19(2), 3–20.

Mietola, Reetta; Lahelma, Elina; Lappalainen, Sirpa & Palmu, Tarja 2005. Johdattelua kohtaamisiin kasvatuksen, koulutuksen ja tutkimuksen kentillä. Teoksessa Reetta Mietola, Elina Lahelma, Sirpa Lappalainen & Tarja Palmu (toim.) *Kohtaamisia kasvatuksen ja koulutuksen kentillä. Kasvatusalan tutkimuksia 22*. Turku: Suomen Kasvatustieteellinen Seura, 9–19.

Mikkeli, Heikki 1995. Terveys ihanteena - terveys elämäntapana. Teoksessa Timo Joutsivuo & Heikki Mikkeli (toim.) Terveiden lähteillä: Länsimaisten terveystieteiden kulttuurihistoriaa. Suomen Historiallinen Seura: Helsinki, 9–27

Mikkilä-Erdmann, Mirjamaija; Olkinuora, Erkki & Mattila, Eija 1999. Muuttuneet käsitykset oppimisesta ja opettamisesta haaste oppikirjoille. Kasvatus: Suomen Kasvatustieteellinen Aikakauskirja 30 (5), 436–449.

Miller, Peter & Rose, Nikolas 1989. Poliittiset rationalisaatiot ja hallintatekniikat. Politiikka 31: 3, 145–158

Mononen, Sari 2005. Materialilla merkityt identiteetit: Tutkimus kuluttajakasvatuksen oppikirjan tuottamasta kuluttajuudesta. Kasvatustieteen pro gradu -tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Myllykangas, Markku 2001. Terveystarpeiden lietsontaa: Mistä medikalisaatiossa on kyse? Tiedepolitiikka 26 (3), 6–22.

Nettleton, Sarah & Bunton, Robin 1995. Sociological critiques of health promotion. Teoksessa Robin Bunton, Sarah Nettleton & Roger Burrows (toim.) The sociology of health promotion: Critical analysis of consumption, lifestyle and risk. London: Routledge, 41–58.

Nicoll, Catherine & Fejes, Andreas 2008. Mobilizing Foucault in studies of lifelong learning. Teoksessa Andreas Fejes, & Catherine Nicoll (toim.) Foucault and lifelong learning. Governing the subject. London: Routledge, 1–18.

Oinas, Elina 2006. Osallistavan terveystieteiden haasteet - mitä on tyttötyö tyttöjen ehdoilla? Teoksessa Anne Puuronen (toim.) Terveystaju: Nuoret, politiikka ja käytäntö. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto, 75–84

Ojajärvi, Jussi 2000. Imperialistinen sä-puhe - kun sä ajat formulaa. Kielikello: Kielenhuollon Tiedotuslehti 2000: 3, 19–22.

Ojajärvi, Jussi 2008. Haluatko subjektiksi? Ideologinen kutsu ja yksilön uusliberalistinen hallinta: Jari Sarasvuo, haluatko miljonääriksi? ja Jyrki Tuularin pyydys. Teoksessa Liisa Steinby & Jussi Ojajärvi (toim.) Minä ja markkinavoimat. Yksilö, kulttuuri ja yhteiskunta

uusliberalismin valtakaudella. Helsinki: Avain, 135–191.

Ojakangas, Mika 1997. Lapsuus ja auktoriteetti: Pedagogisen vallan historia Snellmanista Koskenniemeen. Helsinki: Tutkijaliitto.

Paasi, Anssi 1998. Koulutus kansallisena projektina. ”Me” ja ”muut” suomalaisissa maantiedon oppikirjoissa. Teoksessa Pertti Alasuutari & Petri Ruuska (toim.) Elävänä Euroopassa. Muutuva suomalainen identiteetti. Sitran julkaisusarja 210. Tampere: Vastapaino, 215–250.

Palmu, Tarja 2003. Sukupuolen rakentuminen koulun kulttuurisissa teksteissä: Etnografia yläasteen äidinkielen oppitunneilla. Helsingin yliopiston kasvatustieteen laitoksen tutkimuksia 189. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Parish, Richard 1995. Health promotion: Rhetoric and reality. Teoksessa Robin Bunton, Sarah Nettleton & Roger Burrows (toim.). The sociology of health promotion. London: Routledge, 13–23.

Peltonen, Heidi 2002. Koulutyön tavoitteet. Teoksessa Pirjo Terho, Eija-Liisa Ala-Laurila, Juhani Laakso, Hillevi Krogus & Matti Pietikäinen (toim.) Kouluterveydenhuolto. Helsinki: Duodecim, 23–36.

Peltonen, Heidi 2006. Teoksessa Heidi Peltonen & Lasse Kannas (toim.) Terveystieto tutuksi: ensiapua terveystiedon opettamiseen. Helsinki: Opetushallitus,

Peltonen, Matti 2002. Remua ja ryhtiä. Alkoholiolot ja tapakasvatus 1950-luvun Suomessa. Helsinki: Gaudeamus.

Perelman, Chaim 1996. Retoriikan valtakunta. Tampere: Vastapaino.

Peters, Michael A. & Burbules, Nicholas C. 2004. Poststructuralism and educational research. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.

Petersen, Alan & Lupton, Deborah 1996. The new public health: Health and self in the age of risk. London: Sage.

St. Pierre, Elizabeth 2000. Poststructural feminism in education: An overview. *International Journal of Qualitative Studies in Education* 13(5), 477–515.

Pietikäinen, Sari 2000. Kriittinen diskurssitutkimus. Teoksessa Sajavaara, Kari & Piirainen-Marsh, Arja (toim.) *Kieli, diskurssi & yhteisö. Soveltavan kielentutkimuksen teoriaa ja käytäntöä 2*. Jyväskylä : Jyväskylän yliopisto, soveltavan kielentutkimuksen keskus, 191–218.

Pietikäinen, Sari & Mäntynen, Anne 2009. *Kurssi kohti diskurssia*. Tampere: Vastapaino.

POPS 1970 = Peruskoulun opetussuunnitelmakomitean mietintö. 1, 2. Opetussuunnitelman perusteet: Oppiaineiden opetussuunnitelmat. Komiteamietintö A 1970 4 ja 5. Helsinki: Opetusministeriö.

Potter, Jonathan 1996. *Representing reality: Discourse, rhetoric and social construction*. London: Sage.

Puuronen, Anne 2006a. Mitä terveys on - tietoa, taitoa vai tajua? Teoksessa Anne Puuronen (toim.) *Terveystaju: Nuoret, politiikka ja käytäntö*. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto, 5–19.

Puuronen, Anne 2006b. Läskin yhteiskunnallinen seulonta. Teoksessa Anne Puuronen (toim.) *Terveystaju: Nuoret, politiikka ja käytäntö*. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto, 134–145.

Rantala, Kati, Salasuo, Mikko, & Soikkeli, Markku 2006. Näytelmät ja päihdeputket - elämysten käytöstä ja väärinkäytöstä huumekasvatuksessa. Teoksessa Anne Puuronen (toim.) *Terveystaju: Nuoret, politiikka, käytäntö*. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto, 85–97.

Relander, Konrad 1889. Kehotus kaikille kansan valistusta harrastaville kansalaisille, kansakoulujen opettajille etupäässä. *Suomen Terveystieteiden lehti* 1:1889.

Rimpelä, Matti 2001. Terveystieto peruskouluun: Terveisiä DDR:stä vaiko sosiaalinen innovaatio? *Dialogi: Sosiaali- ja Terveysalan Tutkimus- ja Kehittämiskeskuksen lehti* 11(1), 12–13.

Rimpelä, Matti 2002. Terveyttä edistävä koulu yhteisö. Teoksessa Pirjo Terho, Eija-Liisa Ala-Laurila, Juhani Laakso, Hillevi Krogius & Matti Pietikäinen (toim.) *Kouluterveydenhuolto*. Helsinki: Duodecim, 86–93.

Rimpelä, Matti 2005. Terveystiedon oppiaine vakiintuu - mihin suuntaan? *Liikunnanopettaja*, 2005 : 3, 40–41.

Rinne, Risto 1984. Suomen oppivelvollisuuskoulun opetusuunnitelman muutokset vuosina 1916–1970: opetussuunnitelmien intentioiden ja lähtökohtien teoreettis-historiallinen tarkastelu. Turun yliopiston julkaisuja. Sarja C, *Scripta lingua Fennica edita*, 44. Turku: Turun yliopisto.

Riska, Elianne 1982. Health education and its ideological content. *Acta sociologica*. 25 nro supplement, 41–46.

Ronkainen, Suvi 1999. Ajan ja paikan merkitsemät : Subjektiviteetti, tieto ja toimijuus. Helsinki: Gaudeamus.

Rose, Nikolas 1992. Governing the enterprising self. Teoksessa Paul Heelas & Paul Morris (toim.) *The Values of the Enterprise Culture*. London: Routledge, 141–164.

Rose, Nikolas 1996. *Inventing our selves: Psychology, power, and personhood*. London: Cambridge University Press.

Rose, Nikolas 1999a. *Governing the soul: The shaping of the private self*. London: Free Association Books.

Rose, Nikolas 1999b. *Powers of freedom: Reframing political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rose, Nikolas & Miller, Peter 1992. Political power beyond the state: Problematics of government. *British Journal of Sociology*, 43(2), 172–205.

Rose, Nikolas & Novas, Carlos 2005. Biological citizenship. Teoksessa Aihwa Ong & Stephen J. Collier (toim.) *Global Assemblages: technology, politics and ethics as anthropological problems*. Malden: Blackwell, 439–463.

Sääskilahti, Minna 2006. Vapise, kuningas alkoholi: Alkoholivalistuksen tekstilaji ja sen muuttuminen vuosien 1755 ja 2001 välisenä aikana. Oulu: Oulun yliopisto.

Sääskilahti, Minna 2009. Nesessiivirakenteet alkoholivalistustekstissä. Teoksessa Vesa Heikkinen (toim.) *Kielen piirteet ja tekstilajit: Vaikuttavia valintoja tekstistä toiseen*.

Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 170–190.

Salasuo, Mikko 2005. Ecstasy users and health literacy – identifying, preventing and reducing risks and health problems. Teoksessa Tommi Hoikkala, Pekka Hakkarainen & Sofia Laine. *Beyond health literacy: Youth cultures, prevention and policy*. Helsinki: Finnish Youth Research Network, 139–153.

Salasuo, Mikko 2006. Huumeiden viihdekäyttäjien terveyden lukutaito ja perinteinen huumevalistus törmäyskurssilla: Esimerkkinä ekstaasin käyttäjät. Teoksessa Anne Puuronen (toim.) *Terveystaju: Nuoret, politiikka ja käytäntö*. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto. 48–58.

Santala, Elsi 2007. *Sairaana terveellistä: Nuorten käsityksiä ja kokemuksia ortoreksiasta*. Kasvatustieteen pro gradu -tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Sarup, Madan 1993. *An introductory guide to post-structuralism and postmodernism*. Hemel Hempstedt: Harvester Wheatsheaf.

Saukkonen, Pauli 1984. *Mistä tyyli syntyy?* Porvoo: WSOY

Savolainen, Katri 1998. *Kieli ja sen käyttäjä äidinkielen oppikirjasarjan tuottamana*. Joensuu: Joensuun yliopisto.

Selander, Staffan 1991. *Pedagogic text analysis*. Teoksessa Marja-Leena Julkunen, Staffan Selander & Mauri Åhlberg. *Research on texts at School*. Joensuun yliopisto, Kasvatustieteellisen tiedekunnan tutkimuksia 37. Joensuun yliopisto: Joensuu, 35–87.

Seppänen, Eeva-Liisa 2000. *Sinä ja suomalaiset: Yksikön toisen persoonan yleistävästä käytöstä*. *Kielikello : Kielenhuollon Tiedotuslehti*, 2000 : 3, 16–18.

Shore, Susanna 2005. *Referoinnista projektioon ja metarepresentaatioon*. Teoksessa Markku Haakana & Jyrki Kalliokoski (toim.) *Referointi ja moniäänisyys*. *Tietolipas* 206. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 44–82.

Simola, Hannu 1995. *Paljon vartijat : Suomalainen kansanopettaja valtiollisessa kouludiskurssissa 1860-luvulta 1990-luvulle*. Helsinki: Helsingin yliopiston opettajankoulutuslaitos.

Sipola, Henna 2008. Miten terveystietoa tulisi opettaa? 9. luokan oppilaiden kokemuksia terveystiedon opetusmenetelmistä ja oppimateriaaleista. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston.

Sleeter, Christine E. & Grant, Carl A. 1991. Race, class, gender and disability in current textbooks. Teoksessa Michael W. Apple & Linda K. Christian-Smith (toim.) *The politics of the textbook*. New York: Routledge, 78–109.

Soikkeli, Markku 1998. Onko huumevalistus lopetettava vai aloitettava. *Yhteiskuntapolitiikka* 63(4), 357–366.

Solin, Anna 2006. Genre ja intertekstuaalisuus. Teoksessa Anne Mäntynen, Susanna Shore & Anna Solin (toim.) *Genre - tekstilaji*. Tietolipas 213. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 72–95.

Summa, Hilikka 1995. Retoriikka ja argumentaatioanalyysi yhteiskuntatutkimuksessa. Teoksessa Jaakko Leskinen (toim.) *Laadullisen tutkimuksen risteysasemalla*. Kuluttajatutkimuskeskus, Helsinki, 67–90.

Sundberg, Petra 2008. Näe unta silmät auki: imperatiivin puhefunktiot ja lupaus matkailumainonnassa. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Talbot, Mary 1992. The construction of gender in a teenage magazine. Teoksessa Norman Fairclough, (toim.) *Critical language awareness*. Longman, London, 174–199.

Terho, Pirjo 2002a. Kouluterveydenhuollon historiaa. Teoksessa Pirjo Terho, Eija-Liisa Ala-Laurila, Juhani Laakso, Hillevi Krogius & Matti Pietikäinen (toim.) *Kouluterveydenhuolto*. Helsinki: Duodecim, 12–17.

Terho, Pirjo 2002b. Terveyskasvatus. Teoksessa Teoksessa Pirjo Terho, Eija-Liisa Ala-Laurila, Juhani Laakso, Hillevi Krogius & Matti Pietikäinen (toim.) *Kouluterveydenhuolto*. Helsinki: Duodecim, 405–411.

Titscher, Stefan, Jenner, Bryan, Meyer, Michael Wodak, Ruth, & Vetter, Eva 2000. *Methods of text and discourse analysis*. London: Sage.

Tossavainen, Kerttu 1993. Nuorten terveystietäytymistä tukeva koulun terveystietokasvatus. Tupakointia ja alkoholin käyttöä ehkäisevän terveystietokasvatusohjelman arviointitutkimus.

Helsinki: Stakes Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskus tutkimuksia 22.

Tuomaala, Saara 2003. Punaiset posket ja suorat polvet: kansakoulun terveydenhoidon ihanteita 1920- ja 1930-luvulla. Teoksessa Ipo Helen & Mikko Jauho (toim.) Kansalaisuus ja kansanterveys. Helsinki: Gaudeamus, 87–109.

Tuomaala, Saara 2004. Työätekevistä käsistä puhtaiksi ja kirjoittaviksi: suomalaisen oppivelvollisuuskoulun ja maalaislasten kohtaaminen 1921–1939. *Bibliotheca Historica* 89. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Tupper, Kenneth W. 2008. Drugs, discourses and education: a critical discourse analysis of a high school drug education text. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education* 29:2, 223–238.

Tyrväinen, Heli 2005. Koulu yhteisö terveyden edistämisen oppimisympäristönä. Teoksessa Lasse Kannas & Heli Tyrväinen (toim.) Virikkeitä terveystiedon opetukseen. Terveyden edistämisen tutkimuskeskus Jyväskylän yliopisto, 153–162.

Uutela, Antti 2002. Sairauksien ehkäisy. Teoksessa Pirjo Terho, Eija-Liisa Ala-Laurila, Juhani Laakso, Hillevi Krogius & Matti Pietikäinen (toim.) Kouluterveydenhuolto. Helsinki: Duodecim, 423–428.

Vertio, Harri 2003. Terveyden edistäminen. Helsinki: Tammi.

Vertio, Kata 2006. Laihdutusmainos tekstilajina – multimodaalinen analyysi. Suomen

Vuori, Hannu 1979. Lääketieteen historia: Sosiaalhistoriallinen näkökulma. Jyväskylä: Gummerus.

Väisänen, Jaakko 2005. Murros oppikirjojen teksteissä vai niiden taustalla? 1960- ja 1990-luvun historian oppikirjat kriittisen diskurssianalyysin silmin. Joensuu: Joensuun yliopisto.

Warsell, Leena 2004. Kalanmaksäöljyä kivuliaan kansan rattaisiin? *Terveys, politiikka ja terveystieteet* 69:4, 419–428.

Weedon, Chris 1987. *Feminist practice and poststructuralist theory*. Oxford: Blackwell.

Wilhelms, Minna 1994. Sukupuolikasvatus opetussuunnitelmissa v. 1952–1985 ja niihin

liittyvissä oppikirjoissa. Kasvatustieteen pro gradu -tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Wodak, Ruth 2001. What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments. Teoksessa Ruth Wodak & Michael Meyer (toim.) *Methods of Critical Discourse Analysis*. Sage Publication, London, 1–13

Wrede, Sirpa 2000. Suomalainen terveydenhuolto: Jännitteitä ja murroksia. Teoksessa Sakari Karvonen, Ilka Kangas & Anneli Lillrank (toim.). *Terveys sosiologian suuntauksia*. Helsinki: Gaudeamus. 189–205

Wuolio, Kristiina 2000. Oppiaineen tavoitteena terveys sivistys ja -osaaminen. *Liikunta Ja Tiede*, 37(1), 9–12.

Yesilova, Katja 2000. Sukupuoli-seksi: Sukupuoli, seksuaalikasvatus ja valistusoppaat Suomessa vuosina 1989–1999. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Östman, Jan-Ola 1987. Pragmatic Markers of Persuasion. Teoksessa Jeremy Hawthorne (toim.) *Propaganda, Polemics and Persuasion*. Stratford-upon-Avon Studies Second series. London: Edward Arnold, 91–106.

Internet-lähteet

Aho, Timo 2009. Lihavuuden biopoliittinen haltuunotto. Suomen lääkärilehden tekstit vuosilta 1995–2008 medikalisoituneessa kulttuurissa. Sosiologian pro gradu -tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:jyu-201006092024>, viitattu 4.1.2011

HE 142/2000 Hallituksen esitys Eduskunnalle laeiksi perusopetuslain 11 §:n, lukiolain 7 §:n ja ammatillisesta koulutuksesta annetun lain 12 ja 17 §:n muuttamisesta. <http://www.finlex.fi/fi/esitykset/he/2000/20000142>, viitattu 4.1.2011

Perusopetusasetus 20.11.1998/852. <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1998/19980852>, viitattu 4.1.2011.

Perusopetuslaki 21.8.1998/628.

<http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1998/19980628?search%5Btype%5D=pika&search%5>

[Bpika%5D=perusopetuslaki](#), viitattu 4.1.2011.

POPS 2004 = Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2004. Helsinki:

Opetushallitus. http://www02.oph.fi/ops/perusopetus/pops_web.pdf, viitattu 28.12.2010.

Savola, Elina 2006: Terveystiedon oppikirjat arvioitavana.

<http://www.health.fi/content/files/terveystiedon.pdf>, viitattu 18.11.2010

STM 2001 = Valtioneuvoston periaatepäätös Terveys 2015 -kansanterveysohjelmasta.

Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisuja 2001: 4. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö.

<http://www.terveys2015.fi/terveys2015.pdf>, viitattu 3.1.2011.

TVK 2006 = Terveystiedon tulevaisuus. Tulevaisuusvaliokunnan kannanotto vuoden 2015 terveydenhuoltoon. Tulevaisuusvaliokunta Teknologian arviointeja 24.

http://www.eduskunta.fi/fakta/vk/tuv/suomen_terveydenhuollon_tulevaisuudet.pdf, viitattu 28.12.2010.

VISK = Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen ja Irja Alho 2004: Iso suomen kielioppi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Verkkoersio. Saatavissa: <http://scripta.kotus.fi/visk> URN:ISBN:978-952-5446-35-7

VNK 2007 = Terveystiedon menojen hillintä: rahoitusjärjestelmän ja ennaltaehkäisyn vaikutus. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 4/2007

<http://www.vnk.fi/julkaisukansio/2007/j04-terveydenhuollon-menojen-hillinta/pdf/fi.pdf>, viitattu 18.11.2001